Franjo Ksaver Kuhač u mreži svojih korespondenata

Ries, Sara

Doctoral thesis / Disertacija

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:561581

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Sara Ries

FRANJO KSAVER KUHAČ U MREŽI SVOJIH KORESPONDENATA

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2022.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Sara Ries

FRANJO KSAVER KUHAČ U MREŽI SVOJIH KORESPONDENATA

DOKTORSKI RAD

Mentorica:
dr. sc. Vjera Katalinić, nasl. red. prof.

Zagreb, 2022.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Sara Ries

FRANJO KSAVER KUHAČ IN THE NETWORK OF HIS CORRESPONDENTS

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
PhD Vjera Katalinić, honorary full professor

Zagreb, 2022.

Mentorica: dr. sc. Vjera Katalinić, muzikologinja, znanstvena je savjetnica u trajnome zvanju i upraviteljica Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU te naslovna redovita profesorica na Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu. Predsjednica je Hrvatskog muzikološkog društva, zamjenica glavne urednice časopisa *Arti musices* i voditeljica projekta „Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u 'dugom 19. stoljeću' – od Luke Sorkočevića do Franje Ks. Kuhača" (HRZZ, 2017-2021). Područja njezina istraživanja su glazbena kultura u 18. i 19. stoljeću, umrežavanje i mobilnost glazbenika te glazbeni arhivi u Hrvatskoj. Član suradnik HAZU.

Sažetak

U ovoj disertaciji iznose se rezultati višegodišnjeg istraživanja korespondencije Franje Ksavera Kuhača. Obrađeno je oko 3300 pisama na njemačkom, hrvatskom i mađarskom pisanih na rukopisnoj gotici i latinici koja obuhvaćaju razdoblje od 1860. do 1911. godine. U okviru projekta HRZZ-a *Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u «dugom 19. stoljeću» – od Luke Sorkočevića do Franje Ks. Kuhača* (NETMUS19, 2017-2021) transliterirane su i prevedene II. i III. knjiga korespondencije. Podaci crpljeni iz prethodno analiziranih sačuvanih pisama interpretirali su se u okviru društvenog, kulturnog i političkog konteksta razdoblja u kojem je Kuhač djelovao. Kroz istraživanje problematike pisama i tipova adresata, odnosno tipova osoba, njihovih zanimanja, društvenog statusa i kontakata, ali i Kuhačevih načina obraćanja, stavova (i njihove transformacije) o zbivanjima, vlastitim istraživanjima i statusu glazbe i glazbenog života stvorila se jasnija slika o samome Kuhaču, o njegovoj umreženosti u glazbeno-kulturni, politički i privatni život, te o raznim pojavama glazbenog i općeg stanja hrvatske političko-kulturne zbilje.

Ključne riječi: Franjo Ksaver Kuhač, korespondencija, umrežavanje, adresati, rukopisna gotica, primarni izvori, povijest glazbe, 19. stoljeće

Summary

In an attempt at reconstruction of historical events, as well as synthesis of the history of culture, the researcher needs documents created by the persons who participated in creation of said history. Primary sources such as diaries, memoirs and correspondence can clearly contribute to the understanding of the past and facilitate the interpretation of political and social events. Those sources are inevitably marked by the *Zeitgeist* of the time they were created; the time in which a contemporary researcher was not present, and their content is related to the then social, political and economic environment. Such documents are undoubtedly a rich source of information not only to historians but also to scholars in social sciences and humanities. Historians agree on the fact that letters are a valuable source for studying various aspects of society – they are a source for reconstruction of the social

dimension of the history. What is more, their value as a source lies not only in what they include, but also in what they omit. Letters are not merely a reflection of social reality, but construct certain versions of that reality.

Insight into one's letters allows access to the author's intimacy, thoughts, understandings, and emotions; the letters reflect author's understanding of oneself and ideologies he believed into, bringing not only information about the time in which they were created, as well as about the readers of those letters themselves. Thus, Kuhač's letters are an authentic source useful for researching not only his personality but also the history of musicology. Correspondence, along with intimate comments, gives information on the methodology of early musicological and ethnomusicological research and depicts in great detail the situation at that time, i.e. the earliest stages of the development of musicology as a scientific discipline.

During the 19th century significant political, social and cultural changes resulted with the interest for the "national" in music, as an aftereffect of political and cultural circumstances. Therefore, a need for preservation of the folk music heritage arose – Franjo Ksaver Kuhač was the first person who devoted his life to collecting folk music heritage in Croatian lands. His research opus was indispensable for the development of disciplines such as musicology, ethnomusicology and musical historiography in Croatia. Growing up during the National Revival and Revolution, the influential ideological enthusiasm of the Illyrian movement had a strong impact on his future ideas and prompted him to choose a Slavic cultural path. Building his cultural identity not on ethnicity but on cultural ideas, Kuhač was a passionate promoter of the Croatian National Revival, yearning to support the process of development and emancipation of South Slavic culture. With his work Kuhač above else attempted to corroborate the continuity of Slavic (Croatian) music history in the context of European music history, which would lead to constitution of Croatian cultural consciousness. His wide spectrum of scientific activity included researching, collecting, writing down and publishing traditional music and instruments of Southern Slavs, researching and writing history of music (mostly national), pedagogical work, endeavours in various types of activities (he was a music critic, authored music lexicons and dictionaries), as well as fieldwork and traveling. What is more, Kuhač preserved copies and concepts of his sent letters in order to keep track of everything he had written to his professional and private contacts and to leave material which could be used for writing his biography. This thesis researched ca. 3300 letters, written in Gothic and Latin script between years 1860 and 1911,

which are a valuable source of information on cultural, political and musical events, as well as on Kuhač's life, work and activities. They are testimonies of the *Zeitgeist* and of the extremely rich network of prominent Croatian and foreign politicians, artists and pillars of cultural life. Kuhač was very much aware of the importance of networking, which in many ways facilitated his penetration into scientific and cultural circles. For years, he diligently established and maintained the professional and social contacts he desperately needed to collect folk songs and instruments, conduct his research, write scholarly articles, and disseminate the results of his work.

In over half a century of active correspondence (1860–1911), Kuhač sent letters to over a thousand different addressees, including people in the highest and most powerful positions, such as Emperor Franz Josef I of Austria and Serbian Queen Natalia; eminent professors and intellectuals such as Eduard Hanslick and Istvan Bartalus, reputable Russian music publisher Pyotr Ivanovich Jürgenson, as well as numerous teachers and pastors who helped him with collecting of the national heritage. His correspondents lived in various countries (mostly in Central and Eastern Europe) and the length of the letters varies: some letters were written in the form of short messages and reminders, while longer ones deal in detail with certain topics, events and phenomena. After making summaries of all the letters, they were interpreted and contextualized according to their content and addressees.

This thesis focuses on the addressees and the thematic content of the preserved letters which are classified according to seven thematic categories (collection of folk music heritage, presentation of Kuhač's work and ideas on national music of (southern) Slavs, pleas for patronage, support and recommendations, arrangements with publishers and bookstores, procurement and resale of instruments, organization of music life, as well as cultural politics, socio-economic circumstances and Kuhač's relations with contemporaries). Furthermore, types of addressees were presented according to their occupation, social status and connections relevant for Kuhač and his work. Systematization of these topics and analysis of case studies brought a lot of new information about the birth of musicology as a scientific discipline in Croatia, Kuhač's research processes (his primary source of information was often unverified oral tradition) and the literature he consulted during his research on South Slavic music (and preparing his comparative studies about music historiography). Letters are a testimony of a direct (and often detrimental) influence of political and cultural circumstances on the work of artists and scientists. Moreover, it is a testimony of the phenomena of musical life and the general state of the Croatian political and cultural environment in the second half

of the long 19th century. Additionally, the results of the analysis of the correspondence called into question previous perception of Kuhač as a modest and selfless person who, alone, neglected by the institutions and contemporaries, laid the foundations of Croatian musicology. His diligence and dedication to research is undisputed, however, he was in big part responsible was his unfavourable economic position. From the letters it is clear that Kuhač did not have a permanent employment for most of his life due to his pride, vanity and conflicting nature – unwilling to compromise, he in a way condemned himself to a lifelong struggle for existence. Also, it can be concluded that some of the Kuhač's pleads for financial help and were not granted because, given the circumstances, Kuhač insisted on some unrealistic demands.

Some of the topics (such as Kuhač's arrangements with publishers regarding the publication of his compositions) were written about for the first time, while certain topics (such as Kuhač's pleads to the Parliament, Government, institutions and dignitaries) have already been researched to some extent, however, this research has broadened the existing knowledge. Additionally, the dates and statements documented in the correspondence lead to the conclusion that certain "facts" concerning Kuhač's fieldwork, are, in fact, incorrect - such as the journey he allegedly undertook to Bulgaria and Macedonia in the summer of 1868. From the correspondence it is clear that time-wise, he could not have undertaken it, and that he did not undertake it in the future years. What is more, letters such as those addressed to Serbian composer Josif Šlezinger, in which Kuhač asked about Bulgarian songs and songbooks in order to finish his collection *South-Slavic Folk Songs*, further confirm the hypothesis.

Correspondence also proved to be a valuable source for following all phases of Kuhač's professional advancement, from his attempt to present himself to the public as a South Slavic composer to his affirmation in the new field of musicology. Analysing written inquiries Kuhač sent to domestic and foreign publishers and bookstores and various scholars and music historians, one learns about his research processes. Such letters also confirm that he was relatively well acquainted with the existing older and newer literature, although it is unusual that none of the letters commenting on his ethnographic research mentions the works of Johann Gottfried Herder, who was an important figure in awakening Slavic national awareness and who introduced the term and idea of a folk song.

Not to mention, the correspondence sheds light on Kuhač's dubious biographical data, such as Kuhač's untruthful statement that he studied piano with Franz Liszt in Weimar in

1857, which was later taken as undeniable truth by some authors. Primarily, reading all of Kuhač's correspondence, it can be taken as fact that Kuhač was by no means a modest and unpretentious person who would choose to leave out that he was Liszt's student, a feat he omitted in the content of many applications in which he represented himself, his education and work. Additional doubt is caused by the fact that he does not mention this information in the letter sent to Liszt himself when he asks him to support his collection *South-Slavic Folk Songs*, which would certainly increase his chances of receiving Liszt's support. In addition, letters have been preserved in which he untruthfully claims that Liszt was delighted with his work, since Liszt never replied to his letter.

Being directed towards the problematics within the letters, types of addresses, Kuhač's ways of communications, his opinions about culture and his own work, this research positions Kuhač's ideas about national music and musical life within society in a broader context. A comprehensive picture of Kuhač, his work and legacy is outlined, including his interconnection with the musical, cultural, political and private affairs, along with various general and musical phenomena of the Croatian political-cultural existence.

Key words: Franjo Ksaver Kuhač, correspondence, networking, addressees, gothic script, primary sources, music history, 19th century

Napomene uz rad

Kod citata pisama naznačeni su adresat, datum pisma te u zagradi broj knjige i broj pisma kako je sâm Kuhač numerirao. Valja napomenuti da mnogo pisama iz I. sveska korespondencije nema originalnu numeraciju – u tom slučaju je navedeno da pismo nema broja. Prijevode pisama na njemačkom radili su autorica rada (godine 1864–1866, 1869–1911), dr. sc. Vjera Katalinić (1868), akademik Stanislav Tuksar (1867), dok su prijevodi ranijih pisama (godine 1860–1863) preuzeti iz knjiga *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1* i *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/2*, a autor dotičnih prijevoda je dr. sc. Stanko Žepić. Također, citati na hrvatskom jeziku preuzeti su iz izvornika te se nisu ispravljale pravopisne i gramatičke pogreške, niti su se pravopis i gramatika usklađivali s današnjim hrvatskim jezikom. Kod svih osoba koje se prvi puta u radu spominju istaknute su godine rođenja i smrti. Kod pojedinih osoba datumi nisu naznačeni zbog nemogućnosti pronalaska podataka te je to naglašeno u fusnotama.

***

Najljepše bih se zahvalila prvenstveno mojoj mentorici, dr. sc. Vjeri Katalinić, čije su mi ideje, trud, mnogobrojni savjeti i nesebična pomoći uvelike olakšali ovo istraživanje. Zahvaljujem i na tome što mi je omogućila mnogobrojne beneficije, uključivši me kao doktorandicu Hrvatske zaklade za znanost u znanstveni interdisciplinarni projekt *Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u „dugom 19. stoljeću" – od Luke Sorkočevića do Franje Ks. Kuhača* (NETMUS19; IP-2016-06-4476 (2017-2021)), u sklopu kojeg sam stekla vrijedna stručna i znanstveno-istraživačka iskustva te se zaposlila kao asistentica u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU. Zahvalnost izražavam i ostalim suradnicima koji su se bavili temom „Kuhač" na projektu NETMUS19, mom profesoru, akademiku Stanislavu Tuksaru te dragoj kolegici dr. sc. Sanji Majer-Bobetko koji su me bodrili i davali mi dragocjene savjete.

SADRŽAJ

I. UVOD 1

1. Utjecaj Hrvatskog nacionalnog pokreta na Franju Ks. Kuhača i na političko-društveno-kulturni kontekst vremena 1

1.1. Tradicija, kulturni nacionalizam i potraga za nacionalnim identitetom u 19. stoljeću u Europi 1
1.2. Herder, panslavizam, južnoslavenstvo i Ilirski pokret 3
1.3. Glazba i kulturni nacionalizam na prostorima današnje Hrvatske u 19. stoljeću 7

2. Korespondencija kao historiografski izvor: prednosti i ograničenja 14

2.1. Građa 18
2.1.1. Kuhačeva literarna ostavština 18
2.1.2. Kuhačeva korespondencija 20
2.2. Pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja o Kuhačevoj korespondenciji – transliteracije, članci i studije 24

3. O metodologiji znanstvenog istraživanja i analitičkoj obradi građe 28

3.1. Proces transliteracije pisama II. i III. sveska korespondencije (1864–1874) 28
3.1.1. Pisma na kurzivnoj gotici 28
3.1.2. Pisma na hrvatskom jeziku 33
3.2. Metodologija istraživanja građe 34

II. FRANJO KSAVER KUHAČ U MREŽI SVOJIH KORESPONDENATA 37

1. Kuhač – utemeljitelj hrvatske znanosti o glazbi 37

2. Klasifikacija i analiza tematike u Kuhačevoj korespondenciji 41

2.1. Sakupljanje narodne glazbene baštine 46
2.1.1. Terenska istraživanja 51
2.1.2. Posredno sakupljanje melodija i tekstova narodnih popijevaka 65
2.1.3. Sabiranje djela (južno)slavenskih skladatelja 76
2.1.4. Prikupljanje podataka za svoje radove 85
2.2. Predstavljanje svog rada i ideje o nacionalnoj glazbi (južnih) Slavena 93
2.2.1. Skladateljski rad 93
2.2.2. Predstavljanje zbirke Južno-slovjenske narodne popievke (napredovanje i metodologija rada na Zbirci, dopisivanja s povjerenicima i pretplatnicima) 102
2.2.3. Predstavljanje svog znanstvenog rada i rezultata istraživanja 112
2.3. Molbe za pokroviteljstva, potpore i preporuke 129
2.4. Dogovori s izdavačima i knjižarama 141
2.4.1. Objavljivanje vlastitih skladbi 141
2.4.2. Dogovori oko prodaje zbirke Južno-slovjenske narodne popievke 154
2.4.3. Nabavka nota i literature za poduku 157
2.4.4. Nabavka literature potrebne za istraživanja 161
2.5. Nabava i preprodaja instrumenata 170
2.6. Organizacija glazbenog života 176
2.6.1. Osijek 176
2.6.2. Zagreb 184

2.7. Kulturna politika, socio-ekonomske okolnosti i Kuhačevi odnosi sa suvremenicima..... 187
3. Zaključak..... 204
4. Literatura i izvori 209
5. PRILOZI 224
5.1. Popis Kuhačevih korespondenata..... 224
6. ŽIVOTOPIS AUTORICE..... 269

I. UVOD

1. Utjecaj Hrvatskog nacionalnog pokreta na Franju Ks. Kuhača i na političko-društveno-kulturni kontekst vremena

1.1. Tradicija, kulturni nacionalizam i potraga za nacionalnim identitetom u 19. stoljeću u Europi

Krajem 18. stoljeća, invokacija tradicije u svim umjetnostima ubrzo je postala fenomen koji se proširio europskim zemljama kao preludij u politička zbivanja narednog stoljeća. Naime, lavina političkih promjena potaknutih Francuskom revolucijom i Napoleonovim osvajanjima dovela je do ekspanzije prosvjetiteljskog patriotizma, odnosno ranog nacionalizma,[1] kojega su tijekom devetnaestog stoljeća iznjedrili konzervativno usmjerena desnica i internacionalistički orijentirana ljevica koja je postupno razvila čitavu teoriju legitimiteta.[2] U svojim ranim fazama, nacionalizmi u Europi su težili ostvarenju kulturnog identiteta svojih nacija, te nisu pokazivali tendenciju napuštanja postojećih državno-političkih tvorevina. Međutim, s razvitkom romantičarskog, zrelog nacionalizma u drugoj polovici 19. stoljeća, nacionalisti su smatrali da je najlegitimnija organizacija državâ ona koja se ravna prema „prirodnim" podjelama između različitih nacija te da se nacije mogu u potpunosti ostvariti tek u vlastitoj, odnosno samostalnoj nacionalnoj državi.[3] Tako su se početkom 19. stoljeća simultano razvijala dva tumačenja nacionalnog identiteta: prvo je naciju kao entitet temeljilo na zajedničkom jeziku, dok je drugo shvaćanje naciju temeljilo na državnoj autonomiji. U takvoj klimi identifikacija različitih skupina koje bi trebale tvoriti narod imale su ogromne političke posljedice, istovremeno pružajući folkloru velik potencijal da na najvišoj političkoj razini postane legitiman diskurs.[4] Folklorna obilježja nisu nužno bila centralna obilježja nacionalnog identiteta, već je identitet uključivao neke elemente onoga što

[1] Vidi: Nikša STANČIĆ, Ideja o „slavenskoj uzajamnosti" Jana Kollara i njezina hrvatska recepcija, *Radovi*, 30/1 (1997), 67.
[2] Legitimitet ili legitimnost (prema lat. *legitimus*: zakonit) svojstvo je političkog i pravnog poretka na temelju kojega članovi političke zajednice prihvaćaju taj poredak kao valjan i opravdan. Vidi: ***, legitimnost, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35870>. (Zadnji pristup 25. 8. 2021).
[3] Vidi: Timothy BAYCROFT, Introduction, u: Timothy Baycroft – David Hopkin (ur.), *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century,* Leiden – Boston: Brill, 2012, 1.
[4] Vidi: *Idem*, 2.

danas smatramo folklorom.[5] Kultura je postala jednom od ključnih komponenata određene nacije, u ranoj fazi nacionalizma percipiranu kao kulturna nacija. Također, kada se govori o procesu stvaranja nacija pojavljuju se dva naoko srodna pojma „nacije" i „naroda", čiji međusoban odnos te njima odgovarajuće mitologije mogu biti veoma složene i divergentne.[6] Nacije se mogu definirati kao konceptualni i apstraktni entiteti koji mogu (ali ne moraju) biti povezani sa državom – nacije se mogu shvatiti kroz simbole i načine poimanja subjekata koji sebe smatraju pripadnicama određene nacije.[7] Upravo su se zbog svoje apstraktne prirode atributi i obilježja nacija kontinuirano mijenjali tijekom vremena i prostora, sukladno subjektivnim perspektivama svakog pojedinca koji (ne) pripada naciji. Međutim, nekoliko zajedničkih obilježja može biti identificirano između tradicije i nacionalizma budući da oba fenomena sadrže elemente potrage za „narodom" i njegovom autentičnošću, važnog faktora za političku i društveno-kulturnu klimu koja je tada bila u nastajanju. Ukupnost folklorne tradicije predstavljala je jedan od ključnih elemenata za formiranje nacionalnih identiteta, određujuće obilježje određene skupine ljudi koja bi se mogla deklarirati kao nacija s obzirom na jezik, folklorne i kulturne običaje, priče, pjesme, glazbu, narodnu nošnju, karakterističnu kuhinju, itd. Napose su njemački romantičari, pod utjecajem J. J. Rousseaua, naglašavali prednosti života u seoskim zajednicama nad onima obilježenima industrijskim društvom te su hvalili narodne pjesme, „prirodnu", izvornu poeziju (djela poput *Biblije*, Homerovih epova te *Ossiana*), zatim narodnu kulturu (mitove, balade, poslovice, plesove, običaje), umjetnost i religijske običaje, uključujući političku i ekonomsku organizaciju zajednice, smatrajući ih istinskim manifestacijama nacionalnog individualizma, odnosno *Volksgeista*, tj. narodnog duha.[8] Također, u procesu traganja za nacionalnim identitetom, pogotovo kod slavenskih naroda u Jugoistočnoj Europi, kategorija jezika bila je izuzetno važna.[9] Revitalizacija „čistog", izvornog oblika jezika smatrana je nužnim korakom za stvaranje ili obnavljanje željenog nacionalnog identiteta koji bi predstavljao zasebni entitet od postojećih država. Stoga je fenomen „kulturne nacije", zasnovan na jezičnom jedinstvu, mogao potvrditi njenu egzistenciju, bez obzira na povijesne političke granice, što se posebice odnosilo na situaciju u

[5] U hrvatskoj terminologiji termin *folklor* je uobičajen u značenju zajedničkog imena za tradicijsku umjetnost koja sadržava oblike književnosti (usmena ili pučka književnost), glazbe (folklorna ili nar. glazba), plesova (folklorni ili nar. ples), dramskog izraza (folklorno kazalište) te lik. stvaralaštva (folklorni lik. izraz). Više vidi: ***, folklor*, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža*,* 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20034>. (Zadnji pristup 25. 8. 2021).

[6] Vidi: Timothy BAYCROFT, Introduction, u: Timothy Baycroft – David Hopkin (ur.*), Folklore and Nationalism…,* Leiden – Boston: Brill, 2012, 2.

[7] *Idem,* 3.

[8] Vidi: John P. SYDORUK, Herder and the Slavs, *AATSEEL Journal*, 13/3 (1955), 72.

[9] Vidi: Stavro SKENDI, Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 119/2 (1975), 186.

multinacionalnoj Habsburškoj monarhiji. No, kulturni nacionalizam treba proučavati kao nadnacionalnu pojavu, a ne kao fenomen specifičan za određeni teritorij te se valja koncentrirati na razmjenu i prijenos ideja te aktivnosti, makar nacionalni pokreti na europskom tlu nisu bili ideološki jedinstveni. Tako se i u nacionalnim pokretima Austro-Slavena (koji su bili podanici Habsburške monarhije) mogu identificirati određeni elementi koji su bili zajednički ostalim ideologijama prisutnim u srednjoj Europi, ali i oni karakteristični upravo za slavensko nacionalno buđenje, u skladu s potrebama procesa nacionalne integracije.[10]

1.2. Herder, panslavizam, južnoslavenstvo i Ilirski pokret

Hrvatski etnički prostor je nakon odluka donesenih na Bečkom kongresu 1815. godine, tj. priključenja Istre i Dalmacije, cijeli pripao Habsburškoj monarhiji, makar je bio upravno podijeljen. Tako su u prvoj polovici 19. stoljeća Hrvatska i Slavonija pripale ugarskom, Dalmacija i Istra austrijskom dijelu Monarhije, dok je Rijeka s Primorjem imala status zasebnog tijela („corpus separatum“) pod ugarskom vlašću, a Vojna krajina bila je pod izravnom upravom Beča. Sukladno buđenjima nacija na cijelom europskom kontinentu, slavenski su političari, književnici i intelektualci razvijali političke koncepte koji su svoj temelj vidjeli u ideji kulturnog i jezičnog jedinstva Slavena. S obzirom na političku situaciju, jezični model nacionalne ideologije bio je prikladan za nesamostalne i politički podijeljene slavenske narode koji bi producirao određeni oblik etničke identifikacije. Cilj nacionalnih pokreta bio je raspraviti odnos Slavena prema Zapadnoj Europi (posebice germanskim zemljama), ulogu Rusije u ideji slavenskog ujedinjenja te urediti odnose slavenskih naroda među sobom. Kulturni panslavizam[11] („sveslavenstvo“), pokret je koji je iznad svega težio solidarnosti slavenskih naroda. Kao forma nacionalizma ističe se po nedostatku političkog programa iako se konkretnije ideološke konceptualizacije definiraju već krajem 18. stoljeća. Prvotno je egzistirao kao kulturni fenomen kojemu je cilj bila realizacija svijesti o zajedničkom jeziku Slavena, što je trebalo dovesti do nacionalne afirmacije preko zajedničkog identiteta. Kao pojam prvi put ga spominje slovački filolog Ján Herkel (1786–1853) 1826.

[10] Vidi: N. STANČIĆ, Ideja o "slavenskoj uzajamnosti" Jana Kollara i njezina hrvatska recepcija, *Radovi*, 30/1 (1997), 68.

[11] Valja naglasiti razliku između „literarnog“ panslavizma prve polovice 19. stoljeća te ruski orijentiranog, političkog panslavizma koji se pojavio krajem istog stoljeća. Vidi: Michael Boro PETROVIĆ, *The emergence of Russian panslavism: 1856-1870*, New York: Columbia University Press, 1956.

godine, kako bi doveo u srodstvo slavenske jezike, odnosno „ujedinio ih putem književnosti“, simbolizirajući kulturni pokret čeških i slovačkih učenjaka. Na njih je pak utjecao svjetonazor romantizma kao takvog, a posebno radovi njemačkog filozofa, književnika, teoretičara prosvjetiteljstva, protestantskog teologa i pedagoga Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803) koji je potaknuo proto-etnografsku aktivnost nekoliko domoljuba koji su kasnije položili temelje etnografije i antropologije kao znanstvenih disciplina.[12] Tu svakako treba istaknuti češkog književnika, polihistora te evangeličkog svećenika slovačkoga podrijetla Jána Kollára (1793–1852), jednog od najutjecajnijih sljedbenika Herderovog učenja,[13] čije su ideje (široko postavljene i stoga prihvatljive pripadnicima svih preporodnih pokreta kod slavenskih naroda) oblikovale etnografske pothvate prvih slavista. Herder je svoje sudove o nacijama temeljio prvenstveno s obzirom na njihov doprinos ljudskom napretku. Stoga je krajem 18. stoljeća u svom poznatom poglavlju o slavenskim narodima[14] formulirao idealiziranu sliku Slavena kao mirnih ambasadora čovječanstva, koji će u budućnosti uspostaviti novu svjetsku kulturu.[15] Mnogi su Slaveni, međutim, iskusili Herderov utjecaj posredovanjem slavenskih intelektualaca koji su Herdera interpretirali u svjetlu vlastitih iskustava i problema. Herder je doista, bilo direktno bilo posredno, najviše pridonio buđenju samopouzdanja Slavena, poglavito onih koji su živjeli u sastavu Austrijske Monarhije, odnosno kasnije Austro-Ugarske.[16] Njegov koncept pojma narod, njegove ideje o važnosti materinjeg jezika, kulture i narodnog stvaralaštva te gore spomenuta percepcija slavenskog identiteta snažno su nadahnuli ranije spomenutog Jána Kollára, koji se smatra začetnikom književno orijentiranoga

[12] Vidi: Alexander MAXWELL, Herder, Kollár and the Origins of Slavic Ethnography, *Traditiones* 40/2 (2011), 79.

[13] Kollár se sa Herderovim idejama susreo za vrijeme studija u Jeni.

[14] U originalu „Slavische Völker“. Vidi: Johann Gottfried HERDER, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* Band 2, Berlin – Weimar: Heinz Stolpe, 1965, 279-282.

[15] Ukupno je šest odlika koje Herder navodi pri karakterizaciji Slavena: predispozicija za anticipaciju progresivnih misaonih i umjetničkih sistema; nemogućnost stjecanja suvereniteta (zbog stalnog ugnjetavanja kao posljedice deficita ratničkog duha); jedinstvenost slavenske etničke zajednice; brojnost i veliku teritorijalnu rasprostranjenost; sklonost djelatnostima vezanima uz prirodu; blagost karaktera te ljubav prema prirodnom i slobodnom životu.

[16] Dokazi da su hrvatski intelektualci poznavali Herderov rad su Vrhovčeva okružnica iz 1813, djelo *Život velikoga biskupa, privelikoga domorodca i najvećega prijatelja našega Antuna Mandicha* slavonskog književnika Adama Filipovića Heldentalskog (Pečuh, 1823.) u kojem na str. 18 navodi: „Slavi nikad nisu poduzeli na se da vojske vode ili da obilaze tuđe zemlje kano Nimci. Odvećma su se na svoje kućanstvo zaljubili. Kad imadu dosta zemlje za oranje i travu zarad marve, rane, tada su najblaženiji. Rado plate harač i puzajuća skoro služe gospodarom svojim, suprot kojih uvik govore, ali ako ovi gospodari njima lipu rič dadu, tada je opet odveć fale. Slavi ili Slavini jesu milosrdni, gostoljubni i odviše i mrze na krađu. Ovako naše stare i sadašnje izpisujem ja, Slavonac, a mloga mojih riči potvrđuje mudri Herder, Ideen zur Philoso. der Geschichte der Menschheit 3. Band“, te prijevod triju Herderovih parabola u prvom hrvatskom almanahu *Almanah ilirski za 1823. godinu* kojeg je u rodnom Karlovcu objavio Juraj Matija Šporer (1795–1884) pod pseudonimom Jure Matić. Daljnje primjere Herderovog izravnog utjecaja vidljive u radovima hrvatskih preporoditelja vidi u: Nikola IVANIŠIN, Herder und der Illyrismus, u: *Johann Gottfried Herder. Zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa, Slawistische Studien und Texte*, ur.. Ziegengeist, Gerhard, Helmut Grashoff und Ulf Lehmann, Berlin, 1978, 125-131.

panslavizma. Naime, funkcija Slavena kao nacije i njihova buduća slava u Kollárovim se očima ostvarivala putem književnosti. Kollár je, kao i Herder, bio svjestan važnosti sakupljanja narodnoga blaga[17] te je zagovarao imaginarno kulturno jedinstvo Slavena, čija je podloga bila ideja o ujedinjenoj njemačkoj naciji, s kojom se Kollár susreo za vrijeme studija u Jeni. Valja naglasiti da Kollárove ideje nisu imale političke implikacije te da on u svojim pogledima nije zagovarao koncept nacije koja se temelji na političkom ili državnom jedinstvu.[18] Njegova zbirka soneta *Kći Slave* (*Slávy dcera*, 1824[19]), imala je velik utjecaj na češko nacionalno buđenje te postala vrlo popularna među slavenskim preporoditeljima.[20] Osim tog djela, veliku važnost za Slavene imala je ideja o slavenskoj kulturnoj uzajamnosti koju je predstavio u spisu *O književnoj uzajamnosti različitih plemena i narječja slavenske nacije* (*Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation,* 1837). U tom djelu on izričito poriče težnje za političkim jedinstvom Slavena, nego smatra da bi se ono valjalo iskazati u zajedničkoj književnosti, odnosno jednog velikog slavenskog jezika. Prema Kolláru svi su Slaveni pripadnici jednog naroda te bi stoga trebali moći sporazumjeti se na četiri narječja: ruskom, češkom, poljskom i ilirskom. Do te ideje Kollár je došao nakon susreta s Ljudevitom Gajem (1809–1872) koji je krajem 1829. došao u Peštu i upoznao Kollára s teorijom o autohtonosti južnih Slavena na Balkanu i o njihovom ilirskom podrijetlu.[21] Kulturno približavanje slavenskih „plemena" ostvarilo bi se pomoću ujednačavanja grafija i time približavanjem slavenskih jezika. Gaj je slično razmišljao, odnosno slagao se s Herderovom ideologijom prema kojoj je jezik esencija određene nacije i polazišna točka nacionalnog pokreta. Kao vođa ilirskoga pokreta (temelj Hrvatskog narodnog preporoda) koji se zalagao za ujedinjenje svih „južnih Slavjanah", shvaćao je da jezik ne može opstati bez pisma pa je imao na umu Kollárevu ideju uzajamnosti kada je radio na svom prijedlogu jedinstvene hrvatske grafije. Naime, hrvatski prostor nije bio ujedinjen ni u književnom jeziku ni u grafiji: postojale su tri verzije hrvatskog jezika, jedna zasnovana na štokavštini, jedna na kajkavštini, te čak tri grafije – kajkavska, slavonska i dalmatinska.[22] Gaj je svoje ideje objavio 1830. u dvojezičnom djelu *Kratka osnova horvatsko-*

[17] Kad se Kollár posvetio sakupljanju slavenskih narodnih pjesama, na neki je način provodio tip etnografskih istraživanja koja je Herder izložio u djelu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Riga – Leipzig: Hartknoch, 1784–1791).

[18] Vidi: Stanislav TUKSAR, On Some Concepts of Panslavism and Illyrism in South Slavic People, and the Idea of National Music in Croatia during the 19th- Century, u: I. Cavallini *(*ur.), *Nation and/or Homeland. Identity in 19th-Century Music and Literature between Central and Mediterranean Europe*, Milano: Mimesis, 2012, 79-80.

[19] Proširena verzija izlazi 1832. godine.

[20] U drugom izdanju djela spomenuo je i mladog Gaja („Gaj Chorwat"). Vidi: N. STANČIĆ, Ideja o „slavenskoj uzajamnosti" Jana Kollara, 73.

[21] Ubrzo je pojam „ilirski" postao sinonim za „južnoslavenski."

[22] Vidi: Nikša STANČIĆ, Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja, *Cris*, 10/1 (2008), 7.

slavenskoga pravopisaňa[23] referirao na grafiju drugih slavenskih naroda – Čehe, Moravce, Poljake i Slovake. Nadalje, predložio je da dotičnu grafiju osim Hrvata prihvate i Slovenci, odnosno svi južni Slaveni koji koriste latinično pismo.

Budući da se ideja panslavizma postupno u praksi izjalovila zbog ekspanzivne tendencije Rusije, a i raznorodnosti ciljeva nacionalnih pokreta,[24] iz panslavizma se razvilo više manjih i regionalno orijentiranih pokreta, poput za ove prostore karakterističnog „južnoslavenstva". Naime, prema Kollárovoj klasifikaciji Slavena Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari pripadali su „plemenu" južnih Slavena. Međutim, hrvatski preporoditelji nisu južne Slavene smatrali jedinstvenom etničkom cjelinom već su prihvaćali zasebne, povijesno definirane identitete Hrvata, Slovenaca, Srba i Bugara. Cilj južnoslavenske, tj. ilirske ideje bio je afirmirati hrvatski identitet kao dio slavenskog identiteta unutar političke zajednice sa Nijemcima i Mađarima, ali i naglasiti nacionalnu individualnost spram ostalih Slavena, posebice Slovenaca i Srba. Kako bi postigli jezično, odnosno kulturno jedinstvo preporoditelji su korisno primijenili neutralno „ilirsko" ime. Sve veća skupina nacionalista u svojim je redovima imala pripadnike aristokracije, svećenstva te građanske intelektualne elite. Međutim, iako su sami pripadali društvenim elitama, preporoditelji su željeli oblikovati identitet nacije kao zajednice sastavljene od svih slojeva društva, kao zajednicu ravnopravnih građana.[25] U prvoj fazi preporoda vjerovali su da je nacionalna integracija moguća bez formiranja samostalne države te je pokret dostigao svoj vrhunac u Revoluciji 1848–1849, poznatijoj kao Proljeće naroda, koja je zahvatila skoro sve europske kopnene zemlje od Atlantika do Rusije. Revolucija je najdublje posljedice ostavila u Habsburškoj monarhiji, gdje su se pobunjenici borili za novi politički sustav te narodno i državno jedinstvo pojedinih nacija unutar carstva.[26] Sabor je izdao politički program, tzv. „Zahtijevanja", koja su se odnosila na nacionalna i socijalno-liberalna pitanja, a za bana je postavljen pukovnik Josip Jelačić. Nastupilo je razdoblje neoapsolutizma, okončano nakon neuspješnog rata Monarhije s Italijom (1859–1860). Oslabljena je Austrijska Monarhija donijela odluku o kraju

[23] Ljudevit GAJ, *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaňa*, Budim: Tiskarnica Kralevskoga Vseučilišča, 1830.
[24] Češki, slovački i slovenski nacionalni pokreti nisu imali istu problematiku kao i hrvatski, srpski, poljski i ukrajinski pokreti koji su u većoj ili manjoj mjeri težili ujedinjenju svojih nacionalnih teritorija, rascjepkanih u nekoliko različitih država.
[25] Integracija nižih slojeva društva tekla je postupno te je integracijski proces završen tek početkom 20. stoljeća sa seljačkim pokretom braće Radić.
[26] Vidi: Josip HORVAT, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina. Gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Split: Knjigotisak, 2009, 276.

neoapsolutističkog režima[27] te je car Franjo Josip I. bio prisiljen napraviti određene ustupke krunskim zemljama. Nakon ukidanja neoapsolutizma uslijedilo je ovlaštenje zemaljskih parlamenata u listopadu 1860. i veljači 1861. godine[28] te je dvor vratio hrvatski jezik kao službeni u javni život u Hrvatskoj i Slavoniji. Od 1860-ih javljaju se moderne političke stranke te se prvi put pojavljuje ideja o samostalnoj hrvatskoj državi, koju su inicirali Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Na zasjedanju Hrvatskog sabora 1861, nastavljajući se na preporodne tradicije, oblikovala su se politička usmjerenja koja će obilježavati hrvatsku politiku sve do propasti Habsburške monarhije 1918. godine. Nove političke odluke odmah će izravno utjecati i na kulturnu politiku, što se direktno odrazilo na djelovanje i uvjete rada Franje Ks. Kuhača.

1.3. Glazba i kulturni nacionalizam na prostorima današnje Hrvatske u 19. stoljeću

Kako je ranije istaknuto, kultura je u 19. stoljeću, vremenu kad se građanska Hrvatska oblikovala,[29] imala jednu od odlučujućih i temeljnih uloga u oblikovanju subjekta građanskog društva, odnosno u konstituiranju modernog društva na prostorima današnje Hrvatske. Od svojih najranijih dana, oblikovanje nacionalne glazbe bilo je neraskidivo povezano s idejom tradicije, koja je bila jedna od važnih komponenti u procesu potrage za korijenima nacije u svrhu podijele naroda na nacionalnom načelu. Tradicija je oduvijek bila dio usmene kulture te u procesu afirmacije građanstva i oblikovanja europskih nacija dobiva šire konotacije zbog svoje povezanosti s idejom kulturne nacije. Kada se nacionalizam oko 1790. u Europi pretvorio u razgranati politički pokret, oslanjao se na svijest zajednice na nacionalnoj razini – „nacionalna svijest“ ili „identitet“ bili su bitan preduvjet za politički nacionalizam koji je slijedio.[30] Kulturni nacionalisti osjećali su potrebu za polaganjem prava na javno vlasništvo,

[27] Razdoblje neoapsolutizma započinje 31. prosinca 1851. objavom Silvestarskog patenta, čime je ukinut postojeći Oktroirani ustav. Iako se patentom priznala jednakost svih državljana pred zakonom i ukinuti su svi oblici feudalnog sustava, ravnopravnost naroda nije uzeta u obzir. Započelo je doba birokratskog centralizma, u čijem je stvaranju veliku ulogu imao ministar unutrašnjih poslova Alexander Bach.

[28] Vidi: Vjera KATALINIĆ, Zagreb at the Operatic Crossroads in the 1860s: The Winding Road towards the National Opera, *Muzyka*, 68/4 (2018), 37-52.

[29] Vidi: Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske: Neoabsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*., Zagreb: Globus, 1985.

[30] Povjesničar kulture Joep Leerssen tvrdi da je europski kulturni nacionalizam u 19. stoljeću slijedio odvojenu dinamiku i kronologiju od političkog nacionalizma. Vidi: Joep LEERSSEN, Nationalism and the cultivation of culture, *Nations and Nationalism*, 12/4 (2006), 559-578.

što je, između ostalog, uključivalo i melodije. Bilo bi nemoguće govoriti o povijesti razvoja kategorija „narodne“ i „umjetničke“ glazbe bez spomena Jean-Jacquesa Rousseaua i Herdera. Pojam „narodne glazbe“ iznikao je iz Rousseauove ideje o prirodnom u glazbi, odnosno melodiji.[31] Dakle, kategorije jednostavnog i prirodnog bile su željene kvalitete kojima se mogla podičiti narodna glazba, koja je imala veliku formativnu ulogu u procesu nastajanja kategorije nacionalne glazbe. Na to razmišljanje se nadovezao i Herder, koji je u svom eseju iz 1773. uveo pojam narodne popijevke, odnosno termin „Volkslied“,[32] iako valja imati na umu da se i unutar njemačkih zemalja taj termin tada odnosio gotovo isključivo na poeziju.[33] Otprilike u isto vrijeme, značajke „artificijelne“ glazbe koje su isprva asocirale na talijansku ili francusku glazbu nadilaze geografske međe, čineći time ravnotežu u odnosu na kategoriju nacionalne glazbe.[34]

Naime, ideja kulturnih nacionalista bila je sljedeća: kada bi se moglo dokazati da je melodija nastala na određenom mjestu, ona bi predstavljala kulturni kapital. Takvo razmišljanje dovelo je do toga da se glazba promatra kao apstraktno postvareno „djelo“, odnosno postvarene melodije čije je podrijetlo itekako važno.[35] Želja za političkim ujedinjenjem germanskih, pa tako i slavenskih etničkih skupina rezultirala je djelomičnim odbacivanjem ideje glazbene univerzalnosti kojom se ponosi bečka klasika i okretanjem ka glazbi „nacionalnog karaktera“. Tako su sva nacionalna razgraničenja glazbenih stilova na neki način pridonijela nastanku kategorija narodnih i umjetničkih glazbenih djela, kao i stvaranju predodžbi o glazbi pojedinih nacija temeljenih na podrijetlu (npr. „talijanska glazba“, „njemačka glazba“, itd.). Vrlo veliki broj (umjetničkih) kompozicija temeljenih na nacionalnim elementima[36] nastao je upravo u svrhu nacionalne propagande koja bi potpomogla prvenstveno kulturnom, a posljedično i političkom ujedinjenju. Osnivaju se nacionalne škole i sklada se glazba koja bi trebala reflektirati „jedinstveni glazbeni stil“ pojedine nacije. U Hrvatskoj je proces osvještavanja važnosti narodne baštine na neki način započet još za vrijeme biskupa Maksimilijana Vrhovca (1752–1827). Vrhovac je 1813. godine

[31] Rousseau se nije slagao s mišljenjem skladatelja J. P. Rameaua da je harmonija prirodna podloga za glazbu.
[32] Vidi: Johann Gottfried HERDER, *Von deutscher Art und Kunst: einige fliegende Blätter*, Hamburg: Bode, 1773.
[33] Iako Herder spominje glazbu, u vezi s njom je ostao je vrlo nejasan. Vidi: Matthew GELBART, *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music'. Emerging Categories from Ossian to Wagner*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 106.
[34] Vidi: M. GELBART, *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music',* 99.
[35] *Idem*, 24.
[36] Sve se više pokušavalo utvrditi „karakter“ različitih glazbenih kultura, bez obzira na raspravu koja se odnosila na način na koji je taj „karakter“ oblikovan.

svojom okružnicom *Poziv na sve duhovne pastire moje biskupije*[37] pozvao svećenstvo zagrebačke biskupije na prikupljanje književno-folklornog blaga sa svrhom upoznavanja narodnog jezika u kojoj je istaknuo ulogu naroda, koji je „vjeran čuvar mnogih popjevakah, koje k izobraženju jezika služe“.[38] Između ostalog, naglasio je da se pri sakupljanju popijevaka zapišu okolnosti nastanka popijevke, dakako, ako su autori i provenijencija poznati.[39] Vrhovčeva inicijativa oko skupljanja narodnog blaga i narodnih pjesama (kao sredstva za očuvanje i razvoj narodnosti) može se shvatiti kao ekstenzija Herderovog učenja o narodu, njegovome duhu i njegovom narodnom stvaralaštvu.[40] Ona bi se mogla i shvatiti kao prva faza hrvatskog nacionalizma u hrvatskoj glazbenoj kulturi, iako su Vrhovčeve aktivnosti bile na niskoj ideološko-nacionalnoj razini.[41]

Iako je u vrijeme jačanja Ilirskog pokreta glazba bila sredstvo za postizanje željenog kulturnog ujedinjenja, Ljudevit Gaj joj nije posvetio mnogo pažnje, osim skladanja najpoznatije budnice *Još Horvatska nij' propala / dok mi živimo.*[42] Stoga se može reći da se tek pedesetak godina kasnije Franjo Ksaver Kuhač (1834–1911) istinski posvetio sakupljanju narodnog glazbenog nasljeđa kako bi ustanovio temelje na kojima bi se trebala prema njegovu mišljenju razvijati hrvatska nacionalna umjetnička glazba. Kuhač je ostao zapamćen i kao jedan od najgorljivijih zagovaratelja južnoslavenstva, iako je rođen kao Franz Xaver Koch koji kao dijete njemačkih imigranata do svoje tridesete godine nije govorio hrvatski jezik

[37] Okružnica je izvorno objavljena na latinskom jeziku. Vidi: Ivan MARTINČIĆ (ur.), *Hrvatski preporod, temeljni programski tekstovi*, sv. 1, Zagreb: Naklada Erasmus, 1994, 28-33.

[38] Vrhovčeva je inicijativa imala pristojan odjek: mnogi istaknuti kulturni i književni djelatnici toga razdoblja (Ivan Kukuljević, Stanko Vraz, Mirko Bogović, Ivan i Matija Mažuranić…) sakupljali su narodne pjesme objavljivali ih u *Danici ilirskoj*, *Kolu* i *Zori dalmatinskoj*.

[39] „…da bez razlike svakojake popijevke horvatske i slavonske, s opaženjem, nakoliko se može znati, kada, kim i kojom prilikom su sastavljene.“ Vidi: Mirko IVANJEK, Vrhovčeva okružnica u kontekstu njegova vremena, u: Alojz Jembrih (ur.), *Biskup Maksimilijan Vrhovac i njegovo djelo, zbornik radova sa Znanstvenoga skupa „Biskup Maksimilijan Vrhovac u svome vremenu u organizaciji društva Kajkaviane održanog 28. studenog 2003. godine u Dvorcu Stubički Golubovec*, Donja Stubica: Kajkaviana, 2006, 124-126.

[40] Neki autori smatraju da je poticaj Maksimilijanu Vrhovcu za objavljivanje okružnice inicirao slovenski filolog Jernej Kopitar (vidi: Mirko IVANJEK, Vrhovčeva okružnica u kontekstu njegova vremena, u: Alojz Jembrih (ur.), *Biskup Maksimilijan Vrhovac i njegovo djelo…*, Donja Stubica: Kajkaviana, 2006, 117-126), s čim se slaže Wolfgang KESSLER (Die Sudslawen und Herder, Einige Anmerkungen, u: Hans-Bernd Harder – Gert. Hummel – Helmut Schaller (ur.), *Festschrift fiir Wolfgang Gesemann, Band 3, Beitrage zur slawischen Sprachwissenschaft und Kulturgeschichte*, München: Verlag Hieronymus, 1986, 157-175) te je mišljenja da Herderove ideje nisu bile imale istaknutiju ulogu. Međutim, Đuro ŠURMIN (*Hrvatski preporod I. Od godine 1790. do 1836.*, Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare, 1903, 44, 45, 49, 53, 92, 94) smatra da je Herder (uz djelomično posredovanje čeških i slovačkih književnika) utjecao na Vrhovca, dočim je Peter DREWS (*Herder und die Slaven: Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, München: Sagner, 1990, 177) mišljenja da su Herderove ideje iznesene u predgovoru drugog dijela djela *Volkslieder* (Leipzig: Weygand, 1779) o očuvanju narodne baštine neposredno utjecale na Vrhovca.

[41] Vidi: Stanislav TUKSAR, The Evolution of the Idea of 'National' as a Multi-Level Construct within 19th-Century Croatian Musical Culture, *Studia Musicologica*, 52/1 (2011), 181.

[42] O kontekstu nastanka navedene budnice vidi S. TUKSAR, Ideja i razvitak nacionalnog u hrvatskoj glazbenoj kulturi 19. stoljeća, u: S. Tuksar – K. Milković – P. Babić (ur.), *Bitka kod Sigeta i Nikola Šubić Zrinski u umjetnosti (glazba, likovne umjetnosti, književnost)*, Zagreb: HMD, 2018, 68-69.

(počeo ga je učiti tek oko 1864. godine). Budući da je odrastao za vrijeme narodnog preporoda i revolucije koja je uslijedila, nacionalno buđenje imalo je veliki utjecaj na njegova buduća uvjerenja i njegov *Weltanschauung*. Upravo se iz sačuvanih pisama može pratiti postepena transformacija njegovog osjećaja nacionalne pripadnosti i identiteta koja se počela zbivati 1860-ih godina; 1865. godine Kuhač se još uvijek smatra Nijemcem, što i sâm tvrdi u pismu C. A. Spini (1827–1906)[43] u Beč:

> „Vaša plemenitosti! Potpora koju ste dali mladom slavenskom skladatelju neće biti zaboravljena. U dalekim godinama će se toga sjećati i Slaveni će morati priznati da njihova nacionalna glazba mora puno toga, ako ne sve, zahvaliti njemačkoj marljivosti (s moje strane) i njemačkoj poduzetnosti s Vaše strane.“[44]

Međutim, već se dvije godine kasnije, 1867, u pismu poslanom franjevcu Solanu Krkvariću (?–1880)[45] prvi puta potpisuje kao Koch-Kuhač, da bi 1871. odlučio službeno promijeniti svoje ime i prezime u Franjo Ksaver Kuhač. Stoga, ne gradeći svoj kulturni identitet na etničkoj pripadnosti već na kulturološkim i političkim idejama, djelovao je kao strastveni promicatelj tada već minulog hrvatskog narodnog preporoda, želeći potpomognuti proces nastajanja, razvoja i emancipacije južnoslavenske, a posebice hrvatske kulture. U potpunosti se posvetio preporodnim idejama svojih prethodnika u sferi glazbene umjetnosti te glazbu nije vidio samo kao sredstvo koje će pomoći ostvarenju političkih ciljeva (kao što je to pokušao Gaj sa skladanjem budnice), već je za Kuhača glazba činila nezamjenjiv dio kulturnog identiteta naroda. Sukladno idejama kulturnih nacionalista narodna, „prirodna“ glazba činila je izvrsnu osnovu za oblikovanje umjetničke glazbe prepoznatljivog južnoslavenskog nacionalnog karaktera. Zbog takvog poimanja uloge nacionalne glazbe pokušao je jasno i određeno definirati karakteristike nacionalnog stila ovih prostora s namjerom da ga implementira u društvenu svijest. Međutim, bio je pretjerano uvjeren u ideju o samoniklosti južnoslavenske kulture i tradicije te je zbog toga do određene mjere ignorirao kulturnu isprepletenost i suživot raznih nacija i nacionalnih manjina unutar Austrijske, odnosno Austro-Ugarske monarhije. Smatrao je da će njegovo negiranje isprepletenosti „neslavenskih“ glazbenih tradicija i stilova dodatno naglasiti važnost i originalnost slavenske kulture u srednjoeuropskom kulturnom krugu. Naime, mnogi Kuhačevi pisani radovi, ali i citati

[43] Pismo od 18. listopada 1865. (II, 52).
[44] „Euer Wohlgeboren! Die unterstützung welche Sie dem (jungen slavischen componisten zukommen lassen, wird nicht vergessen. In entfernten jahren wird man sich noch daran erinnern, und die Südslaven werden gestehen müssen dass Ihre nationale musik, dem deutschen fleisse (meinerseits) und dem deutschen unternehmungsgeist Ihrerseits, wenn nicht alles, so doch sehr vieles zu verdanken hat.“
[45] Pismo od 24. svibnja 1867. (II, 112).

izvađeni iz njegove sačuvane korespondencije pokušavaju dokazati utjecaj slavenskih tradicija na strane glazbenike, dok utjecaj stranih glazbenih i kulturnih utjecaja na slavensku kulturu Kuhač gorljivo umanjuje ili sasvim poriče. Svi „neslavenski" skladatelji, tj. skladatelji stranog porijekla koji su djelovali na hrvatskom tlu, izostavljeni su iz Kuhačevih povijesnih pregleda. Neki od njih bili su Juraj Karl Wisner von Morgenstern, Aleksandar Kovačić, Antun Kirschhofer, te Karl Engelmann, svi redom obrazovani i kvalitetni glazbenici, koji, međutim, nisu svojim stvaralaštvom slijedili i podupirali preporodne ideje. Nadalje, dok se većina njegovih najistaknutijih knjiga i radova bavi isključivo hrvatskom glazbom, primjerice *Vatroslav Lisinski i njegovo doba* (1887, 1904), *Ilirski glazbenici: prilozi za poviest hrvatskog preporoda* (1893), *Osobine narodne glasbe, naročito hrvatske,* opsežna studija u tri sveska objavljena u *Radu JAZU* (1905, 1908. i 1909), *Franjo Krežma violinski virtuoz i komponista* (1882-83), ostatak se fokusira na traženje poveznica velikih stranih kompozitora s hrvatskom tradicijom, dakako, u korist potonje (*Josip Haydn i hrvatske pučke popievke* (1880), *Beethoven i hrvatske narodne popievke* (1894), *Josip Tartini i hrvatska pučka glazba* (1898). Također, Kuhač pokušava prikazivati djela hrvatskih preporodnih skladatelja (većinom budnice i ostale kompozicije skladane s ciljem buđenja nacionalne svijesti) kao djela koja se temelje na folklornim napjevima kraja iz kojeg skladatelj potječe. Pri tome je često zanemarivao da takav „nacionalni stil" itekako ima korijene u zapadno-europskoj glazbi, budući da hrvatski folklor tada nitko nije izučavao, već su skladatelji skladali instinktivno, temeljeći svoje melodije na poznatome. Njegovo razmišljanje zabilježeno je, između ostaloga, u osmoj knjizi njegove korespondencije[46] gdje je pod naslovom *Sentencija* zapisao*:*

> „Bez pomoći ilirskih davorija ne bi Gaj i drugovi mu tako uspjeli bili u nastojanju za svetu narodnu stvar. Dapače, ja sudim, da su upravo hrvatske popievke narod iz sna budile i vremena Ilirstva izazvale. Zato gojite, braćo, narodnu našu glasbu, koja se temelji na pučkom pievu, i to više i bolje, srdačnije i uztrajnije nego ma šta drugo, te ne žalite nikakvih žrtava oko nje. Ne smijemo se bo odreći nade, da će opet nadoći vrieme, kada će hrvatskoj glasbi pripasti zadaća, nova čudesa stvarati. – Dakle uviek i vazda našu glasbu a samo nuzgredice tudju! Jer tko tudjoj glasbi zato daje prednost, što imadu ini narodi većih umjetnika i veličajnijih glasbotvora nego Hrvati, nehotice radi o tom, da naša glasba izgubi malo po malo moć svoju na hrvatski narod."

Budući da je korespondirao s mnogim osobama iz političkog i kulturnog života kojima je želio predstaviti svoje brojne ideje, mnoga pisma svjedoče o ambicijama usmjerenim k

[46] Bez datuma (VIII, 503).

istraživanju i razvitku južnoslavenske kulture te očuvanju i podizanju svijesti o južnoslavenskoj glazbenoj baštini. Duboko inspiriran Gajevom, odnosno Herderovom tezom[47] da je jezik primarno obilježje nacionalnog identiteta, koja ne implicira političko jedinstvo, Kuhač je tvrdio da su za preporodne ideje i imaginarni kulturalni identitet bile idealne glazbene forme u kojima je prisutna riječ: opera, zborske skladbe i solo pjesme pisane na tekstove poznatih budnica i davorija. Međutim, vođen mišlju Stanka Vraza da prava narodna glazba može nastati samo iz narodnih napjeva,[48] smatrao je da je za definiranje distinktivnog južnoslavenskog, pa tako i hrvatskog stila skladanja[49] potrebno potražiti inspiraciju u narodnoj baštini i to baštini koja je nastala u točno određenom vremenskom periodu. Kuhač u pismu iz lipnja 1905. (XII, 322) poslanom Milanu Rešetaru (1860–1942), sveučilišnom profesoru, filologu i književnom povjesničaru, iznosi mišljenje da se, ako se hoće istaknuti istinski glazbeni karakter naroda, moraju se zabilježiti melodije nastale pred 30 do 60 godina, kada su utjecaji na pučku glazbu poput muških zborova, pučke škole i komponirane glazbe bili slabiji. Također je bio mišljenja da historijsku vrijednost imaju popijevke starije od sto godina, no nemaju i nacionalnu – sve popijevke koje su nastale ranije nastale su u razdoblju kada još nije postojao pojam nacionalnosti, nego je tada postojala samo apsolutna ili kozmopolitska glazba, „dok 'nacionalno' nije vrijedilo ništa“. Popijevke iz tog vremena sadrže „pojedine nacionalne osobine [koje] se u najboljem slučaju mogu smatrati nacionalnim manirima, ali ne i cjelovitim glazbeno-nacionalnim karakterom.“[50] Stoga je Kuhač gotovo cijeli život posvetio sakupljanju narodnih popjevaka za koje je smatrao da su ishodište za stvaranje jedinstvenog glazbenog izričaja određene nacije.[51] Stavove koji potječu iz razdoblja kada se intenzivno bavio sakupljanjem popijevaka objašnjava u pismu poslanom u srpnju 1865. (II, 44) hrvatskom vlastelinu, skladatelju i preporoditelju Ferdi Livadiću (1799–1879):

> „Da toliku važnost pridajem jednom plesu ima uzrok u tome da sam uvjeren da su načini plesa i narodne pjesme ishodište svake nacionalne glazbe. Gdje ta dva moćna faktora nisu izgrađena,

[47] Treba naglasiti da nije pronađena direktna poveznica između Kuhačevog razmišljanja i Herderove filozofije (Kuhač ni u svojim djelima ni u sačuvanoj korespondenciji ne spominje niti Herdera niti njegovu ideologiju) te da, usprkos različitim kulturološkim pozadinama, oni ipak dijele svojevrsno zajedničko iskustvo.

[48] „Izdanje narodnih napjeva, čini mi se da nije od manje koristi i slave, nego iste pjesme. Samo iz njih može se poroditi prava narodna glazba. Zato ja scijenim da ih treba sakupljati i izdavati.“ Vidi: Stanko VRAZ, *Děla Stanka Vraza,* V, Zagreb: Matica hrvatska, 1877, 338.

[49] Kuhač u svojoj korespondenciji vrlo slobodno i nedefinirano koristi pojmove „slavensko“, „južnoslavensko“ i „hrvatsko“, obično ovisno o kontekstu u kojem te pojmove spominje te o ciljevima koje želi postići. Ipak, izgleda da je na početku svoje karijere više zagovarao generalniji pojam „slavensko“, da bi kasnije češće koristio termin „južnoslavensko“, te na kraju pojam „hrvatsko“.

[50] „Einzelne nationale Züge kann man allenfalls als nationale Manieren gelten lassen, aber nicht als einen vollständigen musikalisch-nationalen Charakter.“

[51] Kuhač je za života sakupio oko 4000 narodnih popjevaka, od kojih je o svom trošku izdao četiri sveska s 1600 popjevaka u razdoblju od 1878. do 1881. godine.

dalje se neće dobro pisati. Tek kada smo pokazali nekoliko stotina kola i puno narodnih pjesama, možemo s radošću koračati prema nacionalnoj operi, prije toga ne! Plesovi i s time uzajamna razmjena narodnih pjesama iz svih krajeva mogu odrediti nacionalno. S operom, i kada bi ona zaista bila hrvatska, što je dandanas naprosto nemoguće, neće se naučiti publiku da glazbeno misli i osjeća na slavenski način.“[52]

Uz Livadića, Kuhač je bio u kontaktu s više hrvatskih preporoditelja kojima je pisao o svojem tekućem radu i idejama, razmjenjivao notni materijal, molio ih za financijsku potporu i preporuke, te im često posvećivao kompozicije. Neki od njih su Nikola Strmić, Franjo Marković, Izidor Kršnjavi, Armin Šrabec, Josip Juraj Strossmayer, Petar Preradović, Julije Janković, Franjo Rački, Milan Krešić, Ivan Kukuljević, Ivan Dežman, mnogi od kojih su bili vodeće političke i javne osobe onoga vremena te osobe koje su razmjenjivale stavove i ideje s Kuhačem i utjecale na razvitak njegovih nacionalnih ideja. Kuhačevi kontakti su, uz mnoge hrvatske preporoditelje, obuhvaćali i istomišljenike koji su djelovali u inozemstvu te je njegova korespondencija svjedočanstvo postojanja izvan-teritorijalne i multinacionalne mreže intelektualaca.

[52] „Dass ich so viel gewicht auf einen tanz lege, hat darin seine ursache, da ich überzeugt bin, dass in jeder nationalen musik die tanzweisen und die volkslieder grundpfeiler derselben sind. Wo diese beiden mächtigen faktoren nicht ausgebildet sind, lässt sich nicht gut weiter schreiben. Erst wenn wir einige hundert kolo, und viele volkslieder aufzuweisen haben, können wir mit glück zu einer kroatischen oper schreiten, früher nicht! Die tänze und mit diesen der gegenseitige austausch der volkslieder aus allen gegenden, können das nationale bestimmen. Mit einer oper und wäre sie wirklich kroatisch, was heutzutage schlechterdings unmöglich ist, wird man das publikum nicht musikalisch slavisch denken und empfinden lernen.“

2. Korespondencija kao historiografski izvor: prednosti i ograničenja

Pri pokušaju rekonstrukcije povijesnih događaja, kao i sinteze povijesti kulture, istraživaču su potrebni zapisi koje su stvorile osobe koje su tu povijest i stvarale.[53] Primarni izvori poput dnevnika, memoara i pisama mogu zorno pridonijeti razumijevanju prošlosti te olakšati interpretaciju političkih i društvenih događaja. Oni su neminovno obilježeni *Zeitgeistom* vremena u kojem su nastali, vremena kojem istraživač nije nazočio te je njihov sadržaj vezan za tadašnje društveno, političko i ekonomsko okruženje. Takvi dokumenti su nesumnjivo bogat izvor informacija ne samo povjesničarima, već i znanstvenicima u drugim društvenim i humanističkim disciplinama.

Stoljećima je pisanje pisama važna sociokulturna praksa – od antike pa do danas, pisma su služila za premošćivanje udaljenosti, održavanje kontakata i širenje socijalne mreže i ideja. Povjesničari su se već odavno složili oko činjenice da su pisma važan izvor za proučavanje najrazličitijih aspekata u društvu, da su ona izvori za rekonstrukciju socijalne dimenzije povijesti. Njihova vrijednost kao izvora u tom slučaju ne leži samo u onome što ona sadrže, već i u tome što izostavljaju. Pisma nisu tek odraz društvene stvarnosti, već konstruiraju određene verzije te stvarnosti.

Pisanje pisama društvena je i kulturna pojava; pismo je točka susreta pojedinaca, društvenih skupina i društva, pružajući informacije ne samo o svakom subjektu zasebno, kao i o međusobnim odnosima između navedenih subjekata. Važnost pisanja pisama kao kulturne prakse potvrđuje i činjenica da je učenje pravilnog pisanja pisama bilo dio osnovne uljudnosti. Uvid u nečija pisma omogućuje pristup autorovoj intimi, autorovim razmišljanjima, shvaćanjima i emocijama; pisma reflektiraju autorovo shvaćanje samoga sebe i tomu pripadajuće ideologije, donoseći informacije o vremenu u kojem su nastala, kao i o samim čitateljima tih pisama. Ona su izravna tvorevina kulture, kao što je 1889. godine istaknuo Georg Steinhausen[54] te su kao takva važan historiografski izvor, bez obzira što ih se svrstava u prilično složenu kategoriju povijesnih izvora. Pisanje pisama bilo je regulirano normama, stoga treba posvetiti pozornost jeziku kojim su pisma pisana, što može puno toga reći o društvenoj hijerarhiji, tj. odnosu autora i osoba kojima su pisma bila upućena, a posljedično i o socijalnom te ekonomskom statusu autora i primatelja. Valja istaknuti još jednu važnu

[53] Vidi: Martha Jane K. ZACHERT, Sources: Personal Records as Historical Sources, *The Journal of Library History,* 4/4 (1969), 337-340.
[54] Vidi: Georg STEINHAUSEN: *Geschichte des deutschen Briefes. Zur Kulturgeschichte des deutschen Volkes*. 1. Teil, Berlin, 1889, 1.

činjenicu koja se tiče kulture pisanja pisama u 19. stoljeću,[55] a koja se konkretno tiče teme ovoga rada – 19. stoljeće je stoljeće formiranja mnogih znanstvenih disciplina (uključujući i muzikologiju) te su se u pismima često bilježila znanstvena otkrića i opisivao napredak. Tako su i Kuhačeva pisma autentičan izvor koristan za istraživanje ne samo njegove ličnosti već i povijesti muzikologije. Korespondencija, uz intimne komentare, donosi mnoge informacije o metodologiji ranih muzikoloških i etnomuzikoloških istraživanja te zorno i mjestimično veoma detaljno svjedoči o tadašnjem stanju, odnosno o najranijim fazama razvoja muzikološke discipline.

Jasno je da već spomenuta intimna dimenzija komplicira korištenje pisama kao izvora podataka. Iako je njihova upotreba kao primarnih znanstvenih izvora legitimna i prihvatljiva u okviru znanstvenog istraživanja, tradicionalno im se dodjeljivao periferni, sekundarni status dokumenata, koji se najčešće koriste u svrhu provjere ili pojašnjenja informacija pronađenih u drugim primarnim izvorima. Međutim, početkom 21. stoljeća korištenje pisama za kvalitativno prikupljanje podataka te percipiranje pisama kao vjerodostojnog primarnog izvora podataka postalo je učestalije. Takve percepcije pisama kao dokumenata, ona starija i ova novija, imaju svoje opravdane razloge – korespondenciju se smatra sekundarnim i primarnim izvorom zbog niza kvaliteta i zamki koji su već djelomično navedeni. U prvom redu, valja navesti prednosti koje pruža upotreba korespondencije kao izvora:

- korespondencija može pružiti uvid u intimnu percepciju povijesnih događaja koji su utjecali na živote pojedinaca koji su ih doživjeli iz prve ruke;
- ako korespondencija nije bila namijenjena za čitanje široj publici, njezin je sadržaj mogao biti iskrenije iznesen;
- korespondencija je vrijedan izvor za proučavanje autorove ličnosti.

Usprkos navedenim prednostima, pri istraživanju korespondencije dolazi se do određenih ograničenja:

- ako je dokumentacija bila namijenjena za objavljivanje, postoji rizik da je ona svojevrsna apologija, osmišljena kako bi opravdala ili obranila autorova mišljenja ili postupke;

[55] Vidi: Christoph FRIEDRICH, Briefe im 19. Jahrhundert als wissenschaftshistorische Quelle Dargestellt am Beispiel des Briefwechsels des Apothekers A. P. J. Du Menil (1777-1852), *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte,* 14 (1991), 182.

- zbog svoje osobne prirode, takvi dokumenti su inherentno ograničeni jer predstavljaju samo jedno stajalište, odnosno jedno tumačenje pojedinih događaja;
- neizbježno su oblikovani mišljenjima, predrasudama i kulturološkim stajalištem autora;
- određene aspekte događaja autor može svjesno ili nesvjesno zaboraviti;
- po prirodi je selektivna (moguće je da je važnije ono što je autor izostavio).

Ako se obrati pozornost na gornju usporedbu prednosti i nedostataka, sam broj nedostataka ide u prilog istraživačkom pristupu koji korespondenciju tretira poput sekundarnog historijskog izvora. Međutim, iako je takav pristup legitiman i opravdan, neprocjenjive informacije koje se kriju u pismima uz adekvatnu provjeru i kritičko razmišljanje mogu dovesti do izvanrednih otkrića.

Analizirajući slučaj Kuhačeve korespondencije, proizlazi da je ona prvenstveno sačuvani dokaz iznimno bogate mreže hrvatskih i inozemnih ličnosti s kojima je Kuhač održavao kontakt, uključujući istaknute političare, glazbenike i nositelje kulturnog života na prostoru današnje Hrvatske, ali i mnogo šire. Budući da je Kuhač gotovo cijeli život bio primoran djelovati bez kontinuirane institucionalne podrške, godinama je marljivo uspostavljao i njegovao profesionalne i društvene kontakte koji su mu bili prijeko potrebni za ostvarenje barem jednog dijela željenih ciljeva. Kroz detaljan rad na korespondenciji (transliteracija i prijevodi pisama, analiza) i kroz istraživanje adresata (pronalaženje podataka o zanimanjima, socijalnom statusu i društvenoj funkciji), odnosno osoba s kojima je Kuhač direktno ili posredno komunicirao može se izgraditi vrlo zorna slika cjelokupnog zbivanja u tadašnjem društvu u gradovima u kojima je Kuhač prebivao, a i današnje Hrvatske. Međutim, kako je prethodno u više navrata istaknuto, u obzir valja uzeti i činjenicu da je u pismima zabilježeno ono što je Kuhaču u tom trenutku bilo relevantno. Također, postoje implikacije da neka od njih očito nisu donosila sadržaj prikladan za javnost. To se može zaključiti zbog u potpunosti ili fragmentarno istrgnutih listova određenih pisama, tj. u nekim slučajevima zacrnjenih dijelova ili uklonjenih pisama u cijelosti. Dotični materijal je naknadno uklonio sâm Kuhač ili netko od njegove rodbine i prijatelja nakon Kuhačeve smrti, želeći spriječiti da određene teme ostanu sačuvane i moguće postanu javne. Također, njegova su pisma u velikoj mjeri nedvojbeno oblikovana njegovim predrasudama i čvrstim kulturološkim stajalištem koje je i oblikovalo sav njegov literarni rad. Upravo se zbog svega navedenog daljnjoj interpretaciji sačuvane korespondencije mora pristupiti s oprezom te određene podatke valja

dodatno provjeriti u drugim izvorima, odnosno trebaju se uzeti u obzir postojeće dokazane i objektivne povijesne činjenice o određenim povijesnim pojavama. Postoji vrlo velika mogućnost da su u nekima od pisama, posebice u onima nastalim u vrijeme Kuhačeve iznimno teške financijske situacije za vrijeme izdavanja zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke* (1878–1881),[56] zabilježene neistinite tvrdnje, o čemu će biti riječi kasnije. Istovremeno, valja uzeti u obzir da je Kuhač želio da se korespondencija nakon njegove smrti koristi kao pomoć u pisanju njegove biografije, budući da to sâm u nekoliko pisama ističe. Prvi puta tako nešto spominje u pismu Miroslavu Sukaliću, prijatelju staklaru 19. siječnja 1882. (VIII, 73):

> „…a da li je plemenito , i savjestno da me umjetnička naša družtva i povjerenici moji tako zanemare, to neka izpita domaća ili lokalna naša poviest umjetnosti, koja će za moj životopis, ili bolje rekuć za moje mučeništvo, dok sam sbirku izdavao, dosta gradiva naći u mom listaru (Briefcopirbuch) i u mojih memoirih, koje su djelomice već napisane“;

te kasnije 30. travnja 1893. (IX, 269) u pismu zahvale barunici Ivki Vraniczany piše:

> „Spominjem to zato, da ta moja izjava bude za viek zabilježena, pošto ja svaki list prepisujem, koji sam pisao u toku od trideset i više godina. Možda će tko poslje moje smrti i moju korespondenciju obielodaniti, koja stoji s našom novijom historijom umjetnosti u uskom savezu.“

Najvjerojatnije je Kuhač korespondenciju isprva vodio samo u svrhu vlastitog snalaženja, da bi tek kasnije shvatio njenu vrijednost kao izvora informacija za buduće naraštaje muzikologa, te ju tako počeo i tretirati.

[56] *Južno-slovjenske narodne popievke (Chansons nationales des Slaves du sud).* Većim ih dielom po narodu sám sakupio, ukajdio, glasovirsku pratnju udesio, te izvorni im tekst pridodao Fr. Š. Kuhač. Knjige I-IV (U Zagrebu: Tiskara i litografija C. Albrechta, 1878-1881).

2.1. Građa

2.1.1. Kuhačeva literarna ostavština

Rijetke su tako bogate i vrijedne ostavštine poput one F. Ks. Kuhača. Njegova muzikološko-literarna ostavština, svojevrsno kulturno nasljeđe,[57] obuhvaća razdoblje od sredine 19. i ranog 20. stoljeća te se sastoji od sljedećeg:

- arhivsko gradivo (tiskani članci, rasprave, kopije knjiga, raznovrsni notni zapisi koje je sakupljao i prepisivao, stari notni zapisi na pergameni, rukopisi neobjavljenih literarnih radova, dokumenti, korespondencija),
- digitalni zapisi – fotografije i zvučne snimke.

Dotični materijali su, igrom različitih slučajeva koji će biti kasnije navedeni, pohranjeni u sljedećim institucijama diljem Hrvatske:

- Hrvatski državni arhiv, Zagreb – osobni fond Franje Ksavera Kuhača,
- Arhiv HAZU, Zagreb – Kuhačeva glazbena biografska građa,
- Knjižnica Odsjeka za povijest hrvatske glazbe HAZU, Zagreb – različita građa iz ostavštine Ladislava Šabana (bilješke, pisma, radovi o Kuhaču, izvješća o uređivanju ostavštine Kuhač u HDA, dopisi i razna građa u vezi s objavljivanjem 1. i 2. sveska Kuhačeve korespondencije),
- Muzej Slavonije, Osijek,
- Hrvatski glazbeni zavod – Kuhačevi autografi i knjige (knjižnica), te raznovrsna dokumentacija i spisi (arhiv),
- Nacionalna i sveučilišna knjižnica (Zbirka rukopisa i starih knjiga) – autografi Kuhačevih tekstova, korespondencija i kompozicije koje je sakupio,
- Muzej grada Zagreba – osobni predmeti iz Kuhačeve ostavštine,
- Institut za etnologiju i folkloristiku,
- Etnografski muzej – zbirka glazbenih instrumenata.

[57] Termin koji je upotrijebio V. Žganec u članku u kojem donosi pregled Kuhačeve ostavštine. Vidi: V. ŽGANEC, Kuhačeva literarno-muzikološka ostavština, *Muzička revija*, 1/2-3 (1950), 136.

Iako je sâm Kuhač u nekoliko navrata u svojoj korespondenciji isticao vrijednost sakupljene građe,[58] zbog svoje loše financijske situacije bio je u više navrata primoran prodati dio svog arhiva. Već je 1886. godine za 100 forinti prodao svoju zbirku od pedeset i šest narodnih instrumenata Hrvatskom glazbenom zavodu.[59] Nadalje, 1896. prodaje zbirku skladbi skladatelja Josifa Šlezingera (1794–1870) Srpskoj kraljevskoj akademiji,[60] da bi 1900. godine Zemaljska vlada (Odjel za bogoštovlje i nastavu) od Kuhača otkupila autografe i prijepise kompozicija Vatroslava Lisinskog i darovala ih Hrvatskom pjevačkom društvu *Kolo.* Godine 1908. Kuhač prodaje svoj arhiv muzikalija za koji je iz zemaljske blagajne dobio 10 000 kruna. Marija Kuhač (rođ. Zuna), Kuhačeva udovica, poklonila je nakon Kuhačeve smrti dio njegove biblioteke Pjevačkom društvu *Kuhač* u Osijeku, da bi 1918. godine prodala Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu svu građu koju je njezin suprug prikupio za *Biografski i muzikografski leksikon*.[61] Ostali dio njegove ostavštine je bio predan, izgleda, gradskom muzeju Zagreba da bi kasnije bio pohranjen u gradski arhiv.[62] Do sada se nije moglo utvrditi kada je iz Arhiva grada Zagreba preseljen u Arhiv Hrvatske, odnosno Hrvatski državni arhiv (HDA). U HDA je 21. svibnja 1946. dovršen *Orjentacioni pregled i popis književno-glazbene ostavštine Fr. Ž. (!) Kuhača koja se nalazi pohranjena u Državnom arhivu u Zagrebu*. Popis su sastavili dr. Vinko Žganec i Vjekoslav Janković. Autori su na popisu zabilježili: „ovaj popis sastavljen je samo u glavnim crtama…".[63] Do danas je dotičan popis jedina informativna pomoć u čitaonici HDA. U njemu je cjelokupni materijal razvrstan u svežnjeve koji su obilježeni rimskim brojevima od I do LXII. Svi daljnji poslovi na sređivanju rađeni su na temelju ove prvotne podjele na 62 svežnja. Intencija popisivača bila je zadržati izvorne Kuhačeve cjeline, koliko je to bilo moguće, a što je otežano jer je originalan poredak već bio poremećen. Da bi olakšao orijentaciju u fondu, Žganec je materijal globalno razvrstao po tematici i provenijenciji u devetnaest grupa u članku *Kuhačeva literarno-muzička*

[58] „Nema toga dana, kad nebi k meni dolazili mladji i stariji ljudi, koji se bave glazbom, te od mene tražili upute i savjeta, a opet nema stranog glazbenog pisca ili etnografa, koji me ne bi pohodio, te tražio informacije ob ovom i ob onom." Vidi: Molba Saboru za doživotnu opskrbu, 24. studenog 1906. (XIII, 31).
[59] Zbirka se danas nalazi u Etnografskom muzeju u Zagrebu.
[60] Pregovori oko prodaje zabilježeni su u pismima X: 161, 190, 200; XI: 2, 7, 9, 10 14.
[61] O prodaji je sama Marija Kuhač zapisala u tekstu *Kako sam se upoznala s Kuhačem* (*Wie ich mit Kuhač zusammen kam?*) koji je dopisala na kraju zadnje knjige Kuhačeve korespondencije 6. veljače 1934. godine. U njemu svjedoči da ju je usred [Prvog svjetskog] rata JAZU navela da za „sramotnu cijenu" od 1.500 kruna proda monumentalni materijal za glazbeni leksikon kojeg je Kuhač sakupljao od 1850. godine te koji se sastoji od 14 kutija s 3.000 abecedno poredanih imena. Vidi: Dubravka FRANKOVIĆ, Građa za Biografski i muzikografski leksikon Franje Kuhača. O otkupu za potrebe Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, *Arti musices*, 14/2 (1983), 123.
[62] Uvod u analitički inventar Kuhačevog fonda u Hrvatskom državnom arhivu. Ivo FICOVIĆ, *Analitički inventar. Osobni arhivski fond Franjo Kuhač*, Zagreb, 1987, 2.
[63] Vidi: Ivo FICOVIĆ, Definitivno sređivanje osobnog arhivskog fonda Franje Ks. Kuhača koji se čuva u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, *Arti musices*, 19/1 (1988), 109.

ostavština, objavljenom u časopisu *Muzička revija*.[64] Sustavno popisivanje, istraživanje i obrađivanje Kuhačeve ostavštine započeo je 1971. Muzikološki zavod Muzičke akademije u Zagrebu pod vodstvom Ladislava Šabana, a nastavio 1983. Zavod za muzikološka istraživanja IC JAZU. Građom su se najviše bavile Vjera Katalinić i Marija Janaček-Buljan te je rezultat obrade kartoteka koja se danas nalazi u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe HAZU (u daljnjem tekstu: OPHG) i koja može poslužiti kao analitički inventar osobnog fonda „Kuhač". Kartice sadrže signaturu, naslov, datum, vrstu građe, kratko pojašnjenje naslova, kvantitativne pokazatelje. Ivo Ficović je napravio arhivističku obradu ostavštine 1987. godine. To je uključivalo reviziju građe (zbog prethodne neadekvatne tehničke i arhivističke obrade te čestog korištenja), zatim identifikaciju jedinica te usporedbu rezultata s kartotekom u Zavodu za muzikološka istraživanja (sadašnji OPHG) te signiranje svake jedinice fonda u skladu sa signaturom navedenom na kartici. Obavljen je i tehnički dio posla koji je uključivao stavljanje dokumenata u nove, propisne kutije, stavljanje jedinica u omotnice, košuljice ili kuverte te izdvajanje velikih formata u posebne mape. Dodana je i foliacija/paginacija na mjestima gdje je nedostajala, a oštećeni materijali su izdvojeni za restauraciju. Također, velik broj pogrešno uvrštenih jedinica vraćen je na odgovarajuće mjesto u fondu te je utvrđen popis nestalih materijala.[65] Valja naglasiti da je ranija klasifikacija po kutijama morala biti napuštena zbog stavljanja građe u omotnice, kao i zbog novog tipa kutija i rasklapanja preklopljenih listova, dok je podjela cjelokupnog fonda na svežnjeve zadržana kao temelj klasifikacije. Svežnjevi su označeni rimskim brojevima kao što je i u prvom popisu iz 1946. godine.[66]

2.1.2. Kuhačeva korespondencija

Najveći dio Kuhačeve korespondencije, tj. prijepisi i koncepti[67] pisama koja je Kuhač pisao svojim korespondentima sačuvan je u njegovoj literarnoj ostavštini u Hrvatskom državnom arhivu. Korespondenciju čini ukupno trinaest tvrdo uvezanih knjiga koje nose signaturu HR-HDA 805, 52/1-13. Također, osim sačuvanih i uvezanih kopija i koncepata Kuhačevih pisama, sačuvan je i određeni broj pisama upućenih Kuhaču, no njihov broj nije ni

[64] Vidi: Vinko ŽGANEC, Kuhačeva literarno-muzička ostavština, *Muzička revija*, 2-3 (1950), 135-148.
[65] Popis je objavljen u članku u časopisu *Arti musices* iz 1988. Vidi: I. FICOVIĆ, Definitivno sređivanje osobnog arhivskog fonda…, *Arti musices*, 19/1 (1988), 111-112.
[66] Stručnjaci, koji su radili kartoteku u Zavodu, odstupili su od ovog sistema, pa su na karticama rimske brojeve svežnjeva zamijenili arapskima, a za kutije su uveli rimske brojeve. Zbog toga je napisano upozorenje budućim korisnicima kartoteke.
[67] Budući da ima pisama koja sadrže puno ispravaka, precrtanih dijelova i umetaka, moglo bi se zaključiti da su takva pisma zapravo koncepti poslanih pisama, a ne prijepisi.

približno tako velik kao Kuhačeva pisma. Prema Mariji Janaček-Buljan[68] na već spomenute tri lokacije (u Hrvatskom državnom arhivu, Arhivu HAZU i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici) sačuvano je oko 533 pisma i 113 prigodnih čestitki upućenih Kuhaču. Njih je Kuhač sortirao prema pošiljaocima, pa su tako sačuvana pisma osoba poput Istvana Bartalusa, Vladimira Berse, Vlahe Bukovca, Dežmana, Eduarda Hanslicka, Augusta Harambašića, Benjamina Ipaveca, Jagića, Izidora Kršnjavog, Ludvika Kube, Ferde Livadića, Petra Preradovića, Franje Račkog, Supila, Spinčića, Šuleka, Trnskog, Utješinovića, Ljudevita Varjačića, Ivana pl. Zajca, Đure Jelačića, Dore Pejačević, Carla Prandaua, Josipa Jurja Strossmayera, Matka Brajše, Antuna Dobronića, Frana Gerbiča, Josipa Hatzea, Vjenceslava Novaka, Srećka Albinija, Vjekoslava Rosenberga-Ružića, Ferde Rusana, Nikole Strmića, Alberta Štrige, Carla Therna, Josipa Vancaša, Franje Vilhara itd. Sačuvano je i 213 pisama (112 su uputile fizičke osobe, a sedam društva, odnosno ustanove) koja je dobivao prilikom prikupljanja građe za nikad objavljeni *Biografsko-muzikografski slovnik,* a koja sadrže biografske podatke umjetnika. Kuhač je njih uložio u materijale za *Slovnik,* u cjelinu koje se tiču određene osobe. Uz pisma sačuvane su i fotografije umjetnika koje na poleđini često imaju posvetu i njihov potpis.

Pisanje pisama bio je dio Kuhačevih svakodnevnih obaveza – sačuvana korespondencija rezultat je Kuhačevog kontinuiranog bilježenja kopija pisama koje je slao kako bi mogao pratiti sve što je pisao poslovnim i privatnim kontaktima te, kao što je već istaknuto, da budućim naraštajima muzikologa ostavi materijal za pisanje njegove biografije.[69] Trinaest knjiga s više od 3.000 sačuvanih Kuhačevih pisama, tzv. *Briefcopirbücher* ili *prepisovnik*[70] (kako ih je sam Kuhač nazvao), nastalih u razdoblju od 1860. do pred smrt 1911. godine (zadnji upisani datum je 1. lipnja 1911) svjedoče o Kuhačevoj marljivosti, pedantnosti i golemoj radnoj energiji. Od vođenja korespondencije nije odustajao niti kada zbog zdravstvenih problema nije mogao ni pisati ni čitati kraj svjetla lampe.[71] Pisma su kvalitetan i bogat izvor za daljnje historiografsko istraživanje koji pruža neposredan uvid u Kuhačeve životne situacije, ali će poslužiti i za rasvjetljavanje nekih manje

[68] Vidi: Marija JANAČEK-BULJAN, Kuhačeva korespondencija, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834–1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984*., ur. Jerko Bezić, Zagreb: JAZU, 1984, 467.

[69] „Morate znati gospodine doktore, da ja svako pismo, koje pišem prepisujem i to od vajkada. Imam već jedno deset velikih Brief Copie-Bücher punih, te će se moći poslije moje smrti saznati, na koga se nisam sve obratio, i šta nisam sve učinio, da mi se mogućnost pruži, da spasim našu narodnu glazbu od propasti. Sviet će se tada čuditi, a možda i sgražati na nehaju naših ljudi…“ Pismo od 7. ožujka 1898. (XI, 181) pravniku Dragutinu Neumannu (1856–1911) u Osijek.

[70] Hrvatsku verziju iskoristio je u pismima od 28. rujna 1909. (XIII, 207) poslanom Matku Brajši Rašanu u Pazin te od 11. prosinca 1909. (XIII, 219) poslanom Anti Stöhru u Varaždin.

[71] Vidi pismo od 14. ožujka 1888. (IX, 90) poslano sestri Rosi Mathias u Budim.

poznatih činjenica o tadašnjim kulturnim, političkim i socijalnim prilikama na području današnje Hrvatske. Ona su izvor biografskih podataka (i to ne samo Kuhačevih), izvor za proučavanje razvoja znanosti poput muzikologije, etnomuzikologije i historiografije glazbe, pomoću njih se može proučavati odnos kojih je Kuhač imao s pojedinim osobama, daju pregršt informacija o kulturnim i političkim zbivanjima, ali donose i anegdote čiji su protagonisti ponekad povijesno važne osobe. Pisma su u početku upućena prvenstveno užoj i široj obitelji, prijateljima, kolegama, profesorima. Kod pisama koja su nastala nešto kasnije, kada je Kuhač postao priznati stručnjak i odlučio uzdržavati sebe i svoju obitelj bez stalnog institucionalnog zaposlenja, sve veći broj bio je upućen pripadnicima društvene elite, književnicima, glazbenicima, učenicima, izdavačima, inozemnim znanstvenicima, političkim ličnostima te mogućim pokroviteljima. Zbog golemog posla i posljedično nedostatka vremena,[72] obiteljsku korespondenciju većinom su preuzele njegova supruga Marija i kćeri.[73] Iz sačuvane građe proizlazi da je Kuhač uputio pisma na 1.078 različitih adresa, od čega otprilike 974 čine fizičke osobe, a 104 institucije.[74] Nekima je pisao samo jednom, s nekima se intenzivno dopisivao u pojedinim životnim razdobljima, dočim je sa određenim osobama održavao kontakt tijekom cijelog života. Njegovi korespondenti živjeli su u raznim državama, većinom u srednjoj i istočnoj Europi, a dužina pisama varira: neka pisma su kratke poruke i podsjetnici, dok ona dulja obrađuju određene teme i događaje na takav način da bi se mogla promatrati poput svojevrsnih studija.

Kao što je već naglašeno, kroz cijelu korespondenciju nailazi se na grublje ili suptilnije istrgnute listove određenih pisama, no do sada nije utvrđeno tko je odstranio dotične dijelove. Stoga u prvom svesku korespondencije (1860–1863) prvo sačuvano pismo nosi redni broj 113, što znači da 112 prethodnih pisama nedostaje, te je moguće, kako je Žganec pretpostavljao, da između treće i četvrte knjige korespondencije nedostaje jedna cijela knjiga. Naime, sačuvan je vrlo mali broj pisama nastalih od kolovoza 1872. do prosinca 1874. te su ona umetnuta kao istrgani i neuvezani listovi na kraj četvrte knjige.[75] Također, neka pisma su

[72] „Mene gotovo ubija nesretna ta korespondencija, te me prieči da ne pišem u toku godine više manjih članaka, koje bi trebalo da se obielodane. U takvim prilikama nema druge, nego da rodbina čeka, jer nešto malo moram ipak da radim. Mojoj rodjenoj sestri već nisam šest godina pisao.“ Pismo Franji Šrabecu od 8. siječnja 1897. u Varaždin (XI, 37).

[73] Vidi pisma Anti Stöhru i Tomi Šestaku od 2. veljače 1899. (XI, 242 i 243).

[74] Vidi: prilog *Popis adresata*.

[75] „…tako da se može smatrati, da su ti listovi zapravo ostatak jedne knjige listova, koja je inače nestala, i to nestala je prije nego je Kuhač knjige providio s originalnom numeracijom od 1. do 13., jer bi inače numeracija morala glasiti od 1. do 14.“ Vidi: V. ŽGANEC, *Registar Kuhačeve korespondencije*, strojopis, primjerak u Knjižnici OPHG, 2.

(vjerojatno zabunom) pogrešno numerirana, tj. broj pisma se ponavlja, dok neka pisma nemaju redni broj, moguće zbog naknadnog umetanja.
Sljedeća tablica prikazuje signaturu knjige (sveska) korespondencije te datume pisama koje pojedina knjiga obuhvaća:

Tablica 1: svesci Kuhačeve korespondencije

SVEZAK		DATUM PRVOG I ZADNJEG PISMA
1.	XVI/52-1	25. 6. 1860. – 9. 12. 1863.
2.	XVI/52-2	1. 1. 1864. – 10. 12. 1869.
3.	XVI/52-3	10. 1. 1870. – ?. 9. 1874.
4.	XVI/52-4	10. 12. 1874. – 3. 9. 1877.
5.	XVI/52-5	10. 10. 1877. – 31. 12. 1878.
6.	XVI/52-6	1. 1. 1879. – 31. 12. 1879.
7.	XVI/52-7	2. 1. 1880. – 2. 10. 1881.
8.	XVI/52-8	1. 10. 1881. – 3. 5. 1886.
9.	XVI/52-9	3. 5. 1886. – 30. 12. 1893.
10.	XVI/52-10	1. 1. 1894. – 23. 8. 1896.
11.	XVI/52-11	8. 9. 1896. – 31. 12. 1899.
12.	XVI/52-12	1. 1. 1900. – 2. 6. 1906.
13.	XVI/52-13	2. 6. 1906. – 1. 6. 1911.

Upravo se zbog subjektivne prirode građe daljnjoj interpretaciji sačuvane korespondencije mora pristupiti s oprezom, pogotovo zbog činjenice da su određene Kuhačeve hipoteze u nekim slučajevima bile neprovjerene i neargumentirane, što je prvenstveno bio već istaknuti rezultat nekonzultiranja relevantnih pisanih izvora, ali i želje za uzdizanjem (južno)slavenstva, a ne smiju se zanemariti niti njegove simpatije ili animozitet spram nekih osoba. Stoga se pri istraživanju i interpretaciji sačuvane korespondencije trebaju uzeti u obzir postojeće dokazane i objektivne povijesne činjenice o određenim povijesnim pojavama. Iako u određenim pismima upućenim kolegama Kuhač detaljno opisuje svoje stavove i ideje, u nekima od njih, posebice u onim pisanim u vrijeme Kuhačeve teške financijske situacije, postoji mogućnost da su zabilježene neistinite tvrdnje. Međutim, tiskanje kritičkih izdanja

njegove korespondencije razjasnilo bi čak i neke njegove protuslovne biografske podatke. Istraživanjima se do sada utvrdilo da se privatna pisma ne odnose isključivo na interpersonalne odnose, a službena, tj. poslovna pisma nisu pisana samo u profesionalne svrhe, tako da sva korespondencija pruža cjeloviti uvid u Kuhačevo djelovanje.

2.2. Pregled dosadašnjih znanstvenih spoznaja i istraživanja o Kuhačevoj korespondenciji – transliteracije, članci i studije

U korespondenciji su zabilježeni mnogi neprocjenjivo vrijedni i važni podaci te su stoga pisma nezaobilazna građa za istraživanje svakog aspekta Kuhačeva života i djelovanja. Toga su bili svjesni svi istraživači koji su se do sada posvetili Kuhaču. Istraživanje Kuhačevih pisama proces je koji je započet prije mnogo godina te je korespondenciju do sada istraživalo više istraživača u više etapa. Temom Kuhačeve korespondencije bavila se Dubravka Franković, koja je obradila korespondenciju s određenim ličnostima, rezultat čega su radovi koji govore o korespondenciji sa slovenskim skladateljem, opernim pjevačem i pedagogom Franom Gerbičem (1840–1917)[76] te biskupom i hrvatskim političarem Josipom Jurajem Strossmayerom (1815–1905).[77] Nadalje, Marija Janaček-Buljan je obradila pisma razmijenjena sa skladateljem i glazbenim piscem Antunom Dobronićem (1878–1955),[78] skladateljem Josipom Hatzeom (1879–1959)[79] te skladateljem i dirigentom Ivanom pl. Zajcom.[80] Janaček-Buljan je 1984. godine u *Zborniku radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834–1911)* objavila i vrlo koristan rad koji donosi prikaz cjelokupne Kuhačeve korespondencije, uključujući broj pisama po pojedinom svesku, njihove datume, te grubi pregled istaknutijih korespondenata i njihovih prebivališta.[81] Rad donosi i kratak pregled sačuvanih pisama koje je Kuhač dobivao.

[76] Dubravka FRANKOVIĆ, Hrvatsko-slovenski muzički kontakti u svjetlu Kuhačeve korespondencije s Gerbičem, *Rad JAZU*, knj. 385, Zagreb: JAZU, 1980, 171-212; Dubravka FRANKOVIĆ, Korespondencija Kuhač-Gerbič. Arti musices, 6 (1975), 99-114.
[77] Dubravka FRANKOVIĆ, Korespondencija Kuhač-Strossmayer, *Rad JAZU*, knj. 377, Zagreb: JAZU, 1978, 195-275.
[78] Marija JANAČEK-BULJAN, Korespondencija Kuhač – Dobronić, *Arti musices*, 11/1 (1980), 37-45. .
[79] Marija JANAČEK-BULJAN, Korespondencija Kuhač – Hatze, u: Srećko Lipovčan (ur.), *Josip Hatze, hrvatski skladatelj*, Zagreb: MIC, 1982, 15-25.
[80] Marija JANAČEK-BULJAN, Korespondencija Zajc – Kuhač, u: Lovro Županović (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Ivana Zajca (1832.-1914),* Zagreb: JAZU, 1982, 259-278.
[81] M. JANAČEK-BULJAN, Kuhačeva korespondencija, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834–1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984*., ur. Jerko Bezić, Zagreb: JAZU, 1984, 463-469.

Nešto užom temom korespondencije bavila se i Vjera Katalinić te objavila dva rada koja govore o drugom svesku korespondencije (1864–1869) kao historijskom izvoru.[82] Međutim, do sada nije načinjen rad koji bi uključivao pregled svih osoba s kojima je Kuhač kontaktirao i odgovarajućih tema, kao ni njihova analiza, artikulacija te sistematizacija.[83] Sve dok se prijepisi i prijevodi korespondencije popraćeni odgovarajućim komentarima ne objave u cijelosti, javnosti će biti poznati tek njeni fragmenti, objavljeni unutar raznih članaka te ovoga rada.

Moglo bi se postaviti pitanje zbog čega do sada nitko nije u potpunosti istražio taj toliko vrijedan materijal. Tu su igrale ulogu različite okolnosti, a primarno golemi opsega materijala. Također, jedan od glavnih razloga zbog kojeg istraživanje nije u potpunosti provedeno jest taj da je većina pisama na njemačkom jeziku pisana rukopisnom, odnosno kurzivnom goticom, koje se danas smatra izumrlim pismom. Stoga je čitanje građe otežano i rezervirano za mali broj osoba koje poznaju pismo koje se više ne koristi.

Na vrijednost korespondencije upozorio je Vinko Žganec[84] kada se 1946. bavio sređivanjem Kuhačeve ostavštine.[85] Postoje i transliteracije svih Kuhačevih poslanih pisama iz 1950-ih godina koje je Žganec napravio, uključujući i transliteracije onih pisama koje je Kuhač primio, a koja se čuvaju u HDA u fasciklima XLIV i XLV.[86] Žganec je napravio i registar Kuhačeve korespondencije u kojem su abecednim rednom navedeni svi Kuhačevi korespondenti, kako bi istraživačima olakšao pregled pisama i pronalazak pojedinih osoba. Nadalje, popisao je i svaki broj pisma koje nedostaje. Registar također sadrži i popis pisama koje je Kuhač primio, uključujući i *Popis čestitaka prigodom Kuhačeve 70. god. života 1904. god*. Na kraju se nalazi dodatak *Pisma upućena Kuhaču: Arhiv Hrvatske – Kuhačeva ostavština* kojeg je naknadno umetnula M. Janaček-Buljan 1983. godine. Transliteracije i registar čuvaju se u četrnaest uvezanih strojno pisanih svezaka u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe HAZU u Zagrebu pod signaturom Pb – 15/1-14. Valja napomenuti da, iako su Žgančeve transliteracije i pripadajući registar adresata izuzetno koristan materijal, nažalost

[82] Vidi: Vjera KATALINIĆ, Letters as Sources for Music Historiography: The Case of the Second Volume of Kuhač's Correspondence, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834.-1911.): Glazbena historiorafija i identitet*, Zagreb: HMD, 2013, 57-66; V. KATALINIĆ, Pisma kao izvor za glazbenu historiografiju na primjeru drugog sveska Kuhačeve korespondencije, *Arti musices*, 43/2 (2012), 213-221.

[83] M. JANAČEK-BULJAN, Kuhačeva korespondencija, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834–1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984*., ur. Jerko Bezić, Zagreb: JAZU, 1984, 463-469.

[84] Interesantno je da je Kuhač 2. listopada 1906. (XIII, 20) tadašnjem gimnazijalcu Žgancu poslao pisamce da ga posjeti oko 11 sati u četvrtak ili nedjelju jer nema vremena pisati o svemu što mu želi reći.

[85] Vidi: V. ŽGANEC, Kuhačeva literarno-muzikološka ostavština, *Muzička revija*, 1/2-3 (1950), 136.

[86] Žganec u kratkom predgovoru napominje da su ta pisma bila nesređena te da ih je on sortirao i numerirao. Prvo slijede transliteracije domaćih, a zatim i stranih kolega, znanstvenika, političara i umjetnika.

sadrže pogreške (krivo pročitane riječi) te pisma nisu doslovno transliterirana, odnosno nije se uzela u obzir ortografija braće Grimm koju je Kuhač u većini pisama koristio, a koja se bitno razlikuje od ortografije suvremenog njemačkog jezika. Zbog navedenog dotične transliteracije nisu sasvim pouzdan izvor za daljnje istraživanje te je za potrebe objavljivanja kritičkih izdanja bilo potrebno napraviti nove transliteracije iz originalnog Kuhačevog rukopisa. Navedene probleme prepoznao je Ladislav Šaban te je inicirao sljedeću, veoma značajnu etapu istraživanja građe. Također prepoznavši iznimnu vrijednost korespondencije kao svjedočanstva vremena, kao jedinstvenog svjedočanstva Kuhačevog života i prilika u kojima je djelovao, 1980-ih godina pokrenuo je kao voditelj projekt u sklopu kojega su ponovno načinjene transliteracije pisama iz prvog sveska korespondencije (obuhvaća godine 1860–1863). Za potrebe transliteracije i istraživanja, originalni rukopis korespondencije snimljen je na mikrofilm i izrađene su fotokopije veličine 24 x 18 cm te se i taj materijal čuva u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe HAZU. Transliteracije je napravila Vjera Katalinić te je svezak tiskan u dva dijela 1989. i 1992. godine,[87] a izdanje je uključivalo transliteracije i prijevode pisama koja su popraćena komentarima (komentare su načinili Vjera Katalinić, Dubravka Franković, Zdravko Blažeković i Ladislav Šaban). Pri novoj transliteraciji pisama ispravljene su Žgančeve pogreške, uključeni su svi umetnuti dijelovi teksta, a naznačeni su i dijelovi teksta koji su u originalu precrtani, kako bi se čitatelju u cijelosti dočarale Kuhačeve jezične ekspresije i način komunikacije.[88] Komentari se odnose na zapažanja o samoj koncepciji pisama, ali donose vrijedne informacije o osobama, umjetničkim djelima, političkim i kulturnim događajima i manifestacijama koje se u pismima spominju, te time pojašnjavaju pisma. Sustavno istraživanje pisama nastavljeno je tek 2017. godine, u sklopu projekta Hrvatske zaklade za znanost IP-2016-06-4476 „Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u 'dugom 19. stoljeću' – od Luke Sorkočevića do Franje Ksavera Kuhača“ (NETMUS19). Jedan od ciljeva projekta je objaviti drugi i treći svezak korespondencije kao kritička izdanja. Od 2017. do 2019. godine se na isti način (transliteracije, prijevodi, komentari) obradio drugi svezak korespondencije (godine 1864–1869) te je pripremljen za tisak (urednice Vjera Katalinić i Sara Ries), dok je treći svezak (godine 1870–1874) trenutačno u procesu pripreme za tisak. Uz navedeno, u planu projekta je i istraživanje korespondencije usmjereno na problematiku pisama, tipove adresata (tipove osoba, njihova zanimanja i veze), Kuhačeve

[87] Ladislav ŠABAN i Koraljka KOS (ur.), *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1 (1860-1862)*, Zagreb: JAZU, 1989.
[88] V. KATALINIĆ, Letters as Sources for Music Historiography: The Case of the Second Volume of Kuhač's Correspondence, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834.-1911.): Glazbena historiografija i identitet*, Zagreb: HMD, 58.

načine obraćanja kao i njegove stavove (i njihove transformacije) o zbivanjima, vlastitim istraživanjima i statusu glazbe i glazbenog života. Stvorit će se jasnija slika o samome Kuhaču, o njegovoj umreženosti u glazbeno-kulturni, politički i privatni život, te o raznim pojavama glazbenog i općeg stanja hrvatske političko-kulturne zbilje. Hipoteza ovog istraživanja je da će rad na primarnoj građi i interpretacija materijala dovesti do otkrivanja novih podataka, koji ne samo da će razjasniti određene manje poznate činjenice o Kuhačevu životu i radu, već i donijeti dragocjene podatke o počecima znanosti o glazbi u Hrvatskoj te izravnom utjecaju političkih i kulturnih prilika na djelovanje umjetnika i znanstvenika, tipove odnosa i funkcioniranje glazbeničke i znanstvene infrastrukture u drugoj polovici 19. stoljeća. Stoga su ciljevi istraživanja sistematizirati sačuvani materijal te donijeti nova saznanja koja će razjasniti neke nedoumice vezane uz Kuhačev život i rad. Kuhačeva ličnost i djelovanje smjestit će se u kontekst socijalno-političkih prilika vremena u kojem je djelovao te dovesti u vezu sa domaćim i inozemnim kulturnim krugovima i djelatnicima.

3. O metodologiji znanstvenog istraživanja i analitičkoj obradi građe

3.1. Proces transliteracije pisama II. i III. sveska korespondencije (1864–1874)

3.1.1. Pisma na kurzivnoj gotici

Kuhačeva korespondencija pisana je na tri jezika: njemačkom, hrvatskom i mađarskom. U ranijim svescima korespondencije prevladavaju njemačka pisma, sa znatno manjim brojem mađarskih i hrvatskih pisama. Kuhač se služio trima pismima: pisma na njemačkom jeziku pisana su kurzivnom goticom, ona na mađarskom i hrvatskom pisana su latinicom, dočim su ona pisma koja su pisana na hrvatskom, a bila su namijenjena adresatima u Srbiji, pisana ćirilicom.

Inicijalnim pregledom građe zaključeno je da je za daljnje istraživanje – temeljitu obradu i analizu dokumenata u svrhu interpretacije i izrade komentara – neophodno transliterirati sva pisma i prevesti ona koja su pisana njemačkim jezikom na rukopisnoj gotici, pogotovo da bi se građa mogla objavljivati u obliku kritičkog izdanja. Kurzivna[89] gotica latinično je pismo nastalo u kasnom srednjem vijeku, a poznata je pod nazivima *Kurrentschrift* i *Alte deutsche Schrift*. Počela se razvijati još u 11. stoljeću u sjevernoj Francuskoj iz karolinške minuskule, kod koje je već vidljivo svojevrsno lomljenje linija pri oblikovanju pojedinih slova.[90] Gotica se razvila iz potrebe za uniformnim i lakše čitljivim pismom. Budući da je omogućavala relativno brzo pisanje, od 13. do 15. stoljeća gotica je bilo pismo korišteno u cijeloj zapadnoj Europi. Gotica je u Italiji i Francuskoj općenito bila oblija (*rotunda*), dok je u Njemačkoj, Nizozemskoj i Engleskoj mnogo oštrija (*tekstura*). U paleografiji postoji distinkcija između liturgičke gotice (koja se koristila u pisanju kantuala i sličnih liturgijskih knjiga), knjižne gotice (koristila se u kodeksima) te kurzivne gotice koju karakteriziraju nepravilni oblici i teška čitljivost. Kurzivna se gotica najčešće upotrebljavala u pismima i ispravama, ali i u knjigama.[91] Sa slovima gotskog oblika započela je i tiskarska djelatnost; upotrebljavali su je prvi tiskari J. Gutenberg, J. Fust i P. Schöffer u svojim prvotiscima (*Sibilinske knjige, Donatova gramatika, Biblija*, itd.). Poslije u upotrebu ulazi i

[89] Nagnuta slova; opći naziv kod svih pisama za onaj oblik pisma kojim se ljudi služe u svakodnevnoj upotrebi; nastao kao posljedica želje za bržim pisanjem, ima nepravilna, međusobno povezana slova, obično nagnuta nadesno. Vidi: ***, kurziv, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <https://proleksis.lzmk.hr/33289/>. (Zadnji pristup 15. 12. 2020).

[90] Linije su se počele još više lomiti kada su u upotrebu ušla guščja pera koja su (oko 1260. godine) zamijenila kalane drvene štapiće.

[91] Bastarda, poseban tip gotice, predstavlja sredinu između knjižnog i kurzivnoga pisma.

naziv *Schwabacher-pismo*, a od 16. stoljeća i *fraktura*. Na hrvatskom tlu je gotica (knjižna i kurzivna) bila u općoj upotrebi kao i u cijeloj zapadnoj Europi (od 13. do 15. stoljeća). U sjevernoj je Hrvatskoj i Sloveniji prevladavao uglasti, a u Dalmaciji je dominirao obli tip gotice. Na hrvatskom su prostoru goticom pisani raznoliki tekstovi, od bogato iluminiranih misala, statuta i bratovštinskih matrikula. Kurzivnom goticom pisane su brojne isprave širom Hrvatske sve do kraja 15. stoljeća, a i većina najstarijih latiničnih spomenika iz 14. stoljeća pisanih hrvatskim jezikom (*Red i zakon, Šibenska molitva*, itd.). Gotica polako počinje izlaziti iz upotrebe u 16. stoljeću kada u Italiji goticu potiskuje humanistika, tip latinskoga pisma nastao pod utjecajem reforme humanista u 15. stoljeću.[92] Naime, humaniste je oduševljavalo staro pismo, odnosno antikva, tada nastaje i preziran izraz gotica (*scriptura gothica*), jer su u to vrijeme gotski i gotički bili sinonimi za barbarski. Gotica (*fraktura*) nastavila se razvijati u zemljama srednje i sjeverne Europe (od 16. do 18. stoljeća u Njemačkoj, Češkoj, Poljskoj, Švedskoj, Finskoj i dr.), ali i u te zemlje u 18. stoljeću prodire spomenuta jednostavnija antikva. Gotica se najdulje održala u Njemačkoj, gdje su oba pisma (gotica i latinica) bila u paralelnoj upotrebi do sredine 20. stoljeća. Naime, u prvim desetljećima 20. stoljeća goticu je zamijenilo pismo imena *Sütterlin,* kada je prusko Ministarstvo znanosti, umjetnosti i kulture 1911. godine naložilo grafičkom umjetniku Ludwigu Sütterlinu (1865–1917) da osmisli modernije pismo. Osnovu pisma činila je kurzivna gotica, ali su slova bila pojednostavljena – sastojala su se od širokih krivulja i vertikalnih poteza sa svega par oštrih kuteva. Pismo se učilo u njemačkim školama do 1940-ih, kada je polako počelo izumirati zbog nemogućnosti korištenja u inozemstvu te je službeno zamijenjeno latinicom.[93]

Također, pri transliteraciji Kuhačevih pisama mora se u obzir uzeti razlike između tadašnje i suvremene ortografije i gramatike. Sredinom 19. stoljeća braća Jakob i Wilhelm Grimm pokušali su implementirati vlastitu ortografiju, tzv. *Grimmische Ortographie*. Svestrana braća Grimm su, osim sakupljanja bajki i narodnih pjesama, istraživali njemački jezik te položili kamene temeljce modernoj njemačkoj gramatici. Ortografiju je napisao Jacob Grimm (1785–1863) i predstavio ju u predgovoru prvog sveska svog monumentalnog djela, *Njemačkog rječnika* (*Deutsches Wörterbuch*), objavljenog u Leipzigu 1854. godine, koji je do danas ostao najveći i najsveobuhvatniji rječnik njemačkog jezika uopće.[94] Rječnik je označio

[92] Vidi: ***, humanistika, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26660>. (Zadnji pristup 28. 8. 2021).
[93] Vidi: Reinhold ZILCH, Sütterlin, Ludwig, *Neue Deutsche Biographie*, 25 (2013), 688-689, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124061168.html#ndbcontent>. (Zadnji pristup 25. 8. 2021).
[94] *Njemački rječnik* najopsežniji je leksikografski prikaz njemačkog jezika. Opisuje vokabular koji se koristio u pisanom novom gornjenjemačkom jeziku od sredine 15. stoljeća do danas.

novo poglavlje u razvoju njemačke filologije, gramatike i ortografije. Jacob Grimm i zagovornici historijskog pristupa smatrali su originalan način pisanja, bez obzira na izgovor u upotrebi, kao glavni model za ortografiju. Nadalje, Grimm je zagovarao prestanak korištenja frakture, proglasivši ju nespretnom, barbarskom i ružnom te je predložio ponovno uvođenje latinice, koja se i koristila pri tisku *Rječnika.* Njegova predložena reforma trebala je olakšati put do glavnog Grimmovog cilja, a to je bilo uvođenje jednostavnijeg pravopisa, koji se temeljio na pravopisu koji se nekada koristio. Međutim, iako su njegove ideje prvenstveno zagovarale pojednostavljenje tada važeće ortografije, preveliko inzistiranje na historijski osviještenom pravopisu rezultiralo je time da ideje nisu široko prihvaćene.

Prvenstveno, Grimm se nije slagao s akumulacijom samoglasnika i suglasnika u riječi: predlagao je da se digraf *dt* zamijeni sa slovom *t*; te da se izbaci slovo *h* iz digrafa *th,* itd. Osim navedenog, predložio je povratak upotrebe digrafa *sz*, koji se koristio u srednjem vijeku, a trebao je zamijeniti slovo *ß*. Nadalje, Grimmova ortografija zagovarala je prestanak pisanja imenica velikim početnim slovom (uključujući i riječi na početku rečenice), što je bila (kao što je i danas) praksa u njemačkom jeziku u 19. stoljeću. Međutim, njegove su ideje bile previše nekonzistentne i zbunjujuće da bi opstale kao reforma. Kuhač je, međutim, pogotovo u ranijim svescima korespondencije, pisao gotovo isključivo ortografijom braće Grimm. U nekoliko pisama na kraju, odnosno na početku, Kuhač objašnjava zašto ne piše imenice velikim slovima i izostavlja indikatore duljine, odnosno zašto slijedi pravila dotične ortografije. Naime, jedan od glavnih razloga je taj što je smatrao da je takav način pisanja imenica njemu prikladniji zbog činjenice da se imenice po pravilima hrvatskog jezika isto pišu malim slovom:

> „Nb. Obično pišem ortografijom braće Grimm, budući da je ona utoliko slična hrvatskom, da se i u njemu imenice pojavljuju malim početnim slovom.“[95]

Nadalje, najčešći primjeri pravila Grimmove ortografije koji se mogu susresti u Kuhačevoj korespondenciji su sljedeći:

- Pojednostavljenje tzv. indikatora duljine (*Längenkennzeichnung*): slovo *h* i digraf *ie* nalaze se samo ondje gdje je historijski opravdano
    - *weh*, ali *Han, war,* umjesto *Hahn i wahr*
    - *ziehen,* ali *gibt, vil*, *klavir* umjesto *giebt, viel, Klavier*

[95] „Ich pflege nach Grimmischer ortografie zu schreiben, da diese unserer kroatischen insoweit nahe ist, da auch dort die substantiva mit kleinem anfangsbuchstaben erscheinen.“ Pismo od 5. travnja 1867. (II, 100), poslano Gjuri Deželiću.

- *mer, ser, one, obwol, jar* umjesto *mehr, sehr, ohne, obwohl, Jahr*;[96]

- imenice (osim vlastitih) pišu se malim početnim slovom:

Grimmova ortografija	Moderni njemački	Hrvatski prijevod
han	*Hahn*	*pijetao*
war	*wahr*	*istinito*
vil	*viel*	*mnogo*
klavir	*Klavier*	*klavir*
mer	*mehr*	*više*
ser	*sehr*	*vrlo, veoma*
one	*ohne*	*bez*
obwol	*obwohl*	*iako*
jar	*Jahr*	*godina*

Zanimljiv je način na koji Kuhač sebi prilagođava ortografiju; iako uglavnom slijedi ortografska pravila, odnosno izbacuje indikatore duljine te prakticira pisanje imenica malim slovom, ne poštuje niti Grimmovu preporuku da se piše latinicom, niti prijedlog da se koristi digraf *sz* umjesto slova *ß.* Dapače, u pojedinim slučajevima jednostavno bi napisao *ss,* dok pisanju riječi *daß* gotovo bez iznimke koristi *ß.*

Za razliku od transliteracija koje su radili V. Žganec i suradnici, kao i L. Šaban i njegovi suradnici na projektu 1980-ih, pri transliteracijama na projektu NETMUS19 izrazito se pazilo na ortografiju. Stoga je transliterirani tekst identičan originalu: riječi su pisane bez indikatora duljine (*h, ie*), neke rečenice nemaju interpunkcijske znakove (iako po pravopisnim pravilima

[96] "Dies inconsequente verfahren ist unerträglich. wenn man nahm, lahm, zahm schreibt, warum nicht auch kahm? oder umgedreht, wenn kam, scham, name gilt, warum nicht nam, lam, zam? wer wahl, zahl, ihn, hahn, zahn, bühne setzt, müste der nicht auch thahl, schmahl, vihl, schwahn, thuhn schreiben, oder weshalb entbindet ihn die schreibung schmal und schwan nicht des schleppenden h in wahl und hahn? wir schreiben grün und schön, warum nicht kün, sondern kühn? was zwingt zu jahr und bahre, da doch klar und waren gilt? warum schere, aber beere und wehre?" Jacob i Wilhelm GRIMM, Predgovor, u: *Deutches Wörterbuch*, Leipzig: S. Hirzel Verlag, 1854, <http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&lemid=GA00001&mode=Vernetzung&hitlist=&patternlist=&mainmode=Vorworte>. (Zadnji pristup 16. 11. 2020).

nedostaju, obično se radi o zarezima), preuzeto je gomilanje interpunkcijskih znakova (*;* – ili – –), kao što je preuzet i način pisanja određenih riječi (*componist, concert,* itd.). Također, nisu se ispravljale niti gramatičke pogreške (npr. *Sie habe*…). Jedino odstupanje se dogodilo pri pisanju velikog početnog slova, koje je korišteno samo na početku rečenice (i naravno, pri pisanju vlastitih imenica, no one su pisane velikim slovom i u originalu). Kako bi se čitatelju pojasnilo da se ne radi o pogreškama pri transliteraciji te da bi se mogle pratiti razlike u pravopisnim i gramatičkim pravilima, navedena pravila ortografije braće Grimm pojašnjena su u predgovoru izdanja. Također, valja istaknuti važnu ulogu koju u transliteracijama imaju bilješke. One sadrže sve komentare koji se odnose na Kuhačeve intervencije u tekstu, poput umetnutih riječi ili dijelova rečenice (čak i kompletnih odlomaka), ispravljenih i prekriženih riječi, te naknadno promijenjenog redoslijeda riječi ili rečenica. Nadalje, kako bi se smanjio opseg transliteriranog teksta, nisu se poštovali prelasci u novi red, budući da su pisma pisana na nešto užem papiru manjih dimenzija. Međutim, poštovali su se prelasci u novi odlomak, a originalni su prijelomi stranica označeni znakom „//“.

Osim što si je Kuhač djelomično prilagodio ortografiju, trebao obratiti pozornost na spretan način na koji Kuhač kombinira kurzivnu goticu i latinicu. Naime, za sve riječi strane provenijencije Kuhač koristi isključivo latinično pismo. Tako će hrvatska vlastita imena,[97] gradove koji se nalaze izvan Njemačke, imena mjeseci i naslove skladbi, ali i određene glazbene termine (poput *composition, volkslied, manuscript, piece,* itd.) pisati isključivo latinicom.

[97] Čak i njemačka imena piše latinicom.

3.1.2. Pisma na hrvatskom jeziku

Kako je već istaknuto, Kuhač je rođen u Osijeku u njemačkoj obitelji.[98] Budući da su se u obrazovnim ustanovama u Osijeku učili njemački, mađarski i latinski, a i većina stanovništva u gradu je komunicirala na njemačkom, Kuhač nije imao mnogo prilika za učenje i aktivno korištenje hrvatskog jezika.[99] Slijedom navedenog, hrvatska se pisma pojavljuju tek krajem prvog sveska, 1863. godine, kada je Kuhač počeo sustavno učiti taj jezik.[100] Rana pisma na hrvatskom, poput onih iz drugog sveska korespondencije, pisana su vrlo nezgrapnim jezikom čija je sintaksa veoma slična sintaksi njemačkog jezika, čega se Kuhač kao domoljub istinski sramio. Međutim, posebice kada je pisao osobama koje su se zalagale za hrvatsku nacionalnu emancipaciju, a od kojih je očekivao novčanu potporu ili preporuke, trudio se pisati isključivo na hrvatskom (koliko god nezgrapno izgledalo), kako bi time naglasio svoje intencije. Tako u pismu od 9. rujna 1871. (III, 82) svom prijatelju, pravniku Anti Salaju piše:

> "Nemojte ovaj list nikome pokazivati; Vi znate da ja dosta volju za hrvatski jezik imam, da nisam do sad još nikad toliko vremena imao, da bi ozbiljno gramatiku proučiti mogao."

Čak je iz ove relativno jednostavne rečenice vidljiv utjecaj njemačke sintakse – ona obiluje nepotrebnim zarezima i zavisnim rečenicama te je položaj glagola na kraju rečenice. No, kako s godinama Kuhač uči i napreduje u vladanju s jezikom, broj pisama na hrvatskom je sve veći. Pisanje sve više pisama na sve boljem hrvatskom usko je povezano s njegovim osvješćivanjem hrvatskog nacionalnog identiteta koje je rezultiralo službenom promjenom imena i prezimena 1871. godine. Tendencije prema promjeni imena vidljive su već oko pet godina ranije, u veljači 1866,[101] kada svog bečkog nakladnika C. A. Spinu traži da naslovnicu njegove skladbe *Jugoslovjensko kolo* izradi dvojezično na njemačkom i hrvatskom, gdje bi se našle inačice imena Koch i Kuhač.[102] Njegovo se pak ime u dvojezičnoj verziji prvi puta u

---

[98] Vidi: Ladislav ŠABAN, Napomene o Kuhačevoj biografiji, u: Ladislav Šaban, – Koraljka Kos (ur.), Kuhač, *Franjo Ksaver: Korespondencija I/1 (1860-1862*), Zagreb: JAZU, 1989, 5-22.

[99] „Žalosno je da Lay, Koch i mnogi drugi i još mnogi drugi ne vladaju potpuno jezikom zemlje, i zavidimo sadašnjoj mladeži kojoj je u školi ponuđena prilika da uči hrvatski, dok smo mi, raniji gimnazijalci, morali biflati latinski, njemački i mađarsku gramatiku i gdje je pater franjevac opalio ćušku onome koji je progovorio jednu riječ hrvatskog." Pismo od 14. rujna 1866. (II, 74) poslano Milanu Krešiću.

[100] Prvo pismo pisano na hrvatskom jeziku pisano je skladatelju, zborovođi i glazbenom pedagogu češkog podrijetla Slavoljubu Lžičaru (1832–1901) (I, 185, 28. studenog 1863.).

[101] Pismo bez datuma, pisano između 1. i 25. veljače 1866.

[102] „…također Vas molim da naslov Slavonsko kolo promijenite u „Jugoslavjansko kolo", kao što bih volio i da se na naslovnoj strani ispod slavenskog teksta dade kratki njemački naslov, kao npr. na ovdje priloženom rukopisu; na slavenskom natpisu molim Vas da moje ime napišete Franjo Šaverio Kuhač, a u njemačkom dijelu Fr. Xav. Koch. Dvostruki natpis je iz razloga što se njemački jezik znatno više koristi nego južnoslavenski i zato

hrvatskom tisku pojavljuje 1867, u članku tiskanom u časopisu *Dragoljub* na čemu se Kuhač zahvaljuje uredniku časopisa Gjuri Deželiću (1838–1907) u pismu od 5. travnja (II, 100): „Primite moju izrazitu zahvalnost za svoju dobrostivost kojom ste u svom cijenjenom listu od 30. ožujka objavili članak Franjo Š. Koch-Kuhač“;[103] da bi se oko mjesec dana kasnije, u pismu pisanom 24. svibnja 1867. (II, 112) franjevcu Solanu Krkvariću (?–1880) prvi puta na kraju pisma potpisao *Koch-Kuhač.*

Oko 1869. godine Kuhač je već dosta dobro savladao jezik te je dovršio prijevod Lobeovog *Katekizma glazbe,* pa svojim kolegama predstavlja hrvatsku terminologiju koju je predvidio da se koristi u školama. U takvim pismima obično navodi njemački pojam u zagradi, kako primatelj ne bi imao nikakvih nedoumica na što se pojam odnosi. Pisma na hrvatskom učestala su krajem 1870-ih godina, u vrijeme kada je Kuhač počeo izdavati svoju zbirku *Južno-slovjenske narodne popievke.* Budući da je bio primoran sam tražiti suradnike i reklamirati djelo, te, nažalost, sâm voditi administrativni dio prodaje djela (što je najvećim dijelom značilo utjerivanje dugova), Kuhač piše izuzetno mnogo pisama[104] na hrvatskom jeziku. U kasnijim svescima korespondencije također dominiraju hrvatska pisma, dok se njemačkim te vrlo rijetko mađarskim služi za komunikaciju s ličnostima u inozemstvu.

.

3.2. Metodologija istraživanja građe

Izuzmu li se sporadično objavljivani radovi koji su se bavili određenim osobama iz Kuhačeve korespondencije, do sada nije sačinjen kompletan i detaljan pregled svih Kuhačevih korespondenata kao ni artikulacija tema o kojima Kuhač tijekom godina piše. Podaci i spoznaje koji se iznose u ovoj disertaciji rezultat su višegodišnjeg rada na sačuvanoj

---

što ne želim da se misli da sam nacionalizirao svoje ime, uvijek ću zadržati svoje njemačko ime, međutim zvuči smiješno da je cijela naslovnica na slavenskom i onda odjednom se pojavi ime Koch.“ [„…auch ersuche Sie die aufschrift Slavonsko kolo in „Jugoslavjansko kolo (südslavische kolo)“ umzu ändern; so wie ich auch noch möchte, dass auf dem tittelblatt unterhalb des slavischen textes ein kurzer deutscher tittel angegeben werde, wie z. b. auf dem hier beiliegenden manuscripte; bei der slavischen aufschrift bitte meinen namen als Franjo Šaverio Kuhač, bei dem deutschen teil aber als Fr. Xav. Koch anzugeben. Die doppelte aufschrift geschieht aus dem grunde, weil die deutsche sprache weit gangbarer ist als die südslavische, und weil ich nicht will dass man glauben soll, ich hätte meinen namen nationalisirt; ich will meinen deutschen namen jederzeit beihalten, doch[102] klingt es höchst spassig, ganz slavisch das tittelblatt zu geben, und auf einmal das deutsche Koch zu sehen.“] Pismo C. A. Spini nastalo u razdoblju između 1. i 25. veljače 1866. (II, 58).

[103] „Nehmen Sie meinem aufrichtigen dank für die güte entgegen, mit der Sie den artikel Franjo Š. Koch-Kuhač in Ihrer geschätzten zeitschrift vom 30. März d. j. aufnamen”

[104] Godine 1879. poslao je čak 344 pisma. Vidi: M. JANAČEK-BULJAN, Kuhačeva korespondencija, 464.

Kuhačevoj korespondenciji koji se odvijao od 2017. do 2021. godine za vrijeme trajanja već spomenutog projekta *Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u „dugom 19. stoljeću" – od Luke Sorkočevića do Franje Ks. Kuhača* (NETMUS19). Istraživanje se (uključujući i projektne aktivnosti) odvijalo u nekoliko faza:

1. Transliteracija i prijevod drugog sveska korespondencije (godine 1864–1869),
2. Izrada komentara za drugi svezak korespondencije,
3. Transliteracija i prijevod trećeg sveska korespondencije (godine 1870–1871),
4. Izrada komentara za treći svezak korespondencije,
5. Čitanje daljnje korespondencije (godine 1860–1863; 1874–1911).

Tijekom čitanja kompletne korespondencije bilježile su se osobe koje se u pismima spominju kako bi se u cijelosti rekonstruirala Kuhačeva mreža kontakata. Također, deskriptivnom metodom zapisan je sadržaj svakog pojedinog pisma kako bi se olakšalo daljnje istraživanje, kao i klasifikacija, analiza i interpretacija pisama s obzirom na tematiku.

Temeljni izvori za istraživanje u prvoj fazi rada nalazili su se u Ostavštini Kuhač u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, pod signaturom HR-HDA 805, 52/1-13. Konzultirali su se originalni rukopisi Korespondencije, odnosno njihova digitalizirana verzija. Kao pomoć su se koristili i prijepisi Kuhačeve korespondencije Vinka Žganeca koji se čuvaju u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe HAZU pod signaturama Pb–15/4-13. Nadalje, izvori za istraživanje Kuhačevih kontakata bili su raznovrsni (online) leksikoni,[105] (online) enciklopedije,[106] znanstveni članci, stručni časopisi te internetski izvori[107] preko kojih su se crpili biografski podaci o osobama s kojima je Kuhač bio umrežen. Osim osnovnih podataka poput mjesta i datuma rođenja i smrti, prebivališta, školovanja i djelovanja, naglasak je stavljen na nove podatke vezane uz Kuhača, njegovo djelovanje te definiciju, analizu i kontekstualizaciju njihova međusobnog odnosa. Također, tim se podatcima nadopunjavala i online baza podataka NETMUS19 zamišljena kao jedan od ciljeva u sklopu projekta, koja sadrži biografske podatke adresata i komentare pisama iz drugog i trećeg sveska korespondencije. Baza je javno dostupna[108] i moguće ju je pretraživati prema različitim

[105] Leksikoni poput Hrvatskog biografskog leksikona, Oesterreichisches Musiklexikona, itd.
[106] Najčešće korištene enciklopedije su Grove Music Online te Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje).
[107] Primjerice baze podataka kao što su DiZbi HAZU, ERNiE, RIPM, IMSLP.
[108] <http://hmd-music.org/netmus19/index.php>. (Zadnji pristup 20. 8. 2021).

kriterijima (zapisi, djela, pojmovi, osobe, izvori). Dostupnost takve baze na internetu omogućit će daljnja istraživanja vezana uz glazbeni život hrvatskih zemalja u 19. stoljeću.

Korespondencija te korespondenti sistematizirani su prema raznim parametrima koji su činili temelj za daljnju analizu i interpretaciju sadržaja pisama. Na temelju analize i interpretacije dotičnog sadržaja Kuhač i njegov rad smješteni su u širi socijalno-kulturni kontekst vremena u kojem je djelovao. Definirala se i kontekstualizirala njegova umreženost u tadašnju hrvatsku, ali i europsku kulturnu zbilju – umreženost koja je bila jedna od ključnih elemenata i prijeko potrebno sredstvo za uspjeh njegovih istraživanja i znanstvenog djelovanja. Između ostalog, analiza njegovih poslovnih pisama prikazuje u kojoj je mjeri Kuhač bio u toku sa tadašnjim suvremenim znanstvenim istraživanjima te kakav je status i utjecaj imao u domaćim i inozemnim znanstvenim i kulturnim krugovima. Prikaz i interpretacija pojedinih značajnijih studija slučaja pokazuju kako su pisma legitimni historiografski izvori i dragocjen materijal za znanstveno istraživanje, no istaknuti su i pojedini primjeri koji su zahtijevali dodatne provjere iz drugih izvora. Na kraju su uspoređene do sada poznate činjenice o Kuhačevu životu, radu i njegovoj osobnosti s tvrdnjama iznesenim u korespondenciji i razjašnjene su određene nedoumice. Istodobno, korespondencija je poslužila kao izvor za rekonstrukciju tijeka nastanka Kuhačevih literarnih radova, kao i itinerar Kuhačevih terenskih istraživanja. Analiza pisama dovela je i do pojašnjenja određenih Kuhačevih odluka i postupaka te obrazloženja, ali i kontekstualizacije Kuhačevog često kontroverznog svjetonazora. Slijedom navedenog, ova je disertacija na temelju analize Kuhačeve korespondencije prvi put načinila sistematizaciju njegovih kontakata prema raznim parametrima, a kroz to prikazuje i različite tipove njegova odnosa sa znanstvenicima, glazbenicima, političarima i privatnim kontaktima (i dr.), na temelju čega su se dopunila dosadašnja znanja o Kuhačevoj ličnosti i djelovanju.

II. FRANJO KSAVER KUHAČ U MREŽI SVOJIH KORESPONDENATA

1. Kuhač – utemeljitelj hrvatske znanosti o glazbi

> „Sudili naši glazbeni krugovi o mojem radu, kako god hoće, jedno ipak ne mogu poreći, a to je, da danas ne bismo bili ni na onom stepenu razvitka narodne glazbe i glazbene kulture pod kojim jesmo, da ja počeo nisam, te da nisam – nemajuć predšastnika – neizmjernim poteškoćama tomu razvitku utro put. Puno je laglje reformisati i usavršavati ono što već obstoji, a ja želim da tako i bude – nego iz ničesa šta stvoriti, jer samo tako je napredak moguć. Ni jedna stvar nije nikada s početka savršena bila, niti sama priroda; ipak neće nitko radi toga proglasiti stvoritelja prirode fušarom i neznalicom. (…) Ali jesam li ja ma s kojim svojim radom ikada Hrvatstvo osramotio? Ako sam u svojem istraživanju kadikad mnienje koje izrekao, koji se drugim činilo nevjerojatnim, neka to mnienje na temelju svoga istraživanja pobije, ali neka ne rekne Kuhač je ludjak i neznalica, jer on tvrdi što za sada još iko drugi ne tvrdi.“[109]

Premda je na hrvatskom prostoru bilo ponekih ranijih ostvarenja koja su se djelomično bavila poviješću glazbe,[110] u 19. stoljeću su se intenzivirala historiografska istraživanja glazbe, bez obzira što profesionalni istraživači glazbe u današnjem smislu te riječi tada još nisu postojali te stoga glazbena historiografija nije imala adekvatne znanstvene temelje ni tradiciju. Nedostatak sakupljenih i sistematiziranih podataka na hrvatskim prostorima nagnao je Franju Ksavera Kuhača da pokuša promijeniti tadašnje stanje neistraženosti i unaprijediti metodologiju istraživanja glazbe. Svjestan problema nepostojanja nužnih sistematičnih istraživanja glazbe[111] Kuhač je svojim širokim spektrom interesa za sve aspekte glazbe, glazbene kulture i historiografiju glazbe te golemim trudom nesumnjivo obilježio razvoj znanosti o glazbi. Zahvaljujući svojem neumornom radu u svrhu očuvanja i promicanja glazbene baštine ovih prostora te nevjerojatnom elanu s kojim je sakupljao, dokumentirao i

[109] Kuhač o sebi u pismu književniku i glazbenom piscu Vjenceslavu Novaku (1859–1905) od 18. svibnja 1896. (X, 171).

[110] Primjerice *Della Poetica* Franje Petrisa. Više vidi: Sanja MAJER-BOBETKO, Hrvatska glazbena historiografija: prolegomena, u: S. Majer-Bobetko – Z. Blažeković – G. Doliner, *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, Zagreb: HMD, 2009, 26-28.

[111] „Glazbena je znanost danas jošte tako rekuć u povojima, pošto nije sravnivajuća muzikologija svoj rad pravo ni počela, i što se glazba još nije dovoljno, kamo li sistematično znanstveno proučavala i istraživala. Stoga se ne može danas jošte niti slutiti, za kakve će znanstvene dokaze u budućnosti glazba služiti, i što se ne će moći sve izvoditi iz ili sada ili prije napisanih prosto narodnih melodija te iz dela stranih umetnika kojega naroda.“ Pismo upućeno Srpskoj kraljevskoj akademiji od 1. srpnja 1896. (X, 190).

istraživao slavensku glazbu i osobe koje su je stvarale, ostao je zapamćen kao začetnik (etno)muzikologije i historiografije glazbe na ovim prostorima. Prema Jerku Beziću[112] Kuhačev se dugogodišnji rad na polju glazbene kulture (južnih) Slavena[113] može svesti na pet osnovnih područja:

1. etnomuzikologija, odnosno komparativna muzikologija,
2. povijest glazbe,
3. glazbeno-pedagoška djelatnost,
4. posebne vrste djelatnosti:
    a. kritičarski rad,
    b. rad na leksikonima,
    c. korespondencija,
5. skladanje vlastitih skladbi.[114]

Stoga, njegov je istraživački opus bio neophodan za razvoj disciplina poput muzikologije, etnomuzikologije kao i glazbene historiografije, usprkos njegovim nekad neprovjerenim i neargumentiranim tvrdnjama i hipotezama te kontroverznim stavovima i idejama. Takve ideje prvenstveno su rezultat toga da često nije osobno konzultirao pisane izvore[115] te činjenice da je tvrdoglavo pokušavao dokazati dugu glazbenu tradiciju Slavena kroz pripisivanje hrvatskog porijekla poznatim stranim skladateljima, temeljeći svoje tvrdnje na pseudo-znanostima poput fiziognomije[116] te vlastitom nahođenju.[117] Kuhač, vjerojatno ipak svjestan svojih jalovih

[112] J. BEZIĆ, Franjo Ksaver Kuhač – Začetnik glazbenoznanstvenih djelatnosti u Hrvatskoj i u jugoslavenskoj glazbenoj kulturi, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova*…, Zagreb: JAZU, 1984, 7.

[113] Hrvatske, srpske, slovenske, bugarske, makedonske i crnogorske glazbene kulture. Vidi: Tatjana MARKOVIĆ, Franjo Kuhač i zamisao o zemljovidu južnoslavenske glazbene kulture, *Arti musices,* 44/2 (2013), 237-255.

[114] Kuhačevo glazbeno stvaralaštvo nije bilo velikog opsega, bavio se skladanjem manjih vokalnih i glasovirskih oblika. Kako sâm na više mjesta u pismima ističe, u ranijim je godinama skladao isključivo zato što nije bilo „hrvatskih skladatelja" (XII: 369, 370). Postoji popis skladbi koji je načinjen u okviru projekta „Franjo Ksaver Kuhač" koji se temelji na djelu *Moj rad*, katalogu izdanja zagrebačkih nakladnika muzikalija, te sačuvanih notnih materijala u Kuhačevoj *Muzičko-literarnoj ostavštini* u Hrvatskom državnom arhivu, knjižnici HGZ-a, Arhivu Hrvatskog pjevačkog društva *Kolo* pohranjenom u HGZ-u, Knjižnici Muzičke akademije, te Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Vidi: Zdravko BLAŽEKOVIĆ, Popis skladbi Franje Ksavera Kuhača. Dostupno na <https://kuhac.znameniti.hr/bibliografija2.html>. (Zadnji pristup 18. 1. 2021).

[115] Dobar primjer nekonzultacije pisanih izvora je pismo od 19. srpnja 1890. poslano Ivanu Kostrenčiću (1844–1904) u Zagreb (IX, 199) u kojemu ga moli da se obrati bečkoj carskoj biblioteci za glagolski psaltir kojeg Šafařik spominje u svojoj *Geschichte der südslavischen Literatur II* na str. 166. Naime, zanimalo ga je da li je Šafařik pod terminom *cum canticis* mislio na note ili samo na pjesme bez nota te ako je mislio na note, Kuhača je zanimalo kakve su te note – „četverokutne koralne note rimskih misala ili pjevne znakovne nad tekstom". Interesirao se koliko rukopis ima stranica i sadrži li predgovor. Kuhač obrazlaže da mu te informacije trebaju za pisanje rasprave *Kajdopis u Slavena*.

[116] F. Ks. KUHAČ, *Josip Haydn i hrvatske narodne popievke*, Preštampano iz hrv. beletrističkoga lista „Vienca" br. 13 do 29, Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1880, 18-19. o fiziognomiji vidi i Zdravko BLAŽEKOVIĆ, Franjo Ksaver Kuhač: utemeljitelj hrvatske glazbene historiografije, *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, Zagreb: HMD, 2009, 54.

pokušaja dokazivanja slavenskog podrijetla stranih skladatelja, u pismu od 17. siječnja 1880. (VII, 25) svom nekadašnjem profesoru Karlu Thernu piše:

> „Ja sam daleko od toga da želim slavizirati cijeli svijet, već samo želim Slavenima naći hrabrost za umjetnost. Narod koji je u uvjerenju da nikad nije iznio veličinu, izgubio je vjeru u prirodni talent njegove sunarodnjaka“.[118]

Svoju viziju duge slavenske glazbene tradicije Kuhač naivno pokušava opravdati i u pismu od 16. siječnja 1880. (VII, 21) češkom kolegi Franzu (Františeku) Pivodi (1824–1898) u kojem tvrdi da su upravo Slaveni bili glazbeni učitelji puno europskih nacija te da upravo zato nema „velikih kompozitora“ među Slavenima, jer je „cijela njihova snaga išla u smjeru istraživanja i ispravljanja određenih pojedinosti, za kritiku drugih pogrešaka ili za ravnomjernu podjelu nastavnog sadržaja“. Također, sâm u pismu iz veljače 1879. (VI, 56) upućenom Matiji Majaru Ziljskom (1809–1892), župniku u Klagenfurtu, pojašnjava kako smatra da su narodne pjesme i poslovice veća vrijednost za kulturnu povijest nego zapisi na pergamentu. Bizarna tvrdnja je navedena u pismu od 8. veljače 1882. (VIII, 106) učitelju B. Schneideru u Saskoj: da su njemačke pjesme su produkti pjesnika čija su imena zaboravljena i narod ih je preuzeo i popularizirao, a slavenske pjesme su produkt samog naroda.

Usprkos navedenome, Kuhačevi su radovi često mnogim muzikolozima polazišna točka pri istraživanju glazbenih ličnosti i fenomena s ovih prostora. Njegovi objavljeni i neobjavljeni radovi poslužili su mnogim muzikolozima kao ishodište za istraživanje hrvatske glazbene povijesti, a veoma je značajna i njegova upotreba te objašnjenje termina *Musicologie* iz njegove neobjavljene studije *Die Eigenthümlichkeiten der magyarischen Volksmusik*[119]

---

[117] Takav primjer je zabilježen u pismu od 15. kolovoza 1893. (IX, 298) poslanom narodnom zastupniku carevinskog vieća, političaru Vjekoslavu Spinčiću (1848–1933) u kojem se raspituje od kuda se u Piran doselio otac Giuseppea Tartinija, „Jer nije pretpostaviti da je Talijan putovao po Istri te zabilježio hrvatske pučke pievne i plesovne melodije, već ja mnijem da je ove naučio od svoga otca ili od svoje majke…“, a za takvu pretpostavku nema nikakvih pisanih pokrića. Također, u pismu od 10. travnja 1873. (III, 48) Ferdi Livadiću komentira njegovu biografiju koju je napisao, priznajući da su neke stvare izmišljene: „…nisam imao dovoljno podataka da bih mogao lijepo i istinito dočarati svaki izuzetan trenutak Vašeg života. Pa ako u ovim skicama tu i tamo naletite na nešto moje vlastite mašte, nemojte mi zamjeriti; vjerovao sam da ću iznošenjem ovakvih stavova i razmišljanja koristiti našoj nacionalnoj glazbi i pomoći našim domaćim umjetničkim prilikama.“
[„…hatte ich nicht genug daten, um jeden bemerkenswerten moment Ihres lebens schön und wahrheitsgetreu schildern zu können. Wenn Sie daher in diesen skizzen hie und da etwas von meiner eigenen fantasie antreffen, so wollen Sie mir deshalb nicht grollen; ich glaubte durch den aus ausdrück solcher ansichten und reflexsionen unserer nationalen musik zu nützen und unserer heimatlichen kunstzustanden aufzuhelfen.“]

[118] „Ich bin weit entfernt die ganze Welt slavisiren zu wollen, sondern nur den Slaven Muth zur Kunst einfliessen. Ein Volk dass die Ueberzeugung hat, dass es nie eine Grösse hervorbracht verliert den Glauben an das natürliche Talent seiner Stammesbrüder.“

[119] Potpuni naslov rukopisa je *Die Eigenthümlichkeiten der magyarischen Volksmusik. Musikalisch-philosophische Abhandlung als Beitrag zur vergleichenden Musikologie der slavischen, germanischen und*

koju je dovršio početkom siječnja 1884. godine,[120] čak godinu ranije nego što je muzikologiju kao znanstvenu disciplinu definirao Guido Adler u svom poznatom članku *Opseg, metoda i cilj muzikologije*.[121]

Sagledavajući njegova stajališta iz suvremene muzikološke perspektive većinu ih se smatra pretjeranim, nacionalističkim[122] te netočnim. Slijedom navedenog, do neke se mjere ipak treba uzeti u obzir i vrijeme i kontekst u kojem je djelovao te imati na umu da je nacionalni identitet jedno od karakterističnih obilježja europske glazbene kulture koja je bila usko povezana s politikom, književnošću i umjetnošću.[123] Kuhačeva razmišljanja sukladna su svjetonazoru njegova vremena, a ne smije se zanemariti ni činjenica da ne samo da Kuhač nije imao prethodnika, već znanost o glazbi kao disciplina u njegovo vrijeme nije postojala. Usprkos radikalnim i nekorektnim stajalištima te određenim netočnostima i nelogičnostima u njegovim radovima, Kuhač je jamačno jedan od najsvestranijih hrvatskih istraživača glazbe te njegova istraživanja i djela imaju nesumnjivo veliko značenje za historiografiju glazbe ovih prostora i šire.

Budući da mu je JAZU redovito objavljivala radove,[124] još je za života stekao velik ugled u domaćoj i međunarodnoj muzikološkoj zajednici, o čemu svjedoče pisma koja je razmjenjivao primjerice s profesorom i glazbenim kritičarem Eduardom Hanslickom (1825–1904) u Beču. Svojim je istraživanjima i radovima postavio temelj razvoja hrvatske znanosti o

---

romanischen Völker. Rukopis se čuva Kuhačevoj ostavštini u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu pod signaturom HR-HDA-805/XIX-1.

[120] O dovršavanju studije piše u pismu od 7. siječnja 1884. (VIII, 415) poslanom spisateljici Mari Čop (1858–1910) u Peštu. Rukopis je 1884. poslao u Budimpeštu (VIII, 419) te započeo pregovore za objavljivanje (VIII, 519), nadajući se da će ugarska Vlada pokriti troškove tiska te od njega otkupiti djelo. Međutim tek mu je 1886. Istvan Bartalus napisao povoljnu kritiku. Iz pisama je vidljivo da je Ljudevit Vukotinović pokušao postići kod ugarske Vlade da se podmire troškovi za tisak, no nažalost nije uspio u svojem naumu. Interesantno je da su u Mađarskoj zagubili rukopis te ga našli tek 1886. Kuhač je tvrdio da hrvatska Vlada pak nije htjela tiskati djelo jer je tema mađarska glazba. (Vidi pismo od 12. siječnja 1901. (XII, 71) poslano Stefanu Keresztyju u Budimpeštu, tajniku Mađarskog društva skladatelja).

[121] Guido ADLER, Umfang, Methode und Ziel der Musikwissenschaft, *Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft*, 1/1 (1885), 5-20. Kuhač je u javni hrvatski kulturološki prostor uveo termin muzikologija godinu dana nakon Adlera u časopisu *Vienac*. Franjo Ks. Kuhač, Muzikologija, *Vienac,* 18 (1886) 35, 555-556.

[122] Dapače, u korespondenciji se može naći mnogo primjera nekorektnih i apsurdnih stavova o drugim nacionalnostima, posebice o nacionalnim i vjerskim manjinama poput Roma i Židova. Npr. vidi pisma: VIII: 491, 501; IX: 186, 214. Također, iz mnogih se pisama zbog zajedljivog i prezrivog načina na koji spominje Židove, za koje je smatrao da „nisu prijatelji hrvatskog naroda“ (pismo od 1. rujna 1903. (XII, 208) Josipu Laudenbachu ml.) te da se, između ostalog, „od Židova ništa ne kupuje“ (pismo od 1. srpnja 1879. (VI, 200) Ognjeslavu Utješinoviću), može naslutiti njegov antisemitizam. Nesnošljivost prema Židovima zabilježena je i u sljedećim pismima: VI, 200; IX: 199, 214. X: 128, 185; XI: 27, 137, 144, 160, 178, 222; XII, 208, XIII: 125, 134.

[123] Vidi: Jan BAT'A, Karel Konrád (1842-1894) and the Construction of a Pan-Slavic Musical Identity, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911). Glazbena historiografija i identitet*, Zagreb: HMD, 2013, 247.

[124] K tome, 18. srpnja 1896. postao je počasni član Kraljevske akademije znanosti u Beogradu (X, 197).

glazbi i svrstao se među istaknutije hrvatske znanstvenike druge polovice 19. stoljeća, dok je njegovo istraživanje i njegovanje nacionalne glazbe utjecalo na niz hrvatskih skladatelja, poglavito onih koji će djelovati u razdoblju između dva svjetska rata. Na njegovim su rezultatima građena daljnja istraživanja i sinteze, poput *Pregleda povijesti hrvatske muzike* Božidara Širole iz 1922, *Razvoja hrvatske muzike* Branimira Ivakića iz 1930. te *Pregleda poviesti hrvatske glasbe* Huberta Pettana iz 1944.[125]

2. Klasifikacija i analiza tematike u Kuhačevoj korespondenciji

Uz autobiografsko djelo *Moj rad: popis literarnih i glazbenih radnja od god. 1852-1904*. (Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1904), u kojemu je sažeo svoja postignuća tijekom pedeset godina karijere, temeljito vođena te sačuvana Kuhačeva korespondencija muzikolozima je dragocjen materijal za istraživanje razvitka znanstvene discipline o glazbi te omogućava rekonstrukciju nastanka i (ne)održavanja Kuhačevih socijalnih odnosa, kao i rekonstrukciju financijskih potreba,[126] što je u njegovom slučaju jedan od kontinuiranih i ključnih problema. Kuhač je itekako shvaćao vrijednost umrežavanja te mu je umrežavanje itekako pridonijelo prodoru u znanstvene i kulturne krugove. Godinama je marljivo uspostavljao i održavao profesionalne i društvene kontakte koji su mu bili prijeko potrebni kako bi provodio svoja istraživanja, pisao radove te diseminirao rezultate svoga rada. Međutim, uredno i kontinuirano vođenje izrazito opsežne korespondencije te njeno svakodnevno prepisivanje bio je posao koji je iziskivao mnogo vremena. Njegova ekstremna pedantnost prepisivanja pisama zabilježena je u pismu od 9. prosinca 1863. (I, bez broja) prijatelju Josefu Czuryju u Bermentu: „Na kraju te molim da mi pošalješ moje venecijansko

[125] Vidi: Božidar ŠIROLA, *Pregled povijesti hrvatske muzike,* Zagreb: Rirop, 1922; Branimir IVAKIĆ, *Razvoj hrvatske muzike,* Zagreb: Komisionalna naklada Novinarske zadruge u Zagrebu, 1930; Hubert PETTAN, *Pregled poviesti hrvatske glasbe,* Zagreb: Logor Hrvatskog državnog konzervatorija u Zagrebu, 1944.
O Kuhačevom utjecaju na historiografiju glazbe u prvoj polovici 20. stoljeća vidi rad Sanje MAJER-BOBETKO, Following the Trail of Franjo Ksaver Kuhač: Croatian Music Historiography in the First Half of the Twentieth Century, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911). Glazbena historiografija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 159-169.

[126] O financijskim poteškoćama i raznovrsnim molbama upućenim vlastima i potencijalnim pokroviteljima vidi u članku: Dubravka FRANKOVIĆ, Socijalni status i profesionalne relacije Franje Ks. Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 33-74.

pismo; htio bih ga prepisati, onda ćeš ga opet dobiti ako hoćeš."[127] Također, u kasnijoj je dobi u više navrata u svojim pismima isticao koliko vremena i energije oduzima tako seriozan pristup,[128] koji je uključivao i ponovno čitanje primljenog pisma na koje piše odgovor.[129] Međutim, do kraja svog života[130] održavao je naviku vođenja korespondencije koja sada pruža dragocjen materijal za muzikološka i kulturološka istraživanja, čega je i sâm bio svjestan. Kako je u prijašnjim poglavljima istaknuto, Kuhačeva pisma su svjedočanstva njegovih razmišljanja o povijesnim i suvremenim glazbenim okolnostima, njegovog raznolikog djelovanja, ali i uglavnom nepovoljnih okolnosti u kojima se kontinuirano morao na razne načine snalaziti. Međutim, pri interpretaciji sadržaja treba uzeti u obzir njegove interese i namjere te mogućnost da sadržaj pisma ne mora biti u skladu s činjenicama. Naime, kako je u tadašnje vrijeme kao neimućan pripadnik građanske klase bio primoran djelovati bez stabilne institucionalne podrške, iz pisama je više nego očito da je imao tendenciju manipulirati istinom kako bi ostvario svoje naume.

Tematika pisama se može, ne uključujući sasvim privatna pisma,[131] ugrubo svesti na ovih sedam tema:

1. sakupljanje narodne glazbene baštine
   1.1. terenska istraživanja
   1.2. posredno sakupljanje melodija i tekstova narodnih popijevaka
   1.3. sabiranje djela (južno)slavenskih skladatelja
   1.4. prikupljanje podataka za svoje radove
2. predstavljanje svog rada i ideje o nacionalnoj glazbi (južnih) Slavena
   2.1. skladateljski rad
   2.2. zbirka *Južno-slovjenske narodne popievke* (dopisivanja s povjerenicima i pretplatnicima)

[127] „Schlüsslich ersuche ich Dich, mir meinen Venediger Brief zu übersenden; ich möchte denselben gerne copiren, dann erhältst Du ihn wieder, wenn Du willst."
[128] Postoji manji broj pisama koja nisu prepisana, već je samo naveden adresat i opaska da pismo nije kopirano. Tako stoji i opaska „Trom sam ne mogu kopirati." uz pismo koje je poslao 9. srpnja 1896. (X, 194) župniku Milanu (Emilu) Kučenjaku (1844–1922) u Ivanec.
[129] O toj praksi govori u pismu od 28. prosinca 1895. (X, 130) poslanom kolegi, slovenskom skladatelju, opernom pjevaču i pedagogu Franu Gerbiču (1840–1917).
[130] Dok zadnji unos pod nazivom *Namira* (za 100 kruna potpore) datira od 1. lipnja 1911, zadnje sačuvano poslano pismo od 6. travnja 1911. naslovljeno je na odvjetnika B[ernharda] Rehbergera (1857–1912) u Bjelovaru. Kuhač javlja da je primio poslane skladbe od odvjetnikova sina Ericha te da ga je uvrstio u svoj leksikon. Budući da Kuhač smatra da je mladi Erich talentiran, savjetuje ga da ako ide sa sinom u Beč da se obrate profesoru Juliju Eppsteinu (1832–1926).
[131] U pismima upućivanim obitelji (adresirana na oca Josefa Kocha i sestru Rosaliju) i prijateljima Kuhač uglavnom komentira događaje vezane uz obitelji i poznanike, svakodnevni život, politička događanja, prepričava anegdote, piše viceve te se u mnogima žali na svoju financijsku situaciju.

2.3. Predstavljanje svojeg znanstvenog rada i rezultata istraživanja

3. molbe za pokroviteljstva, potpore i preporuke
4. dogovori s izdavačima i knjižarama
   4.1. objavljivanje vlastitih skladbi i radova
   4.2. dogovori oko prodaje zbirke
   4.3. nabavka nota i literature za poduku
   4.4. nabavka literature potrebne za istraživanja
5. nabava i preprodaja instrumenata
6. organizacija glazbenog života
   6.1. Osijek (1860–1871)
   6.2. Zagreb (1872–1911)
7. kulturna politika, socio-ekonomske okolnosti i Kuhačevi odnosi sa suvremenicima.

Osim navedenih tema, sačuvana korespondencija može pomoći u rasvjetljavanju i ispravljanju nekih ne sasvim jasnih podataka vezanih uz Kuhačevu obitelj, kao i opovrgnuti određene Kuhačeve tvrdnje.[132] Primjerice, na stražnjim koricama osme knjige korespondencije zabilježeni su podaci o Kuhačevim ženidbama, rođenju kćeri, smrti Armina Šrabeca, kao i Kuhačevog oca Josefa, ujaka Ladislava Pillera, šogora Georga Rotta, itd. Također, na prednjim koricama devete knjige zabilježeni su određeni biografski podaci vezani uz njegovu obitelj, poput datuma i mjesta rođenja njegove majke, njega samog, njegove žene Marije i njene obitelji, njegovih kćeri te njegove nećakinje. Iz tih navoda, a i iz sadržaja ranijih pisama (pisama iz I. i II. knjige korespondencije) vidljivo je da njegova nećakinja Irma Rott nije rođena u Budimpešti te nije biološka kći Georga Rotta za kojega se Kuhačeva sestra Rozalija udala 1871. godine (kako je pretpostavio L. Šaban),[133] već da je rođena u Osijeku, vjerojatno u drugoj polovici 1860-ih godina, budući da je zabilježeno samo mjesto, ali ne i datum njezina rođenja. Prvi puta se Irmino ime spominje 1869. godine, kada Kuhač piše

[132] Prvenstveno vezano za školovanje kod Franza Liszta 1857. u Weimaru. Kuhač u pismu Lisztu od 5. travnja 1881. (VII, 266) ne spominje da je bio njegov đak (vidi str. 108). Nadalje, pri pisanju svoje biografije za „uvod za izložbeni katalog hrvatskih glazbotvorina“ od 30. travnja 1896, o svojem školovanju piše: „Temelj svog glazbenog znanja i umienja dobio je u Peštanskom konzervatoriju, gdje je učio harmoniju, kompoziciju i višu glazbenu teoriju. Dalnju svoju naobrazbu stekao je u Beču i Lipskom, gdje je slušao kao volonteur akustiku, glazbenu poviest i estetiku.“ Sumnju u istinitost Kuhačeve tvrdnje da se školovao kod Liszta ističe i Šaban u Napomenama o Kuhačevoj biografiji u kritičkom izdanju prve knjige korespondencije (*Korespondencija I/1 (1860-1862),* Zagreb: JAZU, 1989, 14-15), kao i Stanislav Tuksar u članku: Kuhač, Liszt, Weimar i Zagreb, *Arti musices*, 49/1 (2018), 33-48.

[133] Vidi: L. ŠABAN, Rodoslovlje obitelji Kuhač, u: L. Šaban – K. Kos (ur.), *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1*, Zagreb: JAZU, 1989, između 16 i 17 stranice.

obitelji iz Zagreba 19. lipnja 1869. (II, 205). Iako se ovaj rad neće detaljno baviti sljedećim temama, puno se saznaje i o Kuhačevim političkim stavovima,[134] emocionalnim previranjima, nezadovoljstvu životnim okolnostima,[135] sumnjama u sebe i mišljenju o samome sebi,[136] kao i o zahtjevnom, taštom[137] i svadljivom karakteru te odnosima s obitelji i kolegama.

[134] Kuhač je u više navrata u pismima istaknuo da se ne bavi politikom, međutim nerijetko je komentirao politička zbivanja s bliskim prijateljima. Iz pisama je vidljivo da je 1880-ih godina bio istomišljenik pravaša (pismo od 5. studenog 1884. (VIII, 450) sestri Rosi Mathias), iako je negirao da se slaže s Antom Starčevićem (1823–1896): „Nu moguće je, da će kao liek lievo i desno koristi, ta sada se već čuje u činovničkih i drugih inače lojalnih krugovih rieč: ja sam pristaša stranke prava, ali nisam pristaša Starčevića. Ova fraza označuje dosta jasno situaciju, te će valjda kao program imati i budućnost." (Pismo od 23. prosinca 1884. (VIII, 467) kr. kotarskom sucu Gjuri Beloševiću).
Pisma pokazuju da su se 1890-ih godina njegova stajališta još više razilazila od Starčevićevih te je usred sukoba između A. Starčevića, E. Kumičića (1850–1904), J. Franka (1844–1911) i M. Starčevića (1862–1917) s jedne strane i skupine okupljene oko Frana Folnegovića (1848–1903), podržao prijatelja Folnegovića. Dapače, u pismu Andriji Jambrušiću od 26. prosinca 1895. (X, 128) izjavljuje da je „od vajkada pošao s Folnegovićem 'durch dick und dünn', te ću mu ostati vieran dok živim" te dodaje kako bi za narod bila „sreća da je Ante [Starčević] umro bar prije 5-6 godina; danas bi smo imali veliku, složnu i moćnu opoziciju, možda sa Strossmayerom na čelu." Kuhač u dotičnom pismu za sukob krivi odvjetnika i političara Josipa Franka: „(…) Ante, koji si dao od židova Franka sa domom tako oči zamazati, da je Frana ekskomunicirao, onaj stari grubijan i zavaditelj, koji je nam više škodio nego turska jedna invazija, psujuć na svakoga i zavadeć brata s bratom. A liepi naš Kumičić, koji samo nama ima zahvaliti, da je izišao kao pisac na glas i postao Matičarem, a Folnegoviću da je dobio saborski mandat, ide pa denuncira Frana, da je framazon, jamačno zato, što je Židov Frank njemu posudio na kuću 10.000f, a za druge 10.000 preuzeo garanciju. (…) Brate moj, toliko ima u nas intrigijah, a sve ove vodi židov, ne židov nego bezvjernik (konfessionslos), da bih morao cielu knjigu pisati, dok bi ih sve ispripoviedao. Ja ti još jednom velim, da je židov plaćenik i to po svoj prilici od „Societait Izraelit" u Beču, te da je njegova zadaća u stranci izvesti razdor i za nju ako ne posvema uništiti a to bar oslabiti." (Kuhač je s Frankom vodio pismene polemike tri godine kasnije, kada je 1898. objavio svoju *Anarkiju u hrvatskoj književnosti i umjetnosti* na koju je Frank iste godine oštrom kritikom odgovorio u djelu *U obranu hrvatskih umjetnika*. *Odgovor na poslanicu Fr. Š. Kuhača „Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti"*.)

[135] Zanimljivo je pismo od 1. siječnja 1864. (II, I) kojeg je naslovio na svojevrsnog dobrog duha, svog imaginarnog anđela zaštitnika, kojeg oslovljava s „Genius". Mladi Kuhač izražava nezadovoljstvo svojom tadašnjom životnom situacijom: „Nemam kuću, nemam polje, nemam žene, nemam počasno mjesto, nemam novaca, nemam sreće kao učitelj niti kao skladatelj, nemam sreće kao špekulant niti kao igrač lota – ukratko nemam ništa! Ništa osim polovičnog zdravlja! I s tim manjkom trebao bih biti dovoljno jak kako bih se mogao suočiti sa svim izazovima mojih bližnjih. To je premalo da se bi se mogli izdržati svi progoni, muke, pogrde i poniženja. Genije, Tebe zovem, tvoj posvojeni sin koji je Tebi povjeren, zove Te! Počuj, i nemoj biti tako nemilosrdan i dopusti da i ja probam slatkoću sreće! (…) Ne odvraćaj mrko svoj pogled od mene, nego me gledaj onako kako otac gleda svoga sina i prestani mi pripremati novu nesreću, novo poniženje i novu tugu – jer čaša je napunjena, Tvoj posvojeni sin je od puno napornoga rada i borbi umoran, inače će posrnuti i postati plijen paklenoga očaja. Nemoguće je da ti to želiš, ako si pravedan i voliš bolje ljude." [„Ich hab kein haus, kein feld, kein weib, keine ehrenstelle, kein geld, kein glück als lehrer, als componist, kein glück als spekulant, kein glück als lottospieler – kurz nichts! nichts als eine halbvollkommene gesundheit! Und mit diesem weniger soll ich stark genug sein, um allen anfechtungen meiner mitmenschen die stirne bieten zu können! Es ist das zu wenig um all die verfolgungen, die qualen, die kränkungen und erniedrigungen ertragen zu können. Genius ich rufe dich, Dein pflegesohn der Dir anvertraut wurde, ruft Dich! o höre und sei nicht so unbarmherzig und lasse mich auch die süssigkeiten des glückes kosten! (…)Wende nicht finster von mit Deinen blick, sondern sehe mich an wie ein water seinen sohn, und höre auf, mir neues Unglück, neuen schmach und neuen gram bereiten – denn das mass ist woll, Dein pflegesohn aber von den wielen abmühen und kämpfen müde, er müßte sonst unterliegen, er würde die beute einer höllischen verzweifelung. Das kannst Du aber unmöglich wollen, wenn Du gerecht bist, und bessere menschen liebst."]

[136] Etabliravši se kao stručnjak za glazbu na ovim prostorima, imao je vrlo visoko mišljenje o sebi i svojem radu te je često volio to i isticati. Primjerice, u pismu načelniku Varaždina Stjepanu pl. Beloševiću od 12. lipnja 1895. (X, 97) sâm sebe naziva „nestorom hrvatskih glazbenih umjetnika", dok u pismu od 28. ožujka 1886. bez naznačenog adresata i broja (između pisama VIII, 531 i 539; iz daljnjeg teksta se može zaključiti da je vjerojatno poslano tek osnovanom časopisu *Gudalo* u Veliku Kikindu) piše: „Samo pojedini našega naroda (Livadić,

Sistematizacija navedenih tema i analiza studijâ slučajâ donijet će dragocjene podatke o počecima znanosti o glazbi u Hrvatskoj, istraživačkim procesima, izravnom utjecaju političkih i kulturnih prilika na djelovanje umjetnika i znanstvenika te će prikazati tipove odnosa i funkcioniranje glazbeničke i znanstvene infrastrukture u drugoj polovici 19. stoljeća iz Kuhačeve vizure. Predstavljene studije slučaja pokazat će u kojoj je mjeri Kuhač bio u toku s tadašnjim suvremenim znanstvenim istraživanjima te kakav je status i utjecaj imao u domaćim i inozemnim znanstvenim i kulturnim krugovima. Iako se njegove ideje ponekad mijenjaju sukladno cilju koji želi postići, vidjet će se da pojedini primjeri mogu usprkos subjektivnosti biti legitimni historiografski izvori i dragocjen materijal za znanstveno istraživanje.

Lisinski, Stanković i Kalauz) znali su se uzpjeti do neke visine, ali i ovi motrili bi samo vanjštinu toga hrama, ne zavirujuć u nutarnje mu tajne. Mislili su bo, šta bi se jošte i toj muki podvrgli, kada je i onako – kako su ih učitelji njihovi podučavali – jedan hram kao drugi. S toga su razgledali i proučili njemačke i talijanske najljepše i lahko pristupne hramove, te udesili bogomolju svoju po tih tudjih uzorih. Istina je, da su zamnievali i u toj bogomolji i glasbeni zvukovi nalik onim na našim selima, ali unutarnji poredak, oblik i struktura tih zvukova nije naličila onima slovjenskoga hrama umjetnosti. U to se pojavi neki zanešeni pustinjak, koji je obilazio sva sela u dolu oko toga briega i tražio najkraći i najsigurniji put do hrama. Nadjev ga sretno, nastani se u prosjelini hrida blizu hrama, te ulazi svaki dan u to svetilište, da ga točno razgleda, prouči, tumači i opiše. No pošto se dugo nije vratio sa briega i obećani opis tajne i čudesa toga hrama obielodanio nije, jer opisati čudesa nije lahka stvar, počeli su neki ljudi dvojiti o istinitosti tih čudesa a drugi su se njim rugali...“

[137] Kuhač često u raznim pismima eksplicitno tvrdi kako ne pati od toga da dobiva javna priznanja, iako više sačuvanih pisama ukazuju na suprotno. Primjerice, u pismu od 26. kolovoza 1897. (XI, 92) upućenom slovenskom dirigentu i muzikologu Josipu Čerinu (1867–1951) ističe kako mu slava nije bitna, ali ipak daje do znanja da je uvrijeđen što Čerin nije tražio njegovu biografiju: „Ja nisam ni malo slavičan, niti marim za kakve naslove, ordene i druge cifrarije, dapače onih koje imam, nikada i ne spominjem. Isto tako ne tražim, da me cieli sviet hvali, meni je dosta, ako oni narodi kažu za koje sam radio, da sam patriotično svoju dužnost vršio. Ali zahtievam odlučno od svakoga onoga, koji se bavi kulturnom povješću, (kamo spada i glazbena povjest) južnih Slavena, da on znade, da je Kuhač položio temelj cielomu našemu sadašnjem glazbenom radu, i to ne samo sa svojom zbirkom popievaka, nego i sa svojim glazbeno teoretskim radnjama, sa svojim mnogobrojnim raspravama tičući se slavenske sravnjivajuće muzikologije… a donekle i sa svojim kompozicijama. Ako dakle u Vašoj zbirci Kuhača nema, to je Vaša stvar, a niti se žalostim zbog toga, premda je indirektna uvreda.“

2.1. Sakupljanje narodne glazbene baštine

„Vi ćete, visoko uvažena gospođice vjerojatno znati da sam se u potpunosti posvetio slavenskoj glazbi, ili zapravo slavenskim pjesmama? Ili sasvim jasno, da želim uspostaviti slavensku glazbu? Za tu svrhu sakupio sam već puno narodnih marševa, plesova i pjesama. Od potonjih imam već oko 500 i kanim ih još toliko prikupiti… (…) Trenutačno ih aranžiram s klavirskom pratnjom, ili već nekako.“[138]

Folklorna glazba kao takva te njena dokumentacija i očuvanje od zaborava, a kasnije i razvitak umjetničke glazbe na zakonima koji bi poslužili kao temelji za razvoj „nacionalnog stila“, bili su Kuhaču tijekom cijelog života primarni interesi. O Kuhačevom etnomuzikološkom radu i zapisivanju popijevaka pisali su primjerice Grozdana Marošević u radovima *Kuhačev etnomuzikološki rad u svjetlu zbirke „Južno–slovjenske narodne popievke“*, *Kuhačeva etnomuzikološka zadužbina* te *Ideas on Folk Music in Research and Public Music Practice in Croatia from the mid-19th to the mid-20th Century*; Tanja Perić-Polonijo u radu *Kuhačeva metoda zapisivanja i objavljivanja pjesama u zbirci „Južno–slovjenske narodne popievke“* te Zdravko Verunica u radu *Kuhačevi zapisi i harmonizacije narodnih pjesama iz Bosne i Hercegovine.*[139] Iz tih je istraživanja poznato da je Kuhač poticaje za sakupljanje glazbene baštine južnih Slavena dobio još za vrijeme školovanja, točnije u razdoblju od 1848. do 1858. godine. Još je u Donjem Miholjcu pod nadzorom svojeg učitelja Josipa (Josefa) Becka (1803–1871) počeo zapisivati narodne popijevke karakteristične za okolicu Osijeka i Slavoniju,[140] da bi njegov interes dodatno pobudio njegov profesor

[138] Pismo iz srpnja 1865. (II, 45) poslano Hermini Miksits u Peštu. „Sie werden, hochgeehrtes fräulein wohl wissen dass ich mich gänzlich auf slavisch musik, oder vielmehr auf slavische lieder verlegt habe? Oder ganz deutlich, dass ich eine slavische musik begründen will? Zu diesem zwecke habe ich schon viele volksmärsche volkstänze und volkslieder gesammelt. Von den letzteren habe ich bereits gegen 500 und gedenke es auf noch einmal so viel zu bringen… (…) Gegenwärtig versehe ich dieselben mit klavirbegleitung oder arangiere sie sonst wie.“

[139] Vidi: Grozdana MAROŠEVIĆ, Kuhačev etnomuzikološki rad u svjetlu zbirke „Južno–slovjenske narodne popievke“, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 77-110; G. MAROŠEVIĆ, Kuhačeva etnomuzikološka zadužbina, *Narodna umjetnost*, 26 (1), 107-153; G. MAROŠEVIĆ, Ideas on Folk Music in Research and Public Music Practice in Croatia from the mid-19th to the mid-20th Century, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834.-1911.): Glazbena historiorafija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 33-41; Tanja PERIĆ-POLONIJO, Kuhačeva metoda zapisivanja i objavljivanja pjesama u zbirci „Južno–slovjenske narodne popievke“, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…,,* Zagreb: JAZU, 1984, 111-156; Zdravko VERUNICA, Kuhačevi zapisi i harmonizacije narodnih pjesama iz Bosne i Hercegovine, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…,* Zagreb: JAZU, 1984, 331-348.

[140] Becku Kuhač piše vrlo emotivnu zahvalu 28. rujna 1865. (II, 48): „Primili ste me tako prijateljski i s puno ljubavi, da Vas sad opet gledam kao sin svoga oca, i doista ne bez razloga, jer nisam nikada zaboravio da me je samo okolnost da sam osnove svog znanstvenog obrazovanja uživao u Vašoj kući dovela do današnje razine. Da

kompozicije i kontrapunkta Károly (Karl) Thern (1817–1886) koji mu je predavao u Pešti. Upravo ga je Thern usmjerio prema komparativnom istraživanju specifičnosti folklorne glazbe različitih naroda.[141] Tako je pri povratku u Osijek 1858. godine počeo sakupljati i proučavati glazbenu baštinu svih južnih Slavena, a „nekoliko od najboljih narodnih napjeva" koje je zapisao šalje i profesoru Thernu u Budim, o čemu svjedoči pismo od 12. srpnja 1863. (I, bez broja). Njegova ambicija i samouvjerenost vidljivi su i iz najranijih sačuvanih pisama koja pokazuju u koliko je mjeri Kuhač kao mlad čovjek od 26 godina orijentiran isključivo na svoje karijerne ciljeve. U pismu upućenom prijatelju iz studentskih dana Antonu Siposu (Antal Siposs) (1839–1923),[142] pijanistu iz Pešte, Kuhač navodi čak uvjete za eventualno stupanje u brak koji prvenstveno moraju biti u skladu s njegovim ambicijama i planovima:

> „A kod mene je to, prijatelju, prilično teška stvar, jer ja mogu prihvatiti samo takvu ženu koja je obrazovana, govori više jezika, znade ženske ručne radove i htjela bi ih podučavati itd., jednom riječju: s kojom bih osnovao djevojački odgojni zavod ili – kako sam već prošli put rekao – takvu koja ima mnogo novaca pa ne bih bio primoran na zavod i samo bih onako usput trebao davati glazbene satove. – A gdje se može takva naći?"[143]

---

sam došao u druge ruke, teško da bih sa sobom u one institucije u koje sam kasnije ušao ponio toliko radinosti, ili bolje, toliko požude za učenjem, i toliko puno praktičnih znanja, u onim institucijama u koje sam kasnije ušao. Stoga, dobar dio moje zahvalnosti ide Vama i veseli me više nego bilo što da slabi dječak koji je sada postao muškarac ide na čast, sadašnjem starcu, svojem nekadašnjem majstoru, i da majstoru sad nije žao zbog muke, obzira i strpljenja koje je imao za dječaka. Stoga Vam još jednom iskazujem svoju zahvalnost u njenom cijelom opsegu, i molim Vas da mi i ubuduće sačuvate svoju naklonost i svoju preporuku!" [„Sie haben mich so freundlich und liebevoll empfangen, dass ich nun neuerdings zu Ihnen wie ein sohn zu seinem vater aufblicke ; und zwar nicht ohne grund, denn ich habe niemals vergessen, dass nur der umstand in Ihrem hause die grundlage meiner wissenschaftlichen bildung genossen zu haben, mich auf die heutige stufe brachte. Wäre ich in andere hände gekommen, hätte ich schwerlich so viel fleiss oder vielmehr so viel heisshunger nach studium, und so viele practische uebersichten, in jene anstalten, die ich später betreten habe, mitgebracht. Somit muss ein guter teil meines dankes Ihnen zufallen, und es freut mich mehr wie alles, dass der schwache knabe der nun zum manne gereift ist, dem jetztigen greise, seinem gewesenen meister, gegenwärtig ehre machen kann, und dass es dem meister um die mühe, nachsicht und geduld die er mit dem knaben hatte, jetzt nicht leid ist.
Ich spreche Ihnen daher nochmals meinen dank in seinem ganze umfange aus, und bitte Sie, mir Ihre gewogenheit und Ihre rekomendation auch für die zukunft zu bewahren!"]
O počecima sakupljanja popijevaka piše i u pismu od 27. veljače 1889. (IX, 155) župniku Stjepanu Mavračiću u Donji Miholjac: „Kada čujem rieč 'Dolnji Miholjac' tada mi je pri duši kano Heineu, koji je pisao 'Wenn ich den Namen Ugar höre, wird mir das deutsche Wamms zu enge' buduć se umah sječam na poštenjaka staroga Becka, na sretnu mladost – koja nikad više doći neće, i na vrieme, kad sam uzplamćen od nastojanja tadanjih Ilira, počeo kako tako ukajditi melodije naših pučkih popievaka."

[141] Grozdana MAROŠEVIĆ, Kuhačev etnomuzikološki rad u svjetlu zbirke „Južno-slovjenske narodne popievke", u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova*..., Zagreb: JAZU, 1984, 78.

[142] Pismo od 6. kolovoza 1860. (I, 114).

[143] „Barátom ez nálam pedig igen nehéz dolog! meret nekem csak olly nő elfogadni való ki képzett, több nyelvet beszél, női kézimunkákat tud és ezeket tanítani akarna s.a.t. egy szoval: kivel egy leánynőveldét felálithatnám – vagy mint már multkor mondám – olyan akinek sok pénze van hogy intézetre nem szorulnám, és a hol csak ugy mellékletesen zene órákat adnom kellene! – Olyan pedig hol találni?"

Mlad, ambiciozan i orijentiran iskuljučivo na karijeru, bio je uvjeren da „prava“ narodna glazba može nastati samo iz narodnih napjeva te je smatrao da je za definiranje i razvitak distinktivnog (južno)slavenskog, a posebno hrvatskog stila skladanja potrebno potražiti temelje u narodnoj baštini. Sakupljajući, analizirajući i uspoređujući melodije ovih i drugih krajeva,[144] Kuhačev životni cilj je bio objaviti veliko djelo „sravnjivajuću muzikologiju“, o kojoj, između ostalog piše:

> „Istom tada, kada će ta slavenska (naročito hrvatsko-slovenska) glazbena gramatika biti gotova, biti će naša narodna glazba za uvjek spašena, a komponiste naše moći će 'mit Bewustsein' hrvatski komponirati tako, da bude ciela kompozicija originalna pa s početka do kraja čisto hrvatska.“[145]

Dakle, svojim otkrićima predstavljenim u njegovim muzikološkim radnjama želio je definirati zakonitosti hrvatske i južnoslavenske nacionalne glazbe, ali i smjestiti je u kontekstu srednjo-europske kulture.[146] U raspravi *O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici* Kuhač je 1869. godine narodnu glazbu definirao kao „…ona glasba, koja je osobito svojstvena kojemu narodu, te u kojoj se osobitimi znaci, različnimi od svake druge glasbe, zrcali značaj i običaj istoga naroda; dočim je glasba u obće, koju ćemo označiti imenom ‘svjetske glasbe’, zajedničko dobro cieloga čovječanstva, koim se nasladjuju svi narodi kao na živom vrelu svakoga uzvišenoga pjesništva, te koju je Göthe nazvao imenom ‘svjetske literature’.“[147] Njegova (nerelana) ideja o „čisto hrvatskoj“ glazbi razvijala se dugi niz godina, a kroz pisma se može pratiti na koji način ju je on predstavljao svojim kolegama i pokušavao se povezati s osobama za koje je smatrao da će ga podržati. Njegova rana razmišljanja o narodnoj glazbi, posebice o narodnom plesu i problemima koji koče njen napredak, zabilježeni su još 1864. godine u pismu Petru Preradoviću (1818–1872),[148] u kojem Kuhač komentira svoje djelo *Zagrebačka četvorka* koje je mu je poslao:

> „Zagrebačka Četvorka nije skladana od narodnih popjevaka, već je originalna, jer ja polazim od mišljenja da će višestruka obrada narodnih popjevaka više naštetiti nego koristiti. Kroz mnoge

[144] U pismu od 22. prosinca 1902. (XII, 185) Ljuboju Dlustušu u Sarajevo tvrdi da je „analizirao trideset hiljada pučkih melodija svih naroda svijeta“ da istraži „koji glazbeni pojavi pripadaju našoj, a koji tudjoj glazbenoj tradiciji, to jest, koje osebine ima hrvatska a koje osebine glazba drugoga kojega naroda.“
[145] Pismo od 27. lipnja 1900. (XII, 18) uredništvu časopisa *Slavisches Echo* u Beč.
[146] Z. BLAŽEKOVIĆ, Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću, u: S. Majer-Bobetko – Z. Blažeković – G. Doliner, *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, Zagreb: HMD, 2009, 35.
[147] Franjo Ks. KUHAČ, O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici: Estetička razprava, *Narodne novine*, 35 (1869) 148.
[148] Pismo od 19. rujna 1864. (II, 20).

preinake koje je na takvim djelima čovjek primoran primijeniti, narodnoj popijevci oduzeta je njena prirodna ljepota, a uglavnom i njena karakteristična pojava. Drugo, takvi proizvodi ne obogaćuju slavensku glazbu! U koncertnim i plesnim dvoranama, kao i u marševima i sl., čuju se samo jedne te iste melodije. Izvjesna publika zatim kaže „slavenska glazba je zastrašujuće monotona“, ne znajući, da je (u cjelini) tim riječima izrečeno nešto veoma nelogično, jer vjerojatno ne postoji narod koji je popjevkama bogatiji od južnih Slavena. (…) Međutim, sigurno je da idemo prema željenom cilju u južnoslavenskoj glazbi samo ako prije svega formiramo narodni lied i narodni ples. Tek kada imamo mnogo Prostih kola, Kola s figurama i Danica – a pored toga i jednu moćnu zbirku narodnih popjevaka možemo zakoračiti prema većim skladbama, prema operi; sad još ne! Jer koji skladatelj ovih dana poznaje pravilo po kojemu bi mogao tvrditi da je ovo ili ono slavensko u glazbi? I kad bi netko bio tako odvažan, ne bi li narod protestirao protiv toga? Dakle, mi moramo kao, primjerice, Mađari – prvo skladati nebrojene plesove, i tek tada, kad glazba Kola bude ukorijenjena toliko da odzvanja u svakog glavi, možemo skladati veća glazbena djela. Tako su Mađari skladali stotine čardaša prije no što su došli do opere. Kada je sad Erkel izvodio svojeg Hunyadija, svi su ga smatrali mađarskim. Zašto? Zbog toga što su taj čardaš i Rákóczy marš, iz kojih se zapravo Hunyadi sastoji već dovoljno ukotvljeni kod publike.“[149]

Vidljivo je da je Kuhač, uspoređujući stanje narodne glazbe na tadašnjem stvaralačkom polju u Hrvatskoj s obližnjim zemljama poput Mađarske, došao do zaključka da je jedan od glavnih nedostataka nepostojanje „narodnog *Lieda“* i „narodnog plesa“ te da hrvatski skladatelji nisu dovoljno pažnje posvetili tim oblicima, oblicima čije je usavršavanje preduvjet za skladanje kvalitetnih opsežnijih glazbenih formi koje bi se onda mogle smatrati hrvatskima. Nadalje,

[149] „Die Zagrebačka četvorka ist nicht aus volksliedern zusammengesetzt, sondern original, denn ich aus gehe von der aufsicht aus, dass den volksliedern durch die mannigfache bearbeitung eher geschadet als genützt wird. Durch die vielen veränderungen, die man oft gezwungen ist, bei solchen arbeiten anzubringen, raubt man dem volksliede seine natürliche schönheit, und meistens auch seine charakteristische erscheinungsweise, zweitens wird durch solche producte die slawische musik nicht bereichert! Man hört über allein und dieselbe melodie sowol im concert=tanzsäle, als in marsche u. s. w. Das gewisse publikum sagt dann „die slawische musik ist fürchterlich eintönig“ ohne zu wissen, dass es mit diesem ausspriche (im ganzen genommen) etwas sehr ungereimtes gesagt hat, denn es existirt wohl keine liederreichere nation, als eben die Südslawen. (…) So viel ist indess gewiss dass wir nur dann zu einem gewüschten ziele in der südslawischen musik kommen, wenn wir vor allen anderen das volkslied und den volkstanz ausbilden. Erst wenn wir eine grosse anzahl von Prosto Kolo, figuren Kolo, Danica – und dazu eine mächtige sammlung von volksliedern haben, können wir zu grösseren compositionen, können wir zur oper schreiten; jetzt noch nicht! Denn welcher unter den componisten kennt heutzutage den usus, nach welchen er behaupten könnte, diess oder jenes gelte in der musik für slavisch? Und wenn einer so kühn wäre – wird das volk nicht dagegen protestiren? Wird es sich etwas aufdringen lassen? Wir müssen also z. b. gleich den Ungarn – zuerst unzählige tänze componiren, und dann erst – wenn diese Kolomusik derart eingefleischt ist, dass sie in jedem kopfe singt, können wir grössere tonwerke schreiben. So haben die Ungarn hunderte von csardas componirt, bevor sie zur oper gekommen sind. Wie nun Erkel seinen Hunyadi aufführen liess, fand ihn freilich alles ungarisch. Warum? Weil bei dem publicum diese csardas weise und dieser Rakoczymarsch, – aus denen eigentlich Hunyadi besteht – genugsam schon verkörpert waren.“
Slična objašnjenja svojih stavova i motivacije za sakupljanje popijevaka daje i u već citiranom pismu iz srpnja 1865. (II, 44) upućenom skladatelju Ferdi Livadiću u Samobor.

Kuhač folklorne napjeve nije smatrao samo temeljem za razvitak hrvatske umjetničke glazbe, već je iz njegovih kasnijih pisama vidljivo da je napjeve i baštinu uzimao kao polazišnu točku istraživanja vezanog uz njegove etnološke studije:

> „Kako su prijašnji učenjaci upotriebili koji stari spis, da mogu iz njega dokazati, da je ovo ili ono opstojalo u dotičnoga naroda, tako se sadašnji n.pr. filolozi ne zadovoljavaju time, da dokažu iz kojega staroga spisa porabu koje reči u staro doba i preobrazbu te reči u toku vremena, nego oni deduciraju iz takvih jezičnih dokumenata i poretlo naroda, srotstvo s drugim narodima, metamorfozu samoga naroda, napredak ili nazadak u društvenom pogledu, iz zalihe reči negdašnu kulturu, uzrok i faktore preobrazbe i druge historične pojave o kojima u samim historičnim monumentima spomena nema i.t.d. i.t.d. Isto to čeka jošte i glazbu, jer ako je šta usko skopčano s bićem naroda, to je sigurno njegova glazba. Etnologija bez analize glazbe kojega naroda nikada neće pravo pogoditi, makar i opisivala narod po spoljašnosti; to su samo momentne fotografije. Etnolog teško da će moći zaviriti u narodnu dušu onako kako muzikolog. Zato i mislim, da je preka potreba svakoga naroda, osobito pako slavenskih naroda na jugu, da brižno sabiru i čuvaju sve ono, što bi danas sutra moglo služiti gradivom glazbenoj znanosti i kulturnoj historiji.“[150]

Nakon što je dobar dio mladosti posvetio putovanjima u svrhu sakupljanja narodnih popijevaka,[151] upustio se u svoj riskantan poslovni pothvat. Sakupivši oko 4.000 narodnih popijevaka s prostora današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Bugarske, južne Mađarske i Austrije, o svom je trošku izdao četiri knjige s 1.600 popijevaka pod naslovom *Južno-slovjenske narodne popievke* (dalje: *Zbirka*)[152] u razdoblju od 1878. do 1881. godine.[153] *Zbirka* je činila osnovu za daljnji istraživački rad koji se temeljio na uspoređivanju

[150] Pismo upućeno Srpskoj kraljevskoj akademiji od 1. srpnja 1896. (X, 190).
[151] Kuhač u pismima nigdje nije jasno definirao pojam popijevke. Međutim, u pismu od 25. travnja 1878. Medi Puciću objašnjava sljedeće: „Što se riječ popievke tiče, to ju rabimo za chanson Lied, Gesang, a rieč pjesmu za poem, gedicht; za melodiju, osobito za instrumentalnu, ne znam pravoga izraza, jer rieč „napjev“, ili Trnskova rieč „pojka“ involvira u sebi pojanje; nu svaka se melodija ne pjeva, pa zato mislim, da ne bi sasvim dobro bilo, ako bi čovjek rekao: N. N. svira ili udara napjev ili pojku.“ Također, u njegovoj zbirci *Južno-slovjenske narodne popijevke* narodne pjesme uključuju: pjesme kod kojih su i tekst i napjev narodni; tekst narodni, a napjev nije; napjev narodni, a tekst nije; isti napjev, a različiti tekstovi; isti tekst, a različiti napjevi. Vidi: T. PERIĆ-POLONIJO, Kuhačeva metoda zapisivanja i objavljivanja pjesama u zbirci „Južno–slovjenske narodne popievke“, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 125.
[152] Tiskano u Zagrebu kod C. Albrechta.
[153] Iz pisma od 10. svibnja 1908. (XIII, 142) upućenog Odjelu za bogoštovje i nastavu u Zagrebu vidljivo je da je postojala inicijativa za objavljivanje popijevka koje su ostale u rukopisu u obliku petog i šestog sveska zbirke. Kuhač u pismu potvrđuje da će na zahtjev predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Ferde pl. Mixicha (Mikšića) (1860–1931) obraditi i urediti popijevke koje još ima u rukopisu. Nadodaje da mu nedostaju neke popijevke, naročito obredne, pa moli da se pošalje melograf koji će ih zabilježiti. Predlaže učitelja iz Đakova, Antuna Buršića. U kasnijem pismu od 23. rujna 1908. (XIII, 159) sestri Rosaliji navodi kako će mu priprema popijevaka biti honorirana, a trošak tiska će podmiriti vlada. Iz pisma od 25. svibnja 1909. (XIII, 195) upućenog Odjelu za bogoštovje i nastavu vidi se da je Kuhač uspio prirediti peti svezak zbirke, želeći da se svezak izda u Vladinoj nakladi te je molio honorar od 4.000 kruna uz iznos od 2.000 kruna za autorska prava. Međutim, do

hrvatskih napjeva s melodijama drugih naroda kako bi utvrdio karakteristike koje odlikuju hrvatsku glazbu. Osobe od kojih je mogao imati koristi u vidu financijske potpore ili preporuke te svoje istomišljenike, suradnike, kolege i prijatelje, revno je obavještavao o napretku sakupljanja, priređivanja i izdavanja *Zbirke*, stoga se pomoću tih pisama mogu pratiti njegova motivacija, tijek terenskih istraživanja, razne financijske prepreke, nepovoljni spletovi političkih i društvenih okolnosti u kojima je bio primoran snalaziti se, kao i kontinuiran napredak nastanka djela. Rad na zbirci spominje već 1864. godine u pismu tiskaru i knjižaru Lavoslavu Hartmannu (1812−1881),[154] uvjeren da će ju ubrzo završiti te da njeno izdavanje neće proći nezapaženo, tvrdeći da su i strani skladatelji poput Offenbacha pokazali interes za južnoslavenske popijevke.[155]

2.1.1. Terenska istraživanja

Predispozicija za dokazivanje Kuhačevih ideja te znanstvenih ciljeva o nacionalnoj glazbi Južnih Slavena bilo je sakupljanje narodnih popijevaka. To je značilo ekstenzivan rad na terenu, koji u tim razmjerima na prostorima današnje Hrvatske (i šire) do tada nitko nije poduzeo, izuzev akcije sakupljanja popijevaka koja se odvila 1819. godine.[156] Kuhač je bio upoznat s dotičnom akcijom – u pismu od 5. veljače 1880. (VII, 42) moli Eduarda Hanslicka da mu pošalje rukopis o sakupljanju popijevaka, budući da je akciju, koja je uključivala sve krunske zemlje monarhije, potaknulo *Die Gesellschaft der Musikfreunde* [bečko *Društvo prijatelja muzike*], odnosno tajnik i jedan od osnivača društva, Joseph Ferdinand Sonnleithner (1766–1835). Kuhač u pismu navodi da je za sakupljanje u Slavoniji bio zadužen učitelj von

tiska tih popijevaka nije došlo za vrijeme Kuhačeva života te su peti svezak za tisak priredili Božidar Širola i Vladoje Dukat, a tiskala JAZU tek 1941. Šesti je svezak za tisak uređivao Vinko Žganec (1946–1953) te se rukopis sveska čuva u Arhivu HAZU.

[154] Pismo od 8. rujna 1864. (II, 19): „Naposljetku, što se tiče moje zbirke popjevaka, još Vam ju ne mogu poslati jer zbirka još nije dovršena – usput, to nipošto neće dugo trajati jer ustrajno radim na njoj."

[155] *Ibid.*: Već me nekolicina njemačkih i to glazbenih ličnosti zamolila da im pošaljem uzorke južnoslavenskih popjevaka. Na primjer, operetni skladatelj Offenbach ponudio mi je preko gospodina Carla Hillera 100 forinti za 20-30 najboljih pjesama, itd."

[156] Način sakupljanja materijala te prikaz jednica koje se odnose na Hrvatsku prikazan je u članku: Rudolf FLOTZINGER, Hrvatsko u bečkoj zbirci Sonnleithner, *Arti musices,* 39/1-2 (2000), 147-192.

Turanyi; radi se o Mirku (Emmerichu) pl. Turanyiju, učitelju u Osijeku,[157] ocu skladatelja, pijanista i dirigenta Carla (Dragutina) von Turanyija (1805–1873).[158]

Kuhač stoga krajem 1850-ih godina (točnije 1857)[159] počinje odlaziti na terenska istraživanja, koja su (za ono vrijeme) bila vrlo opsežna i široko osmišljena. Štoviše, nakon što je od strica Filipa Kocha, kanonika u Pečuhu, primio svotu od 12 000 forinti,[160] Kuhač počinje sakupljati materijal za svoje prije spomenuto kapitalno djelo, zbirku *Južno-slovjenske narodne popijevke*,[161] koje mu je, usprkos mnogim financijskim problemima,[162] donijelo afirmaciju u domaćim i inozemnim znanstvenim krugovima. Iz pisma Eduardu Hanslicku od 30. listopada 1879. (VI, 290) vidljivo je da je Kuhač objavljivanje *Zbirke* planirao popratiti velikom raspravom o povijesti Slavena kao naroda, što bi obuhvatilo „fizičke i psihološke osobine", analizu jezika te usporedbu s desetak „drugih europskih, hebrejskih, grčkih, latinskih i arapskih jezika".

Govoreći o terenskim istraživanjima, prvenstveno valja uzeti u obzir okolnosti u kojima ih je Kuhač poduzimao. Već je istaknuto da u 19. stoljeću historiografija glazbe u Hrvatskoj nema tradiciju. Svjestan spomenute činjenice, te željan da dokaže povijest glazbe prostora današnje Hrvatske u njezinom kontinuitetu,[163] Kuhač se otisnuo na već spomenuta naporna putovanja u svrhu sakupljanja narodnih popijevaka, plesova i instrumenata te bilježenja narodnih običaja i podataka o glazbenicima. Prema Božidaru Široli[164] i kasnijim autorima[165] velika Kuhačeva istraživanja odvijala su se:

---

[157] Za sada nisu pronađene godine rođenja i smrti.

[158] Više o akciji vidi u: Karel VETTERL, Volkslied-sammelergebnisse in Mähren und Schlesien aus dem Jahre 1819*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. H, Řada hudebněvědná. 1973*, 22 (1974), 95-96.

[159] Fr. Ks. KUHAČ, *Moj rad,* Zagreb, Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1904, 4.

[160] Postoje nedoumice oko navodne „oporuke" njegova strica. Kako Šaban ističe, Filip Koch nije umro 1857. godine kako to tvrdi Antonija Kassowitz Cvijić u djelu *Franjo Ž. Kuhač – stari Osijek i Zagreb* (1924), već 1863. Kuhaču je 1857. vjerojatno dao svoju ušteđevinu u gotovini, mimo službene oporuke. Vidi: L. ŠABAN – K. KOS (ur.), *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1*, Zagreb: JAZU, 1989, 21.

[161] Grozdana Marošević ističe kako se *Zbirka* značenjem ističe od njegovih ostalih radova te ga upravo to djelo definira prvenstveno kao sakupljača i istraživača folklorne glazbe koji je postavio solidne temelje za kasnija etnomuzikološka istraživanja. Vidi: Grozdana MAROŠEVIĆ, Kuhačev etnomuzikološki rad u svjetlu zbirke „Južno-slovjenske narodne popievke", u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…,* Zagreb: JAZU, 77.

[162] Kuhačeva je tvrdnja (pismo iz svibnja 1881. (VII, 280) poslano skladatelju Alexandru S. Famizinu (1841–1896) u Petrograd) da je za istraživanje i putovanja potrošio 12 000 forinti te za tisak 4.000 forinti, dok je, usporedbe radi, za članak o Haydnu (Josip Haydn i hrvatske narodne popievke*, Vienac,* 1880) dobio honorar od 25 forinti.

[163] O Kuhačevoj zaokupljenosti poviješću hrvatske glazbe vidi: Mirjana ŠKUNCA, Kuhačevo proučavanje hrvatske glazbene prošlosti, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 405-440.

[164] Vidi Božidar ŠIROLA, Franjo Ž. Kuhač. O stotoj godišnjici rodjenja, *Zvuk,* 3/1 (1935), 11-12.

[165] Vidi primjerice: G. MAROŠEVIĆ, Kuhačev etnomuzikološki rad u svjetlu zbirke „Južno–slovjenske narodne popievke", u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova...*, Zagreb: JAZU, 1984, 77-110; Krešimir GALIN, Franjo

- 1859. do 1861: Srijem, Bačka i Banat
- 1862: Ugarska, Štajerska, Kranjska i Koruška
- 1863: Sjeverna Hrvatska, Međimurje, Austrija, Istra, Hrvatsko primorje, austrijski dio mletačke oblasti i Lombardija
- 1864: Donja Austrija
- 1865: Slavonija, Podravina, Srbija
- 1867: Bosna i Hercegovina
- 1868: Bugarska i Makedonija
- 1869: Dalmacija i južna Hercegovina

Iz korespondencije se može djelomično rekonstruirati veći dio navedenih putovanja koja je poduzeo od 1863. godine nadalje, dok se o onim ranijim (1859–1862) može saznati jedino iz Kuhačeve autobiografije *Moj rad.*[166] Tako o putovanju poduzetom 1863. godine govore četiri pisma: pismo iz lipnja 1863. (I, bez broja) poslano prijatelju Uhlu u Osijek, pismo od 19. lipnja 1863. (I, bez broja) poslano učitelju Josefu Czuryju u Breme/Brime (Beremend), pismo od 12. srpnja 1863. (I, bez broja) poslano Karlu Thernu u Peštu te pismo od 16. kolovoza 1863. (I, bez broja) upućeno Hermini Miksits u Peštu. Potonja dva su napisana nakon Kuhačevog povratka u Osijek te je stoga u njima putovanje najopširnije opisano. Dok je pismo Hermini Miksits više anegdotalno i fokusirano na Kuhačev boravak u Trstu, pismo Thernu donosi prilično precizan itinerar:

> „Nadam se da Vam neće biti nezgodno ako pridodam sasvim kratki opis svojega putovanja: Iz Budima u Füred – 1 dan boravka; iz Füreda u Celje (Štajerska) – 1 dan boravka, iz Celja u Zidani Most i Zagreb – Zagreb 3 dana boravka. Zagreb zgodan grad, romantični položaj; lijepa katedrala s prekrasnim slikarijama na staklu i freskama. Orgulje s 54 registra, 3 manuala, remek-djelo. (…) Iz Zagreba u Trst, odmah dalje u Veneciju Lloydovim parobrodom, noću u 11 sati odlazak, u 6 sati ujutro dolazak u Veneciju. U Trstu su me čekale gospođa Miksits i kćerka. Obje dame su dobile morsku bolest. (…) Venecija! – Ne može se predočiti ni opisati, treba je vidjeti. Golema množina umjetničkog blaga u crkvama, muzejima te javnim i privatnim palačama je nepojmljiva. Umjetnička djela Rafaela, Tiziana, Tintoretta, Veronesea, Briolija,

Kuhač, utemeljitelj sustavnog istraživanja narodnih glazbala južnih Slavena, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova...*, Zagreb: JAZU, 1984, 201-216.

[166] KUHAČ, Franjo Ks., *Moj rad: popis literarnih i glazbenih radnja od god. 1852-1904*., Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1904, 4-5.

> Canove, Bellinija itd. itd. (…) Povratak u Udine i Trst, 1 dan boravka. Trst, lijepi, novi, pravilno građeni grad s golemim zgradama; nema za pokazivanje nikakvih umjetničkih djela i starina; mali London u kojem borave samo gladni novčari. Neprijazna, gruba publika, sami trgovci, skandalozno skupo. (…) Iz Trsta natrag u Zagreb, 4 dana boravka. Zagreb, mnogo posla u muzičkoj struci; 4. dan u Sisak željeznicom, odatle po Savi do Broda, kolima u Osijek.“[167]

Iz sačuvanih pisama je jasno da Kuhač nije bio u Lombardiji, kako navodi Širola. Nadalje, valja istaknuti da su spomenuta pisma upućena prijateljima Uhlu i Czuryju pisana za vrijeme Kuhačevog boravka u Veneciji pa se, uspoređujući ih sa pismom poslanom Thernu, može vidjeti da je Kuhačev plan putovanja inicijalno bio nešto drugačiji te da je Kuhač trebao posjetiti i Sloveniju i Srbiju:

> „U Veneciji ostajem 2-3 dana, onda putujem u Udine; odatle natrag u Trst, ostajem 1 dan u Trstu; odatle u Ljubljanu i Postojnu, svagdje 1 dan boravka, potom u Zagreb, odatle u Sisak, onda niz Savu i Dunav u Srbiju (Beograd) i zatim natrag u Osijek.“[168]

U pismima nije razjašnjeno zbog čega je iz Trsta Kuhač išao direktno preko Zagreba za Osijek te izostavio putovanje u Sloveniju i Srbiju. Moguće je da je bio ograničen vremenom ili razlog bio nedostatak novaca. Srećom, priliku da posjeti Beograd i beogradski arhiv Kneževe kapele dobio je već sljedeće godine. Iz pisma od 17. ili 18. studenog 1864. (II, 24) upućenog hrvatskom gospodarstveniku i publicistu Milanu Krešiću (1844–1929) doznaje se o Kuhačevom kratkom posjetu Beogradu, nakon što ga je u Beograd pozvao [Milan] Milovuk

[167] „Ich glaube dass es Ihnen nicht unangenehm sein wird, wenn ich eine ganz kurze beschreibung meiner reise anfänge: von Ofen nach Füred, 1 tag aufenthalt; von Füred nach Cilli (Steiermark), 1 Tag aufenthalt, von Cilli nach Steinbrück und Agram. Agram 3 tage aufenthalt. Agram hübsche stadt, romantische lage; schöne chatedralemit prätchtigen glasmalerei und fresken. Orgel mit 54 register, 3 manuale, meisterwerk. (…) Von Agram nach Triest, gleich weiter nach Venedig mittelst Lloyd Dampfer, nachts 11 uhr abfahrt, Venedig angekommen 6 uhr morgens. In Triest habe mich frau v. Miksits und tochter aus Pest erwartet. Die damen bekamen beide die seekrankheit. (…) Venedig! – Lässt sich nicht vorstellen, und nicht schildern, man muss es selbst sehen. Die ungeheure menge von Kunstschätzen in den kirchen, museen und offentliche und privat palästen geht über alle begriffe. Kunstwerke von Rafael, Tizian, Tintoretto, Veronese, Brioli, Canova, Bellini, etc, etc. (…) Zurückweg nach Udine und Triest, 1 tag aufenthalt. Triest, schöne neue, regelmässig gebaute stadt mit riesengebäuden; hat keine kunstwerke oder antiken aufzuweisen; ist ein kleines London, wo nur hungrige Geldmänner hausen. Ungefälliges, grobes publikum, lauter handelsleute; scandalös teuer. (…) Von Triest zurück nach Agram, 4 tag aufenthalt. Agram viel zu tun gehabt in musikfache; 4 T. nach Sissek per Eisenbahn, von dort auf der Save nach Brod, per Wagen nach Essek.“

[168] „In Venedig bleibe ich 2-3 tage, dann fahre ich nach Udine; von dort zurück nach Triest, bleibe 1 tag in Triest; von dort nach Laibach und Adelsberg überall 1 tag aufenthalt, dann nach Agram, von dort nach Sissek, dann auf der Save und Donau hinunter nach Serbien (Belgrad) und dann zurück nach Essek.“ Pismo od 19. lipnja 1863 (I, bez broja) Josefu Czuryju.

(1825–1883),[169] koji mu je, između ostalog, ponudio „mjesto učitelja pjevanja na tamošnjoj akademiji“, a kasnije i profesuru na budućem konzervatoriju. Kuhač o putovanju piše:

> „Kako je obećano, tako je učinjeno. 18. rujna putovao sam u Beograd s čvrstom namjerom da skupim puno popjevaka i onda da se vratim u Osijek. Na žalost, Srbi nemaju veliko glazbeno blago, jer se skoro sve popjevke koje se tamo izvode mogu naći i u Srijemu. Usput sam bio u arhivu kneževe kapele i u nekim privatnima i ponio sam [što] je bilo dostupno, i tako sam sada u posjedu svih koračnica i sličnih glazbenih komada koje su Srbi imali, između ostalog i glazbenih fragmenta tri melodrame (ili kao što Srbi kažu: operete): *Ravanica*, *Stefan Dušanova svadba* i *San Kraljević Marka*, čiji je autor trenutačno umirovljeni kapetan Jos. Schlesinger (Židov!).“[170]

O putovanjima iz 1865. nema tragova u sačuvanoj korespondenciji. Vrlo kratko je spomenut plan za putovanje u kolovozu 1865. Hermini Miksits u Peštu u pismu iz srpnja 1865. (II, 45). Kuhač navodi da će zbog učiteljskih praznika „posjetiti Srijem i Baranjsku županiju u Ugarskoj, jer u Baranji ima puno takozvanih 'Tazmandörfera'“.[171]

Planove priopćuje i u pismu pisanom između 7. i 12. kolovoza 1866. (II, 68) Antonu Becku u Donji Miholjac, sinu njegova prvog učitelja Josefa Becka,[172] govoreći da sljedeći dan putuje u Erdut, Aljmaš, itd., kako bi „dobio novi materijal za zbirku pjesama“ te da još ove godine namjerava posjetiti srednju vojnu granicu i jedan dio Bosne. Nadalje, iz pisma Šlezingeru od 28. kolovoza 1868. (II, 159) u kojemu se zahvaljuje na gostoprimstvu,[173] kao i

---

[169] Milovuk porijeklom iz Pešte, bio je glazbeni pisac, violinist i čelist, glazbeni pedagog i zborovođa. Utemeljio je prvo Beogradsko pevačko društvo, kao i prvu privatnu glazbenu školu u Srbiji, gdje je podučavao violinu i violončelo te teoriju glazbe.

[170] „Wie versprochen so getan. Ich reiste am 18 September nach Belgrad mit dem festen vorsatze, recht viele lieder zu sammeln und dann wieder nach Essek zurückzukehren. Zum unglücke haben die Serben keine grossen musikalischen schätze, denn die lieder welche dort gangbar sind findet man auch in Syrmien so ziemlich alle. Uebrigens war in dem archive der fürstlichen musikkapelle und bei sonstigen privaten vorhanden war, habe ich mitgenommen, und so bin ich jetzt in besitze aller märsche und dergleichen musikstücke welche die Serben hatten, unter andern auch von musikalischem bruchstücken der drei melodramen (oder wie sie Serben sagen: operetten): Ravanica, Stefan Dušanova svadba und San Kraljević Marko welche den gegenwärtig mit hauptmannsrang pensionirten Jos. Schlesinger (ein Jude!) zum verfasser haben.“

[171] Vjerojatno se radi o doseljenicima iz mjesta Bad Tatzmannsdorf (mađarski: Tarcsafürdő, Hrvatski: Tarča), danas općini u Gradišću u okrugu Oberwart u Austriji.

[172] Kuhač je kod Josefa Becka učio klavir, orgulje i harmoniju te mu je bio i pomoćni učitelj u razdoblju od 1848. do 1850.

[173] „Sjedim ovdje već neko vrijeme i razmišljam kako da počnem pisati ovo pismo, te koje riječi da izaberem kako bih se zahvalio za naročito ljubazni prijam i probranu susretljivost koju sam uživao za vrijeme mojeg boravka u Beogradu u Vašoj kući, pa za trud koji ste uložili za moju stvar unatoč Vašem slabom zdravlju, ne manje za poklone koje ste mi dali i za preporuke koje ste unaprijed dali o meni kod najviđenijih osoba; kako rekoh, uzevši sve to u obzir, zbunjen sam u nalaženju pravih riječi da svoju zahvalnost izrazim dovoljno prikladno i snažno. Stoga Vas moram zamoliti da si izraz moje zahvalnosti tako predstavite da ju nitko prisnošću

iz pisma Carlu Waldvogelu od 30. rujna 1868. (II, 160), saznaje se o jednom kratkom putovanju u Beograd koje je poduzeo u kolovozu 1868:

> „Ja sam odatle donio puno glazbenog materijala i morao sam stoga prije svega drugog uznastojati mnoge bilješke, koje sam tamo napravio, urediti i unijeti na licu mjesta, jer bi se inače lako moglo dogoditi da se kasnije ne bih bio u stanju nečega sjetiti.“[174]

Govoreći o putovanjima 1868. godine, mora se svratiti pozornost na Širolin navod da je Kuhač 1868. proputovao Bugarsku i Makedoniju, za koji, analizirajući korespondenciju, postoji vrlo velika mogućnost da nije točan. Prvenstveno, u djelu *Moj rad* Kuhač ne navodi da je ikada bio u Bugarskoj i Makedoniji, već vrlo neodređeno navodi da je proputovao „sav slavenski jug“. Nadalje, u pismima ne samo da nema spomena o dotičnom putovanju, nego i u pismu od 22. travnja 1868. (II, 148) srpskom skladatelju i kolegi Josifu Šlezingeru navodi kako je putovanje u Bugarsku opasno te se zbog tog raspituje gdje bi mogao nabaviti bugarske pjesme, budući da mu 50 do 60 pjesama treba kako bi mogao zaključiti rad na *Zbirci*:

> „…želio bih da Vas isto tako ne bi trebao opterećivati s bugarskim pjesmama, ali tu vas moram zamoliti da mi još malo pomognete, jer je putovanje u Bugarsku povezano čak s opasnošću, a ja ne znam gdje bih se raspitao o bugarskim pjesmama. Nešto od toga ima u Beču, što se nadam i dobiti, jer čim budem imao 50-60 brojeva zaključit ću zbirku i predati je u tisak. Stoga Vas molim da me u tome još jednom snažno podržite.“[175]

Sudeći po pismima, Šlezinger mu je nabavio pjesmaricu,[176] a iz pisma od 25. lipnja 1868. (II, 153) je vidljivo da je i za njega osobno zapisivao bugarske pjesme:

---

i srdačnošću ne može nadmašiti, pa bila ona zaogrnuta u jednako lijepe riječi.“ [„Da sitze ich nun eine hübsche weile schon und studiere, wie ich diesen meinen brief beginnen soll, denn welche worte ich auch wäle um mich bei Ihnen für die besonders liebevolle aufname und ausgesuchte zuvorkommenheit die ich wärend meines aufenthaltes in Belgrad in Ihrem hause genossen, und für die mühe die Sie sich trotz Ihrer unpässlichkeit in meiner angelegenheit gaben, nicht minder für die geschenke, die Sie mir machten und die recomendazion die Sie bei den ansenlichsten personen für mich vorausschickten, wie gesagt, dieß alles erwägend, komme ich in verlegenheit die richtigen worte zu finden, um meinem dank gehörig und kräftig genug aussprechen zu können. Ich muß Sie daher bitten, den ausdruck meines dankes sich so vorzustellen, daß demselben keiner an innigkeit und herzlichkeit übertreffen kann, und wäre der in noch so schönen worten gekleidet.“]

[174] „Ich habe von dort viel musikmaterijal mitgebracht und musste daher vor allem anderen trachten, die vielen notizen, die ich mir dort gemacht, zu ordnen und an ort und stelle eizutragen, da es sich sonst leicht hätte ereignen können, dass ich späterhin auf eines oder das andere mich nicht zu erinnern im stande wäre.“

[175] „…ich würde wünschen Sie mit den bulgarischen liedern ebenfalls nicht belästigen zu müssen, aber da muss ich Sie bitten mir noch ein wenig an die hand zu gehen, da eine reise nach Bulgarien sogar mit gefar verbunden ist, und ich nicht weiss wo ich sonst um bulgarische lieder anklopfen könnte. Einiges ist in Wien zu haben, was ich hoffentlich auch erhalten werde, aber das ist wenig genug. Bulgarische lieder brauche ich aber um so notwendiger, weil ich, sobald ich 50-60 nummern habe, meine sammlung schliessen und dem drucke übergeben werde. Bitte also mich in diesem noch einmal kräftig zu unterstützen.“

[176] U drugoj polovici 19. stoljeća Stefan Verković (1827–1893) izdao je zbirku pjesama *Narodni pesni na makedonskite b'lgari* (Beograd, 1860), no iz pisama nije jasno radi li se točno o tom djelu.

„Kad ste tako ljubazni i zapisujete za mene srpske ili bugarske pjesme i plesove, onda Vas molim da osim naslova naznačite i približan tempo i stavite primjedbu iz koje su sredine jedna ili druga pjesma ili ples.“[177]

Osim navedenog, ako se obrati pozornost na datume sačuvanih pisama koja su tijekom ljeta 1868. poslana iz Osijeka, vrlo je mala šansa da je Kuhač u tom vremenskom periodu izbivanja iz Osijeka stigao posjetiti Bugarsku i Makedoniju. Prema datumima sačuvanih pisama može se zaključiti da je Kuhač jedino poduzeo kratko putovanje u Srbiju. Zadnje sačuvano pismo prije dotičnog putovanja odaslano je iz Osijeka 2. kolovoza 1868. (II, 156) Vatroslavu Račkom u Đakovo, a iz sadržaja već navedenog pisma Josifu Šlezingeru od 28. kolovoza 1868. (II, 159), na kojemu je naznačeno da je također poslano iz Osijeka, razvidno je da u tom vremenskom roku nije mogao proputovati Bugarsku i Makedoniju:

„Dana 14. i 15. kolovoza (petak i subota) ostao sam – kako smo bili obećali – u Zemunu. Gospodin Stojanović me prijateljski primio i pozvao me u petak uvečer i subotu u podne k sebi; ispričao mi je mnogo toga o svojemu životu, pokazao mi je svoje rukopise, zbirku kovanica, itd. Proveli smo zajedno petak do 11 sati uvečer, u kojoj prilici mi je još jednom otpjevao sve one pjesme koje ste od njega prepisali. Šteta da je gospodin prije podne imao posla u školi, inače bih bio mogao još mnogo štošta od njega profitirati. – Gospodinu Wolfu, kojeg ste mi poslali, dao sam 3 fl u novčanicama za Bugare; bio bih mu rado dao i 5 fl, ali kako ste već prije ugovorili sumu od 3 fl, želio sam postupiti prema vašoj želji. U nedjelju oko podneva stigao sam sretno u svoj stari konak, ali nisam u njemu mogao dugo ostati, jer su me čekala pisma u kojima se od mene zahtijevalo da odmah skočim na noge; shodno tome, u četvrtak navečer bio sam opet u Osijeku.“[178]

Stoga, prema gore iznesenim činjenicama, vrlo je velika mogućnost da Širolin navod koji se preuzimao i u kasnijim radovima[179] nije točan.

---

[177] „Wenn Sie so gefällig sind und mir serbische oder bulgarische lieder & tänze aufschreiben, so bitte ausser dem tittel auch das beiläufige tempo anzugeben und zu bemerken, aus welcher gegend ein oder das andere lied oder tanz ist.“

[178] „Den 14 & 15 August (freitag & samstag) bin ich – wie wir es besprochen haben – in Semlin geblieben. Herr Stojanović hat mich freundlich aufgenommen, und mich für freitag abends und samstag mittag zu sich geladen; er erzälte mir manches aus seinem leben, zeigte mit seine manuscripte, münzensammlung etc. Freitag waren wir bis 11 uhr nachts beisammen, bei welcher gelegenheit er mich noch einmal alle jene lieder vorsang, die Sie von ihm aufgeschrieben haben. Schade dass der herr vormittag in der schule zu tun hatte, ich hätte sonst so manches von ihm profitiren können. – Dem herrn Wolf. Feldmann den Sie zu mir schickten habe ich 3fl in banknoten für den Bulgaren mitgegeben; ich hätte Ihm von herzen gern 5fl gegeben, aber da Sie vorher die summen von 3fl schon bestimmten, so wollte ich Ihrem willen gemäss handeln.
Sonntag gegen mittag bin ich in meine alte behausung wolbehalten angekommen, konnte aber hier nicht lange verbleiben, da mich briefe erwarteten, in denen ich aufgefordert wurde mich sogleich auf due beine zu mache; indessen donnerstag abernd war ich wieder in Essek.“

[179] Josip Andreis navodi da je to u desetljeću između 1859. i 1869. „…obišao Hrvatsku i Slavoniju, Srijem, Istru, Dalmaciju, Sloveniju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, a bio je i u Austriji,

Međutim, iako o nekim putovanima ima vrlo malo sačuvanih podataka, u korespondenciji je vrlo detaljno opisano veliko petomjesečno istraživačko putovanje Hrvatskom, južnom Mađarskom, turskom Bosnom i Hercegovinom, Dalmacijom i Crnom Gorom koje je poduzeo sljedeće godine, u kasno proljeće i ljeto 1869. Iz pisama se može saznati da je na putovanje krenuo krajem svibnja 1869, što detaljno opisuje u pismu poslanom osječkom trgovcu drvima Edmundu Kovačiću 25. studenog 1869. (II, 215). Budući da mu je Kovačić novčano pomogao da se otisne na put, pismo donosi prilično cjelovit itinerar, uz navode gdje je našao određenu građu:

„Budući da sam se sretno vratio iz moje bokeljske ekspedicije, dajem si slobodu ukratko Vas o tome izvijestiti. 19. srpnja išao sam iz Zagreba u Karlovac, gdje su me prema Vašoj prijateljskoj preporuci obitelji Turković, Šrepl, Tuškan, Dr. Dražić itd veoma prijazno ugostile i preko Vašeg aranžmana i truda gospodina Šrepla primio sam 100 forinti kao vrijednost za put, što sam Vam odmah zatim podrobno javio u Graz. U Zagreb sam se vratio 1. kolovoza, od tamo u Sisak, Petrinju, Dubicu, Kostajnicu, Vališ Selo, preko u Bosnu, tada ponovno na granicu Slunja i Ogulina, i od tamo preko Vratnika u Senj. Na granici sam najviše glazbenog materijala pronašao u Kostajnici; u Senju sam se najprije posvetio glagoljaškom misnom pjevanju jer je to bilo daleko interesantnije nego tamošnje narodne popjevke. Iz Senja sam išao parobrodom u Rijeku, koji se pojavio ravno dva dana ranije, kada su se pojavili mađarski „istraživači prirode“ (originalan izraz jednog Dalmatinca). Velike pripreme koje su zatečene zbog mađarskih gostiju i veliki morski pas kojeg su tada uhvatili (dakle dva čudovišta) nisu mi dopustila da se ondje dugo zadržim. Osim toga, da se za najskromniju sobu mora platiti 6 forinti, uskoro me koštalo glave, kada sam od jedne lijepe Osječanke, sada supruge ljubomornog supruga pozvan da kod njih živim. Morao sam potajice maknuti svoj kofer, koji sam brodom poslao u Senj dok sam kopnom prolazio obalno područje. U Kraljevčaninu sam, na svoju veliku radost, zatekao gospodina Turkovića s obitelji, koji su još ostali od inauguralnog slavlja za novi brod Strossmayer. Bilo mi je jako žao, da sam na to slavlje, koje je bilo veličanstveno, došao sa tri dana zakašnjenja, jer tada bih kao svjedok mogao tvrditi da su Primorci najkonzervativniji narod na zemlji, dok – isto kao i u vrijeme Krista – učenik (Rački) je krstio gospodara (Strossmayera) i potonji je svoje najbolje prijatelje bacio u more kako bih pokazao svoju moć svijetu. – Ako ova usporedba nije tako mokra poput očiju Layeve stranke, kada napustim Osijek, tako i on ipak ima još malo soli u sebi, i Vi se, nadam se, nećete ljutiti zbog ove male digresije? U Novom, gdje sam se zadržao par dana i sakupljao zbilja zgodne melodije, upoznao sam obitelj

Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj“. Vidi: Josip ANDREIS: *Povijest hrvatske glazbe*, Zagreb: Liber-Mladost, 1974, 258. Također vidi i Mirjana ŠKUNCA, Franjo Kuhač kao muzički historičar, *Rad JAZU,* knj. 351, Zagreb: JAZU, 1969, 291; te Stefanka GEORGIEVA, Franjo Ksaver Kuhač's Collection of Bulgarian Songs, u: I. Cavallini – J. Guzy-Pasiak – H. White (ur.), *Glazba, migracije i europska kultura. Svečani zbornik za Vjeru Katalinić*, Zagreb: HMD, 2020, 520.

umirovljenog dvorskog savjetnika Mrzljaka koja mi je prijateljski pomogla. Od Novog sam išao kočijom u Senj i od tamo parobrodom u Zadar, Šibenik (Sibenico), Trogir, Split (Spalatto), gore prema Bosni preko Soluna u Sinj, opet natrag u Split i Kaštel, zatim na otok Hvar (Lesina), na otok Vis (Lissa) i tako dalje do Dubrovnika (Ragusa). Što se tiče narodnih pjesama u Dalmaciji, najljepše sam našao u Kaštelu i Sinju; u Dubrovniku su uglavnom strane melodije, koje su me više nego iznenadile, budući da sam vjerovao da ću u tom orlovom gnijezdu slavenskih pjesnika naći – glazbeni nacionalni raj. Bio sam veoma zadovoljan s drugim dijelom mojeg istraživanja u Dubrovniku, jer sam u dragocjenoj slavenskoj biblioteci franjevaca pronašao nekoliko knjiga i rukopisa sinova domovine koji imaju veze s glazbom, od kojih sam neke sam prepisao i ostavio drugima na prepisivanje. I u Splitu sam pronašao oko 60 crkvenih i svjetovnih skladbi starih crkvenih umjetnika, ali koje sam mogao prepisati samo prema naslovu. Početkom listopada bio sam u Konavlima i Župi, no nisam mogao gore u Crnu Goru, budući da sam ondje već išao uzduž i poprijeko. Stoga sam zatim otišao u Hercegovinu, gdje sam najviše profitirao kod austrijskog konzula Vuka Vrčevića u Trebinju. Dotični je rođeni Bokeljan, duže vrijeme je bio knežev tajnik u Cetinju i poznaje pjesme Crnogoraca kao i Hercegovaca. Broj narodnih pjesama koje sam sam čuo od naroda i stavio u note iznosi 625 komada, ne uključujući u to liturgijska misna pjevanja, kao i rukopise koje sam pronašao. Plesne melodije koje na Krku sviraju Toronaši (klarinetisti) i one koje na otoku Hvaru izvode flautisti, imaju glazbenu i povijesnu vrijednost. Lira na Hvaru je vjerno zadržala antički oblik, i ja nisam mogao ništa drugo nego mojem pjevaču, koji je imao lijep i herojski izgled, dati ime Orfej s Hvara. Hercegovina je izuzetno interesantna zemlja sa savršeno zdravim, dobro građenim, srčanim ljudima, kao da su svi iz obitelji Edmunda Kovačića. Da ta zemlja nije pod turskom vlašću, mogla bi biti jedna od najljepših, čak najbogatijih zemalja! Tako je jad i bijeda, i tamo gdje bi mogli biti najljepši vrtovi, kamena je pustinja. Putovanje u donju Dalmaciju i Hercegovinu je naporno i strahovito skupo. Jedva sam mogao izdržati sa svojim novcem za putovanje; iznos za putovanje, koji sam primio od Vaše milosrdne ruke, skupa sa 100 forinti iz Karlovca, za koje moram zahvaliti Vašem posredovanju, zatim 300 iz državne blagajne i 60 forinti koje sam dobio za moj članak u Viencu, skupa sa mojih par groševa, nestalo je do nule! Sa 900 forinti sam doista bio na putovanju preko 5 mjeseci!“[180]

[180] „Da ich von meiner bochesischen Expedition glücklich zurückgekert bin, neme ich mir die freiheit Ihnen kurzen bericht darüber zu erstatten. Am 19. Juli bin ich von Agram nach Karlstadt, wo ich in folge Ihrer freundlichen anempfelung von der familie Turković, Šrepl, Tuškan, Dr. Dražić etc. ser liebenswürdig aufgenommen, und durch Ihre anordnung und bemühung des herrn Šrepl 100fl als reisebetrag erhalten habe, das ich Ihnen gleich darauf nach Graz umständlich berichtete. Nach Agram zurückgekert bin ich am 1. August von dort nach Sissek, Petrinja, Dubica, Kostajnica, Vališ Selo, hinüber nach Bosnien, dann abermals zurück in die Sluiner und Oguliner grenze, und von dort über Vratnik nach Zengg.
In der grenze habe ich das meiste musikal. material in Kostajnica gefunden; in Zengg habe ich mich zunächst auf die glagolitischen messgesänge verlegt, da diese weit interessanter waren als die dortigen Volkslieder. Von Zengg bin ich mittels dampfer nach Fiume, das gerade zwei tage bevor geschah, als die ungarischen „Naturforscher“ (originaler ausdruck eines dalmatiner) erschienen. Die großen vorbereitungen welche den

Osim što su u citiranom odlomku podrobno (i kronološkim redom) nabrojana mjesta u kojima je Kuhač sakupljao narodnu baštinu, saznaje se i koje je kontakte ostvario za vrijeme putovanja, poput konzula, tajnika kneza Danila Petrovića (1826–1860) Vuka Vrčevića (1811–1882), koji je i sam sakupljao narodne pjesme te mu je stoga olakšao putovanje i proces sakupljanja građe. Tu su i (doduše ne previše precizne) informacije o vrsti i dostupnosti arhivskog materijala i izvora kojeg je Kuhač na dotičnom putovanju konzultirao te koristio, poput knjiga i rukopisa iz „slavenske biblioteke franjevaca." Osim toga, pruža i informacije o načinima financiranja putovanja – u ovom slučaju to su Kovačićeva donacija, donacija od 100 forinti gospodina Šrepla iz Karlovca, iznos od 300 forinti iz državne blagajne te vlastita

---

magyarischen gästen wegen getroffen wurden, und der große haifisch, den sie damals fingen (ergo zwei ungeheuer) liessen mich nicht lange dort verweilen. Außerdem das man für das bescheidenste privatzimmer 6fl bezalen mußt, hat mir bald den kopf kostete, da ich von einer schönen Essekerin jetzt frau eines eifersüchtigen gemals eingeladen wurde bei ihne zu wonen. Ich mußte meine koffer verstolen fortschaffen, die ich per schiff nach Zengg sendete, wärend ich das küstengebiet zu lande durchmachte. In Kraljevčanin hab ich zu meiner großen freude herrn Turković sammt familie angetroffen, die von der einweihungsfeier des neuen schiffes Strossmayer noch zurück blieben. Es war mir ser leid, daß ich zu dieser feierlichkeit, die großartig war, um drei tage spät gekommen bin, denn ich hätte dann als augenzeuge behaupten können daß die Primorjaner das konservativste volk der erde sind, indem – gleich wie zur zeit Christus – der schüler (Rački) den meister (Strossmayer) taufte, und daß letzteren seine besten freunde ins meer geworfen haben, um der welt seine kraft zu zeigen. – Wenn dieser vergleich auch nicht so naß ist, wie die augen der Layischen partei, wenn ich von Essek fortgehe, so hat er doch ein wenig meersalz in sich, und Sie werden mir dieser kleinen abschweifung wegen, hoffentlich nicht böse sein?

In Novi, wo ich mich einige tage aufhielt, und recht hübsche melodien sammelte, habe ich die familie des pens. Hofrates Mrzljak kennen gelernt, die mir freundlich zur Seite stand. Von Novi bin ich mittels wagen nach Zengg, und von dort dann per dampfer nach Zara, Šibenik (Sibenico), Trau , Split (Spalatto), hinauf gegen Bosnien über Solun nach Sinj, abermals zurück nach Spalatto und Castell, dann auf die insel Hvar (Lesina), auf die insel (Lissa), und so fort nach Dubrovnik (Ragusa).

Was die Volkgesänge in Dalmatien betrifft, so habe ich die schönsten in Castell und Sinj gefunden; in Dubrovnik sind meist fremde melodien, das mich mer als überrascht, da ich in diesem adlerneste slavischer dichter – den musikalischen nationalen himmel zu finden glaubte. Mit dem andern teil meiner forschung war ich in Dubrovnik ser zufrieden, da ich in der wertwollen slavischen bibliotek der franziskaner merere auf musik bezug habende bücher und manuscripte von vaterländssönen fand, von denen ich einige selbst abschrieb oder durch andere // abschreiben liess. Auch in Spalatto habe ich gegen 60 kirchen= und weltliche compositionen von alten kroatischen künstler gefunden, die ich mir aber nur dem tittel nach abschreiben konnte. Anfang Oktober bin ich nach Konavlje und Župa, konnte aber, da es damals dort schon drunter und drüber ging, nicht nach Montenegro hinauf. Dafür bin ich dann in die Herzegovina, wo ich bei dem österr. consul Vuk Vrčević in Trebinje am meisten profitirte. Derselbe ist ein geborener Bochese, war längere zeit fürstl. secretär in Cetinje und kennt sowol die gesänge der Montenegriner als die Hercegoviner.

Die zal der volkslieder welche ich selbst vom volke gehört und in noten gesetzt habe, beläuft sich auf 625 stück, die liturgischen messgesänge, so wie die manuscripte, die ich gefunden, nicht hierher gerechnet. Die tanzmelodien welche die Toronašen (klarinetisten) auf der insel Krk (Veglia) spielen, und jene welche auf der insel Lesina die liraisten ausfüren, haben musikalischen und historischen wert. Die Lira auf Lesina hat die antike form treu beibehalten und ich konnte nicht andres, als meinen sänger, der ein schönes und heroisches aussehen hatte, den namen Orfeus de Lesina zu geben.

Hercegovina ist ein äußerst interessantes land mit einem kerngesunden, schön gebauten geistreichem volke, als würden alle aus der familie Edmund Kovačić's sein. Wenn dieß land nicht unter türkischer herrschaft wäre, könnte es eines der schönsten selbst reichsten länder sein! So ist jammer und elend, und wo die schönsten gärten sein könnten, eine steinwüste. Das reisen im untern Dalmatien und Hercegovina ist ser mühevoll und ungeheuer kostspielig. Ich hatte nur in knapper not mit einem reisegelde auskommen können; den reisebetrag, den ich aus Ihrer woltätigen hand erhielt, sammt den 100fl aus Karlstadt , die ich Ihrer vermittlung zu verdanken habe, dann die 300, die ich aus der landeskasse und 60fl für meine artikel in Vienac erhielt , sammt meinen eigenen paar groschen, sind bis auf null aufgegangen. Mit 900fl war ich freilich über 5 monate auf der reise!"

sredstva, iz kojih se vidi da je Kuhačev istraživački rad (ne samo u ovom slučaju) uvelike ovisio o privatnim pokroviteljima. Nadalje, na manje formalan način o istome je putovanju pisao i svojem prijatelju Franji Lugariću. U pismu od 10. prosinca 1869. godine (II, 216) vrlo živopisno iznosi proživljene dogodovštine. Iz pisma se, osim još detaljnije opisanog itinerara, može saznati kakve je sve opasnosti i neobične situacije Kuhač iskusio na dotičnom putovanju, od elementarnih nepogoda poput požara, velikog snijega, orkanske bure, snažnog juga pa sve do „zločeste vode“, pljačkaša i „revolucija“.

> „Da Vam štovani gospodine mali pregled moga putovanja predočim, to ću navesti glavna mjesta u kojih sam se zadržavao, i odkud sam svoje muzikalne experimente poduzimao. Osiek, Berment, Pečuh, Vizvar, Virje, Koprivnica, Legrad, Dubrava, Kotoriba, Čakovac, Varaždin, toplice, Legrad, Ivanec, Lepoglava, Bednja, Jesenje, Krapina, Trakoštjan (kod Rohiča), Radoboj, Sutinsko, Zlatar, Stubica, Zagreb – Samobor, Karlovac, Sisak, Petrinja, Sunja, Dubica, Turska Dubica, Kostajnica opet Turska Kostajnica, Kraljevčanin, Glina, Vergimost, Vojnić, Vališ selo, Cetin, Sluin, Primišlje, Ogulin, Modruš, Brinje, Senj, Rieka, Bakar, Postona, Bribir, Novi, otok Krk, Zara, Šibenik, Trogir, Kastel, Šplit, Klisa, Sinj (blizu Bosne), Solun, Šplit, otok Hvar (Lesina), otok Lis (Lissa), otok Korčula, Dubrovnik, Caftat (Ragusa vecchia), Konavlje, Župa, Crnagora, natrag u Dubrovnik, pa onda u Hercegovinu: Carin, Trebinje i.t.d. Od Dubrovnika u Polu, Trst, Zagreb, Steinbrück, Pragerhof, Villany, Osiek. Vjerujte da nije šala tekom pet mjeseci (od svibnja do 1 studena) skoro svaki dan pod drugom klimom biti, uz to još nepriličnost različitih nepogoda i inih pogibelji. U Krapini n. pr. u mojem susjedstvu po noći vatra buknula, a moji rukopisi sve širom na stolu; na putu u Glinu susretne me hajduk Suzić, u Glini veliki požar, u Primišlju htjedoše me lupeži njekaki porobiti, sudeći, da u mojem težkom sanduku sami škuda (a ne knjige) ima; na Vratniku biaše velika bura, isto tako na otoku Krku. U Dalmaciji neponosliva žestina, zločesta voda i neprestano penjanje po visokih i golih pećinah. U Župi revolucija. Na povratku opet prekomjerni oštri jug, koji nas neprestano tjerao, da smo težkom mukom u Poli izkrcali; kod Pragerhofa veliki snieg, da nam je željeznica stala. Pred nami je poštanski vlak četiri obalio i.t.d. i.t.d.“

Osim toga, pisma koja je slao za vrijeme svojih putovanja (prvenstveno obitelji i bliskim prijateljima) potanko opisuju koliko popijevaka je u pojedinim krajevima sakupio, koji izvođači su mu izvodili popijevke te koje instrumente je otkupio od lokalnih stanovnika, što nam daje uvid u Kuhačevu metodologiju sakupljanja baštine.[181]

[181] Uz najbrojnije ljubavne popijevke, Kuhač je zapisivao i napitnice, pjesme i svirku uz ples, šaljive, pripovjedne, guslarske i domoljubne pjesme, uspavanke i dječje napjeve, naricaljke, žetelačke, svatovske, hodočasničke i koledarske pjesme.

Iz pisama datiranih iz 1875. godine doznaje se da je Kuhač u kolovozu iste godine poduzeo kraće terensko istraživanje po Slavoniji i Srijemu. Za dotično putovanje postoji i prijepis molbe (IV, 51) poslane u Maticu hrvatsku s namjerom da mu odobre stipendiju koja je trebala pokriti šest do sedam tjedana boravka u Srijemu, kako bi sakupio podatke i fotografije potrebne za daljnja istraživanja. Međutim, iz sukcesivnih pisama moglo bi se zaključiti da je vrlo vjerojatno da nije dobio potrebno financiranje.[182] U nekoliko pisama[183] prijateljima, rodbini i sestri nabraja mjesta koja je posjetio te važne ličnosti s kojima je imao prilike biti u društvu, odnosno da su ga lijepo primili grof Adolf Pejačević (1825–1880) i knez Odescalchi, te da mu je društvo *Freundschaftsbund* priredilo krasno slavlje.[184] U pismu od 28. rujna 1875. (IV, 66) ujaku Ladislavu Pilleru navodi da se u Zagreb vratio 26. rujna, dok je u pismu od 14. rujna 1875. (IV, 62) sestri Rosi Rott u Budim još za vrijeme povratnog putovanja naveo da se vraća u Zagreb kao „bogec, s tri škrinje pune čudesa i potrganom odjećom i potrganim čizmama“. Kuhač je s puta sa sobom ponio predmete koji nisu nužno bili vezani uz glazbenu baštinu, no koje je smatrao rijetkima i vrijednima. Tako se iz pisma od 4. rujna 1875. (IV, 65) Eduardu Gazdiću vidi da je u Vukovaru kupio dio mamutove glave koji su ribari nedavno izvukli iz Dunava. Tvrdi da je kost bila teška 56 kilograma, te da je samo zub težio 15 kilograma. Ostali arheološki interesantni artefakti navedeni su u pismu od 10. listopada 1875. (IV, 69) upućenom Upraviteljstvu Hrvatskog narodnog muzeja. Na Kuhačevom popisu nalaze se kost mamuta, „Tengolpi drvorez iz opovskog manastira“[185], „kolajna od sedera (donešeno prije nekoliko stotina godina iz Grčke pod vodstvom Nikole Grka)“[186] te „košulja i gaće iz Almaša“. Uz navedeno, poklonio je i „petrificiranu sjekiru, kip rimskog Merkura od bronce, zbirku ruda iz Srbije, kruglju od dlaka nađenu u želucu krave, te mravje gnijezdo“. Međutim, Kuhaču slično, krivo je procijenio vrijednost sakupljenih predmeta te je za sve premete koje je prodao prof. Kordiću u muzej dobio ukupno 50 forinti, a isto toliko ga je koštao njihov transport do Zagreba.[187]

[182] U pismu sestri Rosi Rott od 25. srpnja 1875. (IV, 54) u Budim spominje da još uvijek nije dobio odgovor hoće li dobiti stipendiju za putovanje.
[183] Pisma Franzu Pivodi (IV, 58), Josipu (Josefu) Laudenbachu ml. (IV, 60) i Budi Budisavljeviću (IV, 61).
[184] Pismo sestri Rosi Rott 14. rujna 1875. (IV, 62).
[185] Vjerojatno se radi ili o manastirima Staro ili Novo Hopovo.
[186] Određeni Nikola Grk spominje se kao doseljenik u Splitu u članku Nevenke BEZIĆ-BOŽANIĆ, Stanovništvo Splita u Marulićevo doba, *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 15/1 (1989), 365-371.
[187] Vidi pismo Ladislavu Pilleru od 8. listopada 1875. (IV, 68).

Tri godine kasnije, 1878, u pismu od 3. rujna 1878. (V, 158) Františeku Pivodi (1824–1898), uredniku lista urednik *Hudebny listy*[188] u Pragu, Kuhač prepričava svoje putovanje u Mađarsku. Putovanje je poduzeo kako bi istraživao podrijetlo Josepha Haydna, smatravši da su mu preci iz Hrvatske. U pismu pripovijeda kako je posjetio Rohrau, Haydnovo rodno mjesto te kako je „utvrdio provenijenciju mnogih tema iz njegovih simfonija". Nadalje, u pismu od 23. rujna 1878. (V, 164) pravniku Franji Šrabecu spominje anegdotu s policijom, navodeći da su Mađari najvjerojatnije poslali na njega pandure jer su sumnjali da je Kuhač – špijun.[189] Razumljivo je da na dotičnom terenskom istraživanju nije uspio sakupiti sve popijevke koje bi išle u prilog njegovoj teoriji pa je stoga u travnju 1879. (VI, 93) uputio pismo učitelju Josipu Kicinu u Mariju Bistricu te ga zamolio za nekoliko zagorskih popijevaka. Obrazložio mu je kako piše o Haydnu i njegovoj upotrijebi hrvatskih napjeva, a tvrdio je da je Eszterhazy naložio Haydnu da ide slušati crkveni pjev puka u Bistrici i u Celima – stoga, smatrao je da bi trebalo „ući u trag tim crkvenim melodijama" te mu šalje i popis pjesama koje ga zanimaju. Kuhačeve teze kao posljedica poduzetog istraživanja objavljene su u članku *Josip Haydn i hrvatske narodne popievke* koji je u više dijelova izašao u *Viencu* 1880. godine.[190]

O terenskim se istraživanjima saznaje i iz prepiski s advokatom Sigismundom Vašatkom (1831–1886) iz mjesta Velké Meziříčí te župnikom. N. Nehudkom iz mjesta Jevišovka (Frelleršdorf).[191] Iz dotičnih je pisama razvidno da je Kuhač u kasno ljeto 1879. planirao posjetiti Češku jer je želio obići moravske Hrvate i sakupiti ljubavne pjesme za *Zbirku* te se stoga raspitivao u kojim sve češkim selima žive Hrvati. U pismu Vašatku spominje da je pisao Christianu Ritteru d'Elvertu (1803–1896)[192] da mu preporuči *Zbirku* u moravskim novinama i da napiše nešto o moravskim Hrvatima, ali nikad mu nije odgovorio. U pismu Nehudki razjašnjava zašto do planiranog putovanja nije došlo – katar u grlu ga je

[188] Časopis *Hudební listy* je od 1873. objavljivao Kuhačeve članke. Vidi u: Michaela FREEMANOVÁ, Između Praga, Zagreba i Lavova: Franjo Ksaver Kuhač i njegovi češki pristalice, *Arti musices*, 44/1 (2013), 51-62.

[189] Postoji i humoristična opis putovanja u *Viencu.* (Medju ugarskimi Hrvati. Putopisna crta; piše Fr. Š. Kuhač,*Vienac,* X (1878), 40, 643-646; 41, 657-659; 42, 674-676+678; 43, 691-692+694; 44, 703-706; 45, 722-724; 46, 738-741; 47, 751-755.)

[190] *Vienac*, XII (1880), 13, 202-206; 14, 217-220; 15, 241-243; 16, 254-256; 17, 272-275; 19, 301-303; 20, 317-318; 22, 356-359; 24, 387-391; 25, 403-404; 26, 418-419; 27, 433-435; 28, 452-454; 29, 466-470.

[191] Pisma od 14. srpnja 1879. (VI, 213) i iz studenog 1879. (VI, 299). Vašatku je slao svoje radove te mu je Vašatko 1885. čak poslao novce kako bi mogao doputovati u Moravsku. (Vidi VIII: 517). S Vašatkom je ostao u redovnom kontaktu sve do njegove smrti 1886, a 12. studenog 1886. (IX, 26) piše i Vašatkovoj udovici Emiliji te ju moli da mu „u interesu znanosti" pošalje njegove opaske i materijale koje imaju veze sa komparativnom muzikologijom (melodije koje imaju veze sa panslavizmom, tj. koje se pojavljuju kod više naroda u sličnim formama) jer bi „bilo šteta kada bi to došlo u profane ruke".

[192] D'Elvert, koji je u to vrijeme obnašao funkciju gradonačelnika i ravnatelja *Musikvereina* u Brnu, Kuhač se predstavlja u pismu iz srpnja 1878. (V, 145).

spriječio. Stoga je zamolio Nehudku da za sakupljanje potrebnih pjesama angažira nekog školskog učitelja ili glazbeno obrazovanu osobu, dajući i smjernice za zapisivanje. Upućuje i na historiografa Bedu Dudika (1815–1890)[193] te moli njegovu adresu.[194]

O putovanjima se saznaje i iz pisama od 2. rujna 1882. (IX, 234) gimnazijskom profesoru, Stjepanu Kućaku (1838–1925) u Mariju Bistricu, u kojem navodi da se vratio iz Istre, gdje je sakupio velik broj pjesama.[195] Po Istri ga je pratio profesor Mate Mandić koji je u srpnju potražio Moravske Hrvate i bilježio podatke. O istom putovanju piše i u pismu od 5. listopada 1882. (VIII, 240) vijećniku c. kr. sudbenog stola Petru Premudi u Gospić. Tako se saznaje da je u Istri bio mjesec dana te da ga je Matica hrvatska poslala na istraživanje s kojim je Kuhač bio iznimno zadovoljan jer je, kako piše, osim pjesama našao i „staru hrvatsku pisanu knjigu iz 16. stoljeća i njeke stare općinske povelje".[196]

Izuzev ranijih putovanja (do 1863) o kojima nije sačuvana dokumentacija u korespondenciji, prema sačuvanima pismima Kuhačeva istraživačka putovanja odvijala su se:

- 1863: Mađarska (Budim, Füred), Slovenija, Sjeverna Hrvatska, Međimurje, Austrija, Istra, Hrvatsko primorje, Italija (Venecija, Trst), Zagreb[197]
- 1864: Donja Austrija, Beograd
- 1865: Slavonija, Podravina, Srbija
- 1867: Bosna i Hercegovina
- 1868: Beograd
- 1869: Zagreb, Dalmacija i južna Hercegovina
- 1871: Mađarska (Gradišće i okolica Budimpešte)

[193] Benediktinac Beda František Dudík bio je moravski povjesničar. Vidi: Patricius SCHLAGER, Beda Franciscus Dudik, *The Catholic Encyclopedia*, sv. 5., New York: Robert Appleton Company, 1909, <http://www.newadvent.org/cathen/05184a.htm>. (Zadnji pristup 5. 5. 2021).
[194] Nema sačuvanih pisama koja bi potvrdila da se Dudiku ikada obratio.
[195] Kuhač u pismu također komentira „kako je Istra žalosna zemlja", ali da je narod čio i talentiran. Kuhačev komentar je vrlo vjerojatno vezan uz činjenicu koju i sam navodi, a to je da su pučke škole bile talijanske dok su gimnazija i preparandija bile njemačke.
[196] Uvidom u članak Vinka ŽGANCA, Kuhačeva literarno-muzikološka ostavština, *Muzička revija*, 1/2-3 (1950) 135-148, u kojem je popisana sva Kuhačeva literarno-muzikološka ostavština, moglo bi se raditi o djelu *Muka Isukrstova* iz 1556. godine. U ostavštini je sačuvana samo jedna istoimena pjesma.
[197] O putovanju je pisao u članku *Medju ugarskimi Hrvati – putopisna crta* u *Viencu* 1878. godine. (Medju ugarskimi Hrvati. Putopisna crta; piše Fr. Š. Kuhač, *Vienac,* X (1878) 40, 643-646; 41, 657-659; 42, 674-676+678; 43, 691-692+694; 44, 703-706; 45, 722-724; 46, 738-741; 47, 751-755.

- 1875: Slavonija, Srijem

Rezultate svojih istraživanja Kuhač je počeo objavljivati već 1869. godine na osnovu popijevaka koje je sakupio i obradio, poput rasprave *Narodna glasba Jugoslavena*,[198] dok 1873. godine objavljuje studiju na njemačkom jeziku *Sachliche Einleitung zu der Sammlung südslavischer Volkslieder*[199] u kojoj je razložio svoje ideje o stvaranju jugoslavenske umjetničke glazbe koja se temelji na folkloru. Tim radom stekao je zaslužena priznanja mnogih uglednih znanstvenika i kritičara u inozemstvu. Rezultate svojih istraživanja te u opisanim putovanjima prikupljenu građu prikazao je i u velikoj studiji *Prilog za povijest glazbe južnoslovjanske* koja je u razdoblju od 1877. do 1882. godine objavljena u obliku priloga u sedam knjiga *Rada JAZU.* S najopsežnijim terenskim istraživanjima iza sebe te nakon objavljivanja sva četiri sveska *Zbirke*, 1880-ih godina nastojao je praktično primijeniti sakupljenu baštinu za glazbeno obrazovanje šire javnosti. S tim je ciljem napisan i uvodni dio djela *Pjevanka: sto dječjih popievaka za jedno grlo s napjevi, tekstom i metodičkim uvodom: za pučke škole i zabavišta* (1885).

2.1.2. Posredno sakupljanje melodija i tekstova narodnih popijevaka

Kuhačev cilj bio je jako sveobuhvatno osmišljen, pogotovo za vrijeme i uvjete u kojem je djelovao, tako da je često silom prilika bio primoran potražiti suradnike za sakupljanje građe. Korespondencija mu je stoga bila sredstvo uspostavljanja kontakata koji su mu bili od pomoći pri nabavci literature koja mu je bila esencijalna pri izradi *Zbirke,* ali i ostalih radova. Osim što se kroz pisma može pratiti tempo kojim je rastao broj sakupljenih popijevaka, dobiva se i djelomični uvid u dostupnost postojeće literature, budući da neka od pisama donose nazive pjesmarica koje je Kuhač pri sakupljanju građe želio konzultirati. Primjerice, đakonu se Branku Raiću u Pančevu obratio 27. ožujka 1865. (II, 37) s molbom da mu nabavi tri od ukupno četiri sveska srpskih melodija (objavljenih između 1858. i 1863) skladatelja i

[198] Narodna glasba Jugoslavena. Piše Franjo Š. Koch, *Vienac*, 1/1869, 24, 430-431; 2st 444-448; 26, 461-463; 28, 493-495; 29, 508-509; 30, 523-525; 31, 539-542; 32, 555-558.
O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici. Estetička rasprava od F. Xav. Kocha, *Narodne novine (Novine Horvatzko-Slavonsko-Dalmatinske – Zagreb*, *1835):* 35/1869, 148, 149, 150.
[199] Sachliche Einleitung zu der Sammlung südslavischer Volksliedern von Fr. Š. Kuhač-Koch, *Agramer Zeitung*, XLVII/1873, 194-202.

melografa Kornelija Stankovića (1831–1865), nakon što je u više navrata iz Albrechtove trgovine muzikalija u Beču[200] primio pogrešan svezak:

> „Što se tiče moje molbe, ona se odnosi na tri sveska Stankovićevih pjesama, naime na svezak koji je posvećen gospodinu Balabinu i dva koja su posvećena Srpkinjama. Ta 3 sveska već dugo tražim, ali uzalud. Pisao sam jednoj bečkoj trgovini muzikalijama, ali umjesto da dobijem željeni svezak, svaki puta dobijem onaj koji je posvećen knezu M. Obrenoviću, tako da taj sada imam u 4 primjerka. Ostao mi je otvoren još jedan način da dođem do tih pjesama, naime pisati samom Stankoviću. To se dogodilo, no s razlikom da nisam ja pisao, već mu je pisala gospođa Veličković, Stankovićeva nećakinja. Odgovorila je Stankovićeva sestra da on više nema ništa od tih stvari, i da ih se inače još može dobiti kod knjižara C. Wittigschlägera u Pančevu. Dakle brzo za Pančevo! Od spomenuta 3 sveska trenutačno imam dva (Balabin i 1 svezak Srpkinje), iako nisu moje vlasništvo već sam ih dobio sada na 10 dana kako bih ih prepisao.“[201]

Iste se godine raspitivao i za prvi svezak *Slavonskih varoških pěsama*[202] Luke Ilića Oriovčanina (1817–1878) te Lisinskijeve *Il je možno* i *Od kad duša ispred oka,* koje spominje u pismu od 24. svibnja 1865. (II, 42) poslanom Milanu Krešiću,[203] objašnjavajući da će svoje pjesme početi „postupno stavljati u rukopis“, dok je hrvatskog vlastelina, skladatelja i preporoditelja Ferdu Livadića u pismu iz srpnja 1865. (II, 44) molio da mu posudi

---

[200] Vidi pismo od 17. veljače 1865. (II, 33) Gustavu Albrechtu.

[201] „Was mein ersuchen an Sie betrifft, so erstreckt sich daßelbe auf 3 hefte Stankovićischer Lieder, nämlich auf das heft welches dem herrn Balabin und die zwei hefte welche den Serbinen gewidmet sind. Diese 3 hefte suche ich seit lange her, aber vergebens. Ich habe an einige musikalienhandlung Wien's geschrieben, aber statt den gewünschten jedesmal jenes heft erhalten welches dem fürsten M. Obrenović gewidmet ist, so daß ich jetzt daßelbe in 4 exemplaren habe. Ein weg blieb mir noch offen, um zu diese liedern zu gelangen, nämlich an Stanković selbst schreiben. Dieß ist geschehen, nur mit dem unterschiede daß nicht ich sondern madame Veličković, eine nichte von Stanković, an ihn geschrieben hat. Stanković's schwester antwortete, daß er von diesen sachen nichts mehr habe, übrigens beim buchhändler C. Wittigschläger in Pančova noch zu bekommen sind. Also schnell nach Pančova! Von den erwähnten 3 heften habe ich gegenwärtig zwei in händen (Balabin und 1 heft den Serbinen), doch sind dieselben nicht mein eigentum und habe sie nun auf 10 tage zu abzuschreiben erhalten.“

[202] *Slavonske varoške pěsme* objavio je Luka Ilić Oriovčanin u četiri sveska (1844–1847) pod pseudonimima Slavoljub Slavončević (1, 3. i 4. svezak) i Vinko Lozić (2. svezak). Vidi: Josipa TOMAŠIĆ, Slavonske varoške pěsme: pučka pjesmarica 19. stoljeća, u: Stipe Botica et. al. (ur.), *Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014*, sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2016, 191-201.

[203] „Za sada bih Vas molio da mi nabavite prvi sveščić Slavonskih varoških pjesama, kod Suppana ih se doduše ne može dobiti, možda privatno. Trebao bih više tekstova od tamo za svoje pjesme koje ću sada postupno stavljati u rukopis. Isto tako od Lisinskijevih pjesama mi nedostaju „Il je možno“ i „Od kad duša ispred oka“. Možda biste ih mogli negdje naći, skupa s pratnjom, npr. kod gospođe Dragoile Šauf?“ [„…für jetzt würde ich Sie bitten, mir das erste bändchen der Slavonske varoške pěsme zu verschaffen , bei Suppan werden Sie es zwar nicht bekommen, aber vielleicht privatim. Ich würde mehrere von den dortigen texten zu meinen liedern brauchen, die ich nun nach und nach in manuscript bringen werde. Auch fehlen mir von den Lisinskischen lieder das „Il je možno“ und „Od kad duša ispred oka“. Vielleicht könnten Sie diese sammt begleitung irgendwo finden, etwa bei der madame Dragoila Šauf?“]

Catinellijeve narodne pjesme,[204] uvjeren da se upravo u Catinellijevoj zbirci nalaze oni napjevi koji mu nedostaju:

> „Kada se ne bih bojao biti na teret Vašoj Plemenitosti, zamolio bih Vas još i za Katinellijeve narodne pjesme. Doduše, Vaša Plemenitost mi ih je već jednom posudila, no tada sam mislio da će biti dovoljno prepisati samo naslovnu stranu, nažalost to nije dovoljno, jer Katinellijeve stvari nisam mogao dobiti ni u Beču, ni u Zagrebu, ni u Požegi. Možda su upravo tamo one pjesme koje ne posjedujem, iako sam već oko 500 narodnih pjesama djelomično sakupio, a djelomično sam prepisao od naroda.“[205]

Istina je da Katinellijeve pjesme nije mogao dobiti ni u Beču, Zagrebu ni Požegi, budući da se Kuhač dvije godine ranije, točnije 15. studenog 1863. (I, bez broja) kod izdavača Lavoslava Hartmanna[206] raspitivao za zbirku *Južno slavljanske pěsme* „koje je izdao (s notama) savjetnik Banskog stola K. Katinelli“, no očito mu je Hartmann nije uspio nabaviti.

Već je istaknuto da je Kuhač mnogo pisama odaslao kako bi se umrežio s potencijalnim suradnicima za sakupljanje narodnih popijevaka. To su obično bili svećenici, učitelji ili glazbeno pismene osobe s kojima je inicijalni kontakt ostvario na svojim putovanjima te ih molio da mu zapisuju narodne napjeve koje imaju priliku čuti u svojim rodnim krajevima. Tako određena pisma donose potpune popise popijevki koje je Kuhač pokušavao nabaviti preko dotičnih suradnika. Ponekad se radi samo o tekstu popijevke, dok uglavnom Kuhač inzistira da se zapiše melodija popijevke te prva kitica teksta popijevke. U slučaju da mu nije poznat tekst cijele popijevke, naglasio bi da se zapišu sve kitice. Kuhač je takve suradnje inicirao još za vrijeme svojeg boravka u Osijeku 1860-ih, svjestan nemogućnosti obilaska svih područja koja su ga interesirala. Jedno od najranijih pisama u kojem je zabilježena molba za posredno sakupljanje popijevaka je pismo učitelju Jakobu Heisleru u Podgajcu, pisano između 13. kolovoza i 28. rujna 1865. (II, 47), a Kuhač svoje „opsežne zahtjeve“ pravda kao „poseban entuzijazam“ za slavensku glazbu:

---

[204] Radi se o Karlu Maximilijanu Obradiću Bevilaqua Catinelliju (1807–1864). Potaknut preporodnim idejama sakupljao je folklorne napjeve i objavio 25 pod naslovom *Južno slavljanske pučke pesme*. *Svezak 1. Pesme iz Slavonie*, najvjerojatnije 1849. To je prva hrvatska melografska tiskana zbirka, a Catinelli je njome upisan u povijest hrvatske glazbe kao izravni preteča Kuhačeva etnomuzikološkog djelovanja. Primjerak zbirke sačuvan je u ostavštini F. Ks. Kuhača. Vidi: Ivona AJANOVIĆ, Catinelli, Karlo Maksimilijan (Katineli, Katinelli, Carl), *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3418>. (Zadnji pristup 6. 5. 2021).

[205] „Wenn ich nicht fürchten würde Euer Wohlgeboren lästig zu sein, möchte ich Sie auch noch um die Katinellischen volkslieder bitten. Euer Wohlgeboren hatten mir zwar dieselben schon einmal geliehen, aber damals dachte ich es werde genügen nur das tittelblatt davon abzuschreiben; leider reichte das nicht, denn ich habe die Katinellische sachen weder in Wien, weder in Agram, noch in Požeg bekommen können. Vielleicht sind aber gerade solche lieder darin die ich nicht besitze, obwohl ich schon gegen 500 nationale lieder teils gesammelt teils vom volke selbst abgeschrieben habe.“

[206] Pismo od 15. studenog 1863. (I, bez broja).

„Molim Vas da me ne zaboravite i uglazbite mi još takvih lijepih pjesama koje se pjevaju isključivo u Podgajcu. I u slučaju da Vam nisam na teret sa svojom molbom ne gnjavim, zamolio bih Vas još i da mi zapišete poneke narodne pjesme, i to one koje ljudi pjevaju za vrijeme košnje, žetve, berbe grožđa ili za vrijeme ostalih proslava, poput vjenčanja i slično. Mogu se prisjetiti da narod ima potpuno vlastite pjesme kada idu npr. *djevojku izprositi* itd., isto su dobrodošle pjesme prosjaka koje pjevaju guslari ili ostali *sliepci*. Što su pjesme starije i izvornije seoske, to su mi draže. Imam sve novije (uglavnom hrvatske) pjesme koje rijetko nešto valjaju, i molim Vas da se oko njih ne trudite. Obje gospođice su mi obećale prepisati Jaukanje koje žene nariču na pogrebima. Molim gospođice da to ne zaborave! Neću gospođicama ostati dužan za prijateljske usluge! I posebice ako će gospođice biti tako dobre i malo se raspitati koje pjesme pjevaju žene sa sela dok uspavljuju djecu.“[207]

Heisleru se za pomoć obraća i u pismu od 23. ožujka 1866. (II, 60) kojem šalje knjigu koja će mu poslužiti kao polazišna točka u procesu zapisivanja popijevaka u narodu:

„Dobri gospodine Heisler! Toliko puno računam na Vaše prijateljstvo da Vas bez okolišanja molim, kao čovjeka i umjetnika, da mi i u buduće ponudite svoju ruku koja je spremna pomoći i budući da sam na neki način svojim povjerenjem uvjeren da mi to nećete uskratiti, tako da sam slobodan poslati Vam jednu knjigu kako biste imali referentnu točku pri Vašem sakupljanju. Te pjesme koje su u toj knjizi crveno podcrtane, već imam zapisane u notama. To doduše nije mnogo, i ni Vi nećete poznavati neke od tih pjesama koje se nalaze u knjižici, ali jedan će znati ove, a drugi one druge, i tako ćemo doći do nečega. Općenito Vas molim da pogledate plesne pjesme, pjesme za vjenčanja i pjesme za žetvu. Ako želite zbog toga reći koju dobru riječ o meni tamošnjem kapelanu. Oni tekstovi koji su tamo podcrtani ne čine cjelokupnu zalihu pjesama, osim toga imam još nekih 500 melodija u notama ali budući da upravo te pjesme, koje se nalaze u toj knjizi, slabo poznajem, obraćam se znalcu slavenskih pjesama. Kasnije ću Vam, ako dopustite, poslati još jednu drugu knjigu. Ako Vam je Vaše vrijeme dopustilo da sakupite jednu malu zalihu, molim Vas da mi ju pošaljete poštom o mom trošku, ali Vas moram moliti da ispod svake melodije napišete prvu kiticu teksta. Na kraju Vas molim za kompletni tekst crkvenih pjesama „Bože jaki, bože sveti“, „Majka sinka nam je porodi“ i „Ufanje srca naših

[207] „Ich bitte Sie meiner nicht zu vergessen und mir noch mehrere solcher schönen lieder die aber blos in Podgajce gesungen werden, zu noten zu bringen. Und im falle ich Ihnen mit meinem ersuchen nicht lästig bin, würde ich Sie auch noch bitten, mir etwelche volkslieder aufzuschreiben, und zwar solche, die das volk beim mähen, bei der ernte, in der weinlese, oder bei sonstigen festen, wie hochzeitsfeste u. d. gl. singt. Ich kann mich erinnern, daß das volk ganz eigene lieder hat wenn sie z. b. gehen djevojku izprositi etc; auch bettlerlieder, welche die guslari oder sonstige sliepci singen, sind mir willkommen. Je älter und je bauernhafter die lieder sind, desto lieber sind sie mir. Die neuren (meist kroatischen) lieder, die selten etwas taugen, habe ich so ziemlich alle, und bitte sich mit diesen nicht zu bemühen. Die beiden fräulein haben mir versprochen ein Jaukanje welches die weiber bei den begräbnissen heulen, aufzuschreiben. Ich bitte die fräulein darauf nicht zu vergessen! Ich werde die fräulein Ihre freundschaftsdienste nicht schuldig bleiben! Und besonders wenn die fräulein so gut sein wollen und sich ein bischen erkundigen, welche lieder die bauernweiber beim einschläfen ihrer kinder singen.“

nebeska djevice“. Te tri pjesme ste mi Vi prosvirali, no ne mogu niti u jednoj knjizi naći tekst za njih.“[208]

Nadalje, pisma poput onog nastalog između 7. i 12. kolovoza 1866. (II, 68) i poslanog učitelju Antonu Becku u Donji Miholjac važna su jer donose potpune popise pjesama koje su Kuhaču nedostajale pri priređivanju *Zbirke*. Konkretno, ovome je pismu priložen popis od čak 33 pjesme koje ga zanimaju:

„1 Ah ta tužna za me danka
2 Ajde Kato, ajde zlato
3 Bjedno momče (trebam samo 1. strofu)
4 Ciganine za nevolju druže
5 Čašica mila
6 Čuj more, što govore
7 Daj da kolo poigramo brauche samo 1. strofa
8 Da je meni lov loviti
9 Da sam mlada ko zelena trava samo 1. Strofa (Bačvanska stranica 69)
10 Gore, gore svi na noge
11 Hura, hura hrabri svak
12 I moja je kuća na sokaku
13 Kiša pada trava raste samo 1. strofa
14 Kad ti gledam oči jasne " " "
15 Lulo moja srebrom okovana " " "
16 O premila mladosti " " " (Slavonske „Ah premila“
17 Sjedi ptica Srbska pjes. Stranica 95)
18 Svi mi kažu da neljubim plavu samo 1. strofa (Bačvans. Stranica172)
19 Slušajte me prijatelji i 1. strofa
20 Tako tako moja kći sa tatom
21 Tiho spušta se veče
22 U borbu pozivlje zvuk samo 1. Strofa

Gospodin kapelan Nagy je rekao da sljedeće pjesme zna, a da će ih vjerojatno znati i A. Beck, posebice bih prvu rado imao:

23 Nije gazda ko neima volove
24 Oj Slavijo majko draga

[208] „Gute Her Heisler! Ich baue so viel auf Ihre freundschaft dass ich Sie ohne umschweif als mann und künstler ersuche, mir auch in der zukunft Ihre hilfreiche hand zu bieten und da ich bei meinem vertrauen gewissermassen überzeugt bin, dass Sie mir diess nicht versagen werden, so bin ich so frei, Ihnen ein textbuch zu übersenden, damit Sie bei Ihrem sammeln einen anhaltspunkt haben. Diejenigen lieder, welche in diesem buche rot unterstrichen sind, habe ich bereits in noten. Das sind freilich nicht viel, und auch Sie werden nicht alle diese lieder kennen, welche in dem büchlein enthalten sind; aber der eine wird diese, und der andere jene wissen, und so werden wir doch zu etwas kommen. Überhaupt bitte ich Sie die tanz= und hochzeits= und erntelieder genau durchzusehen. Zu dem wollen Sie noch ein gutes wort bei dem dortigen caplan für mich einlegen.
Diejenige texte welche rot unterstrichen sind, machen nicht meinen ganzen vorrat von liedern aus; ich habe ausser diesen etwa noch 500 melodien in noten, aber da ich gerade von den liedern, welche in diesem büchlein enthalten sind wenige kenne, so wende ich mich an einen kenner der slavischen volkslieder. Später werde ich Ihnen mit Ihrer erlaubniss noch ein anderes textbuch übersenden.
Wenn es Ihnen Ihre freie zeit erlaubt hat, einen kleinen vorrat zusammen zu bringen, so bitte mir denselben per post auf meine kosten zu übersenden, doch muss ich Sie ersuchen unter jede melodie die erste strofe text zu schreiben. Endlich bitte Sie noch um den vollständigen text von den kirchenliedern „Bože jaki, bože sveti“, „Majka sinka nam je porodi“ und „Ufanje srca naših nebeska djevice“. Diese drei lieder haben Sie mir vorgespielt, kann aber in keinem gesangbuche den text dazu auffinden.“

25 Plamen hajd u boj
26 U boj junaci dižmo se samo 1. strofa

K tome bih te još molio za cijeli tekst onih pjesama koje si mi poslao preko g. Untervegera jer ne mogu, dragi prijatelju, dati u tisak jednu pjesmu samo s jednom strofom.

1. Čaja vruči sa siron (sirom? ili siron?)
2. Čije ono momče mlado
3. Imate li djevojaka (je li to istočni ples Kalino?)
4. Kabanice dikina kučice
5. Proletalo lado (znači li lado „hladnoća“ ili brod)
6. Sada dragi svoju ljubi dragu
7. Švalerova žena kolera“

Kuhač je Becka zamolio za tekstove popijevaka budući da ih nije uspio pronaći niti u jednoj pjesmarici, makar je, kako je tvrdio, posjedovao „sve vrste takvih knjiga na latinici i ćirilici“. Priopćio je i svoje planove za terenska istraživanja, pa se tako saznaje da je sljedeći dan otputovao u Erdut i Almaš kako bi „dobio novi materijal za zbirku pjesama“, a istaknuo je da iste godine namjerava posjetiti „srednju vojnu granicu“[209] i jedan dio Bosne.

Kuhač je u vezi sakupljanja pjesama kontaktirao i c. k. natporučnika Georga Sabu iz Malog Gradca kraj Gline u pismu od 31. ožujka 1867. (II, 98), budući da od Zemaljskog muzeja u Zagrebu nije uspio nabaviti rukopise narodnih pjesama koje je sakupio Franjo Sgurić, učitelj u Glini. Stoga moli Sabu da poruči Sguriću da mu ustupi kopije svojih rukopisa, budući da je „temeljna ideja tog djela, zasluge drugih istaknuti“, a ne njegove vlastite. Nadalje, još jedan detaljan opis popijevki koje ga zanimaju nalazi se i u pismu od 10. svibnja 1867. (II, 110) poslanom nadučitelju Ferdinandu pl. Krauseu:

„Molim Vas stoga, učinite mi radost i zapišite mi neke od pjesama koje pjevaju pečuški Bošnjaci. Ako pozovete 1-2 od tih dječaka i 1-2 djevojčice ka sebi, ti će Vam ljudi dovoljno otpjevati. No to ne bi smjele biti junačke pjesme (koračnice), jer one kod Bošnjaka nisu originalne, jer takve još nisu odavde naučili, nego takve koje potječu i govore o njihovoj ranijoj domovini, ili su svatovske ili ljubavne pjesme; i uspavanke koje pjevaju da uspavaju djecu ili nabožne koje pjevaju kod nekih crkvenih svečanosti su mi drage. U Baranji se od svatovskih pjesama primjerice pjevaju ove:

a) Oj ti kolo veliko
b) Nadvi se oblak iznad djevojak
c) Kovilje i nano bosilje
d) Paun šeta vojno le!

[209] S obzirom na lokaciju, moglo bi se raditi o Slavonskoj ili Karlovačkoj krajini.

e) Udri kir giša dole na volorgove.

U doba posta običavaju kod kuće pjevati:

f) Časne poste zapostimo

U pečuškoj župnoj crkvi, a vjerojatno i u ostalima, pjeva se sljedeća marijanska pjesma:

g) Mario! Snižna gospo nazvana

Varoša Pečuha Gospo obrana.

Ova se pjesma nalazi u molitveniku i pjesmarici „Vrata nebeska“,[210] u Budimu 1863, na str. 182 i za nju Vas posebno molim. Bio bih Vam vrlo zahvalan kada biste crkvene pjesme harmonizirali i uz to napisali mali preludij; ako pak za to imate malo vremena, bit ću zadovoljan i sa samim melodijama. Još Vas jednom molim, uzmite si Bošnjake i 10-20 melodija imate prikupljeno u jedno popodne.“[211]

Govoreći o Kuhačevim suradnicima pri sakupljanju građe za *Zbirku*, nikako se ne smije izostaviti plodonosna i ugodna suradnja koju je ostvario s publicistom, prevoditeljem i javnim djelatnikom Gjurom Stjepanom Deželićem (1838–1907), tadašnjim urednikom časopisa *Dragoljub,* s kojim je stupio u kontakt 1867. godine.[212] Kuhača je veoma zaintrigirala Deželićeva zbirka narodnih tekstova, budući da Dežel̄ić u bilješkama spominje i melodiju:

„Vaša knjiga pjesama *Pjesmarica ili Sbirka rado pjevanih pjesamah* odlično mi je koristila u mom radu jer prije nego sam ju imao, bio sam u velikoj dvojbi oko mnogih nepotpunih tekstova

---

[210] Naslovi pjesmarice i pjesama preuzeti iz originala. Nisu pronađeni podaci o autoru pjesmarice.

[211] „Ich bitte Sie daher, machen Sie mir die freude, und schreiben Sie mir einige von jenen liedern auf, welche die Fünfkirchner Bošnjaken singen. Wenn Sie 1-2 burschen und 1-2 dieser mädchen zu sich rufen, werden Ihnen diese leute genug vorsingen. Doch sollen diess keine helden (marsch=) lieder sein, denn diese sind bei den Bošnjaken nicht original, weil sie solche noch nicht lange von hieraus lernten, sondern solche, die von ihrem früheren vaterlande sprechen, oder hochzeits= oder liebeslieder sind; auch wiegenlieder die sie beim einschläfern der kinder, oder andächtige lieder die sie bei gewissen kirchlichen festen singen, sind mir angenem. Von hochzeitsliedern werden in Baranja z. b. diese gesungen:

a) Oj ti kolo veliko
b) Nadvi se oblak iznad djevojak
c) Kovilje i nano bosilje
d) Paun šeta vojno le!
e) Udri kir giša dole na volorgove.

In den fasten pflegen sie zu hause zu singen:
f) Časne poste zapostimo
In der fünfkirchner pfarrkirche und wahrscheinlich auch in den andern wird folgendes Marienlied gesungen:

g) Mario! Snižna Gospo nazvana
Varoša Pečuha Gospo obrana

Dieses lied ist in dem gebet= und liederbuch „Vrata nebeska“ U Budimu 1863, auf seite 182 enthalten, um das ich Sie besonders ersuche. Wenn Sie die kirchenlieder harmonisiren und ein kleines preludium dazu schreiben wollen, werde ich Ihnen ser dankbar sein; haben Sie wenig zeit dazu, so bin ich auch mit der blossen melodie zufrieden. Ich bitte Sie nochmals, nemen Sie die Bošnjaken her! 10 -20 melodien haben Sie in einem nachmittag beisammen.“

[212] Pismo od 5. travnja 1867. (II, 100).

koji su mi došli u ruke. Tako ste mi u mom radu doista pomogli a da to niste ni znali, iako je lako shvatiti da ste Vi kod skupljanja tekstova morali biti vođeni istim motivom kao i ja. Narodna poezija i narodna glazba su (prvenstveno kod nas) neodvojive stvari. Vaša je zasluga za nacionalnu umjetnost dakle, jednako velika. U tom si pogledu dopuštam zamoliti Vas da mi pošaljete onu melodiju, koju spominjete u svojoj pjesmarici i to u bilješkama na str. 41, 80, 85 i 494. Bilo bi šteta kada bi se te melodije izgubile."[213]

Kuhač zbirke pjesama nije tražio samo na hrvatskom govornom području, već je često uspoređivao pjesme iz pjesmarica ostalih slavenskih naroda. Na temelju tih izvora i analiza će kasnije razvijati svoju komparativnu, odnosno „sravnjivajuću" muzikologiju. Stoga se 22. travnja 1868. (II, 148) obratio skladatelju Josifu Šlezingeru (1794–1870) za pomoć pri nabavci bugarskih pjesmarica, objašnjavajući mu, kako je već istaknuto, da je „putovanje u Bugarsku povezano čak s opasnošću" te da ne zna gdje bi se raspitao o bugarskim pjesmama.

„Maksimović mi je rekao da Beogradsko pjevačko društvo ima u notama bugarske narodne pjesme i da ih se najlakše može dobiti od pravnika Popović Steve u Beogradu. Maksimović je dotičnom gospodinu Popoviću upravo pisao i usrdno se nada da će ih Popović sve sakupiti iz raznih strana, [te] misli da će on tim prije nešto sakupiti ako ga netko u Beogradu osobno bude opominjao. Budite tako dobri, gospodine kapetane, i potražite gospodina Popovića i dosađujte mu molbama da stvari potraži i skupi te ih preda vama.

I još nešto! Bilo bi mi vrlo drago kad bih mogao dobiti jednu bugarsku pjesmaricu (tekstove narodnih pjesama) poput Lire ili one Vukove. Ako kod beogradskih knjižara postoji jedna (u kojoj su sadržane najpoznatije i najprihvatljivije bugarske narodne pjesme), molim Vas da mi ju kupite na moj račun. Ja ću Vam sa zahvalnošću cijenu za to vratiti."[214]

---

[213] „Ihr liederbuch „Pjesmarica ili Sbirka rado pjevanih pjesamah" leistete mir bei meiner arbeit vortreffliche dineste, denn so lange ich dieses nicht hatte, war ich mit den vielen mangelhaften texten, die mir in die hände kamen, oft arg in verlegenheit. Sie haben mir somit bei meiner arbeit tatsächlich geholfen, one dass Sie es eigentlich wussten, obwol leicht zu begreifen ist, dass Sie bei der sammlung der texte dasselbe motiv geleitet haben muss als mich. Die volkspoesie und die volksmusik sind ja (hauptsächlich bei uns) unzertrennliche dinge. Ihr verdienst um die nationale kunst ist daher dem meinigen gleich gross. Dies berücksichtigend, erlaube ich mir an Sie die bitte zu richten, mir jene melodien zukommen zu lassen, von denen Sie in Ihrer pjesmarica erwänung machten, u. z. in den anmerkung seite 41, 80, 85 und seite 494. Es wäre schade, wenn diese melodien verloren gehen möchten."

[214] „Maksimović sagte mir, daß der Belgrader gesangsverein bulgarische volkslieder in noten hat, und daß man diese am allerleichtesten von dem juristen Popović Steva in Belgrad erhalten kann. Maksimović hat dem betreffenden herrn Popović bereits geschrieben und ist in der sicheren hoffnung, daß Popović alles zusammenklauben wird, er meinte er würde um so früher etwas zusammenbringen, wenn jemand in Belgrad wäre der ihn persönlich ermanen würde. Seien Sie so gütig herr hauptmann und suchen Sie den herrn Popović auf und tribuliren Sie ihn, daß er die sachen zusammensuche und Ihnen übergeben möchte.
Noch eins! Es wäre mir ser lieb wenn ich ein bulgarisches liederbuch (volksliedertexte) wie das der Lira oder den Vuk seines erhalten könnte. Wenn bei den Belgrader buchhändler eines zu haben (wo die bekanntesten und gangbarsten bulgari. volkslieder enthalten sind) so bitte ich Sie auf meine rechnung eines zu kaufen. Ich werde Ihnen mit dank den preis dafür zurückerstatten."

Mnogo pisama u svrhu sakupljanja popijevaka poslao je netom prije te za vrijeme samog izdavanja *Zbirke* (1878–1881), budući da nije bio u mogućnosti putovati u onom opsegu u kojem je namjeravao, što zbog financija, što zbog zdravstvenih problema i ostalih obaveza. Kontaktirao je suradnike u svim krajevima Hrvatske i šire, moleći poznanike da mu organiziraju sakupljanje onih popijevaka koji mu nedostaju za tisak. Takva pisma odaslana su primjerice „narodnom učitelju opće pučke učione" Andriji Stojšiću u Irig,[215] učitelju Josipu Kirinu (1855–1940) u Mariju Bistricu,[216] kapelanu Nikoli Stoosu u Kloštar Ivanić,[217] povjereniku Matice hrvatske, prirodoslovcu i gimnazijskom profesoru Narcisu Daminu (1845–1905) u Bakar,[218] tajniku biskupa Strossmayera Josipu Vallingeru (1846–1911)[219] u Đakovo,[220] „likovodji" (zborovođi) srpskog pjevačkog društva Miti Topaloviću (1849–1912) u Pančevo,[221] lingvistu i teologu Matiji Majaru Ziljskom (1809–1892) u Klagenfurt,[222] umirovljenom ravnatelju građanske učione Stjepanu Gabriću u Oriovac,[223] biskupovom kapelanu Petru Flegi (1848–1910) u Trst,[224] kotarskom pristavu Franji Kadiću u Oriovac,[225] te kuratu Jakobu Valčiću u Zarečje.[226] Za pomoć se obratio i skladatelju i pijanistu Jovanu Pačuu (1847–1902) u Veliku Kikindu,[227] kojega je osim popijevki molio da mu nabavi i ostavštinu kapelnika Adolfa Lifke (1828–1895),[228] koji je sakupljao napjeve, ali ih nikada nije izdao, a Kuhač je doznao da navodno Lifkina udovica čuva njegove rukopise. Ovdje svakako valja istaknuti angažman Josipa Vallingera, koji ne samo da je Kuhaču pomagao oko sakupljanja građe, već i distribucije *Zbirke* te se angažirao da mu i financijski pomogne. Osim što se mu

[215] Pismo od 24. prosinca 1876. (IV, 132).
[216] Pismo od 11. siječnja 1878. (V, 53).
[217] Pismo od 26. lipnja 1878. (V, 117).
[218] Pismo od 26. lipnja 1878. (V, 112).
[219] Vallinger je široj javnosti poznat kao skladatelj adventske popijevke *Padaj s neba roso sveta*. Vidi: Ivan ANDRIĆ, Josip Vallinger, svećenik i glazbenik, *Zbornik Muzeja Đakovštine,* 12/1 (2015), 41-54.
[220] Pismo od 26. lipnja 1878. (V, 118), pismo iz travnja 1879. (VI, 98), pismo iz svibnja 1879. (VI, 163), te pismo od 11. ožujka 1880. (VII, 57).
[221] Pismo od 1. rujna 1878. (V, 157). Mitu Topalovića valja razlikovati od Mate Topalovića (1812–1862), svećenika, profesora, pisca i člana ilirskog pokreta koji je se ilirskomu pokretu pridružio domoljubnim i prigodničarskim pjesmama tiskanima u Danici od 1835 (skupljenima u knjizi *Odziv rodoljubivog serca*, 1842), pod imenima Ilir iz Slavonije i Rodoljub Zdenčanin, te člancima u *Narodnim novinama*; njegova pjesma *Silni hrabri graničari* pjevala se kao graničarska himna. U zbirci *Tamburaši ilirski* (1842) prikupio je slavonske narodne pjesme, a objavio je i nabožnu knjigu *Biblička povjesnica* (1857). Vlastite religiozne stihove tiskao je u knjizi *Tri pokorne pjesmice za duhovnu zabavu skrušenih grešnikah* (1841). Vidi: ***, Topalović, Mato, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61770>. (Zadnji pristup 15. 9. 2021).
[222] Pismo od 18. prosinca 1878. (V, 229).
[223] Pismo od 24. lipnja 1879. (VI, 189).
[224] Pismo od 22. prosinca 1879. (VI, 324).
[225] Pismo od 9. travnja 1879. (VI, 108).
[226] Pismo poslano između ožujka i lipnja 1879. (VI, 174).
[227] Pismo od 3. ožujka 1879. (VI, 67).
[228] Porijeklom Čeh, bio je prvi kapelnik Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu (1862–1865), a zatim zborovođa prvog pjevačkog društva u Šapcu (osnovano 1865).

se Kuhač redovito obraćao kako bi došao do biskupa Strossmayera, Kuhač je krajem 1881. zamolio Vallingera da organizira tri koncerta s ciljem da se sakupi novac za tisak pete knjige *Zbirke*, a iz pisama je razvidno da se Vallinger na molbu odazvao.[229]

Kuhač do kraja života nije odustao od nauma da objavi svih šest svezaka svoje *Zbirke*, bez obzira što ga je izdavanje prva četiri sveska znatno osiromašilo. Popijevke je sakupljao i 1890-ih i 1900-ih godina, o čemu svjedoče pisma s uputama zapisivačima da se naznači tempo popijevke, mjesto iz kojega melodija potječe, uz obavezno navođenje imena pjevača, kakva je slao učitelju J. K. Viteku na Vis,[230] kapelniku gradske glazbe Ivanu Bozzotiju (1859–1935) u Trogir,[231] dok u pismu pravniku Franu Matiću u Viroviticu[232] daje savjete o zapisivanju narodnih popijevaka, poput „Bez metronoma ne mojte nikad u narod. Tempo treba da je točno označen. Uvjek pišite intervale, a ne sitninu glasa.“ Kuhač je u pismu od 13. svibnja 1896. (X, 168) za sakupljanje popijevki 1896. godine molio i učitelja Ignjata Junga (1860-1915?) iz Mitrovice, nadajući se da će doći do nastavka izdavanja njegove *Zbirke*. Nadu mu je pobudio „Zemaljski eksekutivni izložbeni odbor“ za Milenijsku izložbu u Budimpešti, budući da su ga nagovarali da izloži i dio *Zbirke* koji je još bio u rukopisu (navodi 1000 melodija: dječje popijevke, obredne, mitološke, crkvene i domaće religiozne, itd) te su, kako je Kuhač tvrdio, smatrali da preostali materijal treba tiskati. Stoga je molio Junga da pronađe pjevače i pjevačice iz Posavine (Požege, Broda, Gradiške, Županje, Oriovaca, Stupnika), a da za referentnu literaturu uzme knjigu Luke Ilića Oriovčanina *Narodni slavonski običaji,*[233] budući da u njoj ima mnogo tekstova i opisa pojedinih obreda.

Godine 1908. posljednji je puta pokušao izdati preostale sveske *Zbirke* pa je ponudio peti svezak na otkup Zemaljskoj vladi, o čemu piše u pismu od 10. svibnja 1908. (XIII, 142), upućenom Odjelu za bogoštovje i nastavu u Zagrebu. Iz molbe je jasno da je postojala inicijativa za objavljivanje popijevka koje su ostale u rukopisu u obliku petog i šestog sveska *Zbirke*. Kuhač u pismu potvrđuje da će na zahtjev predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu Ferde pl. Mixicha (Mikšića) (1860–1931) obraditi i urediti popijevke koje još ima u rukopisu. Nadodaje da mu nedostaju neke popijevke, naročito obredne, pa moli da se pošalje melograf koji će ih zabilježiti, a sâm je predložio učitelja iz Đakova, Antuna Buršića

[229] Vidi pisma VIII: 49, 134.
[230] Pismo od 7. listopada 1893. (IX, 312).
[231] Pismo od 18. srpnja 1893. (IX, 282)
[232] Pismo od 1. kolovoza 1896. (X, 198).
[233] *Narodni slavonski običaji* (1846), smatra se prvom hrvatskom široko zasnovanom usporednom etnološkom studijom. Vidi: ***, Ilić Oriovčanin, Luka, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27069>. (Zadnji pristup 6. 5. 2021).

(Bursića), moleći Vladu da Buršiću omogući stipendiju za putovanje.[234] Naime, u pismu Buršiću od 24. siječnja 1909. (XIII, 177),[235] Kuhač otkriva da je „nekako došao u škripac s V. knjigom *Zbirke*, jer mi još manjkaju jedno 12 popievaka da bude 2 000". Međutim, do željene suradnje s Buršićem nije došlo zbog političkih razloga te je Buršićev premještaj u Zagreb odbijen jer je u Zagreb stigla „nepovoljna svjedočba" o Buršićevom radu na đakovačkoj školi i o njegovom „privatnom životu".[236] Iako Kuhač nije uspio isposlovati da dobije službenog zapisivača popijevaka koje mu nedostaju, u pismu od 23. rujna 1908. (XIII, 159) sestri Rosaliji navodi kako će mu priprema popijevaka biti honorirana, a trošak tiska će podmiriti Vlada. S obzirom na nemogućnost osobnog odlaska na terensko istraživanje zbog godina (tada je imao 74 godine), zdravstvenog stanja i manjka financijskih sredstava, ponovno je vrlo aktivno kontaktirao glazbeno pismene osobe da mu zapišu popijevke koje nije uspio zabilježiti na svojim ranijim putovanjima. Tako je 4. kolovoza 1908. (XIII, 151) pisao i „ravnajućem učitelju družbine škole",[237] književniku Josipu Kraljiću (1877–1948) na Mali Lošinj, budući da je Kraljić bio sakupljač usmenog narodnog blaga. Kraljića je zamolio da mu pomogne jer nije imao priliku zabilježiti kolede na Krku, budući da je putovao po ljeti. Budući da je Kraljić bio rodom iz Dobrinja, zamolio ga je za jednu koledu s potpunim tekstom i melodijom te dodao, da ako ima želje, da mu ukratko opiše i ceremoniju. Navodi kako je za sada ima podatke o koledama na Krku koje je crpio iz podlistka *Naše sloge* od 22. siječnja 1901. Za pomoć se 31. listopada 1908. (XIII, 166) obratio i učitelju Draganu Buriću iz Cvetlina, moleći ga da zapiše popijevku koju pjevaju „kresovalje", djevojke koje na Ivanje idu od kuće do kuće i koju je tiskao Rikard Ferdinand Plohl-Herdvigov u trećem svesku zbirke *Hrvatske narodne pjesme* (1876).[238] Burić mu je poslao melodiju „Ivanjske popijevke",[239] koja je doista objavljena u petoj knjizi *Zbirke* pod brojem 294.

Kuhačev trud oko sakupljanja popijevaka za V. svezak *Zbirke* se isplatio – iz pisma od 25. svibnja 1909. (XIII, 195) upućenog Odjelu za bogoštovje i nastavu razvidno je da je Kuhač

[234] Molba Odjelu za bogoštovje i nastavu od 10. svibnja 1908. (XIII, 142).
[235] Kuhač je Buršiću uputio čak 14 pisama (XII: 359, XIII: 17, 143, 160, 162, 164, 167, 169, 174, 177, 178, 191, 194, 258), dok se tri pisma koja je Bursić uputio Kuhaču čuvaju u Arhivu HAZU u građi za Biografski i muzikografski slovnik (kutija I, br. 184, 185, 186) te jedno u ostavštini Kuhač – Kabalini. Vidi: Miroslava VALAŠEK-HADŽIHUSEJNOVIĆ, Melografi iz Sjeverne Hrvatske Kuhačevi suradnici, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 274.
[236] Vidi pismo od 6. prosinca 1908. (XIII, 174) Anti Buršiću.
[237] Malološinjsku hrvatsku osnovnu školu osnovala i uzdržavala Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru. Više vidi: Vjekoslava JURDANA – Mariela TOMIČIĆ, O hrvatskome školstvu u Istri kroz časopisne prinose Viktora Cara Emina, *Metodički obzori*, 14/1 (26) (2019) 44.
[238] *Hrvatske narodne pjesme / po narodu sakupio te rodu i svietu predao R. Ferd. Plohl-Herdvigov, sada učitelj prirodopisa na gimn. varaždinskom. Hrvatskoga narodnoga blaga svezka III,* Varaždin: Brzotiskom Platzera i sina, 1876.
[239] Pismo od 12. ožujka 1909. (XIII, 182).

doista uspio prirediti V. svezak *Zbirke,* želeći da se svezak objavi u Vladinoj nakladi. Kuhač je za obavljeni posao molio honorar od 4.000 kruna uz iznos od 2.000 kruna za autorska prava, no do tiska nažalost ipak nije došlo.

Kuhačeva ideja je bila da u svojoj zbirci *Južno-slovjenske narodne popijevke* objavi folklornu građu koju je sâm zapisao tijekom svojih terenskih istraživanja. Međutim, zbog njegovih široko postavljenih ciljeva koji su za ono vrijeme obuhvaćali prilično veliko geografsko područje Kuhač nije imao vremena da se detaljno posveti svakom pojedinom lokalitetu. Svjestan činjenice da mu određena građa nedostaje te u nemogućnosti da ponovno poduzme terenska istraživanja, Kuhač se cijeloga života putem korespondencije umrežavao s potencijalnim suradnicima te *Zbirka* u svom opsegu ne bi bila ostvarena bez pomoći mnogih prijatelja, kolega i suradnika, mnogi od kojih nisu bili profesionalni glazbenici te mu nisu bili dužni, a možda ni sposobni pružiti pomoć. Kuhač je u više navrata slao upute za melografski rad te zahvale za primljenu građu, iako u *Zbirci* nigdje nije naznačio popijevke koje su zapisali njegovi suradnici.[240] Iako je većina takvih suradnji bila relativno kratkotrajna, s određenim se osobama dopisivao čak više desetljeća, poput Josipa Vallingera, tajnika biskupa Strossmayera, koji mu je bio od pomoći i pri distribuciji *Zbirke* i sakupljanju sredstava za tisak. Iako se nekim suradnicima prvi puta obraćao putem pisama, Kuhač je s nekima od njih ostvario kontakte još za vrijeme svojih terenskih istraživanja (poput Jakoba Heislera, učitelja iz Podgajca), a neki od suradnika su mu pružali nadu da će uspjeti objaviti *Zbirku* u cijelosti.

2.1.3. Sabiranje djela (južno)slavenskih skladatelja

Kuhač se u svojim sakupljačkim aktivnostima nije koncentrirao isključivo na narodne popijevke, već je želio dokumentirati cjelokupno glazbeno nasljeđe Južnih Slavena. Prema sačuvanim pismima, Kuhač je još 1860-ih počeo sakupljati skladbe skladatelja južnoslavenskih prostora koji su skladali (po Kuhačevom mišljenju) južnoslavenskim nacionalnim stilom. Kuhač je radove dotičnih skladatelja vidio kao sredstvo koje će pridonijeti afirmaciji nacionalnog južnoslavenskog stila u glazbi,[241] ali je prepisivanjem

[240] U *Zbirci* je stavljao reference samo na popijevke koje je preuzeo iz tiskanih izdanja.
[241] Pri određivanju tipičnih južnoslavenskih, odnosno hrvatskih obilježja Kuhač se nije držao preciznih i jasno definiranih kriterija.

skladbi počeo stvarati svojevrsnu bazu podataka nacionalnih skladatelja. Već 1863. godine u pismu od 12. srpnja 1863. (I, bez broja) svom profesoru Karlu Thernu u Budim navodi:

> „(…) iz Zagrebačkog arhiva uzeo sam više slavenskih muzičkih komada i pismeno se obavezao da ću ih u roku od 14 dana vratiti. Stigavši u Osijek, morao sam odmah, dan i noć, pisati, stvari se moraju držati tajnom i zbog toga nisam smio dati da ih prepiše druga ruka.“[242]

Posudbu mu je očito omogućio profesor violončela i teorije glazbe na školi HGZ-a Ivan Oertl (1827–1889), budući da se u pismu od 26. srpnja 1863. (I, bez broja) zahvaljuje se na susretljivosti te moli „za malu potvrdu po kojoj se vidi da sam uvertiru Lisinskoga vratio arhivu“. Oertlu ističe motiv za prepisivanje Lisinskijevih skladbi:

> „Možete biti uvjereni da skladbe Lisinskoga ne skupljam ni iz gramzljivosti, ni iz koristoljublja, već jedino zato da koristim slavenskoj publici i da je upoznam s duhom našeg majstora. Ja sam mlad čovjek koji je sebi postavio slavensku glazbu kao zadaću… (…) Čak mi i odlomci iz opere *Porin* mogu biti korisni jer bih ih mogao upotrijebiti u malim instruktivnim fantazijama.“[243]

Za popis svih slavenskih djela koje je skladao, ali i „ostalo iz osobito bogate zbirke nota“ je molio i Wilhelma Müllera (1800–1882) u pismu od 26. srpnja 1863. (I, bez broja). Müllerovu *Uvertiru* i *Slavensku četvorku* od Pokornoga je „vlastoručno prepisao i unio pod brojevima u svoju zbirku *Slavenske skladbe*“, osiguravajući ih „od zuba vremena koji nagriza“ te kako bi ih „sačuvao za potomstvo“. Nadalje, pismu od 11. studenog 1863. (I, bez broja) Kuhač prilaže popis skladbi koje mu je Livadić posudio te koje je prepisao. Uz tridesetak popijevki prepisao je i Livadićevih dvanaest „različitih komada“, većina kojih su bile koračnice.

U korespondenciji je zabilježeno iz kojih je izvora i kojim tempom sakupljao podatke o Josifu Šlezingeru i njegove skladbe, o kojem je 1867. napisao i biografiju koja je tiskana u zbirci biografija mađarskih Židova Ignácza Reicha *Beth El: Ehrentempel verdienter*

[242] „(…) ich habe aus dem Agramer Archive mehrere slavische Musikstücke mitgenommen, und mich schriftlich verpflichtet dieselbe binnen 14 Tagen dem Archive zurückzustellen. In Essek angekommen, musste ich gleich Tag und Nacht schreiben, die Sachen sollen und müssen als Geheimniss behandelt werden, und darin darf ich sie durch keine andere Hand abschreiben lassen.“

[243] „Sie können überzeugt sein, dass ich weder aus Gewinnsucht noch aus sonst einen eigennützigen grunde, Lisinskische Compositionen sammle, sondern um damit dem slavischen Publikum zu nützen, und sie mit dem Geiste unseres Meisters bekannt zu machen. Ich bin ein junger Mann, der sich die slavische musik zur aufgabe gemacht hat… (…) Selbst Bruchstücke aus der oper *Porin* können mir nützlich sein, da ich dieselben zu kleinen vielleicht instructiven Fantasien verwenden wurde.“

ungarischer Israeliten.[244] Za skladbe se, logično, najprije obratio samom skladatelju s pismom od 26. listopada 1864. (II, 23):

> „No kako bismo publici mogli predstaviti Vaša veća djela, molit ću Vas da mi pošaljete svoja djela koja nemam kod sebe, odnosno svoje melodrame: *Ravanica*, *Stefan Dušanova svadba* i *San Kraljevića Marka*, kao i *Ban Strajina* itd. – ako je moguće, s pripadnim tekstovima. Ja ću Vaša djela najčasnije iskoristiti i s tolikom ih pažnjom čuvati da ih ni nagrizajući zub vremena neće dirnuti, čak i ako mene više ne bude!“[245]

Međutim, Šlezinger mu je poslao samo one skladbe koje je imao kod sebe, tvrdeći da su mu opere „odvučene“ te da mu zbog toga nije mogao poslati sve što je Kuhač molio. Kuhač se bacio u potragu za nestalim operama te se s tim u vezi 4. ožujka 1867. (II, 93) obratio direktoru srpskog pjevačkog društva u Velikom Bečkereku Adolfu Lifki, no tek nakon odaslane nekolicine pisama kako bi ga pronašao:

> „Tražim Vas po cijelome svijetu! Najprije u Novome Sadu, tamo niste bili; ponovno sam pisao u Novi Sad knjižaru Fuksu koji me je obavijestio da ste u Beogradu. Pisao sam u Beograd Schlesingeru, koji mi je rekao da je čuo da ste u Šapcu; pisao sam u Šabac, no nisam dobio ni odgovora niti pisma. Napokon sam iz srpskih novina Danica od 10. veljače ove godine saznao da ste u Velikom Bečkereku te sam sad sretan da sam Vas napokon pronašao. Razlog mog raspitivanja o Vašoj adresi je jedna prijateljska zadaća, za koju Vas svom uljudnošću i kolegijalnošću molim.
>
> Vjerojatno znadete da se bavim sakupljanjem slavenskih pjesama. Već ih imam sasvim lijepu porciju na okupu, jer se moja zbirka protegla već na 400 notnih araka obrađenih pjesama, koje bi svaki čas mogle biti predane u tisak. No ova je moja zbirka još utoliko nepotpuna jer nemam kazališne skladbe starog kapelnika Jos. Schlesingera (u Beogradu). S tim u vezi već sam se obratio Schlesingeru i on mi je poslao to što je imao, no njegove su mu opere (kako kaže) odvučene, pa mi ih dobar starac ni uz najbolju volju ne može poslati. Sjetio sam se tako da ste te stvari dali izvesti u Osijeku 1863. jer ste bili kapelnikom srpskog kazališta, pa tako vjerujem da biste mogli imati i partiture tih opera (ili što to već jesu). Skladbe za koje Vas najprijateljskije molim jesu sljedeće:

[244] Tekst je kasnije objavljen i na hrvatskom: Josip Šlezinger. Prvi srpski kapelnik knjaževske garde, *Vienac,* 2 (1897) 4, 57-58; 5, 79-80; 7, 109-110; 8, 125-126; 10, 156-158; 11, 172; 12, 190-191; 13, 204-205; 14, 219-220; 15, 238-240; 16, 268-270; 18, 283-285; 20, 317-318; 21, 339-342; 25, 401-402.

[245] „Um nun aber den publikum Ihre grössere werke vorführen zu können, so würde ich Sie bitten, mir Ihre melodramen: Ravanica, Stefan Dušanova svadba und San Kraljevića Marka so wie Ban strajina etc – die ich alle nicht habe zu senden – wenn möglich mit beigegebenen texte. Ich werde von Ihren werken den ehrenhaftesten gebrauch machen, und dieselben mit solcher sorgfalt aufbewahren, daß auch der alles nagende zahn der zait ihnen nichts anhaben wird, selbst wenn ich nicht mehr sein sollte!“

Zidanje Ravanice,

San Kraljević Marka,

Miloš Obilić, i

Ajduk Veljko

Ako imate gore navedene partiture (s tekstom), molim da mi ih pošaljete, za što Vam dajem časnu riječ da ću Vam ih, čim ih prepišem, neoštećene vratiti. Međutim, molim Vas da ovu moju molbu za sada zadržite u tajnosti; novine bi oko moje zbirke podigle previše prašine, a ja još nisam sve tako daleko sredio da bih ju odmah mogao objaviti; uostalom, ni to neće dugo trajati.“[246]

Međutim, niti Lifka očito nije bio od pomoći, budući da je Kuhač *Zidanje Ravanice, San Kraljevića Marka* te (u prethodnom pismu nespomenuti) *Boj na Kosovu* dobio prilikom gostovanja Kazališnog društva u Osijeku od njihovog zborovođe Maksimovića. Naime, skladatelj i dirigent Aksentije Maksimović (1844–1873) je od 1865. do 1871. djelovao kao kapelnik u Srpskom narodnom pozorištu u Novom Sadu te je sa svojom trupom 1868. posjetio Osijek i susreo se s Kuhačem. O sretnom raspletu situacije pripovijeda Šlezingeru u pismu od 22. travnja 1868. (II, 148):

[246] „Ich suche Sie schon in aller welt! Erstens in Neusatz, dort waren Sie nicht; schrieb abermals nach Neusatz an buchhändler Fuks der gab mir die nachricht dass Sie in Belgrad wären. Ich schrieb nach Belgrad an Schlesinger, der sagte mir er habe gehört, dass Sie in Šabac waren; ich schrieb nach Šabac, erhielt aber weder eine antwort noch meinen brief. Endlich habe ich aus der serb. zeitung Danica vom 10. februar d. j. erfaren dass Sie in Gross Bečkerek sind, und bin froh Sie endlich gefunden zu haben.
Die ursache meiner erkundigung nach Ihrer adresse ist ein freundschaftsdienst, den ich mir von Ihnen in aller höflichkeit und kolegialität erbitte.
Sie wissen wahrscheinlich, dass ich mich mit sammlung slavischer lieder befasse. Ich habe deren schon eine hübsche portion beisammen, da sich meine sammlung bereits auf 400 notenbogen ausgearbeiteter lieder erstreckt, die stündlich dem druck übergeben werden könnten. Nun ist aber diese meine sammlung noch insoweit unvollkommen, da ich die teater compositionen des alten kapellmeisters Jos. Schlesingers (in Belgrad) nicht habe. Ich habe mich zwar in dieser hinsicht schon an Schlesinger gewendet, und er sendete mir was er hatte, doch sind ihm seine opern (wie er sagt!) fortgeschleppt worden, und der gute alte mann kann mir dieselben beim besten willen nicht überschicken.
Nun erinnere ich mich aber dass Sie diese sache im jar 1863, da Sie als kapellmesiter bei der serb. teater gesellschaft waren in Essek auffüren liessen, und glaube somit dass Sie auch die partituren von diesen opern (oder was sie eigentlich sind) haben werden.
Die betreffenden compositionen um die ich Sie freundlichst bitte sind nachstehende:
Zidanje Ravanice,
San Kraljević Marka,
Miloš Obilić, und
Ajduk Veljko
Wenn Sie die obigen partituren (sammt text!) haben, so bitte mir dieselben zu schicken, wofür ich Ihnen mein ehrenwort gebe, dass ich Ihnen die sachen, sobald ich sie abgeschrieben habe, unversehrt zurücksenden werde. Doch bitte ich Sie mein ersuchen für jetzt noch geheim zu halten; die zeitungen würden mit meiner sammlung zu viel lärm schlagen, und ich bin noch nicht so weit in ordnung dass ich sie allsogleich herausgeben kann; übrigens lang wird es auf keinen fall damit dauern.“

„Zacijelo ćete se iznenaditi što Vam donosim vijest da u rukama imam cijelu partituru Ravanice, Boja na Kosovu i Sna Kraljevića Marka, te da je Zidanje Ravanice upravo priređeno za klavir i prepisano u čistopis. Odakle mi te partiture? Od mladog zborovođe gospodina Maksimovića, koji je od 10. travnja u Osijeku s Kazališnim društvom. Čim sam saznao da je Društvo stiglo, potražio sam gospodina Maksimovića i zatražio od njega navedene partiture; dao mi ih je s najvećom spremnošću i bio je nemalo iznenađen kada sam mu pokazao prva dva broja Ravanice, [napisana] njegovom rukom. Od tada je mladi čovjek često kod mene, posuđuje si od mene glazbeno-teorijska djela, itd., i pita o mnogočemu za savjet; doista mi je drag a čini se da je i on stekao povjerenje u mene. (…) Utoliko mi je draže to što sam mogao doći do Zidanja Ravanice sâm, što sam Vam, gospodine kapetane, [time] uštedio mnogo trčanja i piskaranja.“[247]

Kuhač je preko Šlezingera nastojao nabaviti i skladbe drugih srpskih autora pa je tako u pismu od 29. ožujka 1868. (II, 145), osim brojeva iz *Zidanja Ravanice* koje mu nije poslao, molio i skladbe Davorina Jenka (1835–1914)[248] te zborovođe i skladatelja Petra Dimića (1837–1898):[249]

„Kad se sastanete s mlađom gospodom Jenkom i Dimićem, isporučite im moj prijateljski pozdrav i recite im da bi mi trebali barem ukazati na njihova glazbena djela koja su sami skladali, ako mi ih već ne žele poslati, jer inače mi neće biti lako moguće imenom navesti njihove proizvode. Jer kao što znate, već dugo radim na jednom pregledu slavenskih glazbenih komada. Imam već jednu poprilično veliku knjigu takvih bilježaka.“[250]

---

[247] „Sie werden gewiß überrascht sein, wenn ich Ihnen die nachricht bringe, daß ich die ganze partitur von Ravanica, Boj na Kosovu, San Kralievića Marka – – in händen habe, und daß Zidanje Ravanice bereits für klavir hergerichtet und in reinschrift gebracht ist. Von woher ich diese partituren habe? – Von dem jungen chormeister herrn Maksimović, der seit 10. April mit der serbischen teatergesellschaft in Essek ist. Sobald ich erfaren habe, daß die gesellschaft eingetroffen ist, habe ich herrn Maksimović aufgesucht und von ihm die genannten partituren verlangt; er gab sie mir mit der grössten bereitwilligkeit, und war nicht wenig erstaunt, als ich ihm die zwei ersten nummer der Ravanica – seine handschrift – gezeigt habe. Seither ist der junge mann oft bei mir, borgt sich musikalisch-teoretische werke etc. von mir aus und befragt über manches um rat ; ich habe ihn recht lieb und es scheint, daß er auch zu mir vertrauen gefaßt hat. (…) Daß ich Zidanje Ravanice selbst erreichen konnte, ist mir umso lieber, da ich Ihnen herr hauptmann viele lauferei und schreiberei erspart habe.“

[248] Slovenski i srpski skladatelj i dirigent Davorin Jenko bio je glazbeno samouk te je studirao pravo u Beču, a u kompoziciji se usavršavao u Pragu. Bio je zborovođa u Pančevu (1863–1865) i Beogradu (1865–1877) te dirigent u beogradskome Narodnome pozorištu (1871–1902). Autor je himne slovenske vojske (*Naprej, zastave slave*, 1860). Jedan je od prvih slovenskih romantičkih skladatelja i jedan od utemeljitelja srpske umjetničke glazbe. Skladao je oko 90 „komada s pevanjem“, prvu srpsku operetu *Vračara*, orkestralna djela (uvertire), solo pjesme i crkvene skladbe.Vidi: ***, Jenko, Davorin, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29024>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021.)

[249] Vidi: M. D. M, Dimić, Petar, *Enciklopedija Srpskog narodnog pozorišta,* <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=2395>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021).

[250] „Wenn Sie mit den jüngeren herren Jenko & Dimić zusammenkommen, melden Sie Ihnen meinen freundlichen gruß, und sagen Sie Ihnen Sie sollen mir Ihre musikwerke die sie selbst komponirten, wenigstens anzeigen, wenn sie mir dieselben schon nicht schicken wollen, denn sonst wird es mir nicht leicht möglich sein

Još je jedno pismo u kojem Kuhač traži suradnike za sakupljanje nacionalnih skladbi, ali i narodnih melodija, i to ono odaslano 21. srpnja 1867. (II, 123) studentu prava Karlu Koziću koji je trebao putovati Vojnom krajinom u posjete rodbini. Kuhač ga je zamolio da tom prilikom priupita glazbeno pismene osobe koje imaju afiniteta prema slavenskoj glazbi da mu budu od pomoći pri sakupljanju „nacionalnih skladbi“:

> „Danas (nedjelja) prije podne razgovarao sam s Vašom gospođom sestrom, koja mi je rekla da ćete putovati Vojnom krajinom kako biste tamo potražili nekog rođaka. Ne biste li tom prilikom i za mene nešto učinili? a) pitali ne bi li se tamo moglo sakupljati narodne pjesme, ili čak nacionalne skladbe (popijevke, koračnice itd.), tko i kako? b) ima li već tamo takvih obrazovanih ljudi (učitelja, kapelnika), koji imaju interesa za slavensku glazbu i koji bi možda nekom kod sakupljanja mogli biti od pomoći? c) bi li bilo neophodno te krajeve proputovati, ili bi se na takvu gospodu moglo i pismeno obratiti, i na koga? d) ukratko, bi li tamo za mene bilo plijena?“[251]

Naime, Kuhačeva je entuzijastična ideja, na kojoj je radio polako i paralelno uz sve svoje obaveze, bila da „sakupi umjetničke proizvode Srba i Hrvata“ koje bi opisivao na način kako su djela opisivana u djelu *Geschichte der südslawischen Literatur*[252] slovačkog filologa i polihistora Pavela Josefa Šafaříka (1795–1861), dodajući svakoj skladbi kratku recenziju i osnovne podatke. Dotičnu ideju prvi puta spominje u pismu iz ožujka 1879. (VI, 68) upućenom „likovođi srpskog pevačkog društva“, tj. zborovođi Miti Topaloviću, a pismo s molbom za skladbe (dva potpourija od narodnih popijevaka za muški zbor) uputio je u travnju iste godine i već spomenutom Josipu Vallingeru u Đakovo.[253] Uz navedeno, Kuhač je imao na umu sakupljene rukopise skladbi „starijih i novijih naših glasbotvoraca“[254] (poput opernih uvertira priređenih za klavir četveroručno) objaviti kako bi ih javnost mogla izvoditi i na taj se način upoznati s domaćom literaturom. Međutim, zbog nedostatka novaca, tisak nota nije dolazio u obzir, budući da mu prodaja nebi pokrila niti polovinu tiskarskih troškova, a vladala

---

ihre produkte zu benennen. Wie Sie aber wissen, arbeite ich ja schon lange an einer zusammenstellung slavischer musikstücke. Ich habe schon ein ziemlich großes buch voll, solcher notizen.“

[251] „Heute sonntag vormittag habe ich mit Ihrer frau schwester gesprochen, die mir sagte, dass Sie durch die militärgrenze faren werden, um dort einen verwandten aufsuchen. Könnten Sie bei der gelegenheit nicht einiges für mich tun? a) nachfragen ob man dort nicht volkslieder, oder gar nationale compostitonen (lieder, märsche etc) sammeln könnte, wo und wie! b) ob es dort bisher solche fachkundige leute (lerer, kapellmesiter) gibt, die für slavische musik interesse haben und die einem vielleicht bei dem sammeln an die hand gehen könnten? c) ob man notwendig die gegend bereisen müsste, oder sich auch schriftlich an solche herren wenden könnte, und an wen? d) Im kurzen ob dort für mich beute wäre?“

[252] Posthumno objavljeno djelo *Povijest južnoslavenske književnosti* izašlo je u tri sveska od 1864-1865. godine.

[253] Vidi pismo iz travnja 1879. (VI, 98).

[254] Pismo od 18. srpnja 1882. (VIII, 200) Jerku Lončaru.

je opća nezainteresiranost nakladnika za rukopise u njegovom posjedu. Dotične prilike komentira u pismu od 18. srpnja 1882. (VIII, 200) Jerku Lončaru, c. kr. poručniku 48. pješačke pukovnije u Velikoj Kaniži:

> „Knjižari naši ništa neće uzeti u nakladu, veleć da prodju ne nadju, što je žali Bože i istina. Osim onoga, što sam ja štampati dao, ili što je u Viencu izašlo, ne ima ništa našega niti za glasovir niti za piev."

Kuhaču se sreća ipak osmjehnula početkom 1890-ih godina – 1892. godine imenovan je urednikom zbirke *Zagrebački album plesova za glasovir* koju je sljedeće godine objavila knjižara Lavoslava Hartmanna (Kugli i Deutsch) u Zagrebu te je bio zadužen da sakupi i uredi za tisak djela hrvatskih suvremenih skladatelja. *Zagrebački album plesova* bio je koncipiran kao zbirka klavirskih minijatura u formi plesa koje su u drugoj polovici 19. stoljeća skladali poznati hrvatski glazbenici toga vremena. Kuhač ga je namijenio kućnom muziciranju (za ono vrijeme uobičajenoj praksi), prije svega pijanistima amaterima koji nisu morali imati visoku tehničku razinu sviranja. Svrha albuma je bila da opća javnost u redovno muziciranje što više uvrsti djela tada suvremenih domaćih skladatelja koji su skladali sukladno Kuhačevim postulatima te kako bi se popularizirali „domaći umjetnički proizvodi".[255] Želeći tim djelom potpomognuti proces nastajanja, razvoja i emancipacije južnoslavenske, a posebice hrvatske kulture, Kuhač je stoga pazio na profil skladatelja koji će biti zastupljeni u albumu. Iako urednički honorar nije bio velik, Kuhač je 1892. godine počeo sakupljati i pripremati građu za tisak – pisao je suvremenim skladateljima da mu pošalju svoje valcere, polke, mazurke, kola i koračnice koje bi svjedočile o hrvatskoj skladateljskoj i izvodilačkoj praksi vremena. U pismu od 30. listopada 1892. (IX, 324) prijatelju i gimnazijskom profesoru Stjepanu Kučaku jasno iznosi svoju motivaciju, sebe romantičarski doživljavajući kao vođu boraca za narodnu glazbu:

> „Premda je ovaj posao ogroman, i premda mi skoro ništa ne nosi (jedno 30 for.), nisam ga mogao iz ruke pustiti, jer time, što sam ja svakomu hrv. glazbotvorcu pisao i svakomu tumačio posljedice toga poduzeća i nje pozvao, da mi svaki po koju glazbotvorinu šalje, dobiti ću ja vojsku, koja će se hrabro i strukovnjački boriti za našu narodnu glazbu. Ti bi se, dragi brate, veselio, kada bi čitao što su mi ovi ljudi odgovorili, kako su se rado odazvali mojemu pozivu,

[255] „Ja sam nakladnike zato potaknuo na to poduzeće, da istisnemo njemačku konkurenciju, te da se mi hrvatski glasbotvorci i učitelji glazbe složimo u jedno kolo. Skrajno je vrieme, da u nas prestane monopol pojedinih ljudi, te da više ne preziramo djela naših kolega, već da našim učenicima i učenicama preporučujemo što toplije domaće umjetničke proizvode." Pismo Dragutinu Trišleru od 27. listopada 1892. (IX, 243).

kako slušaju, i kako su ushitno pozdravili vodju, koji će nje voditi i u zaštitu uzeti. Ja se čvrsto nadam, da će ovaj savez najboljim plodom uroditi.“

Primljene skladbe bi nerijetko ispravljao i davao savjete o skladanju, sve kako bi naglasio one značajke za koje je smatrao da su zastupljene u nacionalnom stilu ovih prostora, s namjerom da taj stil implementira u društvenu svijest. Pismene pozive[256] za sudjelovanje u *Albumu* piše skladatelju Antunu Stöhru (1847–1923) u Varaždin,[257] gradskom kapelniku Tomi Šestaku (1852–1921) u Koprivnicu,[258] violinistu, članu Dvorskog opernog orkestra Ottu Žertu (1866–1907) u Beč,[259] skladatelju i orguljašu Aleksandru Bosiljevcu (1860–1918) u Sarajevo te „glasbotvorcu“ Dragutinu Trišleru (1857–1918)[260] u Đakovo, nagovarajući ga sljedećim citatom:

„Ja sam nakladnike zato potaknuo na to poduzeće, da istisnemo njemačku konkurenciju, te da se mi hrvatski glasbotvorci i učitelji glazbe složimo u jedno kolo. Skrajno je vrieme, da u nas prestane monopol pojedinih ljudi, te da više ne preziramo djela naših kolega, već da našim učenicima i učenicama preporučujemo što toplije domaće umjetničke proizvode.“

Iz pisma od 4. studenog 1892. (IX, 250) može se zaključiti da mu je Trišler poslao četvorku, a Kuhač je imao na umu dvoransko ili pučko kolo. Stoga ga moli da pošalje koračnicu, kako nebi bio izostavljen iz *Albuma.* Iz pisma se razabire da je Kuhač imao vrlo jasne i striktne smjernice za skladanje pa je tako pismu priložio jedno dvoransko kolo i svezak *Zbirke* u kojem se nalaze pučki plesovi. Uz to je i unaprijed dao savjete o pisanju pratnje, ističući njegov način pisanja kao ispravan:

„Kako ćete opaziti dodje u mojoj pratnji na prvi udarac takta puni akord, a ne jedan basovni glas, kako kod polke ili valcera, i da sam nastojao izbjeći prostačkom da-mu, koje još uvijek upotrebljuju srpski komponiste…“

Niz pisama je uputio i skladatelju i orguljašu Aleksandru Bosiljevcu koji je od 1892. do 1900. obavljao dužnost kao učitelj na Zemaljskoj preparandiji u Sarajevu. Bosiljevac je pisao

[256] Prema numeraciji pisama iz tog razdoblja nema pisama koja nedostaju, može se pretpostaviti da je s ostalim skladateljima objavljivanje djela dogovorao usmenim putem. U *Albumu* su zastupljeni i sljedeći skladatelji: Aleksandar Bosiljevac, Gjuro Eisenhuth (1841–1891), Nikola Faller (1862–1938), Ivan Hatz (1862?–1917?; vidi: https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/15, zadnji pristup 3. 9. 2021), I. Schinzl (kapelnik c. kr. 101. pješačke pukovnije, vidi: ***, Književne novosti, *Književna smotra,* IX/1 (1891) 8), Franjo Serafin Vilhar (1852–1928), te Ivan pl. Zajc (1832–1914).
[257] Pismo od 9. listopada 1892. (IX, 236).
[258] Pismo od 8. listopada 1892. (IX, 237).
[259] Pismo od 22. listopada 1892. (IX, 242).
[260] Pismo od 27. listopada 1892. (IX, 243).

u duhu folklorne glazbe i skupljao narodne napjeve iz hrvatskih i bosanskohercegovačkih krajeva te ih obrađivao za zbor ili za glas i glasovir, da bi 1896. izdao *Album bosanskohercegovačkih pjesama*.[261] Sve su to bili interesi i karakteristike koje je Kuhač odobravao, tako da je njegov profil skladatelja bio idealan za uvrštavanje u album. Iz pisma pisanog u listopadu 1892. (IX, 240) vidljivo je kako Kuhač Bosiljevcu daje savjete oko skladanja plesa, te mu pojašnjava da je problem [pri skladanju plesne glazbe] u tome što se u glazbenim školama ne tumači ples i njegova narav, što je predispozicija za nastanak kvalitetne plesne skladbe. Kuhač je stoga intervenirao u njegovu polku *Na ples* op. 37, zamolivši ga da ples još jednom prepiše uz ispravke u čistopis kako Kuhačeve intervencije ne bi bile uočene. Bosiljevca je iste godine još jednom prilikom molio da sklada prigodnu kompoziciju, ovoga puta za zbirku *Plesanka: razni plesovi za glasovir*, objavljenoj u nakladi sveučilišne knjižare Fr. Suppana (Rob. Ferd. Auera) u Zagrebu. Kuhač u zbiru pisama pod brojem IX, 318 moli skladatelje Aleksandra Bosiljevca, Antuna Stöhra (1847–1923), Tomu Šestaka (1852–1921) i Vjekoslava Rosenberga-Ružića (1870–1954) da usmeno i pismeno preporuče *Plesanku* kako bi se u što većem broju prodala te kako bi se tim putem što više promovirali hrvatski skladatelji. Motivirao ih je, kao i ostale autore zastupljene u zbirci, da se skladbe prerađuju za orkestar te da se izvode na društvenim balovima. Također, predlagao je da se i za lokalne novine napiše par pozitivnih riječi o *Plesanki*, što bi isto pospješilo prodaju. Nadalje, kako bi se ljudima mogla prikazati i objasniti prava vrijednost plesovne glazbe, pismu prilaže brošuru *Ples i plesovna glazba*, tako da se Bosiljevac pri tumačenju može pozvati na „staroga iskušenoga glazbenoga pedagoga“.

Kuhač je za života uspio sakupiti priličan broj skladbi južnoslavenskih skladatelja poput „Lisinskog, Livadića, Rusana, Padovca, Stankovića, Resingera, Pintarića, Strmića, Bajamontija, Karasa…“,[262] tvrdeći da se „svi spisi i sve muzikalije, koje potječu iz zemalja Južnih Slavena iz najstarije do najnovije dobe nalaze se u mom arkivu, stranom originalu, stranom u viernom prepisu“.[263] Sakupljene skladbe poslužile su mu kao izvor za djela poput *Vatroslav Lisinski i njegovo doba* (1887, 1904), *Ilirski glazbenici: prilozi za poviest hrvatskog preporoda* (1893) te *Osobine narodne glasbe, naročito hrvatske* (*Rad JAZU*; 1905, 1908. i

[261] Iz kasnijih je pisama vidljivo da se Kuhač nije slagao s načinom harmonizacije popijevaka koje je Bosiljevac izdao u dotičnom djelu. U pismu od 29. lipnja 1896. (X, 193) učitelju Ignjatu Jungu u Mitrovici piše kako „Bosiljevčeve Bosanske popievke ne vriede skoro ništa, jer su krivo harmonizirane, pogrešne t.j. ne točne, i što oblik pratnje ne odgovara pučkim melodijama“ te da se Bosiljevac „nikako ne može otresti 'Vorhalta' i 'Orgelpunkta' švapskih orguljaša…“. Bez obzira na Kuhačevo neodobravanje Bosiljčevog djela, pisma iz 1897. i 1898. (XI: 53, 65, 176) poslana Bosiljevcu svjedoče o njihovim dobrom odnosu.
[262] Vidi pismo od 22. lipnja 1883. (VIII, 384) učitelju Josipu Schrempfu.
[263] Pismo od 23. rujna 1906. (XIII, 19) Milanu Rojcu.

1909). Kuhačev je naum bio da svoj pomno sakupljani arhiv nakon smrti pokloni Jugoslavenskoj akademiji znanosti kako bi osnovala glazbeni arhiv. Međutim, zbog kontinuiranih financijskih poteškoća, veliki dio svog arhiva odlučio je rasprodati još za života. Tako je 1900. godine pjevačko društvo *Kolo* od Odjela za bogoštovje i nastavu primilo na poklon od Kuhača otkupljen dio arhiva koji je sadržavao oko osamdeset autografa, prijepisa i tiskanih skladbi Vatroslava Lisinskog. Nadalje, 1908. godine Kuhač je zbog financijskih problema bio primoran prodati svoj „arhiv južnoslovjenskih a napose hrvatskih muzikalija" za koji je iz kr. hrv. slav. zemaljske blagajne primio 10.000 kruna.[264]

2.1.4. Prikupljanje podataka za svoje radove

Kuhača je, uz sakupljanje narodne glazbene baštine, od mladosti interesirala i historiografija hrvatske glazbe. Svjestan problema nepostojanja domaće historiografske literature, za sobom je ostavio veliki broj studija u kojima razmatra glazbene pojave – što povijesne, što suvremene. Međutim, nikada nije napisao sintetičku studiju o hrvatskoj povijesti glazbe te su njegove sinteze relativno kratke, a njihove temelje čine biografije glazbenika.[265] Takav pristup nije iznenađujući, budući da je biografija umjetnika bila izuzetno važna i temeljna kategorija u povijesnim istraživanjima od sredine 19. stoljeća[266] te je Kuhač upravo biografijama nastojao dokazati kontinuitet hrvatske glazbene povijesti u kontekstu one europske. Prema autobiografskom djelu *Moj rad,* još je 1857. godine počeo sakupljati podatke za nikada objavljeni *Biografski i muzikografski slovnik* (dalje: *Slovnik*), a građu je popunjavao do kraja života.[267] Budući da nije bio u mogućnosti osobno istražiti pojedine podatke za izradu natuknica u *Slovniku,* odnosno *Leksikonu* (kako ga je često u pismima nazivao), Kuhač se uglavnom koristio sekundarnim izvorima koji su uključivali časopise, enciklopedije na hrvatskom, srpskom, slovenskom, njemačkom i talijanskom jeziku, ali i direktno od samih glazbenika ili njihovih obitelji ili poznanika. Na kriterij za odabir umjetnika koji će imati mjesto u njegovom *Slovniku* velik je utjecaj imalo Kuhačevo (ne baš jasno) definirano

[264] Vidi *Namiru* od 27. srpnja 1908. (XIII, 149).
[265] Z. BLAŽEKOVIĆ, Franjo Ksaver Kuhač: utemeljitelj hrvatske glazbene historiografije, u: Sanja Majer-Bobetko – Zdravko Blažeković – Gorana Doliner (ur.), *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, Zagreb: HMD, 2009, 37.
[266] *Idem*, 44.
[267] Vidi: F. Ks. KUHAČ, *Moj rad,* Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1904, 38.

shvaćanje „narodne glazbe“ i nacionalnosti,[268] pa je sukladno svojim (u nekim slučajevima nelogičnim parametrima) sakupio biografije od više od 700 glazbenika.[269] Kuhač je u tu svrhu odaslao brojna pisma, najčešće privatnim osobama i uredništvima novina. Kako je već navedeno, među sačuvanim pismima koje je Kuhač primio, nalazi se 213 pisama koja su vezana uz prikupljanje građe za *Slovnik,* a koja sadrže biografske podatke te fotografije umjetnika. U nekim pismima spominje iz kojih župnih arhiva i privatnih knjižnica je nabavio određene skladbe i podatke (biografije, fotografije) o skladateljima koje je smatrao hrvatskim, kao što su Lisinski, Livadić, Rusan, Padovec, Stanković, Resinger, Pintarić, Strmić, Laban, Bajamonti, Karas, Vernak, Jenko, Hladaček, Just, Krežma, itd.[270] Međutim, upravo je takav posredan način prikupljanja podataka koji se temelji na podacima dobivenim od korespondenata (koje nije provjeravao u arhivskim ili relevantnim dokumentima) te iz novinskih članaka rezultirao brojnim netočnostima koje su ponekad uzrokovale i sukobe s kolegama.[271] Iz pisama se saznaje i da mu je u zadnjim fazama izrade *Slovnika* pomagao novinar i književnik Milan Grlović (1852–1915) te da je Kuhač još 1908. bio u uvjerenju da će do smrti ipak uspjeti završiti djelo, o čemu piše u pismu od od 28. lipnja 1908. (XIII, 148) bibliofilu i bibliografu, blagajniku pjevačkog društva *Kuhač* u Osijeku Oskaru Frimlu Antunoviću (1871–1934):

[268] O nejasnoj nacionalnoj podjeli vidi: T. MARKOVIĆ, Franjo Kuhač i zamisao o zemljovidu južnoslavenske glazbene kulture, *Arti musices*, 44/2 (2013), 242-247.

[269] Sakupljena građa čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu. Hrvatski glazbenici nalaze se u sljedećim kutijama: XVII/3–1 (A–E), XVII/3–2 (F–J), XVII/3–3 (K–L), XVII/3–4 (Kuhač), XVII/3–5 (M–P), XVII/3–6 (R–Š/Sch), XVII/3–7 (T–W), XVII/3–8 (Z–Ž). Zatim, u kutiji XVII/2 čuvaju se biografije onih glazbenika koji su na neki način bili povezani s Hrvatskom te su sortirane po sljedećim parametrima: „Srpski glazbenici za biograf. Leksikon“, „Slovenski glazbenici“, „Tudjinci koji su nam pomagali u našem glazbenom radu“, „Tudjinci koji su se u svojim kompozicijama sjetili Hrvata ili Srba“, „Strani glazbenici hrvatskog porietla, rodjeni u tudjini“, „Dilentanti naši sa glazb. naobrazbom“, „Štampari kajda i nakladnici glazbotvorina“. „Stručni graditelji glazbala, gudaljka, svirala, truba, tamboura, glasovira, glazbujućih ura (Spieluhr, svirajući dobnjak) i zvonolijevci“ te „Ishitrioci gradskog stališa ali bez glazbene naobrazbe“. O građi vidi i radove: Vera BONIFAČIĆ, Biografski i muzikografski slovnik Franje Kuhača, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske,* 18/1-2 (1972), 35-48; Marija JANAČEK-BULJAN, *Prilozi za povijest hrvatske glazbe – iz neobjavljenih spisa Franje Kuhača*, magistarski rad, Zagreb, 1982; Mira HADŽIHUSEJNOVIĆ, Srpski muzičari u Kuhačevom biografskom slovniku, u: Dimitrije Stefanović (ur.), *Kornelije Stanković i njegovo doba: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 27. do 29. oktobra 1981, povodom obeležavanja 150-godišnjice kompozitorovog rođenja*, Beograd: SANU, 1985, 259-286; Dubravka FRANKOVIĆ, Gradja za biografski i muzikografski leksikon Franje Kuhača. O otkupu za potrebe Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, *Arti musices*, 14/2 (1983), 123-131; D. FRANKOVIĆ, Slovenski glazbenici u građi za Biografski i muzikografski leksikon Franje Kuhača, *Muzikološki zbornik,* XVIII (1982), 53-68; D. FRANKOVIĆ, O kompozitorskom radu Avgusta Armina Lebana (1847-1879) na temelju građe za Biografski i muzikografski leksikon*, Muzikološki zbornik*, XIX, 1983, 31-39; D. FRANKOVIĆ, Kornelije Stanković u hrvatskoj leksikografiji 19. stoljeća, *Kornelije Stanković i njegovo doba,* Beograd: SANU, 1985, 227-241.

[270] Npr. vidi pisma: IX: 60, 133, 154, 232, 234, 264, 276, 286.

[271] Također vidi Kuhačev pismeni odgovor na neslaganje Odbora Matice hrvatske s činjenicama koje je iznio u rukopisu *Životopis Ferda Livadića* od 18. veljače 1893. (IX, 262), str. 198-199.

„(…) jer ja ću koncem ove godine zaključiti moj biografski leksikon, te tada se dati na izradbu tih biografija, pri kojem će mi radu pomoći čuveni naš pisac Milan Grlović (za sada još glavni suradnik Narodnih Novina)“.

S molbom za pomoć pri prikupljanju podataka obratio se 20. svibnja 1899. (XI, 263) barunu Luji [Ljudevitu] Vraniczanyju (1840–1922), moleći ga da pronađe osobu koja će prepisati natpis nadgrobnog spomenika violinista i skladatelja Antuna Kirschhofera (1807–1849), muža grofice Karoline Sermage koji je pokopan u Oroslavju. Kuhač se za Kirschhofera, nekadašnjeg profesora na Glazbenom zavodu zasigurno interesirao budući da je bio simpatizer Iliraca te je u Zagrebu u ožujku 1833. dirigirao koncertom na kojemu je Sidonija Erdődy Rubido pjevala popijevku Ferde Livadića i Gajevu budnicu *Još Hrvatska ni propala*. Još jedan primjer pisma u kojem Kuhač posredno sakuplja materijal za *Slovnik* je ono od 8. lipnja 1905. (XII, 317) poslano zborovođi Josefu Leušteku u Osijek, u kojem dotičnog moli da kontaktira glumca i pisca Emmericha von Bukovicsa (1844–1905). Kuhač je došao do informacije da je Bukovicsev stariji brat Karl Bukovics (1835–1888) u mladosti bio operni pjevač pa ga je interesirao njegov datum rođenja, školovanje, repertoar koji je pjevao, mjesto angažmana te datum smrti. Iz pisma je vidljivo da je Kuhačev primaran izvor informacija ponovno neprovjerena usmena predaja: njegov suradnik Milan Grlović tvrdio je da je 1880-ih godina čitao o Bukovicsu u jednim njemačkim novinama.

Kuhač nije samo sakupljao podatke i dokumentaciju o skladateljima i ostalim glazbenicima koji su djelovali za vrijeme ilirskog pokreta zaslužnih „za opći napredak glazbene umjetnosti, te rad za domaće svrhe“,[272] već je s velikim interesom pratio i rad onih suvremenih. Tako pisma u kojima moli za njihove biografske podatke odašilje Blagoju Bersi, Antunu Dobroniću, Josipu Hatzeu i Kamilu Kolbu.[273] Osim toga, Josipu Hatzeu se 3. kolovoza 1906. (XIII, 9) obratio i s upitom o biografskim podacima o baritonu Marku Vuškoviću (1877–1960), o kojemu, kako navodi, „nema mnogo podataka“. Kratku biografiju koja je uključivala rođenje, školovanje, imena profesora, mjesto prvog javnog nastupa, trenutne angažmane kao i kritike nastupa molio je u pismu od od 9. lipnja 1906. (XIII, 1) i opernu pjevačicu Josie (Josipu, Josefine) Petru (1876–1907) koja je prebivala u Beču. U ovom kontekstu trebalo bi spomenuti i ekstenzivno pismo u kojem je tražio mnogo podatka „ob sliedećim Osječanima i Osječankama“ koje je planirao uvrstiti u *Slovnik.* Pismo je pisano 17. srpnja 1907. (XIII, 100) i bilo je namijenjeno spomenutom Oskaru Frimlu Antunoviću.

[272] F. Ks. KUHAČ, Historijski uvod, *Ilirski glazbenici. Prilozi za poviest hrvatskog preporoda* (priredio i bilješke te pogovor napisao Lovro Županović), Zagreb : Hrvatska sveučilišna naklada, 1994, VIII.
[273] Vidi pisma XII: 125, 136; XIII: 16, 273.

Kuhača su zanimali standardni podaci za *Slovnik*: datumi rođenja, imena očeva, mjesta školovanja i angažmana sljedećih osoba: braće Belinski-Weiss[274](Aurel i Mirko), operne pjevačice N. Čordašić, Karla Follera, operne pjevačice Anny Lay, skladatelja G. Lutza, pjevačice Helene Piday, operne pjevačice Irene Premelić, operne pjevačice Helle Rudini (rođ. Mayer), virtuoza Gjure Rožića, operne pjevačice Matilde Schrenker, Adele Schulz (kako sâm ističe, kćeri kapellmeistera Schulza s kojim je Kuhač 1869. polemizirao), skladatelja Ivana Sladačeka, operne pjevačice Karoline Spiller, violinista Luje Svećenskog (Kohna) (1862–1926), virtuoza na klaviru N. Ungera te operne pjevačice N. Vodičke.[275] Frimlu se u pismu od 16. rujna 1907. (XIII, 106) zahvaljuje na poslanim podacima te priznaje da se zabunio oko mjesta rođenja braće Bjelinski te pjevačica Vodičke i Čordašić, tvrdeći da je teško doći do pouzdanih biografskih podataka. Iz pisma je vidljivo da je Kuhač bio svjestan da *Slovnik* neće moći sâm za života izraditi, no građu je i dalje revno skupljao znajući da „ako i ostane u rukopisu, bar će biti vriedan materijal za kulturnu našu povjest i sve na okupu."

Primjer istraživanja slavenskih utjecaja na strane skladatelje zabilježena su u pismu od 13. veljače 1893. (IX, 261) upućenom ravnatelju crkvenog zbora stolne crkve Dragutinu Trišleru u Đakovo, u kojem moli Trišlera da se raspita za Mozartova pisma Jakobu Haibelu (1762–1826), koji je dvadeset godina bio upravitelj zbora u Đakovu. Kuhač Trišleru tvrdi da postoji informacija da je Haibel za Mozarta sabirao pučke melodije iz Đakova te ga moli da sakupi sve Haibelove skladbe koje nađe u arhivu stolne crkve. Navodnu slavensku provenijenciju Mozartovih melodija komentira i 14. lipnja 1893. (IX, 276) koprivničkom gradskom kapelniku T. Šestaku, moleći ga da pronađe korespondenciju Haibel – Mozart, jer „bio bi to za nas Hrvate u toliko pravi triumf, jer tada bi imali nepobitnih dokaza o porieklu onih 'slavenskih' pučkih melodija, kojih ima u operi *Don Juan* i u drugim Mozartovim djelima." Međutim, Kuhač nikada nije objavio rad u kojima je iznio svoju hipotezu.

Osim prikupljanja biografija glazbenika i skladatelja za *Slovnik,* mnogo je pisama odaslano u svrhu prikupljanja građe za Kuhačeva ostala literarna djela, primjerice za knjigu *Ilirski glazbenici* „sa životopisima starijih naših glazbenika",[276] koju je 1893. objavila Matica hrvatska. Prema sačuvanim pismima, Kuhač je građu intezivno počeo sakupljati već 1880-ih godina. U jednom od ranijih pisama takve tematike poziva na suradnju c. kr. majora u miru Vjekoslava Rubido u Gornju Rijeku, moleći ga da mu pomogne u pisanju biografije grofice Sidonije Rubido Erdődy (1819–1884). Pismo je nastalo 21. ožujka 1881. (VII, 252) te je

[274] Radi se o braći Bjelinski-Waisz.
[275] Imena su preuzeta točno onako kako ih je Kuhač naveo.
[276] Pismo bez adresata i datuma (vjerojatno listopad 1893) zbog istrgnutog lista (IX, 244 ili 245).

Kuhač pokušavao doći do najvažnijih podataka iz njezinog života, posebice podataka koji se tiču „tadanjega umjetničkoga i narodnoga pokreta“, uključujući i njenu fotografiju koja je nastala u spomenutom razdoblju. Nadalje, nekolicina pisama predočava tijek prikupljanja materijala za biografiju franjevca i glazbenika Fortunata Pintarića (1798–1867), a važan dio bio je sakupljanje materijala za izradu popisa Pintarićevih skladbi. Popis je nastao prema Kuhačevom osobnom i posrednom istraživanju glazbenih arhiva i Pintarićeve ostavštine u samostanima u Zagrebu (Kaptol 9), Čakovcu, Virovitici i Koprivnici.[277] Iz pisma od 27. veljače 1889. (IX, 154) župniku Aleksi Dalačkom u Bučicu (Pokupsko) saznaje se da je Kuhač još 1869. godine dobio od predstojnika koprivničkog samostana veliki broj skladbi Fortunata Pintarića te se sada raspituje za Pintarićev „veliki sbornik crkvenih popievaka“ koji je posvetio Strossmayeru,[278] budući da je došao do informacije da su zbornik, kao i „figuralne mise, fuge i preludiji“ kod Dalačkog. Stoga ga moli da mu sve to pošalje na uvid, naglašavajući: „rukopise ne tražim iz koristoljublja, jer niti ću ih prepisati niti će se moj trud oko tog životopisa izplatiti. Ali dok smo, valja da od naših umjetnika sačuvamo što se samo sačuvati dade…“, budući da je bio svjestan da se mnogo notne građe tijekom godina već zagubilo.

Vezano uz sakupljanje Pintarićevih skladbi treba svakako izdvojiti vrlo zanimljivo pismo od 3. rujna 1892. (IX, 232) upućeno Tomi Šestaku u Koprivnicu. Šestak je Kuhaču poslao prepisane Pintarićeve „glasbotvorine“ iz samostana, no Kuhač nije bio siguran jesu li komadi koje je prepisao fratar Gaschnig Pintarićevi. Stoga se raspitivao jesu li preostale kompozicije koje nemaju potpis na partituri orkestralne ili pisane za glas uz pratnju orgulja, tvrdeći da bi potonje mogle biti Pintarićeve, nadodajući:

> „Da ne dođem u sukob s istinom, naznačiti su samo one glasbotvorine Pintarićevim djelima, za koje izvjestno znadem, da su od njega; ostale ostaju sve dotle *in suspenso*, dok ne nađem Pintarićev original ili vjerodostojan prijepis s oznakom 'authore Pintarić'.“

Međutim, Kuhač je pri određivanju autorstva ipak pogriješio, budući da su Pintarićevoj ostavštini pronađene mise Leopolda Ebnera (1769–1830) koje je Pintarić prepisao, a koje je Kuhač atribuirao Pintariću. Greška je vjerojatno posljedica toga što na prijepisu nije bio naveden autor, pa je Kuhač prepoznao Pintarićev rukopis, ali ne i Ebnerovu skladbu.[279] Iz pisma se vidi ne sasvim legalan način na koji je pokušao sakupiti materijal za svoj arhiv.

[277] Vidi: Petar Antun KINDERIĆ, Skladateljski rad Fortunata Pintarića, *Podravski zbornik,* 18 (1992), 166.
[278] Vjerojatno se radi o nikada objavljenom kantualu *Crkvena lira.*
[279] Vidi: Marija RIMAN, Fortunat Pintarić – Uz 140. obljetnicu smrti (3. III. 1798. – 25. II. 1867.), *Croatica Christiana periodica*, 32/62 (2008), 65.

Naime, u pismu pita za dopuštenje gvardijana da u popisu djela Pintarića naznači koja je od njega dobio, no, nadodaje kako misli da to nije „probitačno“ jer bi se netko mogao zapitati tko mu je dopustio da mu gvardijan ustupi te stvari. Stoga predlaže da napiše da su to kompozicije iz njegove privatne zbirke, a „savjest gosp. guardijana može radi toga posve mirna biti, jer on time nije učinio zlo već dobro, budući da se ovi rukopisi u mene kašnije u akademiji izgubiti neće, a u Koprivnici moglo bi se pako lahko dogoditi.“ Nadalje, iz pisma se saznaje da je i u Samoboru našao „važne stvari od Livadića, što kompozicija, što raznih notica i neke listove znamenitih ljudi na njega“, kao i Pintarićev *Tantum ergo* i *Credo* za tri glasa, te iznosi planove da svoje istraživanje nastavi u Varaždinu. Šestaku se, vezano uz sakupljanje građe za Pintarićev životopis, obraća i 8. listopada 1892. (IX, 237), moleći ga da prepiše natpis Pintarićevog nadgrobnog spomenika.

Kuhač se za prijepis Pintarićeve *Crkvene lire* pismeno obratio još jednoj osobi. Dotičnom pismu nedostaje početak, tako da se na osnovu pisma jedino može reći da je nastalo krajem listopada 1892. godine, dok se iz sadržaja pisma o adresatu saznaje da je bio učitelj u Suhopolju te da je prepisao *Crkvenu liru*, a Kuhač u sljedećem pismu poslanom u Ludbreg (koje je također bez početka) piše „da ti javim, da sam jučer pisao gospodinu Feržiću…“. Sukladno tome, sa sigurnošću se može zaključiti da je pismo poslano učitelju i orguljašu Anti Feržiću, budući da susret s njim Kuhač spominje u Pintarićevoj biografiji u *Ilirskim glazbenicima.*[280] Dodatna pitanja koja je u pismu uputio Feržiću potvrđuju već poznati Kuhačev način sakupljanja podataka koji se ne temelji na provjerenim pisanim izvorima nego na doživljajima i reminiscencijama pojedinaca. Iz sadržaja pisma je očito da je Feržić bio blizak s Pintarićem, s obzirom da ga Kuhač moli da mu napiše svoj osobni doživljaj o skladatelju:

> „(…)koliko ste s Pintarićem opčili i kakve pojedine crte znadete iz njegovog života. Ne, kada i gdje je služio, nego kakav je bio u društvu, kakve je on epizode doživio, ili kakve je izjave učinio u glazbi, o patriotizmu i sličnoga.“

Krajem iste godine za pripremu popisa skladbi Pintarića, ali i Livadića i Padovca, za pomoć je zamolio i „bibliotekara Zemaljskog narodnog zavoda“ Milutina pl. Farkaša (1865–1923) u pismu od 4. studenog 1892. (IX, 249). Kuhač u pismu tvrdi da su biografije sasvim gotove te da će za koji dan biti gotov i uvod *Ilirskih glazbenika*, dok se vezano uz Rusanovu biografiju obratio 11. prosinca 1892. (IX, 256) umirovljenom školskom nadzorniku i orguljašu Franji Lugariću (1824–1902) u Virje, moleći ga za „koji zanimljivi dogadjaj iz

[280] Fr. Š. KUHAČ, *Ilirski glazbenici*, Zagreb: Matica hrvatska, 1893, 79.

Rusanova života, ili liepu koju krilatu rieč (Sentenzu), koju je on govorio, ili za koji pisani sastavak, koji je on sastavio.“

Nadalje, pri pisanju dovršavanju biografija za *Ilirske glazbenike*, točnije one „diletantskog glazbotvorca popievaka“[281] Vjekoslava Karasa (1821–1858), pismeno se obratio 18. srpnja 1893. (IX, 286) predsjedniku pjevačkog društva *Zora* Vilimu Reineru (1860–1920) u Karlovac. Zamolio je da mu se pošalje popis Karasovih djela koja se čuvaju u arhivu društva *Zora* sa detaljima tko je skladao tekstove i podatke o tome gdje se čuva original te da mu pošalje Karasovu fotografiju ukoliko je posjeduje.

Sljedeći primjeri pokazuju kome se sve Kuhač obratio pri sakupljanju podataka za biografiju Franza, odnosno „Franje“ Liszta, pripremajući autobiografski tekst *Uspomene na dra. Franja Liszta* koji je tiskan 1908. godine. Prema pismima vidljivo je da je Kuhačeva glavna metoda istraživanja Lisztovog porijekla bila pisanje osobama za koje je vjerovao da su Lisztovi prezimenjaci, ne mareći za grafiju prezimena, odnosno pisanje prezimena hrvatskom, a ne mađarskom grafijom (bez dvoslova *sz*). Tako se za Lisztovo podrijetlo primjerice raspitivao u pismu od 13. ožujka 1907. (XIII, 72) kod župnika u Humu kod Sv. Ivana Alekse Lista, objašnjavajući da piše *Uspomene na glasovitoga virtuoza i genijalnoga komponistu Franja Liszta*:

> „Po imenu ćete me valjda poznati, jer tko ne bi u Hrvatskoj znao za staroga Kuhača i za njegov rad? (…) Ima u nas mnogo ljudi, koji tvrde, da pradjedovi obitelji Lista potječu iz Hrvatske, i to iz gorskoga kotara, da su Listi bili hrvatski plemići, koji su se preselili početkom XVI. vieka u Hrvatsko Zagorje, a odavle u Magjarsku, jedan ogranak te porodice da se je preselio u Sedmogradsku (u Hermanstadt) a jedan ogranak u Njemačku, i to u Hanover.“

Predstavivši se, Lisztovog je „prezimenjaka“ ispitivao ima li u Zagorju drugih Lista, ima li kakvih isprava o pradjedovima Lista te iz kojega kraja Hrvatske stari Liszti potječu. Molio ga je da mu napiše sve što zna o toj obitelji, ali i podatke o Sebastianu Listhiusu, koji je 1560. djelovao kao kanonik u Györu, kao i o Johannesu Listhiusu, koji je 1573. bio biskup u Györu. Slična pisma uputio je pukovniku Emilu Listu u Budimpeštu,[282] satniku u pješačkoj pukovniji br. 87 Viktoru Listu u Pulu 16. lipnja 1907. (XIII, 90), zatim poručniku u pješačkoj pukovniji br. 42 Franzu Lisztu u Kraljičin Gradac (češki Hradec Králové) 18. lipnja 1907. (XIII, 91) te višem inženjeru u vojnom odjelu za gradnju Maxmilianu Listu u Krakov 18. lipnja 1907. (XIII, 92). S obzirom na sumnjivu prirodu Kuhačeve tvrdnje da je bio Lisztov učenik,

[281] Fr. Š. KUHAČ, *Ilirski glazbenici*, Zagreb: Matica hrvatska, 1893, 163.
[282] Pismo od 16. lipnja 1907. (XIII, 89).

zanimljivo je i pismo od 11. kolovoza 1907. (XIII, 101) upućeno župniku Franzu Miholiću u Dürnbach. Kuhač se u pismu predstavlja kao „utemeljitelj nove znanosti muzikologije“ te traži podatke o Lisztu, čiji je, kako tvrdi, bio učenik u Weimaru 1856. godine [!].[283] Kuhača je interesiralo odakle potječe Lisztov pra- ili šukundjed te iznosi svoju pretpostavku da Lisztova obitelj potječe iz Gorskog kotara ili Primorja, da su plemići koji su se iselili početkom 16. stoljeća. Moli ga da u matrikulama potraži je li zabilježeno od kuda potječu Listi i kada su se doselili u Dürnbach i kako im se pisalo prezime – List ili Liszt. Prilaže biografske podatke koje je sakupio sin Josipa Eisenstädtera. Osim toga, Kuhač tvrdi da je pisao već mnogim ljudima koji se prezivaju List, no nitko mu nije znao točno prikazati obiteljsko stablo Lisztove porodice. Međutim, Kuhačev nerealni etnocentrični pristup i tvrdoglavost da dokaže Lisztovo hrvatsko porijeklo bili su jače od toga da zbog nedostatka konkretnih dokaza posumnja u svoje pretpostavke.

[283] „U Weimaru imao je Liszt i privatnu glasovirsku školu, koju su polazili mladi ljudi iz raznih zemalja Evrope i Amerike. Ti su mladići bili još od prije vješti glasoviraši, pa i inače glazbeno naobraženi, te su obično samo zato polazili Lisztovu školu, da mogu reći, da su bili Lisztovi učenici, te da dobiju posljednju glazbenu polituru i od Liszta svjedočbu. U tu svoju školu primao je Liszt samo takve učenike, koji su bili preporučeni od kojeg konzervatorija, ili od koje znamenite ličnosti. Tu je školu polazio god. 1857. i pisac ovih uspomena.“ Franjo Ks. KUHAČ: Uspomene na dra. Franja Liszta, *Hrvatsko kolo*, IV (1908), 56-57. O tome vidi više u Stanislav TUKSAR, Kuhač, Liszt, Weimar i Zagreb, *Arti musices,* 49/1 (2018), 34-35.

2.2. Predstavljanje svog rada i ideje o nacionalnoj glazbi (južnih) Slavena

„Kuhač je u glazbenom svietu na glasu teoretik i istraživalac te osnovatelj sravnjivajuće muzikologije. Glavni njegov predmet jest glazbena znanost, ali se istaknu i kao glasovirski virtuoz i hrvatski komponista. Time, što je sabrao i proučavao hrvatsku pučku glazbu, ustanovio hrvatsku glazbenu terminologiju, te tako dao hrvatskoj umjetničkoj glazbi pravac i čvrst temelj, može se reći, da je osnovatelj iste.“[284]

2.2.1. Skladateljski rad

Kuhač je aktivno skladao u razdoblju od 1853. do 1877, kada je uglavnom komponirao klavirske minijature (skladbe do opusnog broja 55), dok je u skladbama iz kasnijeg razdoblja obično koristio motive i melodija narodnih popijevaka. Kuhač je u kasnijim godinama života isticao da se u skladanju okušao „da i praktički primjerom prednjači“, kao što je napisao o samome sebi u „Uvodu za izložbeni katalog hrvatskih glazbotvorina“ pisanom 30. travnja 1896. (X, 162) te je istu tvrdnju napisao i u djelu *Moj rad*:

„Kada je Lisinski god. 1854. umro, nije u nas nikoga bilo, koji bi se usudio komponirati što hrvatskoga, osobito ne hrvatske glasovirske komade. Da ne bude i nadalje takva praznina u našoj glazbenoj literaturi, latio sam se ja godine 1860. toga posla, komponirajuć takve hrvatske glasovirske komade, za koje sam mislio, da su potrebni u hrvatskim kućama, u kojima se glasovira.“[285]

O nastanku svoje prve skladbe piše u pismu od 15. prosinca 1893. (IX, 326) pjesniku i veleposjedniku te najmlađem sinu Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Božidaru pl. Kukuljeviću (1861–1927). Prema Kuhačevom navodu, u Pešti je gledao neke cirkuske akrobate i shvatio da glazbena kapela nema polku koja bi pratila veliki leteći skok. Nakon točke je pristupio cirkuskom ravnatelju i odzviždao mu melodiju za točku pa ga je ravnatelj zamolio da dotičnu melodiju zapiše. Tako je nastala *Lufttänzer-Polka* op. 1 za klavir koju je tiskao u vlastitoj nakladi. Nadalje, budući da stricu Filipu Kochu u pismu od 24. veljače 1863. (I, 163) objašnjava da se na skladanje odlučio jer su njegove „kompozicije naišle na prilično

[284] Kuhač o samome sebi u tekstu „Na želju vladinoga tajnika velemož. gosp. Smrekara pisao sam sliedeći uvod za izložbeni katalog hrvatskih glazbotvorina“ pisanom 30. travnja 1896. (X, 162).
[285] Franjo Ks. KUHAČ, *Moj rad*, Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1904, 10.

odobravanje“, te da se „tom poslu predao s punom ozbiljnošću“, može se zaključiti da se Kuhač skladanju posvetio predanije nego što je to kasnije pokušao predstaviti, odnosno da se skladanjem nije bavio samo „da ne bude i nadalje takva praznina u našoj glazbenoj literaturi“. Također, u pismu od 22. veljače 1865. (II, 31) Karlu Thernu u Leipzig hvali se osvojenom srebrnom medaljom na *Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi,*[286] a sadržaj pokazuje kako je visoko mišljenje imao o sebi i svom „slavenskom stilu“ skladanja:

> „Moje skladbe koje sam poslao na Zagrebačku izložbu su izazvale senzaciju; dotične su unijele svojevrsnu vatru u narod, jer otkad sam nastupio sa slavenskim komadima, ljudi iz svih kutaka pokušavaju skladati u slavenskom stilu. Često se moram smijati njihovom slavenskom stilu pisanja; no ne treba ljude kriviti jer nema svatko tako puno strpljenja kretati se među narodom i zapisivati stotine popjevaka i ostalih načina sviranja, kako bi iz toga proučavao duh slavenstva. Uz medalju, primio sam vrlo laskajuće napise u novinama: „samo Kuhač zna kako pogoditi pravi slavenski ton, u njega polažemo nadu, ponosni smo što je domaći, nacionalni skladatelj tu, nacionalni tamo, itd.“[287]

Iz nekih se pisama može zaključiti da je već 1860. godine svoje skladbe davao svojim učenicima da ih sviraju[288] te da je neke već ponudio izdavačima, budući da ističe:

> „Uvjeren sam da će biti interesa ako plesove preporučiš npr. preparandistima ili ostalim ljudima. Pritom Te molim da ne dopustiš da se prepisuju, nego da dotične osobe uputiš na Rozsavölgyija ili Treichlingera jer od njih će se moći naručiti.“[289]

---

[286] Organizirali su je zagrebački gospodarstvenici okupljeni oko Trgovačko-obrtničke komore, a obuhvatila je cijelo gospodarsko i kulturno stanje ondašnjeg Zagreba i cijele „trojedne kraljevine“. Predstavila je gospodarske i obrtne proizvode – plodine, industriju, mali i kućni obrt, te voluminuzne strojeve (među kojima valja istaknuti lokomobil, parni stroj „na osam konjskih silah“ koji je bio smješten u samom središtu trga ispred glavne izložbene zgrade, a mogao je služiti za poljodjelske radove, ali i kao pogonski stroj u industriji). U daščarama i dvorištu bile su smještene životinje. Međutim, u širokom rasponu eksponata, bile su zastupljene i umjetnine kao i raritetne knjige i rukopisi iz privatne zbirke Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Izložbu su podupirali ban Šokčević i nadbiskup Juraj Haulik, a održana je na prostoru pred zgradom tadašnje Opće zemaljske bolnice u kojoj je 1864. godine privremeno bila smještena Realna gimnazija (kasnije Tvornica duhana, a od 1882. središnja zgrada zagrebačkog Sveučilišta). Popraćena je obuhvatnim katalogom na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku kao i foto-albumom Ludviga Švoisera Uspomena na Zagreb. Vidi: ***, Gospodarske izložbe, *Zagreb na pragu modernog doba,* <http://kgzdzb.arhivpro.hr/moderno_doba/MDob_GIzl.htm>. (Zadnji pristup 25. 5. 2021).

[287] „Meine compositionen, welche ich zu Agramer ausstellung sendete, haben furore gemacht; dieselben haben ein gewisses feuer in die leute gebracht, denn seit der zeit als ich mit slavischen stücken auftrat, versuchen leute aus allen winkeln in slavischen sinne zu componiren. Oft muß ich über die art und weise wie sie slavisch schreiben, lachen; es ist aber den leuten nicht zu verdenken, den jeder hat nicht so viel geduld sich unters volk zu begeben und hunderte ihrer lieder und sonstige spielweisen abzuschreiben, um daraus den geist des slavismus zu studieren. Nebst der medaille sind mir sehr schmeichelhafte zuschriften in den zeitungen zugekommen : „nur der Koch versteht den rechten slavischen ton zu treffen; in ihn setzen wir unsere hoffnung; wir sind stolz daß er ein eingeborener ist[“]; der nationale componist hin, der nationale her u.s.w.“

[288] „Šta kažu za *Novellen*-Polku? Ovdje u Osijeku i okolici jako je vole i svagdje je sviraju.“ Pismo Antonu Siposu, iz listopada 1860. (I, 119).

Ako je vjerovati Kuhaču na riječ, njegove rane skladbe nisu izvođene samo u Osijeku i okolici. U pismu prijatelju Josefu Czuryju od 18. listopada 1860. (I, 122) Kuhač se hvali kako su „Cigani iz Sombora“ izveli njegov *Telegrafen-Galop* op. 11 „upravo onda kada je u Zagrebu (…) izbio mali kraval“, nastavljajući:

> „Nakon dva dana svirala ga je i jedna carska glazba u Zagrebu. Ne bi mi vjerovao, prijatelju, koliko je poznat taj moj *Galop.* Gospodin Harsch bi na svoj trošak izdao oba, zato bi želio da se mnoge narudžbe njemu upućuju.“[290]

No, iako je u pismima djelovao iznimno samouvjereno, ipak nije bio toliko siguran u svoje skladateljske vještine. Prvo sačuvano pismo u kojem spominje svoje skladateljske uratke je ono od 25. lipnja 1860. (I, 113), upućeno gradskom pomoćnom učitelju Ladislausu Némethu u Peštu, kojemu je poslao nekoliko svojih skladbi, od kojih ističe skladbe *Novela-polka* i *Dva lagana plesa* da ih pregleda:

> „Taj stari prijatelj, a to nije nitko drugi nego Koch, šalje Ti nekoliko primjeraka svojih kompozicija da ih pregledaš i prosviraš. Dragi prijatelju, ne treba Ti se činiti smiješnim što Ti gotovo bez ikakva povoda pišem i ujedno prezentiram neke od svoje dječice, ali znaj, rado bih htio da postanu barem malo poznata, napose zadnja tri *Novela-polka* i *Dva lagana plesa… “*[291]

Kuhač je u nekoliko navrata prije pokretanja procesa tiskanja i objavljivanja svoje skladbe slao na svojevrsnu provjeru svom bivšem peštanskom profesoru Karlu Thernu. U pismu pisanom između 3. i 19. lipnja 1863. (I, 165) zahvaljuje se na ispravkama njegovih „muzičkih radova“. Iz pisma se razaznaje da se radi o „zboru“ koji nakon ispravaka „izgleda čisto drugačije“ te „fantaziji“[292] kod koje je uvidio „kako se s malo poteza može nedostacima pomoći“. Sljedeća sačuvana molba za ispravke zabilježena je u pismu od 28. veljače 1864. (II,

---

[289] „Ich bin überzeugt dass wenn Du z. B. den Präparanden oder sonstigen Leuten, die Tänzen anempfehlen wirst, dieselben gewiss gesucht werden. Dabei bitte ich Dich aber dass Du sie nicht abschreiben lassen mögest, sondern dass Du sie betreffenden Personen an Rozsavölgyi oder Treichlinger adressirest, den durch die werden sie zu beziehen sein.“ Pismo od 25. lipnja 1860. (1, 113) poslano Ladislausu Nemethu u Peštu.

[290] „Két nap mulva már egy császári zenekar is játszotta Zágrábba. Nem hinnél barátom, hogy millyen ismeretes ezen Galopom. Harsch úr a maga költcségén, mint a kettőt kiadott volt. és azért kivánnám hogy sok megrendelések nála történnék.“

[291] „Dieser alte Freund, der nun Niemand anders ist als der Koch, schickt Die einige Exemplare von seinen Compositionen, damit Du sie durchsehen und durchspielen mögest! Lieber Freund, Du musst es nicht lächerlich finden dass ich Dir beinahe ohne alle Veranlassung schreibe, und zugleich einige von meinen Sprösslingen auftische, aber wisse ich möchte sehr gerne dass dieselben besonders die 3 letzten, als *Novellen Polka* und *2 leichte Tänze* ein Wenig bekannt werden…“

[292] Moguće je da se radi o skladbi *Mi smo braćo ilirskog*. Fantasie concertante ... za glasovir, op. 20 koja je tiskana kod C. A. Spine 1865.

5), a radilo se o *Kolu* za klavir četveroručno kojeg su Josip Laudenbach ml. (1844–1912)[293] i njegova sestra izveli na privatnom koncertu kod biskupa Strossmayera u Đakovu:

> „Što se mene tiče, radi se uglavnom o tome je li *Kolo* napisano s nekoliko grešaka i nije li se u njemu mnogo toga moglo bolje napraviti. Kako biste se u to uvjerili, molim Vas, gospodine profesore, da pregledate *Kolo*, kao i dva priložena kvarteta. Potonje me kao veoma hitno tražilo zagrebačko pjevačko društvo koje izdaje slavenske pjesme. Spomenuto je Društvo do sada već izdalo tri sveska takvih pjesama (nisu narodne popijevke!). No čini se da je sada dobri voditelj ostao bez materijala jer me u jednom pismu tražio da što prije nešto pošaljem Društvu. Stoga Vas zaista molim, gospodine profesore, da te kvartete pregledate i ispravite i da mi ih (ubrzo) pošaljete. Kako ne bih djelovao sasvim nametljivo, molim Vas da te kvartete samo stavite u kuverte i pošaljete ih u Osijek o mojemu trošku. Ja ću čekati Vaš cijenjeni odgovor, kao i poboljšano *Kolo* onoliko dugo koliko Vama Vaše slobodno vrijeme dopušta da uzmete pero u ruku.“[294]

Therna je za ispravke konzultirao i 14. srpnja 1864. (II, 14)[295] te 22. veljače 1865. (II, 31) te ga zamolio da pregleda skladbu *Na grobu Lisinskog,* koju je sljedeće godine tiskao C. A. Spina:

> „Sada bih Vas, gospodine profesore, zbilja molio da pregledate priloženi Trauermarsch. Nije baš u slavenskom stilu, jer napisati takvu zasad je nemoguć zadatak, ali želio bih je ipak dodati

[293] Laudenbach ml. je završio pravo u Beču, po povratku radio u raznim upravnim službama te se od 1884. nastanio u Vukovaru, gdje je otvorio odvjetnički ured a po supruzi je dobio veliki posjed i imetak. Uz vrlo uspješnu i poznatu advokaturu bavio se i javnim i političkim poslovima. Usto je materijalno podupirao sva vukovarska društva i ustanove, stipendirao brojne učenike, a doživotno je pomagao i samom Kuhaču. Vidi: Ladislav ŠABAN – Koraljka KOS (ur.), *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/2 (1863),* Zagreb: JAZU, 1992, 102-103.

[294] „Bei mir handelt sich’s hauptsächlich darum ob die Kolo mit weniger fehler geschrieben ist, und ob nicht vieles darin besser gemacht worden könnte? Um von diesen überzeugt zu sein, bitte ich Sie herr Professor die Kolo durchzusehen, ebenso auch die beigelegten 2 quartetten. Um letztere wurde ich vom Agramer gesangvereine, welcher slavische lieder herausgibt, sehr dringend ersucht. Der gedachte verein hat bis jetzt bereits 3 hefte solcher lieder (keine volkslieder!) der öffentlichkeit übergeben. Nun scheint aber dem guten director der stoff ausgegangen zu sein, denn er hat mich in einem briefe ersucht, so bald wie möglich dem vereine etwas zu senden. Bitte Sie daher herr Professor recht sehr, diese quartetten durchzusehen und zu corrigiren, und mir dieselben (bald) zu schicken. Um nicht ganz zudringlich zu erscheinen, bitte diese quartetten nur zu couvertiren und mir dieselben auf meine unkosten nach Essek zu übermitteln. Auf ein geschätzes antwortschreiben von Ihnen, so wie auf den verbesserten Kolo will ich so lange warten, bis Ihnen Ihre freie zeit erlaubt, die feder zur hand zu nehmen.“

[295] „Stoga Vas najljubaznije molim da prilično hitno pregledate i popravite Kolo te da mi ga ubrzo pošaljete o mom trošku; jer ga, kao što je spomenuto, moram do 25. ovog mjeseca imati u čistopisu. Nemojte se ljutiti, gospodine profesore, što Vas tako često gnjavim i što Vas čak tjeram da mi sada dokazujete prijateljstvo.“ [„Ich bitte Sie daher recht inständig den Kolo gütigst durchzusehen und zu verbessern, und mir denselben auf mein kosten recht bald zu übersenden; da ich denselben, wie schonerwähnt bis 25 d. m. in reinschrift gebracht haben muß. Seien Sie nicht böse herr Professor daß ich Sie so oft belästige und Sie sogar noch dränge nur diese freundschaft zu erweisen.“]

mojim ostalim slavenskim skladbama. Nosi naslov „Na grobu Lisinskog“ koji je 1854. godine kao operni skladatelj umro u Zagrebu. Hrvati mnogo drže do Lisinskog i naslov bi im trebao goditi. Čim ga primim ispravljenog, ide skupa s pet ostalih stvari u tisak. (…) Molim Vas gospodine profesore da se zbog mojih vječnih molbi koje Vam upućujem ne ljutite, ali ne mogu se i ne smije nikoga drugoga obratiti osim na mojeg očinskog prijatelja, jer time bi onima koji mi zavide išla voda na mlin.“[296]

Osim Thernu, svoje je skladateljske radove znao prezentirati i Ferdi Livadiću, kojeg je, barem prema pismima, isto doživljavao kao svojevrsnu očinsku figuru, te mu je bilo izuzetno bitno da Livadić odobri njegove skladateljske radove.[297] U pismu iz srpnja 1865. (II, 44) Kuhač predstavlja i objašnjava prednosti „nove forme“ kola koju je „sam skrojio“:

„Da još jednom spomenem Slavonsko kolo, upozoravam Vašu Plemenitost na novu formu koju sam sâm skrojio. Što se tiče forme figura, samo sam ih poboljšao (prema Lisinskom), ali ona kod Prostog kola je nova. Vjerujem da sam to na taj način dobro napravio, jer se samo tako mogu po formi razlikovati od plesova: Polka, Valcer, itd. Kod Polke su 4 dijela koja nisu prokomponirana nego samo nanizana jedan na drugi. U Prostom kolu nisu dijelovi nanizani jedan na drugi, već jedna misao nastupa kao glavna, koja se u toku skladbe ponovno pojavljuje, čak i pratnji nastojim dati određene posebnosti, dok na teškoj dobi dolazi akord, a ne bas, kao kod valcera ili polke ili čardaša.“[298]

Osim što je Livadića izvještavao o novim skladbama u svojem opusu te objašnjavao inovacije koje je unio u njihovu formu, u pismu od 5. ožujka 1867. (II, 95) izvjestio ga je o recepciji svojih djela kod domaće i inozemne publike:

[296] „Nun möchte ich Sie, herr professor, recht sehr bitten, den beigelegten trauermarsch durchzusehen. Derselbe ist zwar nicht im slavischen sinne, denn für jetzt ist es noch eine unausführbare aufgabe, eine solche zu schreiben, aber ich möchte denselben doch meinen übrigen slavischen compositionen beifügen. Er führt den tittel „Am grabe Lisinsky's“ der in 54 jahr als slavischer operncomponist ! in Agram gestorben ist. Die Kroaten halten auf Lisinsky sehr viel, und da dürfte ihnen der tittel schmeicheln. Sobald ich denselben corrigirt erhalte, kommt er sammt 5 anderen piecen in druck. (…) Ich bitte Sie herr professor wegen meiner ewigen ersuchen daß ich an Sie stelle nicht böse, aber ich kann und darf mich an sonst niemanden wenden, als an meinen väterlichen freund, denn das wäre wasser auf die mühle meiner neider.“

[297] „Za sada je moja glavna želja da moje Slavonsko kolo dobije odobravanje Vaše Plemenitosti.“ Pismo iz srpnja 1865. (II, 44).

[298] „Um nochmals von Slavonsko kolo zu sprechen, mache ich Euer Wohlgeboren auf die neue musikalische form aufmerksam, die ich derselben zugeschnitten hatte. Die form der figuren betreffend, habe ich dieselben (nach Lisinski) nur verbessert, aber die bei Prosto kolo ist neu. Ich glaube es so gut gemacht zu haben, denn nur so weichen von der form sonstige tänze wie: Polka, Walzer etc. ab. Bei Polka sind z.b. 4 teile die nicht durchcomponirt sondern nur aneinander gereiht sind. Im Prosto kolo sind die teile nicht aneinander gereiht, sondern ein gedanke tritt als hauptgedanke auf, der im verlaufe wieder erscheint, auch der begleitung suche ich einige eigentümlichkeit zu geben, indem auf dem schweren takteil, ein akkord, und nicht wie bei dem Walzer oder Polka oder Csardas, ein basston kommt.“

„Jugoslavjansko se kolo ovoga karnevala svira na svim krajevima – Beograd, Osijek, Novi Sad, Pešta, Beč itd. Iz Beča sam od tamošnjeg studentskog društva dobio vijest u kojoj mi je tajnik prenio raspravu o prihvaćanju tog kola za Slavenski bal koji će se održati 26. veljače u dvorani Diana. Između ostalog, pisao mi je „Srbe je osobito oduševilo Prosto kolo i – kad ga je jedan pravnik njima svirao na klaviru – bili su potaknuti da kažu 'Kad to neigramo, neznamo da Kolo igramo'. Kako su se neki dijelovi iz Kola ponavljali, postalo je u Odboru živo, i odjednom je cijeli odbor zaplesao, uključujući i predsjednika.“[299] Kolo je već predano na instrumentaciju kapelniku [pukovnije] Prinz Würtemberg, sada najuglednijoj pukovnijskoj glazbi u Beču.“[300]

Ne može se reći da je Kuhaču bilo stalo isključivo do mišljenja profesionalnih skladatelja čiji je rad cijenio, već je želio da i javnost aktivno izvodi njegova djela. Stoga je skoro sve skladbe iz 1860-ih godina skladao u formi kratkih salonskih komada za klavir ili eventualno klavir četveroručno.[301] Svoje je neobjavljene skladbe znao poslati svojim prijateljima kako bi mu javili dojmove, pa je tako u pismu pisanom između 17. i 28. veljače 1865. (II, 35) skladbu poslao sestri Milana Krešića, moleći ih oboje za diskreciju:

„U privitku ste primili jednu koračnicu koju šaljem Vašoj sestri da ju prosvira. Molim Vas da ne date nikome da ju prepiše, inače će njena inovativnost biti izgubljena prije no ode u tisak. Osim te koračnice skladao sam još jednu drugu, nosi naslov „Na grobu Lisinskoga“ žalobna poputnica. Vjerujem da si njime mogu udovoljiti, jer kako me se uvjerilo, trebao bi biti posebno uspješan i stoga se nadam da će u širokom krugu naći entuzijaste. Može li se slično reći i za Junački marš, prepuštam Vama na prosudbu; moram samo napomenuti da on nije mješavina narodnih popjevaka – ali zašto Vam to govorim? Već ćete i sami vidjeti i tada ćete potpuno znati moje stajalište!“[302]

[299] Moguće je da ovdje završavaju navodnici iz citiranog pisma koji nedostaju u originalu.

[300] „Der Jugoslavjansko Kolo wurde diesen carneval in allen enden gespielt Belgrad, Essek, Neusatz, Pest, Wien etc. Von Wien aus erhielt ich von dem dortigen Studentenverein eine zuschrift, in welcher mir der sekretär die debatte über die anname dieses Kolo zu den Slavenball welcher am 26. Feb. in Dianasaale abgehalten wurde, anzeigte. Unter andern schrieb er mir: „Besonders enthusiasmirte die Serben das Prosto kolo, und sie – als ihnen ein jurist denselben am Klavire vorspielte – zur äusserung veranlasste „Kad to neigramo, neznamo da Kolo igramo“. Als einige stellen aus dem Kolo wiederholt wurden, wurde es im comité rege, und plötzlich tantze des ganze comité sammt dem prasidenten einher. Der Kolo wurde dem kapellmeister Prinz Würtemberg, der jetzt im Wien best renomirten musik, bereits zur instrumentirung übergeben.“

[301] Za klavir nije pisana jedino skladba *Sriemske narodne pjesme. Karišik za četiri muška glasa*, op. 26, tiskana u vlastitoj nakladi u Osijeku 1869. godine te posvećena Medi Puciću.

[302] „Beiliegend erhalten Sie einen marsch, den ich Ihrem fräulein Schwester zum durchspielen übersende. Bitte denselben von niemanden abschreiben zu lassen, denn sonst geht seine neuheit, bis er zum drucke kommt, verloren. Außer diesen marsch habe ich auch noch einen zweiten componiert, er führt den tittel: „Na grobu Lisinskoga“ žalobna poputnica. Mit diesem glaube ich mir schmeicheln zu dürfen, denn wie man mich versichert, soll er besonders gelungen sein, und hoffe daher, in weiten kreisen, enthusiasten dafür zu finden. Ob sich ein ähnliches von Junački marsch sagen lässt, überlasse ich Ihnen eigenen urteil, nur muß ich bemerken, daß es kein gemisch von volksliedern ist, und daß – doch zu was sage ich Ihnen das? Sie werden es schon selbst sehen, und dann kennen Sie ja auch hinlänglich meinen standpunkt!“

Pisma privatnim kontaktima poput Marie Boellin ovdje su se pokazala kao vrlo vrijedan izvor informacija. Naime, u pismu od 8. travnja 1867. (II, 102) Kuhač uz zahvalu za članak što je njezin zet Vatroslav Rački potaknuo objavljivanje članka o njemu u br. 13 časopisa *Dragoljub,* Kuhač razlaže motivaciju za skladanje *Neven četvorke,* op. 25, navodeći da će biti objavljena u Parizu:

> „Neven četvorka, skladana prema melodijama iz šest južnoslavenskih opera; bit će objavljena u Parizu. Ovu sam četvorku skladao s dobrim razlogom kako bi strani narodi uvidjeli da u pogledu glazbe nismo prosjaci te da osim bogatog blaga narodnih pjesama možemo pokazati i djela umjetnika; ne želim samo da inozemstvo, već i naša publika zbog vlastitog ponosa saznaju što mi imamo – jer i ovdje sigurno ima dosta osoba koje ni ne sanjaju da mi imamo toliko (čak i više) opera. Ja sam si, međutim, nakon marljiva istraživanja pribavio rukopise tih djela i to zato kako bi naša nacionalna glazba dobila ugled i polet.“[303]

Kuhač u pismu kao planirano mjesto izdavanja djela navodi Pariz budući da je poduzetnik i etnograf Felix (Srećko) Lay (1838–1913), kao predstavnik slavenskih izlagača, skladbu ponio na *Exposition universelle,* odnosno na Svjetsku izložbu u Parizu koja se održala od 1. travnja do 3. studenog 1867. godine. Kuhač navodi kako mu je Lay poručio da je djelo osobno prosvirala i kneginja Pauline von Metternich (1836–1921). U pismima nije navedeno zbog kojih razloga skladba nije tiskana u Parizu kako je bilo planirano, no vidljivo je da ju je Lay ponovno ponio sa sobom, ovoga puta na Etnografsku izložbu u Moskvu te ju ponudio u nakladu Matveju Ivanoviču Bernardu (1794–1871) u Petrogradu. U pismu od 27. lipnja 1867. (II, 116) Josifu Šlezingeru, Kuhač javlja da je skladba već objavljena, ali da mu ne može poslati primjerak budući da Lay „nije mogao više toga ugrabiti, jer je čitava naklada u Petrogradu u jednom danu rasprodana“. Kao znak zahvalnosti skladbu je i posvetio „Svomu za domovinu velezaslužnomu prijatelju gospodinu Srećku Layu“, a kako na samoj skladbi nije navedena godina izdavanja, iz korespondencije se može zaključiti da je vjerojatno objavljena početkom lipnja 1867.

Slijedom navedenog, nije niti čudno da je Kuhač svoj prvi kontakt sa širom javnosti, ali i potencijalnim pokroviteljima odlučio ostvariti upravo preko svojeg skladateljskog rada. Svoje

[303] „Neven četvorka, componirt nach melodien von sechs südslavischer opern; wird in Paris erscheinen. Diese quadrille habe ich aus guten gründen geschrieben, fremde nationen sollen nämlich einsehen, dass wir in musikalischer beziehung keine bettler sind, und dass wir ausser einem reichen schatze von volksliedern auch werke von künstlern aufzuweisen haben; ja ich will dass nicht nur das ausland, sondern auch unser publikum, zu seinem eigenen stolze, erfahren soll, was wir haben – denn es wird hier zu lande gewiss genug personen geben, die nicht einmal träumen, dass wir so viele (sogar moch mer) opern besitzen. Aber ich habe nach fleissigem forschen mir die manuscripte dieser werke verschafft, u. z. darum, damit unsere nationale musik ansehen und aufschwung erhält.“

veće predstavljanje ostvario je sudjelovanjem na već spomenutoj *Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi* na kojoj je za svoje skladbe osvojio najvišu srebrnu medalju te je uslijedilo imenovanje za počasnog člana Narodnog zemaljskog glasbenog zavoda u Zagrebu. Ohrabren dobivenim priznanjima,[304] o svojim planovima za napredovanje piše u pismu Srećku Layu od 24. svibnja 1866. (II, 61):

> „Za moje daljnje napredovanje je međutim potrebno upravo da se dotične skladbe objave i to uglavnom zato što ću kod mog sljedećeg putovanja vezanog za pjesme koje ću poduzeti u zemlji, zadobiti više povjerenja kroz prezentaciju i podjelu slavenskih skladbi i seoski učitelji i ine osobe koje mogu biti od koristi pri sakupljanju više će se sa mnom povezati. Uz to više ne znam s kojim isprikama da se pojavim pred Njegovu ekscelenciju biskupa Strossmayera, jer je već prošlo godinu i pol otkad je prihvatio posvetu fantazije „Mi smo braćo“, a ja mu dotičnu još uvijek ne mogu prezentirati itd.“[305]

Praksa posvete djela o kojoj Kuhač u pismu piše je za ono doba bila sasvim uobičajena – Kuhač je osobi za koju je smatrao da je dovoljno politički i društveno priznata te koja je imala mogućnost da mu pruži barem jednokratnu financijsku pomoć, pristupio slanjem vlastite skladbe s molbom da prihvati posvetu za dotično djelo. Tako se npr. 1866. godine s molbom za dopuštenje posvete skladbe *Bosansko kolo* predstavio grofu Juliju Jankoviću (1820−1904), koji mu je zauzvrat poslao 50 guldena kako bi mogao dovršiti skladbu. Kuhač se zahvaljuje u pismu od 28. listopada 1866. (II, 80) riječima:

> „Ovime ispunjavam jednu veoma ugodnu obavezu, da Vašoj Plemenitosti izrazim svoju najiskreniju zahvalnost za milost koju mi je Vaša Plemenitost podarila davši mi Svoju vrijednu

[304] „Na Zagrebačkoj izložbi osvojio sam srebrnu (prima) medalju za neka djela koja sam poslao: za fantaziju *Mi smo braćo*, originalno Kolo s figurama, *Svatovsko kolo* itd. Iako se sada usredotočujem na recenzije koje su mi promakle u slavenskim novinama, bio sam ipak obradovan nagradom jer sam jedino ja, od 14 izlagača koji su poslali muzikalije, dobio srebrnu medalju.“ [„Bei der Agramer ausstellung erhielt ich für einige slavische piecen fantasie: Mi smo braćo, figuren Kolo original, Svatovsko Kolo etc. die ich dorthin gesendet habe eine silberne (prima) medaille. Obwol ich nun auf die recensionen welche mir in den slavischen zeitungen entgekommen sind, mehr gewicht lege, so hat mich diese auszeichnung demnoch gefreut, da ich unter den 14 ausstellern die musikalien geliefert habe, der einzige war, den eine silberne medaille bekam.“] Pismo od 20. listopada 1864. (II, 22) Milanu Milovuku u Beograd.

[305] „Zu meinem weiteren emporkommen ist es aber geraderdings notwendig dass die gedachten compositionen im druck erscheinen, und zwar hauptsächlich aus dem grunde, weil ich bei meiner nächsten reise die ich in meiner lieder angelegenheit im lande wieder antreten will, durch vorzeigung und verteilung slavischer musikstücke mehr vertrauen gewinnen, und die landlehrer und sonstige personen die mir bei dem sammeln beihilflich sein können, sich mehr an mich anschliessen. Zudem weiss ich schon nicht mehr mit welchen entschuldigungen ich Sr. exellenz dem bischoff Strossmayer gegenüber erscheinen soll, da es schon anderhalb jare ist seit er die widmung der „Mi smo braćo“ fantasie angenommen hat, und ich ihm das gedachte noch immer nicht presentieren kann, etc.“

fotografiju, kao i za poslanih 50 guldena austr. vrijednosti za dovršavanje Bosanskog kola koje je pokorno posvećeno Vašoj Plemenitosti. Lijepa, meni izuzetno vrijedna fotografija, koja predstavlja biser našeg domoljubnog plemstva, neprestano će mi davati novo ohrabrenje, na mojem ne tako lakom putu će mi očuvati hrabrost, i služiti kao uvjerenje da će moji glazbeni pokušaji biti bolje tretirani.“[306]

Skladbe je posvećivao i biskupu Josipu Jurju Strossmayeru, meceni poznatom po svojem kulturnom, prosvjetnom i političkom djelovanju. Kuhač je tako još 1863. počeo raditi na „jednoj slavenskoj fantaziji“ koju je imao namjeru „posvetiti Njegovoj preuzvišenosti biskupu Strossmayeru iz Đakova“.[307] Strossmayeru je posvetio skladbu *Mi smo braćo ilirskog*, op. 20, fantasie concertante,[308] kao i *Koračnicu u slavu Preuzvišenomu gospodinu biskupu Josipu Jurju Strossmayeru*, op. 29 za muški zbor za koju je molio Petra Preradovića da napiše tekst,[309] a djelo je u vlastitoj nakladi tiskao 1870. te Strossmayeru osobno uručio početkom lipnja 1871.[310] Kuhač ovo djelo nije pisao s namjerom da dobije potporu za svoj skladateljski rad – iz pisma sestri Rosi od 11. lipnja 1871. (III, 62) na vidjelo dolazi motiv Kuhačevog truda oko koračnice – biskupa je koračnica „istinski obradovala“ te je obećao dati 1.000 forinti za izdavanje prve knjige zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke.*

Iako se javnosti prvotno predstavio kao slavenski skladatelj, Kuhač se u narednim godinama trudio etablirati prvenstveno kao istraživač glazbe, a ne skladatelj, vjerojatno svjestan svojih ograničenih skladateljskih sposobnosti. S retrospektivnog stajališta svoja skladateljska ostvarenja opravdava u pismu od 23. siječnja 1893. (IX, 260) poslanom Benjaminu Zeiningeru ([1861?]–1934), tajniku pjevačkog društva *Kolo*:

„Iz prvine komponovao sam zato, što nismo imali poslije smrti Lisinskoga (1854) ni jednoga hrvatskoga glasbotvorca, iz glazbene ostavštine njegove pako nije bilo nikako moguće štogodj dobiti, i što je meni teško bilo vidjeti, da budemo tudjincima posve izručeni. Čim su se u nas

[306] „Ich erfülle hiemit eine sehr angenehme Pflicht, indem ich Euer Hochgeboren meinen innigsten Dank für die Gnade ausdrücke welche Euer Hochgeboren mir dadurch geschenkt haben, dass Sie mir Ihre werte Fotografie, wie auch fünfzig Gulden öst. W. für die Anfertigung des Euer Hochgeboren untertänigst gewidmeten Bosansko kolo übersenden liessen. Die schöne mir überaus schätzbare Fotografie, welche die Perle unseres vaterländischen hohen Adels vorstellt soll mir jederzeit neue Aufmunterung geben, auf meiner nicht ganz leichten Bahn mit Mut auszuharren, und mir als Ueberzeugung dienen, dass meine musikalischen Versuche mit schonender Nachsicht behandelt werden.“

[307] Vidi pismo Filipu Kochu od 24. veljače 1863. (I, 163).

[308] Posveta glasi „za glasovir/ sastavio/ a/ Preuzvišenomu gospodinu/ Josipu Jurju Strosmayeru/ vladici Sriemskomu i Bosanskomu Nj. Veličanstva tajnomu/ savjetniku utemeljitelju jugoslavjanske akademije/ itd. itd./ sa dubokim počitanjem posvetio/ Franjo Šaverio Kuhač/ djelo 20.“

[309] Vidi pismo Preradoviću od 27. travnja 1871. (III, 53).

[310] U pismu od 1. lipnja 1871. (III, 58) gimnazijskom profesoru N. Starèu piše da popodne putuje u Đakovo uručiti Strossmayeru koračnicu.

pojavili gosp. I. pl. Zajc, Gjuro Eisenhut i drugi vriedni glasbotvorci, povratih se ja umah na svoje polje. Tuj tamo sam dakako i kašnje štogod komponovao, ali to je bilo samo tako nuzgredno."

Na temelju sačuvane korespondencije nameće se zaključak da je Kuhač na početku svoje karijere bio svjestan da je najlakši način da se predstavi široj javnosti, intelektualcima i pokroviteljima sa svojim skladateljskim radom, budući da je znanost o glazbi 1860-ih godina na ovim prostorima nije postojala. Također, Kuhačev naum bio je dati model budućim skladateljima za skladanje u narodnom duhu. Osim toga, preko posveta skladbi pokroviteljima mogao je doći do dodatnih prihoda koji su mu bili prijeko potrebni.

Iako se u njegovom nevelikom skladateljskom opusu ne mogu naći vrhunska umjetnička ostvarenja, kao skladatelj je uspio napraviti svoje ime poznatim među domaćim intelektualcima i time si osigurati bolje prilike za djelovanje. Osvojivši srebrnu medalju na gospodarskoj izložbi 1864. godine u Zagrebu te dobivši počasnu diplomu Glazbenog zavoda, Kuhaču su se otvorile nove mogućnosti koje su postupno dovele do toga da se u sljedećem deseteljeću uspio profilirati kao vodeći istraživač glazbene baštine i historiograf na ovim prostorima. Međutim, zbog novonastalih obaveza i okolnosti te svijesti o svojim skladateljskim sposobnostima, odlučio je skladateljski rad svesti na minimum.

2.2.2. Predstavljanje zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke* (napredovanje i metodologija rada na *Zbirci*, dopisivanja s povjerenicima i pretplatnicima)

Do sada je već naglašeno da se pomoću korespondencije može pratiti napredak nastajanja više važnih Kuhačevih radova, a posebice zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke*. Pomoću pisama se može doznati kada je otprilike počeo s melografskim radom i sakupljanjem građe – o čemu govori u pismu poslanom 28. listopada 1862. godine Karlu Thernu u Peštu. U pismu spominje okolnost koja ga je inicijalno potaknula da se posveti sakupljanju južnoslavenskih narodnih napjeva:

„Kako se prošle godine dragi nacionalizam opet probudio, htjeli su na sve strane slušati slavensku muziku ili bolje rečeno: svirati slavenske komade. Lako se to zahtijevalo, ali odakle uzeti, gdje naručiti te komade? – Taj je nedostatak kao prirodnu posljedicu imao to da su domoljubi (Slaveni) nastojali da ovoga ili onoga potaknu da na tom području nešto stvori. Ja

sam o tome razmislio i došao do zaključka da kao domorodac moram nešto učiniti i da – upravo jer sam Slavonac – od druge strane ne trebam očekivati nikakav prigovor. Počeo sam sakupljati narodne napjeve jer sam smatrao da se samo s te strane može početi. Sada imam oko 150 takvih pjesama, i nastavit ću sakupljanje: istovremeno kanim te pjesme na različite načine obraditi."[311]

Kuhač je u tom periodu kontinuirano i revno sakupljao napjeve pa u pismu Antonu Becku, učitelju iz Donjeg Miholjca, poslanom u između 7. i 12. kolovoza 1866. (II, 68), tvrdi kako ima već više od 200 notnih araka popijevaka,[312] dok pismo poslano mjesec dana kasnije, 13. rujna 1866. (II, 73) Ferdi Livadiću u Samobor svjedoči da je Kuhač godinu ranije, točnije 1865. počeo sakupljene napjeve pripremati za tisak, odnosno harmonizirati ih i obrađivati kako bi se mogli pjevati uz pratnju klavira:

„Ali nije da ja samo sakupljam pjesme, nego sam ih od prošle godine počeo obrađivati, pri čemu ih obogaćujem klavirskom pratnjom, tekstom i opaskama. Trenutačno posjedujem 253 notnih araka takvih obrađenih pjesama (spremnih za tisak), za koje sam iscrtao crtovlje i zapisao. Zbirku mislim objaviti tek kada budem imao 1000 brojeva, i to iz razloga da ostale nacije dobiju poštovanje prema našoj narodnoj poeziji. Time će se vidjeti da mi nemamo samo narodne, već da imamo i skladane pjesme, zato pokušavam prikupiti sve što je do sada skladano. Stoga molim našeg prvog narodnog skladatelja pjesama, Vašu Plemenitost, da daljnje obogatite moju zbirku pjesama, kao i za Vašu izričitu suglasnost da smijem uvrstiti Vaše skladbe u moju zbirku."[313]

---

[311] „Wie nun voriges Jahr der liebe Nationalismus wieder erwacht ist, so wollte man allenthalben slavische Musik hören, oder besser gesagt: slavische Piecen spielen. Das war leicht gefordert, aber von woher nehmen? Wo diese Piecen bestellen? – Dieser Mangel brachte die natürliche Folge mit sich dass die Patrioten (Slaven) trachteten, Einen oder Anderen zu bewegen, in diesem Fache etwas zu leisten. Ich überlegte mir die Sache und kam zu dem Schlusse, dass ich als Eingeborner etwas tun muss, und dass ich – eben weil ich ein Slavoner bin – von der andern Seite keinen Vorwurf zu erwarten habe. Ich fing nun an Volkslieder zu sammeln, da ich dachte dass nur von dort aus ein Anfang gemacht werden kann. Jetzt habe ich schon gegen 150 solche Lieder beisammen, und werde diese Sammlung noch fortsetzen; während dem gedenke ich diese Lieder auf verschiedene Art zu verarbeiten."

[312] „Da kažem o svom poslu, mogu Ti reći da trenutačno imam već više od 200 notnih araka rukopisa koji se svakoga trenutka mogu predati tiskari; pjesme su opremljene klavirskom pratnjom, tekstualnim opaskama itd." [„Um von meinem arbeiten zu sprechen, kann ich Dir sagen, dass ich gegenwärtig schon über 200 notenbogen manuscripte habe, die jederzeit der druckerei übergeben werden könnten; die lieder sind mit klavirbegeleitung, text anmerkungen etc. versehen."]

[313] „Allein ich thu nicht nur die lieder sammeln dank ihr städt. [?], sondern habe seit vorigem jare begonnen diesleben auch auszuarbeiten, indem ich sie mit klavirbegleitung, text, notizen etc versehe. Gegenwärtig besitze ich 253 notenbogen solcher ausgearbeitetetn (druckfertigen) lieder, die ich alle selbst linnirt und geschrieben habe. Ich gedenke die sammlung bis erst dann 1000 nummern habe herausgeben, u. z. aus dem grunde damit die anderen nationen respekt vor unserer volkspoesie bekommen. Damit sie aber sehen dass wir nicht nur volks, sondern auch componirte lieder haben, so trachte ich alles was bis jetzt componirt wurde mir zu verschaffen. Ich bitte daher unseren ersten vaterländischen liedercomponisten, Euer Wolgeboren, meine sammlung auch fernerhin zu bereichern, so wie um Ihre ausdrückliche einwilligung Ihre compositionen in meine sammlung aufnehmen zu dürfen."

Pismo Livadiću govori o metodologiji Kuhačevog rada na *Zbirci,* a kroz brojna se druga pisma poslana u razdoblju od 1866. do 1873. godine može pratiti napredak nastajanja *Zbirke.* Neka od dotičnih pisama su ono poslano Branku Raiću od 10. siječnja 1867. (II, 86) gdje Kuhač navodi da njegova zbirka narodnih popijevaka sadrži 300 notnih araka. Zapis o daljnjem napretku sadrži i pismo od 5. travnja 1867. (II, 100), poslano književniku Đuri Deželiću:

> „Kao mali dokaz toga neka Vam posluži vijest, da u rukopisu imam već 400 araka obrađenih nacionalnih pjesama (s tekstom i pratnjom), od kojih su mnoge od povijesne vrijednosti, jer su skladane u ranijim stoljećima (16, 17. i 18.); osim toga posjedujem zalihu od oko 200 brojeva, koji međutim još nisu obrađeni pa i štošta drugo.“[314]

Dvije godine kasnije, u pismu od 28. svibnja 1869. (II, 203) vlastelinu Gustavu Prandau (1807–1885) Kuhač je tvrdio da je do sada sakupio 850 notnih araka popijevaka kojima je dodao odgovarajući tekst, klavirsku pratnju i opaske:

> „Vašoj Plemenitosti možda neće biti nepoznato da se već 10 godina bavim proučavanjem južnoslavenske narodne glazbe i za tu sam svrhu sakupio narodne pjesme svih vrsta, čiji se broj sada diže na 850 notnih araka rukopisnog čistopisa s tekstom, klavirskom pratnjom, opaskama itd, koji ću predati svijetu čim zbirka bude kompletna.“[315]

Ubrzo nakon citiranog pisma Kuhač se otisnuo na veliko putovanje po Hrvatskoj, južnoj Mađarskoj, turskom dijelu Bosne i Hercegovine, Dalmaciji i Crnoj Gori gdje je sakupio mnogo vrijednog materijala. Nakon preseljenja u Zagreb te s najvećim terenskim istraživanjima iza sebe, Kuhač je imao već pozamašnu količinu materijala spremnog za tisak, o čemu svjedoči pismo od 7. svibnja 1873. (III, 52), poslano Ljudevitu Farkašu Vukotinoviću (1813–1893) u kojem Kuhač tvrdi da je već sakupio 2.000 narodnih popjevaka. U određenim pismima Kuhač svoje kolege moli da mu napišu ili prvu strofu ili cijeli tekst određenih popijevaka, budući da tekstove dotičnih pjesama ne može naći u pjesmaricama na latinici i

[314] „Als kleiner beweis diene Ihnen die nachricht, dass ich im manuscripte bereits 400 notenbogen ausgearbeiteter nationalen lieder (sammt text und begleitung) habe, worunter auch merere von historischem werte sind, da sie in früheren jarhunderten (16, 17, 18ten) componirt wurden; zudem besitze ich noch einen vorrat von ungefär 200 nummern, die aber noch nicht ausgearbeitet sind, und noch mereres andere.“

[315] „Euer Hochgeboren wird es vielleicht nicht unbekannt sein, daß ich mich bereits seit 10 Jahren mit dem Studium südslavischer Volksmusik befasse und zu diesem Zwecke Volkslieder aller Art gesammelt habe, deren Zahl sich gegenwärtig im Reinmanuscript auf 850 selbständige Notenbogen mit Texte, Klavirbegleitung, Anmerkungen u. s. w. beläuft, und die ich der Musikwelt zu übergeben gedenke, sobald die Sammlung vollständig sein wird.“

ćirilici, a potrebne su mu za *Zbirku*.[316] Mnogo pisama donosi popise popijevaka, što je dragocjen izvor podataka za istraživanje narodne baštine pojedinih krajeva.

Uz puko praćenje nastajanja djela, odnosno tempa sakupljanja građe, iz brojnih se pisama upućenih povjerenicima i pretplatnicama, kao i iz mnogobrojnih molbi za financijsku potporu, može rekonstruirati tijek tiska, izdavanja i prodaje djela te s time povezani problemi. Prema pismima, Kuhač je *Zbirku* planirao objaviti još oko 1870. godine, a smatrao je da je politički pametan potez posvetiti je ruskom caru, no svoje je planove držao u tajnosti kako ga netko ne bi preduhitrio. Može biti da mu je ideja posvete *Zbirke* ruskom caru sinula nakon što je njegova skladba *Neven četvorka*, op. 25 tiskana kod Bernarda u Petrogradu i odmah rasprodana.[317] Njegovi inicijalni planovi izloženi su u pismu od 5. ožujka 1867. (II, 95) upućenom Ferdi Livadiću:

> „Vaš savjet, Vaša plemenitosti, da si za svoju zbirku pjesama pronađem snažnog zaštitnika, djelomice sam već poslušao. Prema ispitivanjima, koja sam u međuvremenu pokrenuo u ruskom konzulatu u Beču, saznao sam da će ruski car biti sklon prihvatiti posvetu jedne tako opsežne i za Slavene značajne zbirke. No to još držim u tajnosti jer još imam možda jednu ili čak dvije godine posla na zbirci, te ne bih htio da se ta ideja do tada obznani jer bi se inače lako netko našao kome se taj put sviđa, ili bih pak mogao biti na kraju proglašen Rusom, ili kako je to uobičajeno reći, razvikan kao Panslaven.“[318]

Osim toga, iz pisama se vidi da je Kuhač mislio i na izdavanje ćiriličnog izdanja *Zbirke,* koje mu je stvorilo više financijskih problema nego koristi, pomišljao još 1868. godine. U pismu od 17. listopada 1868. (II, 161) Josifu Šlezingeru objašnjava da bi radije srpske narodne popijevke objavio na ćirilici, iako će ga to zasigurno više koštati:

> „Inače, primio ja nešto od Srbije ili ne, ono što Srbima pripada prikazat ću svijetu kao srpsko a ne kao hrvatsko, premda bi bilo u mojoj moći Hrvatima štošta pripisati. Ni novac ni škrtost, ni laskanje ni pogrde neće me odvratiti od toga da ispravno postupam. – Tako sam, među ostalim, odlučio da srpske pjesme dam tiskati na srpskom, a hrvatske na latinskom pismu, što je stvar koja će me puno više koštati nego da tekstove pripravim s jednom vrstom pisma; nadalje ću

[316] O tim pismima više u dijelu rada *Posredno sakupljanje melodija i tekstova narodnih popijevaka,* str. 70.
[317] Vidi str. 99.
[318] „Ihren rate, Euer wolgeboren, dass ich mir für meine liedersammlung einen gewichtigen protector suchen soll, habe ich zum teile schon befolgt. Den erkundigungen gemäss, die ich bei dem russischen consulate in Wien interim stellte, habe ich soviel erfaren, dass der keiser von Russland jedenfall geneigt sein wird, die widmung eines solchen umfangreichen und für die Slaven bedeutungsvollen werkes anzunemen. – Nun halte ich diese sache noch geheim, da ich ein, vielleicht gar noch zwei jare an der sammlung zu arbeiten habe, und nicht gern möchte dass diese idee bis dorthin zu publik werde, denn es könnte sich leicht sonst jemand finden, dem dieser weg gefällt, oder ich könnte am ende noch gar als Russe, oder wie der ausdruck sonst im gange ist, als Panslave ausgeschrien werden.“

srpske pjesme tako opisivati, tj. tako određivati kako one zaslužuju, itd. itd. Nekim ljudima može ovo izgledati kao sitnica i oni će si u tišini misliti: radi kako hoćeš, kritika će već reći u čemu se krije bît.“[319]

Kada se Kuhač 1878. godine, nakon gotovo dvadeset godina sakupljanja i pripreme materijala, odvažio na izdavanje *Zbirke* te se novcem od pretplate financirati dio tiskarskih troškova, što mu je savjetovao biskup Strossmayer,[320] gotovo sva tematika korespondencije bila je vezana uz proces tiska, reklamiranja i prodaje. Putem pisama je sakupljao građu koja mu je još nedostajala, radio korekture, naručivao papir iz tvornice papira Pittener u Beču, dogovarao se sa tiskarima, knjigovežnicom Friedricha Hermanna Scheibea (1843–1901), knjižarama, pisao mnogobrojne molbe za financijsku i moralnu potporu, promovirao sebe i svoj rad te sâm vodio kompletnu administraciju oko prodaje svezaka – od narudžbi i računa do pakiranja, pisanja voznih listova i slanja paketa. Na količinu posla ukazuje u pismu od 22. prosinca 1879. (VI, 324) Petru Flegi, biskupovom kapelanu u Trstu:

„(…) molim Vas velečastni gospodine, da mi i nadalje u pomoć budete; zadaća moja je zaista težka, jer ne samo da moram djelo izraditi, redigirati, korekturu i administraciju voditi, to se moram još trsiti da prodju nadjem, te zbog toga sto i sto listova pisati.“

O golemom broju odaslanih pisama u gore navedene svrhe govori i činjenica da VI. knjiga korespondencije obuhvaća radoblje od 1. siječnja do 31. prosinca 1879, a broji čak 344 pisma.

Osim vanjskih čimbenika na koje Kuhač nije mogao utjecati, glavni uzrok njegovog poslovnog fijaska sa *Zbirkom* bio je u Kuhačevom nerealnom entuzijazmu, odnosno krivoj procijeni političkih i društvenih okolnosti te broja zainteresiranih kupaca. Iako se na sve načine trudio zadržati postojeće i pridobiti veći broj novih pretplatnika,[321] nažalost je

[319] „Uebrigens ob ich von Serbien was erhalte oder nicht, das was den Serben gehört, werde ich der welt als serbisch und nicht als kroatisch vorfüren, obwol es in meiner macht stehen würde, den Kroaten manches in die schuhe zu schieben. Weder geld noch geiz, weder schmeichelei noch schimpferei wird mich abhalten recht zu üben. – So habe ich unter andern beschlossen, die serbischen lieder mit serbischer, die kroatischen mit lateinschrift drucken zu lassen; eine sache die mich weit mer kosten wird, als wenn ich die texte mit einer schriftgattung anfertigen lasse, weiterhin die serbischen lieder so zu schildern d. h. so vorzuziehen, wie sie es verdienen etc etc. Manchen leuten kann dieß als bagatell erscheinen und sie werden sich im stillen denken: mache es wie du willst, die kritik wird schon sagen, wo der kern steckt.“

[320] Vidi pismo od 12. studenog 1877. (V, 16).

[321] U pismu od 30. prosinca 1879. poslanom Paulu Mayeru u Petrinju predlaže sljedeći plan koji je trebao zadržati postojeće i privući nove pretplatnike: „Dosadanji predbrojnici, koji će Vam za treću knjigu odmah dati 5 forinti, dobiju korice za drugu knjigu badava, te im možete korice odmah naručiti. Novi predbrojnici, koji Vam daju za prvu i drugu knjigu na jedamput 10 forinti dobivaju korice za prvu i drugu knjigu badava, koji to ne mogu, pa ipak žele sve tri knjige imati, neka plate svaki mjesec po 2 forinti dakle za 7 mjeseci 14 forinti, za koju svotu im dajem sve tri knjige nevezene. Takvih olakšicah i prednosti ne ima samo jedino petrinjska preparandija.“
Međutim, situacija se nije mnogo promijenila niti 1881. godine. U pismu od 19. ožujka 1881. (VII, 255) pokušava motivirati povjerenika za Zadar, tadašnjeg tajnika Matice dalmatinske Matu Nekića (1834–1904) da

kontinuirano bio na gubitku. Broj pretplatnika je opadao sa svakim sljedećim izdanjem. Kuhač se morao snalaziti na sve moguće načine, što je evidentno i iz pisama svećeniku Jakovu Mariću u Sarajevo.[322] Tako je u pismu poslanom u travnju 1879. (VI, 116a) molio Marića da animira pretplatnike da se pretplate, ali i da participiraju u plaćanju poštarine, budući da je zbog visokih cijena u nekoliko navrata *Zbirku* slao preko izvjesnog Konstantina Manojlovića koji je putovao iz Zagreba za Bosnu i Hercegovinu. Usprkos lošem poslovanju, za koje je krivio razne okolnosti,[323] Kuhač je tvrdoglavo inzistirao da se izdavanje ne prekida, što je uz nedovoljnu financijsku potporu od strane vlasti i potencijalnih pokrovitelja rezultiralo time da je Kuhač nakon 1881. godine bio pred bankrotom. Okolnosti koje su direktno utjecale na izdavanje svake sljedeće knjige *Zbirke* samo su se pogoršavale, što opisuje u pismu od 6. svibnja 1880. (VII, 95) poslanom studentu prava Dragutinu Neumanu u Beč:

> „Od nikuda i nikoga pomoć ne imam, a predplatnici umanjuju se od knjige do knjige; prestati pako izdavanjem ne smijem, jer inače bi ciela moja zaliha postala makulatorom."

Također, izražava nezadovoljstvo činjenicom da barun Prandau nije dao „niti krajcara" potpore, izuzev svoje vlastite pretplate, a Kuhač je očekivao više, budući da je 1876. pisao o obitelji Prandau u djelu *Valpovo i njegovi gospodari*.[324] Manjak financijskih doprinosa na koje je računao zamjerio je i biskupu J. J. Strossmayeru (koji je sredstva trošio na izgradnju đakovačke katedrale koja se gradila između 1866. i 1882. godine),[325] tim više što je bio uvjeren da javnost misli da su upravo Prandau i Strossmayer svojim financijskim doprinosima omogućili izdavanje zbirke.

Zbog loše prodaje na prostorima današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije, Kuhač se trudio da zbirku proda u ostalim dijelovima Monarhije te inozemstvu. U tu svrhu Kuhač je za preporuke pisao mnogim inozemnim kolegama, glazbenim institucijama, školama, knjižnicama te knjižarama, uz nadanje da će mu preporuke inozemnih stručnjaka

---

nađe pretplatnike, budući da iz Zadra nema niti jednog pretplatnika: „(…)neće liepo biti kada u mom izkazu predbrojnika kojega ću posljednjoj knjizi priklopiti, Zadar ama baš ni malo zastupan ne bude."

[322] Za sada nisu pronađeni Marićevi datumi rođenja i smrti.

[323] Pismo biskupu Strossmayeru, 15. svibnja 1880. (VII, 105): „K tomu nadodje jošte i to, da se učeća naša mladež ponaša opozicionalno prama tomu djelu, a samo zbog naslova, te da su uslied ove za me nepovoljne agitacije mnogi predplatnici odpali. Da bi mi moguće bilo prestati izdavanjem, ja bi rukopise ostavio budućem naraštaju, ali toga ne smijem, jer ne samo, da nebi za Hrvate častno bilo, kad bi drugi sviet rekao: Srbi su znali toliko doprinieti, da se Vukova sbirka tri i četiriputa štampati mogla, Hrvati pako dopuste djelo propasti, koje je u inozemstvu stekao najveće priznanje."

[324] Franjo Ž. KUHAČ, *Valpovo i njegovi gospodari,* Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1876.

[325] Dragan DAMJANOVIĆ, *Đakovačka katedrala*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2007.

lakše osigurati naknadni priljev novca iz državne blagajne. *Zbirka* je stoga tema pisma poslanog u ožujku ili travnju 1879. (VI, 89) piscu i etnologu, gimnazijskom profesoru Franzu Hubadu (1849–1916) u Ptuj kojeg je molio da okolo preporuči djelo, objašnjavajući mu kako priložene recenzije služe da bi dobio novčanu potporu od Vlade, a ne radi reklame. *Zbirku* je 27. veljače 1879. (VI, 62) poslao i prije spomenutom Dragutinu Neumannu u Beč, a pokušao je osvojiti naklonost grofa Stefana Erdödyja, u pismu od 22. listopada 1879. (VI, 279), pišući da mu je čast predstaviti prvu knjigu svoje *Zbirke*. Želeći ostaviti dojam nenametljivog učenjaka, tvrdi da inače nikada ne šalje svoja djela ako nisu naručena (iako druga pisma to opovrgavaju), no da je ovo djelo odlučio poslati na nagovor župnika Lavoslava Vojske koji ga je uvjerio da će grofa koji je „prijatelj narodne poezije" djelo sigurno razveseliti.

Već je naglašeno da se krajem izdavanja *Zbirke* Kuhač našao u ozbiljnim financijskim problemima, budući da je iz zemaljskih sredstava dobio znantno manje godišnje iznose potpore.[326] Stoga je veliku nadu polagao u skladatelja, pijanista i filantropa Franza Liszta, kojemu je prvi puta pisao 5. travnja 1881. (VII, 266) u Peštu. Budući da je Liszt bio vrlo slavna i utjecajna ličnost sklona pomaganju, Kuhač je u pismu predstavio sebe,[327] svoj rad i svoju zbirku popijevaka te zamolio Liszta da barem napiše povoljnu recenziju njegove zbirke, jer bi njegova pozitivna riječ zasigurno zainteresirala ugarsku i njemačku višu klasu za njegovo djelo. Sljedeće pismo, poslano između 10. i 20. srpnja 1881. (VII, 328) biskupovom kapelanu Petru Flegi u Trst, Kuhač spominje kako je svoju skladbu *Hrvatska misa* poslao Lisztu koji je iskazao oduševljenje njegovim radom, donoseći navodni Lisztov citat da se: „Kuhač može nazvati specijalistom jer ima tako malo poznavaoca stare glazbe", te da je Kuhač imao tu beneficiju da je „efekt stare glazbe iz prakse saznao". Međutim, već se u sljedećem pismu od 20. srpnja 1881, upućenom svojoj sestri Rosi Rott u Budim, Kuhač žalio kako je zbirku preporučio i Lisztu, no da Liszt (navodno) boravi u Weimaru slomljenih rebara i teško da je uopće primio i pročitao pismo. Nadalje, pismo sličnog sadržaja poslao je 26. siječnja 1882. (VIII, 87) i Karlu Thernu u Peštu, u kojem se Kuhač i svom profesoru jadao kako mu Liszt nije uopće odgovorio na pismo, a Kuhač je bio uvjeren da bi mađarska i hrvatska aristokracija uslišale njegove molbe kada bi Liszt napisao pozitivnu recenziju *Zbirke* i preporuku. Suprotno onome što je Kuhač tvrdio u pismu Petru Flegi, govori i pismo upućeno tri godine kasnije, 8. srpnja 1884, Justini Jeršić u Jenu. U pismu joj Kuhač govori kako je

[326] Kuhač je za prvu knjigu dobio 2.000 forinti, za drugu 800 forinti, za treću 1.000 forinti te za četvrtu također 1000 forinti. Vidi više u poglavlju *Molbe za pokroviteljstva, potpore i preporuke* na str. 129.

[327] Sumnjivo je da Kuhač u tom pismu pri predstavljanju nije spomenuo svoje navodno pohađanje Lisztove škole klavira u Weimaru 1857. godine. Čitajući kompletnu Kuhačevu korespondenciju i poznavajući njegov način samopromocije, Kuhač nikako ne bi takvo što zaboravio napomenuti u molbi upućenoj jednoj tako važnoj ličnosti poput Liszta.

Lisztu još 1878. poslao prvu knjigu *Zbirke*, a zatim još dvije kasnije knjige, no da nije dobio odgovora. Kako je Kuhač sebi i drugima uvijek pokušavao opravdati i ublažiti bilo kakav neuspjeh, gđu. Jeršić uvjerava da ionako ne bi bilo dobro tražiti Lisztovu podršku. Kuhač svoje mišljenje obrazlaže time da u svojoj novoj raspravi[328] napada i opovrgava određene Lisztove tvrdnje te da zbog Lisztove osjetljivosti i uvjerenja da je nepogrešiv ne bi bilo pametno tražiti njegovu protekciju. Moguće je da je istina da Liszt nikada nije primio Kuhačevo pismo, budući da je doista 2. srpnja 1881. pao niz stepenice u Weimaru u kući Hofgärtnerei te, između ostalog, slomio i dva rebra.[329] Valjalo bi istražiti dio Lisztove korespondencije koja je neobjavljena i nesređena, budući da u dijelu Lisztove korespondencije koja je objavljena nema pisma upućenog Kuhaču.[330] Bez obzira na razloge i okolnosti koje su dovele na Lisztovog neodgovaranja Kuhaču na njegove molbe, bilo da se radilo o neuručenim pismima (kako se Kuhač tješio) ili o Lisztovoj nezainteresiranosti za Kuhačev rad, činjenica je da je Kuhač u određenim pismima iznosio neistinite tvrdnje kako bi uveličao značenje svojeg rada. Ovo nije izolirani slučaj koji se pojavljuje u korespondenciji, te određeni Kuhačevi iskazi nisu vjerodostojni, poput primjera koji slijedi.

Naime, u potrazi za inozmenim potporama velikaša, *Zbirku* je 16. studenog 1882. (VIII, 252) Kuhač predstavio tajniku austro-ugarskog poslanstva na Cetinju Ivanu Karabaiću, moleći ga da *Zbirku* predoči crnogorskom knjazu Nikoli I. Petroviću (1841–1921). Karabaićev odgovor je bio pozitivan, budući da mu Kuhač 24. siječnja 1883. (VIII, 311) upućuje pismo u kojem detaljno predstavlja sebe,[331] svoj rad[332] i svoje ciljeve, lažno tvrdeći da je njegova želja „…da narodu našemu koristim pa tako radim neprestano, te ne imam vremena nastojati, da najviši krugovi na me pozornost obrate“, odnosno da nema vremena tražiti potpore od aristokracije. Kuhača je knjaz odlikovao Ordenom Danilo I,[333] a o dotičnom

[328] Iako ne navodi naslov djela, vjerojatno se radi o studiji *Die Eigenthümlichkeiten der magyarischen Volksmusik* iz 1884. godine koja je ostala u rukopisu.
[329] Walker, Alan: *Franz Liszt: The Final Years, 1861-1886,* Ithaca, New York: Cornell University Press, 1997, 403.
[330] Franz LISZT, *Letters of Franz Liszt - Volume 2 by Franz Liszt, "From Rome to the End"*, collected by La Mara and translated by Constance Bach, <http://www.gutenberg.org/cache/epub/3750/pg3750.html>. (Zadnji pristup 16. 3. 2021).
[331] „Zovem se Franjo Šaverij Kuhač te sam iz roda primorske obitelji pl. Kuhačevića. Pradjed moj preselivši se u Madjarsku blizu Pečuha morao si je ime svoje na zapovied vlastelina grofa Batyani-a ponjemčiti u „Koch“; odtud moj Kuhač-Koch.“
[332] „U glasbenom slovjenskom svietu tolikog sam si ugleda stekao da mi se mal ne sva djela šalju na prosudjivanje, te ako se o čem prepirka porodi, imam posljednju odlučujuću riječ. Ovo što sam Vam tum pisao čita se istinabog kao hvalisanje samoga sebe, nu Vi ste Gospodine htjeli čuti istinu.“
[333] Odlikovanje je osnovao crnogorski knez Danilo I. 23. travnja (5. svibnja) 1853, po završetku rata s Turcima (1852–1853), nakon kojeg je Crna Gora izborila nezavisnost. Vidi i: Vilena VRBANIĆ, Kuhačeve diplome, zahvale i odlikovanja, *Arti musices*, 44/2 (2013) 89.

je odlikovanju Kuhač u pismu od 25. veljače 1884. (VIII, 423) piscu i političaru te profesoru na preparandiji Josipu Margitaju (1854–1934) ponovno dao lažan iskaz da ga je dobio bez da je tražio, želeći prikazati kako se njegov rad itekako cijeni izvan zemlje:

> „Nagovorili su me doduše već dostaputa ljudi, da se obratim na ruskoga cara ili na kojega drugoga vanjskoga vladara, nebi li kakve godišnje penzije dobio, da mogu rad svoj nastaviti, ali ja toga učinio nisam, niti ću u buduće učiniti. Ako u našoj državi kruh za umjetnika ne ima, te ako podpore zaslužio nije, nije dostojno, da se dade od drugih hraniti. Medjutim dobih od crnogorskoga kneza Nikole njegov red Danilo, koja ja dakako zatražio nisam, nu koji me je u toliko veselio…“[334]

Nadalje, u pismu zahvale za odlikovanje od 17. listopada 1883. (VIII, 396) Kuhač knjaza Nikolu I. moli da *Zbirku* preporuči ruskom dvoru, obrazlažući značenje djela za razvoj slavenske umjetničke glazbe:

> „Smjer toga moga rada pako jest taj, da na temelju narodnoga glasbenoga materijala južnih i inih Slavena, dodjemo do prave umjetničke, slavenske glasbe. U tu svrhu iztraživao sam te iztražujem sveudilj tradicionalna glasbena pravila svih slavenskih naroda, pa da uz pozitivnu stranu i negativnu saznademo, iztraživao sam i tradicionalna glasbena pravila germanskih, romanskih i turskih naroda. Rezultat ovih iztraživanja toli je znamenit, da mi je nedavno pisao sveučilištni profesor dr. Hanslick u Beču, koji je na glasu muzikalnoga capaciteta, te komu sam njekoliko slavenskih i njemačkih tradicionalnih glasbenih pravila priobćio, da će ova moja sravnjivajuća muzikologija omašnu novu literaturu stvoriti, te slavensku glasbu nad sve narodne glasbe uzdići, nu da će i u njemačkom glasbenom svietu pojmove bistriti, i kojekakva preporna pitanja temeljito riešiti.“

Međutim, iako se vezano uz financijsku potporu iz Rusije obratio i profesoru slavistike na sveučilištu u Petrogradu Vatroslavu Jagiću (1838–1923),[335] Kuhač nije primio nikakvu novčanu potporu niti odlikovanje iz Rusije.

Osim što je namjeravao *Zbirku* predstaviti ruskom caru, Kuhač se za potporu i priznanje obratio i barunu Friedrichu von Becku u pismu od 24. travnja 1883. (VIII, 370), s ciljem da Beck djelo predstavi caru Franji Josipu I, kako mu je savjetovao biskup Strossmayer. Kuhač je doista *Zbirku* 15. svibnja 1883. (VIII, 373) poslao Franji Josipu I, nadajući se da će ga car odlikovati i dati mu penziju, no iz već citiranog pisma od 17. listopada 1883. (VIII, 396) crnogorskom knezu Nikoli I vidljivo je da je Franjo Josip I samo

[334] Isti lažni iskaz je zabilježen i u pismu od 10. listopada 1884. (VIII, 445) poslanom profesoru Vatroslavu Jagiću u Petrograd.
[335] Vidi pisma od 5. svibnja 1881. (VII, 274), 20. travnja 1882. (VIII, 152) i 10. listopada 1884. (VIII, 445).

primio *Zbirku* te ju uvrstio u svoju carsku biblioteku, no nije poduzeo daljnje korake, dok je očajni Kuhač samo na uvez dotičnog primjerka potrošio dodatnih 150 forinti koje je jedva sakupio.[336]

Uz stalnu borbu za dobivanje financijske potpore i preporuka, kontinuirane probleme imao je i s povjerenicima i pretplatnicima. Povjerenici su u njihovom mjestu prebivališta imali funkciju posrednika pri prodaji *Zbirke,* od raspačavanja primjeraka i reklamiranja djela do sakupljanja novaca od pretplate, a to je iziskivalo vremena i truda te je znalo biti problema, od pretplatnika koji ne plaćaju na vrijeme do prevaranata. Primjera radi, kako se i vidi iz pisma karlovačkom gradskom vijećniku Maksu Tuškanu,[337] dotadašnji povjerenik u Karlovcu je bio pristav kotarskog suda Žiga Herrnheiser, međutim, „neki švindler" Beretini se predstavio kao Kuhačev opunomoćeni, prevario ga i uzeo novce od pretplate. Zbog nastalih se problema Herrnheiser razljutio i prekinuo suradnju s Kuhačem. Za pomoć pri prikupljanju pretplatnika obratio se u pismu od 24. studenog 1877. (V, 29) skladatelju i violinistu Nikoli Strmiću (1839–1896), dočim je u pismu od 5. travnja 1879. (VI, 95) barunu Gustavu Prandauu predložio da na stolu u društvenoj sobi izloži *Zbirku* kako bi njegovi cijenjeni gosti mogli vidjeti djelo te bi na taj način privukli nove pretplatnike. Nadalje, poslove oko *Zbirke* u Sarajevu pokušao je rješavati i s Ljubojem Dlustušem (1850–1921), učiteljem i pedagoškim piscem koji je 1880-ih godina bio učitelj na realnoj gimnaziji, a kasnije vladin savjetnik pri školskoj upravi Zemaljske vlade za BiH te pokretač i urednik prvog stručnog lista *Školski vjesnik* (1894–1909). U Bosni se posebice istaknuo kao organizator i preporoditelj bosanskohercegovačkog školstva i učiteljstva.[338] Međutim, u pismu poslanom u svibnju 1881. (VII, 290) ravnatelju realne gimnazije Ivanu Zochu (1843–1921) Kuhač piše kako je Dlustušu pisao tri puta vezano za *Zbirku*, a nije dobio odgovor, pa njega moli da mu pomogne oko pretplatnika.

Upravo Kuhačev trud oko predstavljanja *Zbirke* govori o Kuhačevoj nevjerojatnoj marljivosti i upornom karakteru. Osim što je bez zadrške redovito pisao politički aktivnim kontaktima na visokim političkim i kulturnim pozicijama u cijeloj Austro-Ugarskoj

[336] Car Franjo Josip I. mu je tek 14. siječnja 1905. godine dodijelio viteški križ te ga odlikovao za „životno djelo" uz obrazloženje „in Anerkennung seiner auf dem Gebiete der kroatischen Voksliederdichtung und der nationalen Musikliteratur entfalteten vieljahrigen erfolgreichen Forschertatigkeit". Vidi: V. VRBANIĆ, Kuhačeve diplome, zahvale i odlikovanja, *Arti musices*, 44/2 (2013), 90.
[337] Pismo od 10. siječnja 1880. (VII, 18).
[338] ***, Dlustuš, Ljuboje. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15611>. (Zadnji pristup 25. 3. 2021).

Monarhiji, revno je pisao pisma u kojima je molio za prijeko potrebnu pomoć oko sakupljanja pretplatnika, tražio povjerenike, te reklamirao *Zbirku*. Neuslišene molbe, kakvih je bilo mnogo, nikada ga nisu pokolebale te je usprkos poslovnom brodolomu do kraja života pokušavao osigurati financiranje za tisak V. knjige popijevaka.

2.2.3. Predstavljanje svog znanstvenog rada i rezultata istraživanja

Kuhač je cijeloga života inicirao i održavao kontakte s hrvatskim i inozemnim intelektualcima, političarima, profesorima, župnicima i redovnicima, glazbenim umjetnicima i entuzijastima te kulturnim djelatnicima koji su u većoj ili manjoj mjeri dijelili njegove ideje o istraživanju južnoslavenske kulture i pomagali mu u sakupljanju podataka, ali i zagovarali Kuhačeve pedagoške i istraživačke metode. Već je u nekoliko navrata istaknuta Kuhačeva pionirska uloga na području historiografije o glazbi vezanoj uz područja današnje Hrvatske – kao začetnik relativno nove znanstvene grane, morao je svojim suvremenicima objasniti svoje znanstvene hipoteze, dokazati kakav kulturni i znanstveni značaj i značenje ima njegov rad te objasniti ciljeve koje je htio postići svojim istraživanjima.

Na početku karijere, 1860-ih godina, Kuhač o napretku svojeg rada najčešće piše svojem bivšem profesoru Karlu Thernu, od kojeg je vrlo vjerojatno očekivao potvrdu i potporu, ali i bliskim osobama poput Milana Krešića te potencijalnim pokroviteljima. Tako se iz pisma od 22. veljače 1865. (II, 31) upućenog Thernu u Leipzig može vidjeti kako tvrdi da je već preveo *Katekizam glazbe,* uz pomoć neimenovanih srednjoškolskih profesora,[339] što je razumljivo jer je hrvatski počeo sistematično učiti tek 1863. godine:

> „Što se tiče teorije, već sam učinio nešto u vezi toga; naime, preveo sam Lobeov Katekizam glazbe na slavenski. Neopisivo je kako je to bio grozan posao. Slaveni imaju npr. još manje stručnih izraza nego Mađari. Obratio sam se Petrogradu i Pragu kako bih možda tamo našao teorije na ruskom ili rumunjskom, ali o tome ljudi imaju toliko malo toga kao i mi Slaveni, a ono što Vi imate je za nas beskorisno. Tako sam ja sakupio jedno malo društvo srednjoškolskih profesora i ostalih jezičnih znalaca i pronašli smo ili iskovali odgovarajuće izraze. Time sam sad

[339] U drugom izdanju *Katekizma* iz 1890. godine Kuhač se na pomoći „kod ustanove našega glazbenoga nazivlja“ zahvaljuje Ivanu vitezu Trnskome i profesoru Stjepanu Kućaku.

u slatkom uvjerenju da, u slučaju da se izgradi konzervatorij u Zagrebu ili Beogradu – ljudi će morati doći k meni.“[340]

O svojem radu na polju glazbene teorije i terminologije govori i u pismu od 24. svibnja 1865. (II, 42) Milanu Krešiću, ovoga puta spominjući uz Lobeov *Katekizam* i glazbeni riječnik Juliusa Knorra (1807–1861),[341] za koji tvrdi da je preveo do slova H, hvaleći se kako se s tim prijevodima uhvatio ukoštac kako bi vježbao hrvatski:

„Do sada sam Vam prešućivao priču, ali sada vidim da Vam moram sve reći, tako da Vas obavještavam da sam prošle godine s njemačkog preveo jednu cijelu teoriju glazbe (i kompozicije) i to zaista kako bih vježbao hrvatski, a kada se jednom nešto u pogledu teorije postigne, da ne ispadnem zadnji. Teorija je zaista kratka, no unatoč tome čini prilično zgodnu knjižicu. Kako sam ovu teoriju završio, bacam se na glazbeni rječnik Juliusa Knorra, koji sam već preveo do slova H. (…) Obje češke teorije, Zvonarova i Škraupova su mi puno manje pomogle nego što sam mislio, ali su mi tu i tamo bile referentna točka. O pojmovima glas (dionica), partitura, itd., pričat ću s Vama nekom drugom prilikom.“[342]

Sve više se afirmirajući u znanstvenim krugovima, bilo je logično da je rezultate svojih istraživanja želio podijeliti sa što više kolega. Međutim, iako je za Kuhačev rad postojala inicijalna podrška zagrebačkih intelektualaca i kulturnih djelatnika, pogotovo nakon uspješnog posjeta Zagrebu u ljeto 1869. godine, njegove (često radikalne) ideje nisu uvijek bile prihvaćene te je, dapače, tijekom svoje karijere Kuhač stekao mnogo oponenata. Za takav razvoj situacije ponajviše je kriv Kuhačev pretjerani nacionalizam i njegova općepoznata

[340] „Was die teorie betrifft, so habe ich in dieser beziehung schon etwas geleistet; ich habe nämlich den musikkatech. von Lobe ins slavische übersetzt. Was das für eine saure arbeit war, ist nicht zu beschreiben. Die Slaven haben z.b. noch weniger technische ausdrücke wie die Ungarn. Ich wendete mich nach Petersburg und nach Prag um vielleicht dort teorien in russischer oder bömischer sprache zu finden, aber die leute haben in dieser beziehung so wenig wie wir Südslaven, und was Sie haben ist für uns nicht brauchbar. Ich stellte also eine kleine gesellschaft von Gymnasial professoren und sonstigen sprachkundigen zusammen, und [wir] erfanden oder schmiedeten passende ausdrücke. Mit diesem bin ich nun in der süssen überzeugung, daß im falle ein conservatorium in Agram oder Belgrad errichtet werden soll – die leute zu mir kommen müssen.“ Vrlo je vjerojatno da se time tek počeo baviti, više o tome vidi na str. 165-166.

[341] Knorr je bio pijanist te je od 1827. djelovao kao učitelj klavira. Uz R. Schumanna bio je 1834. suosnivač časopisa *Neue Zeitschrift für Musik*. Napisao je nekoliko škola za glasovir te rječnik *Erklärendes Verzeichnis der hauptsächlichsten Musikkunstwörter* (Leipzig: Breitkopf u. Härtel, 1854) kojeg je Kuhač počeo prevoditi.

[342] „Bis jetzt habe ich Ihnen die geschichte verschwiegen, aber nun sehe ich schon, daß ich Ihnen alles sagen muß, und so melde ich Ihnen daß ich voriges jahr schon eine ganze musikalische teorie (auch composition) aus dem deutschen übersetzt habe, und zwar damit ich in der kroatischen sprache mehr übung erlange, und wenn es einmal darauf ankomme in teoretischer hinsicht etwas zu liefern, ich nicht als letzter dastehe. Die teorie ist zwar kurz gefasst, aber macht doch ein hübsches büchlein aus. Wie ich diese teorie geendigt hatte, mache ich mich an das musikalische wörterbuch von Julius Knorr, das ich bis zum buchstabe H bereits übersetzt habe. (…)Die beiden bömischen teorien von Zvonař und Škroup haben mir viel weniger geholfen als ich gedacht hatte, aber hie und da dienten sie mir doch als anhaltspunkt. Über die ausdrücke stimmen (part), partitur etc werde ich bei einer andern gelegenheit mit Ihnen sprechen.“

potreba da dokaže utjecaj slavenske glazbe na germansku. Primjerice, uvjeren je da su hrvatske melodije temelj Simfonije br. 6 u F-duru, op. 68 L. van Beethovena,[343] svoja „otkrića" ushićeno objašnjava u pismu pisanom između 7. siječnja i 6. ožujka 1868. (II, 138) upućenom svećeniku i skladatelju Enriku [Hinku] Hladačeku (1837–1891) u Đakovo:

> „Skupio sam već puno materijala i uskoro ću bombardirati cijeli glazbeni svijet. Kako to? Između mnogo toga spomenut ću Vam kao primjer samo jednu Beethovenovu simfoniju u kojoj sam došao do otkrića da se čitava njezina dva stavka sastoje od hrvatskih narodnih melodija. Pronašao sam gdje je i kako Beethoven došao do tog izvora; pribavio sam si sve moguće zapise (biografije, umjetničke kritike, itd.) o Beethovenu i uvjerio se u to da nisam krivo prosudio. Kako su to djelo razni pisci isticali, s kakvim su pohvalama zasuli te njegove (!) melodije; da, svi se oni slažu u tome da je s tim djelom Beethovenovo stvaralaštvo uzelo drugi smjer i da je on od tada zapravo prekinuo sa starom teorijom, itd. To su svjedočanstvo dali njemački i drugi pisci hrvatskim pjesmama (o kojima doduše ništa nisu znali), – i to više ne mogu opozvati!! Pitam se s kakvom su moći morale te melodije djelovati na Beethovena? Kakvu li su vrijednost morale imati u njegovim očima da bi ih upotrijebio u svojoj simfoniji, [što je] čast kakvu nikakve druge narodne pjesme za čitava njegova stvaralaštva nisu doživjele!"[344]

Kuhač u pismu entuziastično nastavlja pisati o svojim istraživanjima i recentnim otkrićima kojima je nastojao dokazati važnost slavenskih skladatelja i narodnih pjesama u kontekstu svjetske glazbe:

> „Još sam više takvih stvari sakupio iz kojih se svima može dokazati da stari južnoslavenski tonski umjetnici nisu malo utjecali na opći napredak glazbe; tako jedan Patricius Franjo (1529.), Skalić Pavao (1534.), Radoičić Nikola (1564.), Jelić Vinko (1560.), gallus Jakov (Händel) 1530., Gavrilo Tamparica, itd., itd., pa i na sâmu sadašnju glazbu, Južni Slaveni imaju pravo,

[343] O Kuhačevim pretpostavkama pisao je i muzikolog Heinrich Reimann. Vidi: ***, Folk-Songs in Symphonies, *The Musical Times and Singing Class Circular,* 34/609 (1893), 652-653.

[344] „Ich habe schon viel material beisammen und werde bald die ganze musikwelt bombardieren. Wie so? – Unter den vielen will ich Ihnen beispielsweise nur eine Beethovensche simfonie erwänen, in der ich die entdeckung gemacht habe, daß zwei ganze sätze derselben aus kroatischen volksmelodien bestehen.
Wie und wo Beethoven zu dieser quelle gekommen ist, habe ich ermittelt; ich habe mir alle möglichen schriften (biografien, kunstkritiken etc.) über Beethoven verschafft und daraus überzeugt, daß ich nicht falsch geurteilt habe. Wie wird dieses werk von den verschiedenen schriftstellern hervorgehoben , mit welchem lob überschütten sie diese seine (!) melodie; ja sie sind alle darin einverstanden, daß mit diesem werke Beethoven's schaffen eine andere richtung nam, und daß er von da an eigentlich mit der alten teorie gebrochen hat etc. etc. Dieses zeugniß haben deutsche und sonstige schriftsteller den kroatischen liedern (von denen sie zwar nicht wußten, daß sie kroatisch sind) gegeben, – und das können sie nicht mer wiederrufen!! Ich frage mich mit welcher macht müssen diese melodien auf Beethoven gewirkt haben? Wie viel wert müssen sie in seinen augen gehabt haben, da er sie in seine sinfonie verwendete, welche ehre keinen andern volksliedern wärend seines ganzen schaffens hindurch wiederfahren ist!"

npr. samo Bečani Suppé (Čorbić), Zellner, Stazić (Šteger), Zaitz. Njima, ako i ne pišu hrvatsku nacionalnu glazbu, ipak tu i tamo isklizne nešto nacionalnoga, kao Suppéu u njegovoj opereti „Zehn Mädchen und kein Mann"; a ni Offenbach ne prezire taj izvor; – zabilježio sam na mnogim mjestima u njegovim operetama da ovamo spadaju, a koja su vrlo originalna ali nisu nastala u njegovoj glavi. – Pa ipak sve to nije ništa u usporedbi s onim što se može pronaći s pomoću identiteta pjesama raznih slavenskih naroda. Dao sam si dopremiti iz Petrograda 300 ruskih narodnih pjesama i iz usporedbe ovih, bugarskih i naših pjesama naučio sam jako puno, pa se pomoću ovih može proširiti više svjetla o glazbi starih Grka nego što su dosad smatrali svi njemački ni drugi pisci."[345]

Osim korespondencije u kojoj je svoje radove prezentirao svojim suvremenicima, njih je promovirao i na način da ih je često *pro bono* slao pjevačkim društvima, knjižnicama, mladim glazbenicima (poput Josipa Hatzea, s kojim se dopisivao skoro devet godina) i zainteresiranim individualcima te pokušavao putem polemika i savjeta širiti svoje vizije o „pravoj" narodnoj, a posljedično i umjetničkoj glazbi koja bi se trebala razviti iz prethodne.

Kao netko tko se uz znanstveni rad aktivno cijeloga života bavio i pedagoškim radom, Kuhač je bio svjestan nedostatka i nedostupnosti novije glazbene i pedagoške literature koja se koristila u opće obrazovnim institucijama i glazbenim školama diljem zemlje. Njegov prije spomenuti hrvatski prijevod djela *Katechismus der Musik* Johanna Christiana Lobea objavljen je u dva izdanja,[346] ali nije postao prihvaćen kao udžbenik u glazbenim školama i preparandijama (što je bio Kuhačev naum) te je terminologija koju je preporučio za općenitu upotrebu u hrvatskim zemljama samo djelomično usvojena. Osim što se bavio jezičnom problematikom u glazbenom obrazovanju, smatrao je da djecu treba odgajati da cijene i izvode djela domaćih skladatelja što se podudaralo s njegovim idejama o narodnoj glazbi. Stoga je marljivo opskrbljivao hrvatske školske i samostanske knjižnice svojim studijama i radovima, uključujući i vlastite skladbe. Tako je, na primjer, u pismu poslanom 17. kolovoza

[345] „Derlei sachen habe ich noch mer zusammen gesucht, aus dem allen bewiesen werden kann, daß die alten südslavischen tonkünstler keinen geringen einfluss auf den allgemeinen fortschritt der musik ausübten; so ein Patricius Franjo (1529), Skalić Pavao (1534), Radoičić Nikola (1564), Jelić Vinko (1560), Gallus Jakov (Händl) 1530, Gavrilo Tamparica etc. etc., ja das selbst auf die jetzige musik, die Südslaven anspruch haben z. b. nun die Wiener, Suppè, (Čorbić), Zellner, Stazić (Šteger), Zaitz. Denen wenn sie auch nicht kroatische nationale musik schreiben wollen, doch hie und da was nationales ausrutscht, wie den Suppe in seiner operette Zehn mädchen und kein mann. Auch Offenbach verschmäht diese quelle nicht; – ich habe manche stellen aus seinen operetten notirt die hirher gehören, und die stark original, aber nicht aus seinem kopfe entsprungen sind. – Und doch ist das alles nichts im vergleiche zu dem, was durch die identität der lieder der verschiedenen slavischen völker ermittelt werden kann. Ich habe mir von Petersburg 300 russische volkslieder bringern lassen, und aus dem vergleiche den ich mit diesem, den bulgarischen und unseren liedern anstellte ser viel gelernt, ja durch diese kann über die musik der alten Griechen mer licht verbreitet werden, als bisher alle deutscher und andere schriftsteller durch schlüße heraus dividirten."

[346] Prvo izdanje izašlo je 1875, a drugo, prošireno izdanje 1890. godine.

1893. (IX, 289) gvardijanu samostana na Lokrumu, dominikancu Dalmaciju Franetoviću (1849–1929),[347] naveden cjelokupan sadržaj paketa kojeg je poslao za samostansku knjižnicu.[348] Slične pakete je slao, primjerice, narodnim učiteljima J. K. Viteku na Vis, Ivancu u Kaštel Stari, kapelniku gradske glazbe Ivanu Bozzotiju (1859–1935) u Trogir, te u samostan Male braće u Dubrovnik.

Nadalje, 1890-ih godina puno je korespondencije vezano uz činjenicu da je 1896. i 1897. u dva sveska objavljena *Prva hrvatska uputa u glasoviranje: za djecu i odrasle samouke,*[349] a Kuhač je bio urednik. Uputa u glasoviranje bila je prva hrvatska škola za klavir namijenjena djeci i odraslima, budući da „sigurno i polako vodi k cilju i ne škodi moralnom odgoju".[350] Sadrži poglavlja teorije, skladbe i narodne melodije iz svih krajeva Hrvatske te djela od ukupno 17 hrvatskih skladatelja (I. pl. Zajc, V. Lisinski, S. Albini, F. Kuhač, F. Livadić, N. pl. Faller i dr.), mnogi od kojih su bili Kuhačevi suvremenici. Smatrajući da su druga takva djela problematična, budući da, posebice kod djevojčica, „pobuđuju previše osjećaja" ili su dosadna,[351] u *Uputu* je „uložio sve svoje pedagoško znanje i umjenje." Prema korespondenciji prvi je svezak dovršen još u studenom 1893. te je rukopis predao Vladi uz molbu da se djelo objavi kao udžbenik,[352] što se nije dogodilo zbog nepovoljne recenzije koju je napisao Vjenceslav Novak (1859–1905).[353] Kuhač je u proljeće 1897. godine počeo tražiti suradnike koji bi pisali kompozicije za II. svezak djela. Osim sakupljanja djela od hrvatskih skladatelja, Kuhač je primljene skladbe do neke mjere prerađivao kako bi djela prilagođavao dječjem uzrastu i stupnju obrazovanja,[354] odnosno znao je raditi preinake na primljenim skladbama kako određeni dijelovi ne bi bili preteški. Djelo je na više krajeva preporučio za korištenje u nastavi, primjerice zagrebačkom Glazbenom zavodu, osječkom „Glazbenom

[347] O Franetoviću vidi: Maja MILOŠEVIĆ CARIĆ, *Umjetnička glazba na otoku Hvaru od 17. do početka 20. stoljeća,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2020, 100.
[348] Nabrojana su sljedeća djela: „*Opis i povijest pučkih glazbala u južnih Slavena, Sachliche Einleitung, Josip Haydn i hrv. narodne popievke, Katekizam glazbe, Lisinski i njegovo doba, Slavjanski i slavenska glazba, Nova glazbena struja, Dvie rasprave, Ples i plesovna glazba, O hrvatskom ili srpskom pravopisu, Srbsko oro za četiri glasovira, Mi smo braća, Bosansko kolo, Na grobu Lisinskog, Kolo – album darovan od nakladnika, Plesovni album po meni redigovan, darovan od nakladnika; Hrvatska misa, Vojvoda Radosav, Bugarske popievke, Kerim paša, Opielo, Putnik melodram, Kolo za muški zbor,* četiri sveska *Južnoslov. narod. popievke,* 2. i 3. knjiga Vilharovih *Skladbi,* pedeset zborova darovanih od društva *Kolo, Ljubav i zloba,* Štrigi darovana od izdavača".
[349] Franjo Š. KUHAČ, *Prva hrvatska uputa u glasoviranje: za djecu i odrasle samouke*, Zagreb: Naklada Kr. sveučilišne knjižare Fr. Suppana (Rob. Ferd. Auer.), 1896. i 1897.
[350] Pismo od 20. svibnja 1896. (X, 173) upućeno nadbiskupu vrhbosanskom Josipu Stadleru (1843–1918).
[351] Pismo od 21. svibnja 1896. (X, 174) upućeno F. Gerbiču.
[352] Vidi pismo od 26. studenog 1893. (IX, 316).
[353] Vidi str. 199-200.
[354] Vidi pismo skladatelju Antunu Stöhru od 25. kolovoza 1897. (XI, 90).

zavodu“,[355] u raznim pjevačkim društvima te gradskim kapelnicima, i to ne samo u Hrvatskoj već i Bosni i Hercegovini te Sloveniji. Tako je *Uputu* preporučio i učiteljici glazbe i spisateljici Zlatici Belohlavek-Korač (1870–1912) nakon što ga je ona molila savjet za literaturu. Djelo je poslao i nadbiskupu vrhbosanskom, Josipu Stadleru s ciljem da djelo preporuči časnim sestrama za upotrebu kod obuke. Iz pisma se doznaje i o problemima koje je Kuhač imao pri objavljivanju djela. Naime, kaže da su djelo odbili i hrvatska Vlada i Matica hrvatska, a zatim i nakladnik Lavoslav Hartmann. Potom je djelo htjela tiskati bosanska Vlada i dati mu 500 forinti naknade, no uvjet je bio da izostavi katoličke crkvene melodije te da umjesto hrvatskih i slovenskih melodija uključi srpske i (kako sâm kaže) neke druge. Kuhač tvrdi da je ponudu odbio i naglasio da zbog političkog oportunizma ne može iznevjeriti svoja načela, no moguće je da je prihvatio ponudu Roberta Ferdinanda Auera da besplatno tiska djelo (a autorsko pravo prenese na knjižaru) te je dobio potporu od Vlade i od Matice hrvatske, a zatim je odbio bosansku Vladu s isprikom da ne želi iznevjeriti svoja načela. Iz pisma od 5. travnja 1895. (X, 79)[356] vidljivo je da je Kuhač zaista pregovarao da se *Uputa* tiska u Bosni s već spomenutim Konstantinom Hörmannom (1850–1921) koji je kao civilni povjerenik pratio 1878. generala Josipa baruna Filipovića Filipsberškog na vojnom pohodu u Bosnu, gdje je za vrijeme organizacije austrijske vlasti bio imenovan Vladinim povjerenikom za grad Sarajevo i poslije savjetnikom.

Za Kuhača je „slavenska glazba najbolji i najčvršći duševni vez sviju Slavena. Ako jedan Slaven drugoga ne razumije po jeziku, pojmi ga po glazbi, jer ova – bila ma kojega slavenskoga naroda – prisvaja um i srca svakoga Slavena“.[357] S obzirom na takvo razmišljanje, a i činjenicu da se Kuhač 1880-ih godina afirmirao kao istraživač i historiograf glazbe na prostorima sadašnje Hrvatske i šire, kontinuirano je stupao u kontakt i tražio saveznike iz drugih, pretežito slavenskih zemalja koji će podržati i širiti njegove ideje, poput Mađarske, Slovenije, Češke, Srbije, Rusije, Bosne i Hercegovine, itd. Svoje je literarne radove (uključujući i *Zbirku popijevaka*) promovirao u svim slavenskim zemljama. Predstavljajući *Zbirku* crnogorskom knezu, pismo je uputio i kneževom tajniku, pjesniku i

[355] Vjerojatno se radi Osječkom dobrovoljnom glazbenom društvu osnovanom 1891. godine. Vidi: Marija MALBAŠA, Glazbeni život u Osijeku: historijski prikaz, *Osječki zbornik,* 9/10 (1965), 155.
[356] U pismu navodi da je razgovarao s Hermanom Tauskom koji mu je rekao da je bosanska Vlada voljna tiskati djelo, samo da stvar nije još do kraja riješena. Stoga Kuhač Hörmannu govori da ako je bosanska Vlada zaista voljna tiskati djelo, neće tražiti izdavača. Također, tražio je 500 forinti honorara, a korekturu je bio voljan napraviti besplatno. Njegov jedini uvjet bio bi pravo na eventualno izdanje djela na bugarskom ili ruskom pri čemu bi mijenjao melodije ovisno o jeziku (tj. državi u kojem će se djelo tiskati).
[357] Pismo od 30. prosinca 1893. (IX, 341). Umjesto adresata navedeno „Njekomu ruskomu profesoru u Moskvi koji je želio od hrv. literata imati autografe“.

svećeniku Jovanu Sundečiću (1825–1900). Uz zahvalu za preporuku te izražavanje zadovoljstva činjenicom da imaju slične svjetonazore, Kuhač izražava svoje pretjerano nacionalističke i šovinističke stavove:

> „Cieli slovjenski sviet imademo ljubiti i za cieli ovaj sviet raditi, ne pako samo za jedan dio toga svieta. I ja ne mrzim tudje narode, ali priznati mi je, da čim više proučavam literarna i umjetnička djela neslavenskih naroda, tim više ljubim taj naš slavenski sviet, naspram kojemu su – kako je Tomaseo tvrdio, mnogi drugi narodi samo poluljudi.“[358]

Nadalje, svoj rad je promovirao slanjem II. knjige *Zbirke, Katekizma glazbe* te „dvaju pretiska stručnih rasprava“ 4. veljače 1880. (VII, 41) učitelju Jánu Zigmundíku (1846–1938) u Bratislavu, tvrdeći da su Slaveni dovoljno dugo bili „Pepeljuga njemačke i mađarske samovolje“ te da se moraju „dići na noge“ i ispraviti načinjene im nepravde.

O raznim događanjima i pojavama vezanim uz svakodnevni rad, kao i o svojem istraživačkom i literarnom radu, 1870-ih godina piše češkom pjevaču i glazbenom pedagogu Franzu (Františeku) Pivodi (1824–1898), uredniku časopisa *Hudební listy* i *Hudební a divadelní věstník.* Kuhač je suradnju s časopisom *Hudební listy* ostvario još 1873. godine, objavivši dva članka – *Prva izvedba češke opere u Zagrebu* (koji govori o Smetaninoj operi *Prodana nevjesta*)[359] te češki prijevod njegove *Sachliche Einleitung zur Sammlung südslavischer Volkslieder*,[360] a s Pivodom je stupio u kontakt krajem 1874. godine. Osim što u prvom sačuvanom pismu od 10. prosinca 1874. (IV, 1) Pivodi Kuhač piše o svom radu, slavenskoj kulturi te povijesti umjetnosti i glazbe; napominje da je njihovo dopisivanje izazvalo zanimanje u zagrebačkoj Akademiji te zaintrigiralo urednike časopisa *Obzor* koji su željeli objaviti Pivodino pismo koje je primio.[361] Budući je da je Pivoda obnašao ulogu urednika časopisa *Hudební a divadelní věstník,* časopisa za glazbu i kazalište od 1877. do 1878, u pismu od 14. svibnja 1877. (IV, 149) Kuhač kritizira praške glazbene časopise te izriče svoje neslaganje s odlukom *Věstníka* da objavljuje Mozartova pisma, naglašavajući da

---

[358] Radi se o citatu talijanskog književnika, jezikoslovca i političara Nikole Tommasea (1802–1874), koji se u djelu *Scintille*/*Iskrice* (*Iskrice* XXXII) obraća slavenskim narodima. *Iskrice* su na hrvatskom jeziku objavljene 1844.

[359] F. K., První provedení opery české v Záhřebě, *Hudební listy*, 4 (27. studenog 1873) 48, 378-380; (4. prosinca 1873) 49, 389-390.
Vidi: Michaela FREEMANOVÁ, Između Praga, Zagreba i Lavova: Franjo Ksaver Kuhač i njegovi češki pristalice, *Arti musices,* 44/1 (2013), 54.

[360] F. Ks. KUHAČ, Dva tisíce nearodních písní Jihoslovanů, *Hudební listy*, 4 (2. listopada 1873) 40, 313-315; (9. listopada 1873) 41, 321-322; (16. listopada 1873) 42, 329-330; (23. listopada 1873) 43, 337-339; (30. listopada 1873) 44, 345-347; (6. studenog 1873) 45, 353-354; (13. studenog 1873) 46, 361-363; (20. studenog 1873) 47, 369-370.

[361] Vidi: M. FREEMANOVÁ, Između Praga, Zagreba i Lavova: Franjo Ksaver Kuhač i njegovi češki pristalice, *Arti musices,* 44/1 (2013), 51-62.

prezire kult Mozarta koji po njegovom mišljenju šteti ideji slavenstva. S tim u vezi gorko komentira kako je Vlada namijenila Glazbenom zavodu u Zagrebu 500 forinti za objavljivanje cjelokupnih Mozartovih djela te komentira „struju“ na Zavodu koja zagovara da se djecu odgaja na temeljima njemačke glazbe, navodeći da se on zbog toga povukao. Također, Pivodi je znao davati savjete o člancima koje bi trebao objavljivati u *Věstníku,* poput biografija čeških glazbenika. Nadalje u pismu od 2. rujna 1877. (IV, 168) spominje ideju da se odseli iz Zagreba te navodi da je pitao Franju Račkog (1828–1894) za savjet, koji mu je navodno savjetovao da bude profesor na konzervatoriju u Pragu. Očito je da ga je Pivoda zamolio za suradnju u vidu pisanja članaka za njegov časopis (što se može zaključiti iz pisma od 4. ožujka 1878. (V, 65) u Prag) a Kuhač ga ja zauzvrat zamolio da u časopisu objavi poziv na pretplatu za njegovu *Zbirku.*

U istom je periodu održavao korespondenciju s Maxom Konopásekom,[362] učiteljem glazbe u Lavovu, koji je, kao i Kuhač, podržavao ideju buduće slavenske glazbe na temeljima narodnog plesa. Njemu govori o svom djelu *Opis i povijest narodnih glazbala Južnih Slavena* u pismu od 20. svibnja 1877. (IV, 150) te o problemima koje je imao s tiskom te predstavlja svoje ideje u panslavenskoj glazbi pomoću transkribiranja narodnih kompozicija. Potom mu je u pismu poslanom 29. lipnja 1877. (IV, 159) poslao *Opis i povijest narodnih glazbala* te *Katekizam glazbe* te mu objašnjava zašto piše baš o južnim Slavenima, a ne o zapadnim i sjevernim, ali i generalno osuđuje slavenske skladatelje kojima su uzori bili njemački skladatelji. S Konopásekom je komentirao i netom objavljenu *Zbirku popijevka* (pismo od 2. rujna 1878. (V, 156)), odnosno objašnjavao mu je razloge zbog čega je objavio i tekstove uz melodije, budući da je Konopásek mislio da se melodije objave bez tekstova. Također, osim što su raspravljali o pisanju recenzije *Zbirke* za časopisu *Varyto,* Konopásek mu je savjetovao da djelo predstavi ruskom caru. Stoga mu je Kuhač napisao da misli da je najbolje da na početku ili na kraju recenzije napomene kako je ovo djelo „dostojno jednog cara koji se brine za umjetnost i znanost Slavena“.

Završivši rad na svojoj studiji *Die Eigentühmlichkeiten der magyarischen Volksmusik* 1884. godine, Kuhač je počeo dopisivanje s povjesničarom glazbe Istvanom Bartalusom (1821–1899), članom Mađarske akademije znanosti, moleći ga za preporuku koju je vidio kao sredstvo koje će mu omogućiti objavljivanje studije u Mađarskoj. U prvom sačuvanom pismu od 12. siječnja 1884. (VIII, 419) Kuhač objašnjava da je Bartalusa preporučio „inspektor Tolnay“ koji često putuje u Peštu. Predstavlja mu *Zbirku* i studiju *Die Eigentühmlichkeiten*

[362] Za sada nisu pronađeni datumi rođenja i smrti.

der magyarischen Volksmusik te iznosi svoje planove da studiju pošalje Mađarskoj akademiji, nadajući se da će ju Akademija objaviti. Budući da se i Bartalus bavio sakupljanjem narodnih popijevki, Kuhač ga je molio da mu pošalje njegovu zbirku popijevaka,[363] kao i djelo *Magyar Orpheus* (Pešta, 1869) te analizu Rakoczy marša kako bi još mogao dovršiti neke stvari u studiji. Kuhač mu piše niti mjesec dana kasnije, 29. siječnja 1884. (VIII, 421), kada izražava pozitivno iznenađenje Bartalusovom svestranošću i podudaranje njihovih metoda istraživanja. U pismu objašnjava i probleme koji su uzrok tome da nema hrvatske povijesti glazbe, naglašavajući nedostatak glazbene terminologije. Pokušavajući ostvariti čvršću znanstvenu vezu, njemačku [kulturu] okarakterizirao je kao neprijatelja te pozvao da se i jedni i drugi protiv nje bore, jer „znanstvene razlike između Mađara i Hrvata će se lako nadići". Tvrdi da će do ožujka 1884. biti gotov s rukopisom studije te Bartalusa pita za savjet na kojem jeziku da je objavi. Iako je bio svjestan da će studiju pisanu na njemačkom pročitati više ljudi, odabir njemačkog jezika se kosi s tvrdnjom koji je prethodno iznio. Kad je sljedeće godine (pismo 22. prosinca 1885. (VIII, 519)) doznao da je rukopis studije *Die Eigentühmlichkeiten der magyarischen Volksmusik* preko Ministarstva obrazovanja konačno došao do njega, Kuhač je zamolio Bartalusa da što prije pročita i pisanu recenziju preda ugarskom ministarstvu, no da prije toga njemu javi kako ga se djelo dojmilo. Iz pisma je vidljivo kako je Kuhač ugarsku Vladu planirao tražiti u pismu 1.000-2.000 forinti honorara, a što se tiče autorskih prava, želio je da mu se rukopis prepusti samo za korištenje u njegovoj *Allgemeine Musikologie* koja će govoriti o glazbi svih europskih naroda, posebice o njemačkoj, mađarskoj i slavenskoj. Posljednje sačuvano pismo upućeno Bartalusu je ono od 10. veljače 1886. (VIII, 527), iz kojega se vidi da je Bartalus poslao kopiju izvještaja o studiji kojeg je poslao ugarskoj Vladi. Kuhač je dotičnu kopiju, uz njegovo pismo predao Ljudevitu Vukotinoviću, koji je to proslijedio banu Khuenu-Herdervaryju. Navodni rezultat Bartalusovog povoljnog izvještaja je bio taj da se sâm ban obratio ministru za nastavu da se pobrine za Kuhačevu egzistenciju. Nadodavši da je spreman napraviti ispravke po Bartalusovim naputcima, Kuhač ponosno izjavljuje da mu je drago da je upravo on taj koji je udario početke muzikologiji, znanosti koja će za 50 do 100 godina biti razvijena. Međutim, usprkos Bartalusovom povoljnom izvještaju, do tiska studije nije došlo. Kuhač se u pismu od 24. travnja 1886. (VIII, 540) upućenom sestri, a adresiranom na njenog drugog supruga Johanna Mathiasa u Budim, žali kako su mu iz Pešte vratili njegov rukopis za koji se zbilja nadao da će biti objavljen.

[363] Vjerojatno se radi o djelu *101 magyar népdal* [101 mađarska narodna popijevka], Pešta, 1861.

Govoreći o Kuhačevim mađarskim kontaktima, valja spomenuti i 22 pisma[364] koja je Kuhač poslao u razdoblju između siječnja i kolovoza 1901. Józsefu Sághu (1852–1922), uredniku konzervativnog časopisa *Zenelap* [*Glazbeni list*] koji je izlazio od 1886. do 1912. godine. Iz prvog sačuvanog pisma od 20. veljače 1901. (XII, 76) može se zaključiti da je Ságh kontaktirao Kuhača, želeći objaviti biografije Kuhača i nekoliko hrvatskih glazbenika za *Magyar zenészeti lexicon* (*Mađarski glazbeni leksikon*). Stoga Kuhač sljedećem pismu od 17. ožujka 1901. (XII, 87)[365] prilaže biografije Bele von Adamovića, Srećka (Felixa) Albinija, Vladimira Berse, Marine Gvozdanović, Žarka Savića, Nikole Fallera, ali i svoje radove *Glazbeno nastojanje Gajevih Ilira, Das türkische Element in der Volksmusik der Kroaten, Serben und Bulgaren,* te *Što proizvodi sitninu pievnoga glasa,* kako bi mađarske glazbenike uputio u svoj znanstveni rad. Nadalje, preko Ságha je pokušao doznati adresu mađarskog akademika Antona Herrmana, kojega je još 25. lipnja 1892. (XII, 224) molio da nađe nekoga tko bi honorirao studiju *Die Eigentühmlichkeiten der magyarischen Volksmusik*.[366] Ságh je Kuhača nagovarao na sudjelovanje na svojevrsnom „Kongresu o glazbi“,[367] no Kuhač je morao odbiti zbog zdravstvenog stanja koje mu nije dopuštalo putovanje. Nadalje, Kuhač je Sághu uz pismo od 16. listopada 1905. (XII, 336) poslao početak „*Komparativne muzikologije*“,[368] odnosno prva tri poglavlja djela, objašnjavajući mu da se ne radi samo o hrvatskoj glazbi, već i o njemačkoj, talijanskoj te mađarskoj, a iz istraživanja će vidjeti koliko zajedničke glazbene tradicije imaju Mađarska i Hrvatska. Ságha ubrzo kontaktira i 19. studenog 1905. (XII, 344), s molbom da u *Zenelapu* spomene njegovu 50. godišnjicu djelovanja, jer „na njegovo neugodno iznenađenje“ o njegovoj muzikologiji nije ništa spomenuto u proteklim brojevima časopisa. Kuhač je Ságha redovito obavještavao o svojim recentnim radovima pa mu tako u pismu od 10. siječnja 1906. (XII, 361) piše kako je u *Narodnim novinama* objavio članak *Narodni karakter u pučkim pjesmama,* za *Dnevni list* članak *Duh vremena u glasbi,* dok je za *Hrvatsko pravo* pisao članak *Glazbena pomama u Hrvatskoj osobito pako u Zagrebu.* U zadnjem sačuvanom pismu Sághu, od 12. srpnja 1907.

[364] Vidi pisma XII: 76, 87, 92, 98, 104, 107, 111, 113, 114, 115, 121, 240, 241, 244, 252, 259, 273, 336, 344, 361, 367, XIII: 88.
[365] Naznaka da je pismo poslano tek 22. ožujka.
[366] U pismu od 2. veljače 1905. (XII, 274) vidljivo je da je do Hermannove adrese došao tek četiri godine kasnije, budući da ističe kako je već godinama htio stupiti s njime u kontak, ali nije mogao dobiti njegovu adresu.
[367] Za sada nije nađen podatak da se takav kongres zaista održao.
[368] Vjerojatno se radi o djelu Osobine narodne glasbe, naročito hrvatske, *Rad JAZU*, 1905, 160, 116-251; 1908, 174, 117-236; 1909, 176, 1-82.

(XIII, 88), Kuhač se ispričava što nije dugo pisao, kriveći za svoje nejavljanje bolest, odnosno bruh i ranu na trbuhu,[369] zbog kojih ne može dugo sjediti za pisaćim stolom.

Svoje je literarne radove slao i župniku Božidaru Raiču [Mitja Reich] (1827–1886) u Haloze u Štajersku, moleći ga zauzvrat da piše o njemu i njegovom radu te da mu nabavi djelo *Pesme štajerskoga naroda* Petera Dajnka (1787–1873).[370] Nadalje, skladatelja Davorina Jenka, tek izabranog za člana Srpske akademije znanosti, u pismu od 15. svibnja 1887. (IX, 68) moli da i njega predloži za izbor u Akademiju, uvjeravajući ga da bi se njih dvojica trebali držati zajedno – Jenko će njemu znanjem i iskustvom naznačiti predmete koje bi bilo nužno u glasniku Akademije raspravljati, a Kuhač će mu otkriti „tajne glazbene tradicije" koje osim njega nitko na svijetu ne zna. Zatim, *Kajdopis u Slavena* predstavio je 26. prosinca 1890. (IX, 211) bojniku, pjesniku i prevoditelju Svetozaru Manojloviću (1848–1909),[371] a pismo je 2. siječnja 1893. (IX, 259) uputio i britanskom muzikologu i knjižničaru Williamu Barclayju Squireu (1855–1927) u London, objašnjavajući mu razliku između „prave narodne melodije" koju je Kuhač čuo u selima u Dalmaciji i Bosni te „varoške popievke (Städter Lied)" koje pjeva proleterijat u gradu. Radove je 28. ožujka 1901. (XII, 91) poslao i skladatelju Bernhardu Schneideru [Bjarnat Krawc] u Dresden, a kao zahvalu za poslani časopis *Nouvelle revue* Kuhač je poslao čak dva paketa svojih radova 7. travnja 1893. (IX, 265) piscu Williamu Ritteru (1867–1955) u Pariz,[372] tom prilikom dogovarajući i Ritterov posjet Kuhaču. Potom je o svojim idejama da se u slavenskoj glazbi „iskorijeni sve njemačko" pisao i u pismu od 25. srpnja 1893. (IX, 287) Stjepanu Vasiljeviću Smolenskom, direktoru Moskovskog sinodalnog hora i profesoru na konzervatoriju u Moskvi, a svoju teoriju o dvojnom podrijetlu Hrvata (plavom i smeđem) predstavio je u pismu od 25. studenog 1896. (XI, 21) skladatelju, povjesničaru i profesoru Georgu (Juriju) Pilku (1858–1926) u Dresdenu.

Ovdje svakako valja istaknuti Kuhačevo dopisivanje s povjesničarom glazbe i kritičarem Eduardom Hanslickom (1825–1904) koje se odvijalo od 1879. do 1895. godine. Kuhač se Hanslicku prvi puta obratio u pismu od 30. listopada 1879. (VI, 290), moleći ga za pozitivnu recenziju zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke* koja mu je trebala kao

[369] Bruh i rana ne bi trebali biti povezani, osim ako je nosio steznik za bruh pa je uslijed pritiska nastalo oštećenje kože.
[370] Vidi pismo od 25. listopada 1879. (VI, 285).
[371] „Rad je u toliko mučan, što sam uslied oskudice glasbeno-historijskih podataka u nas, morao proučiti crkvenu poviest toli grčke, koli rimske, bugarske, srpske i ruske crkve, pa crkvenu poviest hrvatskih glagoljaša. Čini mi se, da mi se trud naplatio, jer u raspravi sam došao do sjajnih rezultata, te sam u njoj izneo mnogo novih stvari, koje će kulturnoj našoj poviesti vrlo dobro doći."
[372] Kako sâm u pismu navodi: „Zbirka, Opis i pov. Narodnih glazbala, Nova glazbena struja njemačka, Zadaća melog., Vriednost pučkih popievaka, Srbsko oro, Putnik, Lisinski: Neuvelo cvieće, Bugarske narodne popievke za muški zbor, Sachliche Einlietung, Prosvjeta br. 8 (1893)."

referenca za dobivanje novčane potpore od Vlade. Hanslick je doista objavio pozitivnu recenziju u časopisu *Neue Freie Presse*, časopisu „za koji se zna da nije baš prijatelj Slavena“,[373] na čemu mu se Kuhač zahvaljuje u pismu od 2. siječnja 1880. (VII, 1). Kuhač je kopiju recenzije priložio uz molbu za novčanu potporu od 11. rujna 1880. (VII, 182) upućenu banu Ladislavu Pejačeviću, a iz pisma od 12. studenog 1881. (VIII, 16) saznaje se da je zahvaljujući Hanslickovoj recenziji Sabor Kuhaču odobrio potporu od 1.000 forinti. Nadalje, s Hanslickom je korespondirao vezano uz poziv koji je dobio od nadvojvode Rudolfa Habsburškog (1858–1889) da sudjeluje sa informativnim prilogom o Istri i Dalmaciji u bečkom izdanju enciklopedije *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* [Austro-ugarska monarhija u riječi i slici] koja se izdavala od 1884. do 1902. godine.[374] Budući da je Hanslick obnašao ulogu urednika za glazbu, Kuhač mu 21. listopada 1888. u Beč (IX, 118) šalje pismo u kojemu mu javlja da je voljan prihvatiti da napiše članak o narodnoj i umjetničkoj glazbi Dalmacije i Istre za spomenutu enciklopediju. U pismu nadodaje kako je on već pisao za isto izdanje članak *Die Volksmusik der Kroaten* na molbu Ljudevita Vukotinovića (1813–1893). Naglasio je da je taj članak već dovršen te da će stoga u ovome naglasak biti na glazbenim karakteristikama bitnijima za Dalmaciju i Istru, kako bi izbjegao ponavljanje materijala iz već napisanog članka. Također se ponudio da napiše i članak o Kranjskoj, Štajerskoj i Koruškoj jer jako dobro pozna i njihovu glazbu, koja ima jak njemački utjecaj. Kako bi pokazao svoje znanje o temi o kojoj će pisati, spominje osobe koje su doprinijele glazbenom razvoju Dalmacije, kao što su Frane Petrić, Gabriel Tamparica, Petar Hektorović, Franjo Gučetić, Petar Knežević, Sekondo Brunjolić, Julije Bajamonti, Ruđer Bošković, Petar Nakić, Giuseppe Tartini (odnosno po Kuhačevom mišljenju Trtić), te piše o dalmatinskoj koloniji u Napulju iz koje su potekli poznati talijanski skladatelji (Leo, Draghi, Morlacchi, Zingarelli, Corcia).[375] Govori i o slikama instrumenata koje je prikupio, a koje bi mogle poslužiti kao popratne ilustracije. O prikupljanju podataka za članak svjedoči i pismo upućeno skladatelju i violinistu Nikoli Strmiću od 14. prosinca 1888. (IX, 133) u kojem ga obavještava da će o njemu pisati, „pošto ste Vi, veleučeni Gospodine, prvi sadanji umjetnik Dalmacije“ te ga moli za primjerak djela *Nicolo Cav. de Strmić – Per molto estimatori, Zara*

[373] Pismo od 17. siječnja 1880. (VII, 25) Karlu Thernu u Peštu.
[374] Vidi: Ivan PEDERIN, Dalmacija u djelu Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild, *Rad Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, 2004, 395-424.
[375] Vidi: Stanislav TUKSAR, Franjo Ksaver Kuhač u mreži svojih kontakata na projektu Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild (1888–1902), u: Amra Bosnić – Nerma Hodžić-Mulabegović – Naida Hukić, *Muzika u društvu. Zbornik radova br. 11*, Sarajevo: Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu – Muzikološko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, 282.

1876.,[376] njegovu fotografiju te popis svih njegovih kompozicija. Četiri godine kasnije Kuhač je objavio tekst u 11. svesku *Dalmatien* (Beč, 1892) pod naslovom *Die Musik*,[377] dok je deset godina kasnije u posljednjem, 24. svesku, *Croatien und Slavonien* (Beč, 1902), objavio tekst *Volksmusik*.[378] Prije tiska, Kuhač je članak o glazbi u Dalmaciji poslao na pregled Hanslicku i uredniku čitavoga izdanja, piscu Josephu von Weilenu (1828–1889).[379] Stoga u pismu od 30. siječnja 1889. (IX, 138) poslanom Hanslicku u Beč Kuhač daje do znanja da je razočaran zbog saznanja da Weilen i Hanslick imaju višestruke primjedbe na njegov članak, između ostalog i na neke do sada nepoznate tvrdnje koje je Kuhač u članku iznio. Urednici su, uz prigovore tehničke prirode, poput ekscesivne duljine teksta te nepridržavanja preciznih uredničkih naputaka, izrazili negodovanje Kuhačevim znanstveno neutemeljenim „otkrićima" koje smatraju „neprovjerenim i nategnutim" te su prigovorili zbog svojevrsnog govora mržnje, posebice u odnosu na talijansku glazbenu tradiciju prisutnu u dalmatinskim gradovima. Tim prigovorima se Kuhač žestoko usprotivio govoreći da „(…) nije znao da se u tom djelu za koje je njegov članak namijenjen, ne smije napisati ono što je općoj muzikologiji nepoznato i što s njihove [uredničke, op. a.] strane nije priznato."[380] Svoje, njima apsurdne tvrdnje, poput uvrštavanja manje poznatih glazbenih diletanata u pregled povijesti glazbe pravda činjenicom da se općenito vrlo slabo uči o kulturi i glazbenom životu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije te da, primjerice, njemački leksikoni ne znaju ništa o postojanju Vatroslava Lisinskog koji je, između ostalog, autor dvaju opera. Kuhač zatim dodaje kako je spreman promijeniti članak, no želi ipak razjasniti neke stvari te navodi određene arhivske

[376] Autor biografije je najvjerojatnije Katnich. Na knjižici nije naveden autor, ali Strmićev suvremenik kronolog Giuseppe Sabalich navodi da je autor te biografije dr. Katnich. Vidi: Katica BURIĆ ĆENAN, Nikola Strmić i Antonio Ravasio – nositelji glazbenoga života u Zadru u drugoj polovini 19. stoljeća, *Bašćinski glasi*, 13/1 (2018), 125.

[377] Franjo Xaver KUHAČ, Musik. u: *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild (Dalmatien)*, Vol. 11, ur. Josef Weilen, Beč: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892, 204-212.

[378] Kuhač je doduše pisao o glazbi u Dalmaciji u svojoj studiji *O narodnoj glazbi i njezinom značenju u svjetskoj glazbi* [*Über die nationale Musik und ihre Bedeutung in der Weltmusik*] još 1869. godine. Studija je objavljena u Osijeku na njemačkom, a u Zagrebu na hrvatskom jeziku. Međutim, u studiji Kuhač kronološki navodi imena četrdesetak skladatelja i glazbenika od 15. stoljeća pa do svojih suvremenika, pri čemu je često naveo netočne godine rođenja te nije navodio izvore iz kojih je preuzimao podatke. Vidi: O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici. Estetička rasprava od F. Xav. Kocha, *Narodne novine* (*Novine Horvatzko-Slavonsko-Dalmatinske*), Zagreb, 1835: 35/1869, 148, 149, 150. Dotična imena donosi i u tada neobjavljenom *Historijskom uvodu* knjige *Ilirski glazbenici.*

[379] Više detalja o kontekstu nastajanja i sadržaju Kuhačevih tekstova te cjelokupnoj sačuvanoj prepisci Kuhač – Hanslick – Weilen vidi u: S. TUKSAR, Franjo Ksaver Kuhač u mreži svojih kontakata na projektu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild (1888–1902),* u: Amra Bosnić – Nerma Hodžić-Mulabegović – Naida Hukić*, Muzika u društvu. Zbornik radova br. 11,* Sarajevo: Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu – Muzikološko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, 269-309. <http://publications.mas.unsa.ba/index.php/zbornik/article/view/53/67>. (Zadnji pristup 5. 9. 2021).

[380] „(…) dass ich nicht wusste, dass man in dem Werke, für welches mein Aufsatz bestimmt war, nichts bringen soll, was der allgemeinen Musikwissenschaft nicht bekannt und von Ihr nicht anerkannt ist."

izvore kako bi potkrijepio iznesene hipoteze. Tvrdi kako je Metodovo notno pismo pravo, drži originale u rukama te namjerava objaviti rad o tom slabo poznatom notnom pismu i pripadajućoj mu teoriji. I dalje tvrdi da je Tartini Istranin te to potkrjepljuje postojanjem navodnih živućih nasljednika. Podatak da je Jarnović rođen u Palermu potječe iz Kukuljevićevog *Slovnika umjetnikah jugoslavenskih*, odakle ga je on preuzeo. Također tvrdi da su za talijansku glazbu i kulturu Hrvati puno više napravili nego Talijani za hrvatsku, budući da su se mnogi učenjaci i glazbenici školovali i djelovali u Italiji, uključujući i mnogo hrvatskih profesora koji su podučavali na sveučilištima u Padovi, Bologni i Beču. Iako je bio vrlo čvrstog stava da ne postoji narodna talijanska glazba u Dalmaciji („jer ne postoji niti jedno talijansko selo od Rijeke do Crne Gore") Kuhač je na kraju ipak modificirao članak sukladno uredničkim smjernicama. U pismu slovenskom glazbeniku Franu Gerbiču[381] izrazio je svoje nezadovoljstvo neslaganjem urednika te je tvrdio „da će članak za slovenski dio biti pronjemački, nakon Hanslickovih antislavenskih komentara".

S Hanslickom je korespondirao i kasnije, očekujući savjete i pomoć pri objavljivanju rukopisa *Die musikalische Ortographie,* djelo na kojem je radio nekoliko godina.[382] Uz pismo od 30. siječnja 1895. (X, 67) prilaže rukopis te vrlo proračunato moli Hanslicka da prihvati posvetu ako smatra da je djelo dovoljno dobro te da mu u tom slučaju predloži izdavača.[383] Vrlo ponosno tvrdi kako ga u Hrvatskoj nazivaju „hrvatskim Hanslickom" i šalju mu sve što ima veze sa slavenskom glazbom na procjenu. Iz pisma se saznaje o Kuhačevim planovima o pisanju drugog, sličnog djela, „koje mu se već dugo mota po glavi" i za koje već ima spreman materijal – *Die Lehre vom musikalischen Satzbau.* Međutim, u pismu iz rujna 1895. (X, 117) upućenog njemačkom muzikologu, orguljašu i skladatelju Heinrichu Reimannu (1850–1906), tada profesoru na konzervatoriju Klindworth-Scharweinka u Berlinu, Kuhač se jada kako se u Zagrebu osjeća kao odsječen od vanjskog glazbenog svijeta, a što se tiče muzikologije, odnosno istraživanja, nema nikoga na „slavenskom jugu" na čije razumijevanje može računati. Žali se na nerazumijevanje kolega za njegove „reformatorske" stavove, te objašnjava da bi morao imati barem dvojicu – trojicu prijatelja i učenjaka na svojoj strani, s kojima bi prodiskutirao predstojećim predmetima prije nego što ih dade u javnost. Reimannu spominje da se obratio Hanslicku, međutim, iz pisma je vidljivo da mu je Hanslick vratio neotvoreni

[381] Pismo od 16. veljače 1889. (IX, 151).
[382] Iz pisma od 13. studenog 1890. (IX, 208) Lavoslavu Vojski se vidi da je već 1890. radio na djelu, s kojim je planirao postati „svjetski poznat". Međutim, djelo je ostalo u rukopisu.
[383] Iz pisma od 5. rujna 1894. (X, 35) upućenog Samiju Svećenskom u Osijek vidi se da je Kuhač imao na umu djelo tiskati kod Breitkopfa & Härtela: „Djelo nema posla s narodnošću, sveopće je glazbeno. Do sada nemam jošte za djelo nakladnika, jer ga još nisam tražio, pošto imadem još mjesec dana posla s konačnom redakcijom, no želim ga posvetiti dr-u Hanslicku i nuditi nakladu Breitkopfu i Haertlu."

paket s pismom u kojem navodi razloge za svoj postupak, poput iscrpljenosti i bolesti, a između ostaloga mu je napisao: „Živa glazba je već godinama predmet moga interesa; čisto teoretske radnje o glazbenoj ortografiji, gramatici, itd. meni su tako jako daleke da bi moj sud mogao imati istinsku vrijednost.“ Kuhača je taj postupak veoma ozlovoljio, tvrdeći da je paket ostavio mjesecima ležati na stolu onako kako ga je dobio. Kuhač nije lako odustajao pa je ovo pismo poslano s namjerom da mu Reimann pogleda i ocjeni *Ortografiju.* Kao i Hanslicka, molio ga je da mu kaže njegov sud, pokoji savjet te ako mu se djelo svidi da mu predloži izdavača.

Godine 1898. u korespondenciji su zabilježeni apeli za javnu podršku vezani uz brošuru *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*.[384] Budući da je Kuhač 15. srpnja 1898. objavio djelo u vlastitoj naknadi, izazvao je polemiku u intelektualnim krugovima. U svom je pamfletu izravno optužio mlade umjetnike da pripadaju struji „koja teži za tim da našu mladež posvema pokvari, da joj isčupa iz srca smisao za moral, religiju, domoljublje i ina plemenita čuvstva i svojstva.“[385] Kuhač za dotične tvrdi da „nemaju ni kakve umjetničke stručne naobrazbe ili samo veoma manjkavu, no imadu drzovitosti zastupati književnost i umjetnost, koju nisu nikada učili ni teoretički ni praktički. (…) Takva čeljad nije vam nikada napisala valjan roman, spjevala valjanu pjesmu, niti imala kist u rukama; ali da sviet nekako zavara svojim tobožnjim oštroumljem, proglašuje sve ono, što se dosele u nas proizvelo, kukavnim. (...) To gramzenje za originalnošću uneseno je u Hrvatsku od tudjih agitatora, koji idu za tim, da sprieče Hrvate u njihovom naravnom razvitku, da im otruju krv i mozak...“[386] Među prvima je na Kuhačev pamflet odgovorio književnik i publicist Janko Ibler (1862–1926), napominjući kako se o njemu „ne može bez ironije govoriti.“, no, pravu je podršku mladim umjetnicima pružio Josip Frank u seriji novinskih članaka naslovljenih *U obranu hrvatskih umjetnika-odgovor na poslanicu Fr. Š. Kuhača*, objavljivanih u Hrvatskom pravu od 19. srpnja do 17. rujna 1898. godine. Po struci pravnik, Frank je u devet točaka u potpunosti pobio sve Kuhačeve teze ukazavši na svu njihovu netočnost i proturječje. Vrhunac polemike predstavljala je studija Ive Pilara *Secesija*, koju je objavio tijekom mjeseca kolovoza i rujna

[384] Franjo Š. KUHAČ*, Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima.* (U Zagrebu: Nakladom pisca, 1898). Povod za Kuhačevu brošuru bila je najava secesijske izložbe hrvatskih umjetnika 1898. godine.
[385] Fr. Š. KUHAČ, *Anarkija u hrvatskoj knjićevnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima,* 3.
[386] *Idem,* 4.

1898. godine u časopisu *Vienac*. Iste je godine Pilarova studija zbog velikog interesa javnosti tiskana kao posebna publikacija naslovljena *Secesija, studija o modernoj umjetnosti*.[387]

Vezano uz aktualnu javnu polemiku, pismo nastalo u kolovozu 1898. (XI, 214) Kuhač šalje već spominjanom pedagoškom piscu Ljuboju Dlustušu u Sarajevo te ga moli da svoj (pretpostavlja se pozitivan, op. a.) sud napiše u „nekim novinama", a ako to nije voljan da mu pismeno svoj sud pošalje privatno. Spominje kako ga je Janko Ibler „upravo gadno" napao u br. 180 *Narodnih novina* te je „na lopovski način stvar izvračao". Stoga moli da ga Dlustuš „kao vriedan odgojitelj mladeži i vrstan pedagog" zaštiti, pogotovo, kako Kuhač napominje, zbog toga što je brošuru pisao jer ga je „mnogo najodličnijih ljudi na to nagovaralo i molilo",[388] a on više nema snage za polemike koje je brošura potaknula.

Osim pisama, Kuhač je u svoj *Briefcopirbücher* (doduše rijetko) dodavao razne bilješke, podsjetnike pa i pojedine anegdote iz svojega života pa je primjerice zabilježio i susret s Dimitrijem Aleksandrovičem Agrenjevom-Slavjanskim, osnivačem i zborovođom poznate pjevačke kapele, s kojom je proputovao Rusiju i sve zemlje zapadne Europe te sjevernu Ameriku, izvodeći ruske narodne popijevke, a 1890. je nastupio u Zagrebu. Kuhač pod naslovom *Naknadno* (bez datuma, vjerojatno lipanj 1890.) opisuje svoj susret sa Slavjanskim, kojega je smatrao istomišljenikom kojega je htio zainteresirati za svoj rad:

> „Kad je Slavjanski Agrenev u mjesecu ožujku 1890 u Zagrebu koncertovao sa svojom družinom, predao sam mu moju zbirku popievaka uz ovaj upis: „Sada priznavaju tudji narodi skrušeno, da se Slaveni ne imaju sramiti svojom narodnom glasbom, dapače i to, da Slaveni mogu biti i uz glasbi za se poseban sviet, te da će budučnost i u umjetnostima nam pripadati. Do ovog priznanja natjerao si najviše ti neslavensku Evropu, dokazivajuć joj ponosom i umjetnićkom savršenošću, šta je ruska glasba. Za taj Tvoj veliki, sveslavenski patriotički čin, izričem Ti, slavni umjetniče, u ime hrvatskoga naroda najsrdačniju zahvalu. Na knjižicu „Josip Haydn i hrv. pučke popievke" napisao sam: „Hajdin i drugi njemački kompozitori porobili su slavensku pučku glasbu, ali su pri tom tajili izvor upotrebljenih melodija, već su sve stavili na račun njemačkog glasbenog genija. Dužnost je naša, da tomu kraj učinimo, jer aku su prije

[387] Ivo PILAR, Secesija. Studija o modernoj umjetnosti, *Vienac,* 30 (1898), br. 35, 540-541; br. 36, 555-557; br. 37, 570-575; br. 38, 590-591; br. 39, 603-605. Vidi: Željka Metesi Deronjić, „Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar," *Cris*, XI/1 (2009): 229-237.

[388] Ni u pismu Dlustušu niti u drugim pismima u kojima govori o razlogu pisanja brošure ne odaje imena osoba koje su prema njegovim iskazima bili pokretači ideje. Tako npr. u pismu od 16. kolovoza 1898. odvjetniku Josipu Laudenbachu ml. (XI, 217) objašnjava: „Ovu brošuricu nisam pisao iz vlastite inicijative nego na nagovor mnogo odličnih ljudi i vriednih patriota, medju kojima su bili sveučilišni profesori, svećenici, literati, slikari, pedagozi, sudci, gospodje i gospodjice. Dugo sam se opirao molbi tih mojih mandatora (…) ali kada mi je neki kanonik rekao, da je patriotična moja dužnost, da kao pedagog i umjetnik ustanem proti secesionistima i dekadentima, tada nije bilo više uzmicanja."

Slaveni radili samo u korist drugih naroda, to treba da sada radimo za se i samo za se. To je povod i smjer ove knjižice.“

U ovome su poglavlju istaknuti samo neki od Kuhačevih mnogobrojnih korespondenata koji su u većoj ili manjoj mjeri djelili Kuhačeve ideje o slavenskoj glazbi te s kojima je Kuhač entuzijastično polemizirao o aktualnim pojavama u svijetu glazbe i kulture. Upravo se po tim pismima može zaključiti da je Kuhač imao dobru reputaciju kod konzervativnije struje njegovih inozmenih kolega (Pivoda, Bartalus, Gerbič, Konopásek, Ságh, do neke mjere i Hanslick) koji su dijelili Kuhačeva razmišljanja o razvoju nacionalne glazbe, a predstavljao se kao netko tko je „stekao povjerenje mnogih čeških, ruskih, poljskih i ostalih slavenskih naučenjaka i umjetnika“ te da je upravo on centar tog slavenskog umjetničkog pokreta.[389] Potonju izjavu o „centru slavenskog umjetničkog pokreta“ valja uzeti s rezervom, no iz pisama proizlazi zaključak da je Kuhač bio vrlo dobro umrežen s istraživačima glazbe i profesorima s područja Srednjoistočne Europe.

[389] Vidi pismo od 4. veljače 1880. (VII, 41) Jánu Zigmundíku.

2.3. Molbe za pokroviteljstva, potpore i preporuke

„Sam samcat moram Hrvatsku zastupati u glazbenom pogledu, a da se ni vlada, ni tko drugi ne brine za moju eksistenciju.“[390]

Sadržaj Kuhačevih mnogobrojnih molbi uvjetovan je Kuhačevim društvenim položajem u to doba. Već je istaknuto da mu je pedagoški rad oduzimao mnogo vremena, a donosio malu zaradu, koju je štedio za svoja putovanja u svrhu sakupljanja narodnih popijevaka, a kasnije za njihovo izdavanje. Stoga je bio prisiljen na više instanci tražiti prvenstveno financijsku, ali i moralnu potporu. Kuhačeva kontinuirana borba za potpore obrađena je u članku Dubravke Franković *Socijalni status i profesionalne relacije Franje Ks. Kuhača* u kojem je autorica obradila Kuhačeve službene molbe, veliki dio njih za subvenciju izdavanja Zbirke te u kasnijoj dobi subvencije u vidu stalne mirovine koje je slao Saboru, Zemaljskoj vladi i banovima.

Uvidom u cjelokupnu korespondenciju vidljivo je da je između ostalog pisao banovima Levinu Rauchu (1819–1890), Károlyju Khuenu Héderváryju (1849–1918), Saboru i Zemaljskoj vladi, Akademiji znanosti i umjetnosti, Matici hrvatskoj, caru Franji Josipu I, srpskom knezu Milanu Obrenoviću (1854–1901), srpskom ministru prosvjete Milanu Kujundžiću (1842–1893), Srpskoj akademiji znanosti i umjetnosti, srpskoj kraljici Nataliji (1859–1941), vladinim savjetnicima u Bosnu i Ugarsku, te intelektualcima poput biskupa Strossmayera, Petra Preradovića, grofa Julija Jankovića itd. U molbama je predstavljao rezultate svojih dotadašnjih istraživanja i literarna djela, objašnjavao okolnosti u kojima se nalazi te što mu je potrebno da ostvari svoje ciljeve, naglašavajući da uz redovan (pedagoški) rad nije u mogućnosti posvetiti se istraživanjima i znanosti. Osim molbi upućenih raznim domaćim i inozemnim vladajućim strukturama i raznovrsnim znanstvenim i kulturnim institucijama, udrugama te društvima, redovito je pisao i istaknutim osobama koje su potencijalno mogle utjecati na dodijeljivanje prihoda iz državne blagajne. Vladajuće je strukture tražio novčanu pomoć pri izdavanju *Zbirke* te kasnije trajno uzdržavanje/penziju, dok se za financiranje putovanja obraćao znanstvenim i kulturnim institucijama te privatnim osobama. Za povremenu jednokratnu novčanu pomoć (uglavnom za tisak djela te putovanja) obraćao bi se privatnim osobama. Međutim, bitno je istaknuti da Kuhač sve do molbe banu

[390] Pismo od 10. prosinca 1897. (XI, 134) poslano zborovođi *Rodoljuba* Ivanu (Janu) Vlašimskom (1861–1942) u Viroviticu.

Levinu Rauchu 1869,[391] pisane „za podporu u umjetničke svrhe“ kako bi se otisnuo na terenski rad u Dalmaciju, nije vlasti molio za financijsku potporu, želeći prethodno svojim radom dokazati da je dostojan potpora koje traži. U dotičnoj molbi vlastima se prvi puta službeno predstavlja kao „skladatelj i teoretik glasbe“ koji se više od deset godina bavi narodnom glazbom te u tu svrhu sakuplja „narodne napjeve po Hrvatskoj i Slavoniji i po susjednih zemljah, gdje stanuje narod našega plemena“. Prije nego što se obratio banu, Kuhač je za potporu želio zamoliti cara Franju Josipa I. i to preko Srećka Laya koji je „putovao na prijem Njegovog visočanstva Cara u Zagreb“,[392] predstavljajući u prilogu pismu datiranom 1. ožujka 1869. svoja postignuća:

„Dosadašnji rezultat mojeg pothvata jest:

a) 800 pjesama s varijantama (neke se pjesme u različitim područjima također različito pjevaju), klavirska pratnja, mjerenje tempa, kompletan tekst (kako sam često teško ovo dvoje spoijo!) bilješke itd.

b) zbirka s 50 različitih narodnih plesova (Oro, Ostroljanke, Paračinka, Duneranka, itd.) s kratkim opisom plesnih figura, još nije u čistopisu.

c) 16 južnoslavenskih originalnih skladbi, objavljenih u tisku, među kojima posebno treba zapaziti Kolo, kojemu sam dao valjanu glazbenu umjetničku formu, potvrđeno je na inozemnim konzervatorijima, dobio sam na Zagrebačkoj izložbi medalju 1. klase.

d) pronalazak posebnog, veoma originalnog slavenskog notnog teksta skupa s pjevanjem, vjerojatno još iz vremena crkvenog raskola, starogrčki sistem, do pola sam već dešifrirao, u najmanju ruku pronašao ključ za to

e) raspravu o južnoslavenskoj glazbi, koji sam visokoj Jugoslavenskoj akademiji u mjesecu kolovozu 1868. poslao za objavljivanje (do sada još nema odgovora za to)

f) različite bilješke za raspravu o crkvenoj glazbi, ako i plesnoj glazbi, povijesti umjetnosti, itd.

(…)

Budući da ja težim sveukupnoj južnoslavenskoj glazbi, i neću svoju zbirku objaviti prije nego sve provincije budu dostojno zastupljene, pa Vas stoga molim za godišnju naknadu od 800 forinti da mogu u miru završiti započeti posao, jer će uskoro moje fizičke snage zbog prevelikog napora biti gotove, i tko zna koliko dugo će nacija ponovno morati čekati da se netko podvrgne tako ogromnom zadatku.“[393]

[391] Molba od 16. srpnja 1869. (II, 211).
[392] „Skizzen, herrn Felix Lay als er zum empfang Sr. majestät des Kaisers nach Agram reisete“.
[393] „Das bisherige ergebniß meiner unternehmung ist:

Za isto je putovanje molbu uputio i na Jugoslavensku akademiju znanosti, obrativši im se dopisom od 26. srpnja 1869. (II, 214):

> „Poznato je slavnoj akademiji iz mojih dosadašnjih razprava o jugoslavenskoj glasbi, da se bavim sabiranjem narodnih napieva, pa sam hvala Bogu već mnogo toga sakupio. Bilo bi suvišno da slavnoj akademiji razlažem potrebu takove sbirke za naš glasbeni napredak, i koliko je glasbeno blago u narodu našem zakopano. Zna to slavna akademija i sama, jedno moram medjutim da reknem. Do sada sam se ja jedini bavio tim poslom, pa sam prošao velikim dielom jugoslavenskih zemalja, i to sve svojim troškom. Ostaje mi za sada, da ju obadjem, samo još Dalmacija i Bosna. Kakve su moje okolnosti, moram taj put načiniti još ove godine, jer mi to kašnje po svoj prilici ne će biti moguće. Al buduć da sam se već istrošio deset godišnjim bezplatnim radom, usudjujem se moliti slavnu jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti, da mi blagoizvoli podieliti novčanu podporu, da uzmognem čim prije na put poći, i velikim trudom i troškom započeto djelo bar doniekli svršiti.“[394]

Nadalje, 1875. Kuhač je mnogo molbi odaslao s ciljem da podmiri tiskarske troškove za prijevod Lobeovog *Katekizma glazbe.* Molbu je prvo uputio 10. siječnja 1875. (IV, 14) Odjelu za bogoštovje i nastavu*,* predloživši da Vlada naruči primjerke *Katekizma* te da djelo preporuče kao udžbenik na srednjim školama, a time bi bili podmireni tiskarski troškovi. Međutim, iz pisma od 19. veljače 1875. (IV, 25) gimnazijskom profesoru Stjepanu Kućaku je vidljivo da je Vlada, na Kuhačevo razočaranje, kupila samo 60 primjeraka. Sličnu je molbu uputio i 15. siječnja 1875. (IV, 16) barunu Gustavu Prandau u Valpovo. Kuhačeva je ideja bila da Prandau kupi 50 ili 100 primjeraka *Katekizma* te podijeli učiteljima u okolici da ga koriste u nastavi. Nadalje, između 19. i 29. lipnja 1877. (IV, 155) obratio se i banu Ivanu

---

a) 800 lieder mit varianten (da manche lieder in verschiedenen gegenden auch verschieden gesungen werden), klavirbegleitung, ausmessung des tempos, vollständigem texte (wie schwer brachte ich oft diesen zusammen!) anmerkungen etc.
b) eine sammlung von 50 verschiedenen volkstänzen (Oro, Ostroljanke, Paračinka, Duneranka, etc.) mit kurzer beschreibung der tanzfiguren, noch nicht in reinmanuscript.
c) 16 südslavische original compositionen, durch den druck veröffentlicht, worunter der figuren Kolo besonders zu bemerken ist, da ich demselben erst eine giltige musikal. kunstform gegeben habe, wurde an ausländischen conservatorien geprüft, erhielt bei der Agramer ausstellung medaill I cl.
d) auffindung einer eigentümlichen höchst originellen notenschrift der Slaven, sammt ihren gesängen, warscheinlich noch aus der zeit der kirchenspaltung; altgriechisches sisteme, habe sie zu hälfte schon entziffert, oder wenigsten den schlüssel dazu gefunden.
e) eine abhandlung über südslavische musik, der hohe südslav. akademie im monat August 1868 zur veröffentlichung übersendet. (bis dato noch keine antwort darüber)
f) verschiedene notizzen zu abhandlungen über kirchenmusik deto tanzmusik, kunstgeschichte etc.
(…)
Da ich eine allgemeine südslavische musik anstrebe, und meine sammlung nicht eher veröffentlichen will, bis alle provinzen würdig darin vertreten sind, so bitte um eine järliche pension vom 800fl damit ich in ruhe das begonnene werk vollenden kann, denn durch die übergroße anstrengung werden meine phisischen kräfte bald dahin sein, und wer weiß wie lange die nation wieder wird warten müssen, bis sich jemand so einer riesigen aufgabe unterzieht.“

[394] Kuhač nije ništa nudio zauzvrat, osim dovršetka djela.

Mažuraniću (1814–1890) s molbom za potporu od 300-400 forinti, a kao argument je naveo da ne može uzdržavati obitelj sa svojim teškim umjetničko-znanstvenim radom, pogotovo u ljetnom periodu od srpnja do listopada, budući da neće imati instrukcije koje su mu glavni izvor prihoda. K tome, nadodaje, ima reumu u nogama te mora „što prije ići u kupelj“ zbog čega ne može raditi.

Prvu molbu Saboru Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Kuhač je uputio u srpnju 1871, nudeći na otkup ili tisak na trošak Sabora zbirku *Južno-slovjenske narodne popijevke,* tražeći 12.000 forinti, na što Sabor nije pristao.[395] Saboru se ponovno obraća prije samog objavljivanja *Zbirke* zbog velikih tiskarskih troškova te 20. prosinca 1877. (V, 45) upućuje molbu za godišnju potporu od 2.000 forinti za vrijeme izdavanja zbirke, odnosno ukupno 8.000 forinti, opširno argumentirajući svoj zahtjev i objašnjavajući da je *Zbirka* „temelj narodne umjetničke glazbe“ te će kao takva veoma doprinijeti razvoju drugih znanstvenih disciplina, poput estetike, povijesti umjetnosti te povijesti kulture. Kuhaču je svota za tisak prvog sveska *Zbirke* odobrena, no u cijelosti mu je isplaćena tek 1879. godine.[396] Saboru se obratio i 1. siječnja 1879. (VI, 1), ponovno tražeći potporu od 2.000 forinti zbog ogromnih tiskarskih troškova i slabe prodaje djela. S tim u vezi obratio se i banu Ivanu Mažuraniću 22. kolovoza 1879. (VI, 229) te ga je molio da mu se doznači barem 1.200 forinti, svotu u iznosu koji je bio dužan tvornici papira. Mažuraniću je objasnio da je ukupni trošak tiska preko 4.000 forinti, dok 400 pretplatnika priskrbi oko 2.000 forinti, što je duplo manje. Uz navedeno, nastavio je, novci su mu potrebni za život, budući da nema vremena raditi jer svo vrijeme izgubi za izradu, redakciju i administraciju djela. Ban i Sabor nisu imali sluha za Kuhačeve jadikovke te se iz molbe od 7. lipnja 1880. (VII, 116) može saznati da je primio samo „malu podporu“.[397] Kuhač je vlasti u još mnogo navrata molio za potporu za izdavanje *Zbirke*,[398] a molbama je prilagao i pozitivne domaće i inozmene recenzije. Na recenzije, posebice na onu Eduarda Hanslicka, upozorava i u molbi od 11. rujna 1880. (VII, 182) poslanoj banu Ladislavu Pejačeviću, u kojoj moli potporu od 1.800 forinti kako bi mogao završiti s izdavanjem. Kuhač je bio svjestan da mu pri promociji umjetnosti kao takve, ali i njegovog

[395] Franković navodi kako je Kuhačeva molba razmotrena na saborskom zasjedanju 1873. godine, no nije se odlučio na otkup ili tisak *Zbirke.* Vidi: D. FRANKOVIĆ, Socijalni status i profesionalne relacije Franje Ks. Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 35.
[396] Vidi molbu od 5. siječnja 1879. (VI, 9) u kojoj Kuhač moli da mu se isplati preostalih 1.500 forinti od odobrenih 2.000.
[397] U molbi nije specificiran iznos. Međutim, u molbi Saboru za financiranje *Zbirke* od 16. ožujka 1882. (VIII, 132) navodi da je za prvu knjigu dobio 2.000 forinti, za drugu 800, dok je za treću i četvrtu knjigu dobio ukupno 1.000 forinti.
[398] Vidi npr. molbu Zastupstvu grada Zagreba od 30. rujna 1880. (VII, 183) ili molbu za potporu upućena Saboru od 10. listopada 1880. (VII, bez broja).

djelovanja najviše mogu koristiti podrške koje dolaze od viših i utjecajnih društvenih slojeva. Njegova razmišljanja sažeta su u dijelu pisma od 17. siječnja 1882. (VIII, 69). Đuri Jelačiću u kojem navodi:

> „Kod nas, gospodine grofe, prebrzo se zaboravi kada netko otvoreno kaže svoje principe, koji nisu političke prirode. Tako sam ja prije desetak godina u *Viencu* u ciklusu članaka pokušao našim patriotima objasniti da se umjetnost ne može održati bez potpore velikana, jer upravo aristokracija zbog svojeg odgoja može više cijeniti i voljeti umjetnost nego građanin, koji zbog svoje ograničenosti umjetnosti ne može imati pravi sud, i hvali ono u što je siguran da su plemstvo ili oni koji se razumiju u umjetnost proglasili dostojnim hvale...“[399]

Zanimljiva je i pomalo bizarna molba poslana 14. svibnja 1884. (VIII, 431) banu Khuenu-Héderváryju u kojoj moli da ga se imenuje pravim učiteljem kraljevske realke „uz dotična beriva i uz dopust na neizvjestno vrieme“. U mobi se predstavio kao „onaj koji je stvorio hrvatsku glazbenu terminologiju“ i da je „jedini glazbeni teoretičar u zemlji koji to ime zaslužuje“, te je molbi priložio *Zbirku* i svoje radove *Opis i poviest narodnih (pučkih) glazbala južnih Slavena, Josip Haydn i hrvatske pučke popievke, Katekizam glazbe* i *Sachliche Einleitung zur Sammlung Südslav. Volkslieder.* Svoje zahtjeve objašnjava time kako bi ga dotično zaposlenje riješilo briga za materijalni opstanak te bi se mogao nesmetano posvetiti znanstvenom radu. Tu je naglasio kako namjerava utemeljiti novu vrstu znanosti o glazbi – „sravnjivajuću muzikologiju“ te da su neki rezultati već predstavljeni u studiji *Die Eigenthümlichkeiten der magyarischen Volksmusik.* Po istim metodama Kuhač je želio obraditi i hrvatsku glazbu te tome treba posvetiti mnogo vremena. Predstavivši svoje planove, bez ustručavanja postavio je uvjet da ako ga se imenuje učiteljem da mu se dozvoli dopust na duže vrijeme, uz kompromis da u nekom javnom zavodu nekoliko sati mjesečno ipak povremeno predaje. Naravno da ovakve do neke mjere apsurdne molbe nisu naišle na pozitivan odgovor od strane vlasti. Međutim, iz dopisa od 15. studenog 1885. (VIII, 518) Zemaljskoj vladi saznaje se da je 18. lipnja 1885. Kuhaču ipak dodijeljeno 600 forinti stipendije za nastavak djelovanja, no iz pisma od 25. veljače 1886. (VIII, 530) u kojemu Ljudevita Vukotinovića traži za savjet što mu je činiti, vidljivo je da je Kuhaču taj novac nije bio dovoljan za egzistenciju. Stoga je Vukotinovića molio da mu pomogne odlučiti koji

[399] „Bei uns, Herr Graf, vergisst man eben gar zu schnell, wenn Jemand seine Grundsätze, die nicht politischer Natur sind, öffentlich kund gibt. So habe ich vor etwa 10 Jahren im Vienac in einem Artikel-Cyklus unseren Patrioten begreiflich zu machen gesucht, dass die Kunst ohne Gunst der Grossen des Landes nicht bestehen kann, und zwar deshalb nicht, weil die Aristokrazie in Folge ihrer Erziehung den Wert der Künste besser beurteilen und aufrichtiger lieben kann als der Bürger, der bei seiner Beschränktheit in Kunstsachen kein wahres Urteil haben kann, und nur dort Beifall heuchelt, wo er sicher ist, dass der Adel oder Kunstverständige, die betreffende Sache als eine des Beifalls würdige erklärt haben…“

prijedlog da podnese u sljedećoj molbi – naime Kuhač je zamislio četiri njemu prihvatljive opcije: stipendiju za umjetnike (lebenslängliches Künstler-Stipendium); izvanrednu profesuru na Franz-Josef Sveučilištu (Povijest i Estetika glazbe); reorganizaciju Glazbenog zavoda i osnivanje konzervatorija, pod uvjetom da on bude voditelj instituta i profesor muzikologije; osnivanje katedre za mađarsku, slavensku i njemačku glazbu na budimpeštanskoj glazbenoj akademiji gdje bi on bio profesor. Naravno, ističe kako bi mu najviše odgovarala opcija da primi doživotnu umjetničku stipendiju, jer tako bi mogao nesmetano nastaviti svoj znanstveni rad.

Ponovnu molbu Saboru očajni je Kuhač uputio 14. studenog 1889. (XI, bez broja) moleći za trajnu opskrbu jer je „stekao zasluge na polju glazbene umjetnosti i znanosti“ te godinama radi na sravnjivajućoj muzikologiji, „koju je znanost on osnovao i prilično već i preveo, no koje djelo jošte gotovo nije, jer k takvom radu treba vremena pa i bezbrižne eksistencije“. Kuhač ističe da nije uživao stalnu pomoć kao drugi koji su imali slične uspjehe, nadodajući da:

> „…se i nada, da će mu visoki sabor dozvoliti i podieliti, bar sada u starim danima, kad više ne može uzdržavati vlastitom snagom sebe i svoju obitelj, primjerenu i dostojnu doživotnu obskrbu mjesto mirovine, ne bi li molitelj mogao kraju privesti, što je zasnovao i započeo bio na korist umjetnosti i na čast domovine.“

Niti ova molba nije urodila plodom, a Kuhač je za to krivio predstojnika Stjepana Speveca (1839–1905) u budžetnom zboru koji je (prema Kuhačevim navodima) rekao da ne zna što je Kuhač to radio da bi zaslužio penziju.[400]

Kuhač je zaista bio očajan, o čemu svjedoči molba od 23. kolovoza 1891. (IX, 216a) upućena Ravnateljstvu Glazbenog zavoda u kojoj je molio za mjesto redovitog učitelja na Zavodu. Kuhač se prijavio da predaje predmete Nauk o sazvučju (Harmonielehre), Glazbeni pravopis, Glazbenu sintaksu ili Nauk o melodiji i o kontrapunktu. Uz navedeno, ističe kako bi želio predavati i predmete Glazbeni pravopis i Nauk o melodiji, dva nova predmeta glazbene teorije koje je on osnovao i sistematički proveo, te da će opsežno djelo *Glasbeni pravopis* biti za dva mjeseca štampan na njemačkom jeziku:

> „Nije dvojiti, da će se jedan i drugi od ovih predmeta čim budu knjige obielodanjene uvrstiti u naukovni plan svih viših glazbenih škola, a mislim da bi Visokoj kralj. zemaljskoj vladi godilo,

[400] Vidi pismo iz prosinca 1889. (XI, 186) župniku Lavoslavu Vojski u Bednju.

kada bi se ova dva predmeta na našem glazbenom zavodu prije predavala nego na kojem inozemskom.“

Uz plaću od 900 forinti od Glazbenog zavoda Kuhač je Zemaljsku vladu tražio i doplatak ad personam od 600 forinti (koje je već primao), obrazlažući da priprema scripta za nastavu oduzima svo slobodno vrijeme:

„To moli potpisani pako i za to, jer godišnja plaća od devet sto forintih nebi bila nikakva nagrada za odavanje putem javnog predavanja teoretičnih mojih glazbenih obretah koje izim potpisanoga u cielom glazbenom svietu do sada jošte nitko ne zna. Ovo se osobito proteže na osebine narodnoga glazbenoga stila na tajne, koje valja znati, ako će koji komponista htjeti pogoditi duh narodne melodizacije. Mislim pako, da bi naš glazbeni zavod znatno skočio u glasu, kada bi se na tom zavodu ne samo učilo komponovati, već i hrvatski komponovati.“

Kuhač nije izabran na natječaju, a vrlo je lako moguće da je razlog, osim Kuhačevih konflikata te neslaganja s profesorima i Ravnateljstvom Zavoda, bila i Kuhačeva svojevrsna pohlepa te činjenica da je potraživao dodatne prihode, poput doplatka od 600 forinti kao nagradu za „originalnost predmeta“ koje je želio uvesti, a javna tajna je bila što misli i govori o potpredsjedniku Ravnateljstva Vjekoslavu Klaiću.[401] Međutim, iz izvještaja kojeg je 24. kolovoza 1891. (br. 200/891) Zavod uputio Zemaljskoj vladi vidljivo je kako je usprkos Kuhačevom odnosu sa Zavodom, Ravnateljstvo ipak pružilo ruku Kuhaču te je navelo da smatra da Kuhač neće biti u stanju sâm predavati sve predmete, ali je molilo Vladu da se povisi Kuhačeva dotacija na 900 forinti kako bi on na školi predavao samo neke predmete kao honorarni profesor.[402]

Još uvijek neriješene egzistencije, Kuhač se 20. lipnja 1898. (XI, 192) obraća gradskom vijećniku Gjuri Deželiću s molbom da da zamoli odbor Matice hrvatske (koje je i Kuhač član) da mu dade potporu od 150 do 200 forinti, priznavši da se on kao odbornik srami pisati takvu molbu, no novac mu je jako potreban. Kasnije iste godine ponovno se obraća Vladi, odnosno Odsjeku za bogoštovlje i nastavu 26. studenog 1898. (XI, 225), koju moli za doživotnu opskrbu, budući da zbog godina (imao je već 65) više nije mogao uzdržavati svoju obitelj, pogotovo ne u Zagrebu. Međutim, Kuhač je primio samo jednokratnu pomoć od 300 forinti, o čemu svjedoči zabilježena *Namira* od 28. travnja 1899. (XI, 260). Ne vidjeviši drugo

[401] Primjerice da je „njegova nakana je odstraniti sve domaće sile, da može uz pomoć tudjinaca hrvatsku glazbu uništiti“ (pismo od 16. travnja 1894. (X, 11) Žigi Brunneru, poreznom oficijalu u Osijek) te da je Glazbeni zavod „Glazbeni zahod, to gospoduje s njim oberstručnjak Vjekoslav Klaić“ (pismo od 21. srpnja 1894. (X, 32) gradskom kapelniku Tomi Šestaku u Koprivnicu).

[402] Vidi: D. FRANKOVIĆ, Socijalni status i profesionalne relacije Franje Ks. Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 45.

rješenje, Kuhač banu Khuenu-Héderváryju 14. listopada 1899. (XI, 291) nudi za otkup zbirku od „40 omota s 82 komada“ autografa i prijepisa Lisinskijevih skladbi, a budući da je pjevačko društvo *Kolo* već posjedovalo Lisinskijeve skladbe koje su kupili od Štrige, Kuhač banu sugerira da i skladbe iz njegovog arhiva pokloni *Kolu* kako bi sve bilo na okupu. Iako je od 1900. godine Kuhaču godišnja subvencija udvostručena na 2.400 kruna, odnosno 1.200 forinti,[403] ni taj iznos mu nije bilo dovoljan te 24. studenog 1906. (XIII, 31) moli stalnu mirovinu, tvrdeći da ne može živjeti od 200 kruna mjesečno, a ne može više zarađivati. Obrazlaže da mora imati veliki stan zbog biblioteke te u glazbenom pogledu zastupati „i otačbinu i vanjski svijet“. Usporedbe radi, navodi bezbrižnu egzistenciju kakvu je imao njemački muzikolog i profesor Ludvig Erk (1807–1883) koji je sabirao popijevke te izdao njih 327 u Berlinu 1856. godine te mu je pruska vlada dodijelila 3.000 talira (jedno 10.000 kruna) doživotnu mirovinu. On, nastavlja, koji je pak sabrao 4.000 pučkih melodija južnih Slavena te izdao 1.600 popijevaka na svoj trošak, ne traži mirovinu kao Erk, nego 4.800 kruna godišnje stalne mirovine. Vezano uz molbu obratio se 30. studenog 1906. (XII, 34) i narodnom zastupniku i župniku Andriji Jambroviću te, godinu dana kasnije, banu 24. listopada 1907. (XIII, 109) Aleksandru pl., Rakodczayju (1848–1924),[404] u kojemu ističe da je jako bolestan, odnosno da ima bruh i da ne može više radom zarađivati, a više od pedeset godina je služio cijelom narodu za kulturni napredak. Sada se, navodi, „zbog neimaštine“ obraća njemu te ga moli od 600 do 1.000 forinti da podmiri dugove i da preživi zimu. Svjestan banovog promađarskog svjetonazora, Kuhač tvrdi da se ne želi njemu, „prijatelju mađarskog naroda“, ulagivati, ali je smiono spomenuo da je u mladosti bio „mađarski pisac“, da se školovao u Pešti, bio suradnik novina *Vasárnapi Ujság*, a kasnije je uvijek radio za glazbeni napredak mađarskog naroda. Također, ističe da je imenovan i članom uredničkog odbora društva *Magyarorszagi Néprajzi Társaság* [Mađarskog etnografskog društva]. Godine 1908. odlučeno je da Kuhač dobiva 4.800 kruna godišnje uz uvjet da dovrši V. svezak *Zbirke popivaka.* Kuhač je molbe Saboru uputio još 8. travnja 1910. (XIII, 227) želeći da mu se dotična stipendija pretvori u mirovinu te u molbi od 20. siječnja 1911. (XIII, 272) „Franjo Kuhač, utemeljitelj nove glazbene znanosti 'muzikologija'“ traži da mu se mjesečni stipendij povisi sa 400 na 500 kruna i da se pretvori u doživotnu mirovinu. Ban Nikola pl. Tomašić (1864–1918), nakon još jedne molbe upućene 15. veljače 1911. (XIII, 274), četiri mjeseca prije smrti, udovoljio je Kuhačevim zahtjevima te mu je iznos uvećan za 100 kruna.

[403] *Idem*, 47.
[404] Pismo je adresirano na Aleksandar pl. Radkoczaya.

Osim molbi za stipendije i doživotne opskrbe, Kuhač je mnoge molbe pisao s nadom da će ostvariti prijeko potrebno zalaganje utjecajnih osoba za njegove ciljeve, svjestan da bi protežiranje od strane utjecajnih osoba bio dokaz da njegov rad ima znanstvenu težinu. Često razočaran ponašanjem hrvatskih intelektualaca i vladajućim institucijama korespondirao je s mnogim inozemnim stručnjacima s ciljem da ona djela za koja nije dobio niti potporu niti mogućnost objavljivanja tiska i objavi u inozemstvu ili da mu napišu pozitivno mišljenje o djelu, budući da je inozemna recenzija dodatno davala na važnosti. Tako o *Zbirci* i svojem istraživačkom radu piše u pismu pisanom između 21. i 23. srpnja 1878. (V, 145) povjesničaru i političaru Christianu Ritteru D'Elvertu (1803–1896), tadašnjem gradonačelniku i ravnatelju *Musikvereina* u Brnu, moleći ga da mu bude zaštitnik te da angažira ljude koji će sakupljati pretplatnike. Pismo sličnog sadržaja uputio je i 26. srpnja 1878. (V, 147) Johannu Straussu ml. (1825–1899) u Beč, moleći da uglazbi koju od melodija iz *Zbirke*, uz uvjet da na naslovnoj strani naznači od kuda je melodija preuzeta, želeći na taj način reklamirati djelo u inozemstvu. Za pomoć se primjerice obratio 10. listopada 1878. (V, 186) episkopu Gerasimu Petranoviću (1820–1906) u Kotor, zatim u studenom 1878. (V, 216) Predsjedništvo Srpske matice moli da mu sakupe pretplatnike za ćirilično izdanje, dočim 13. ožujka 1880. (VII, 58) za pomoć moli i biskupa nekadašnje senjsko-modruške biskupije Juraja Posilovića (1834–1914), te „Zastupstvo grada Osijeka“ u prosincu 1881. (VIII, 40), tražeći doprinos za tisak V. knjige *Zbirke.* Nadalje, svoj je rad na *Zbirci* predstavio i Eduardu Hanslicku, kao i Franzu Lisztu u Peštu 5. travnja 1881. godine, o čemu je već bilo govora.[405]

Kuhač je razne molbe za potporu, bila ona financijska ili moralna, pisao često i ustrajno, iako se u pojedinim pismima kolegama predstavljao kao netko tko nema namjeru „dosađivati“ aristokraciji i vlastima da mu financijski pomognu. To dočarava pismo od 6. svibnja 1880. (VII, 95) upućeno pravniku Dragutinu Neumannu u kojemu se žali da mu barun Prandau i biskup Strossmayer nisu financijski pomogli: „Moguće da bi čovjek od njih šta dobiti mogao, kada bi im često dosadjivao, ali to se karakterom mom ne slaže, te im voljim ostaviti jeftinu tu slavu.“ U pismu ogorčeno te ne posve iskreno nastavlja:

> „Na zahvalnost i slavu nisam računao, jer svaki je pošten Hrvat dužan, da za narod radi, ali da će mi dugotrajni rad i doprinešene žrtve ovako biti ignorirani, toga se nisam nadao. Nije dakle nikakva osvjeta, ako Vam kažem, da ću uslied toga, sav ini material, što imadem izim zbirke, ostaviti neizrađen, t.j. da sam prisiljen to učiniti.“

[405] Vidi str. 108.

Međutim, pismo datirano samo devet dana nakon pisma upućenog Neumannu, od 15. svibnja 1880. (VII, 105), svjedoči upravo suprotnome. Kuhač šalje molbu biskupu Strossmayeru za potporu od 100 forinti „zbog oskudice“, tvrdeći da mu je obećao svake godine nekoliko stotina forinti dati za *Zbirku*, a do sada je od tog iznosa dobio samo 300 forinti. Skromno nadodaje da ga ne bi molio da se ikako drugačije može izvući iz duga, za koji su, naravno, krivi drugi: „Ali pošto mi je lanjski sabor uslied cincarije odjelskog predstojnika pr. g. Živkovića uskratio od obećane mi subvencije 1.200 forinti, to sam se već s drugom knjigom zadužio.“ Također, uz pismo od 12. ožujka 1881. (VII, 245) biskupovom tajniku Josipu Vallingeru šalje primjerak *Zbirke* za biskupa „u krasnom vezu“ te moli Vallingera da upozori biskupa na mjesto gdje je istaknuo da „narod samo Njemu zahvaliti ima, što sam tu knjigu svršiti mogao“, dodatno istaknuvši „privrženost“ biskupu. Iz pisma i molbe za potporu od 500 forinti iz prosinca 1881. (VIII, 41) općinskom savjetniku i trgovcu Stefanu Heimu Osijek saznaje se da je primio ukupno 3.800 forinti od Sabora, 900 forinti od grada Zagreba i 500 forinti od biskupa Strossmayera, od čega je potrošio 5.000 forinti na tisak, i to 2.000 od svoje žene i 3.000 posuđenih novaca. Kuhač je bio uvjeren da će tek s petim sveskom *Zbirke,* čiji će trošak izdavanja biti 4.000 forinti, moći kompletno djelo ponuditi inozemnim knjižnicama te od prodaje moći vratiti dugove, što se nije ostvarilo. Očajan, 28. prosinca 1881. (VIII, 49) ponovno upućuje molbu biskupovom tajniku Josipu Vallingeru, svjestan da od Vlade ne može puno očekivati – 23. prosinca bio je kod bana Ladislava Pejačevića i molio da mu pomogne iz zemaljskih sredstava, na što mu je ban (prema Kuhačevom navodu u dotičnom pismu) bahato odgovorio:

> „Budget je previše obterećen i previše se troši na literarne svrhe; u buduće neće to smjeti više biti. Investirati moramo, gosp. Kuhaču, investirati, ne pako na popievke trošiti. Ja Vam pomoći ne mogu. Z bogom.“

Kuhač se stoga dosjetio da mu pjevačka društva putem koncerata skupe novac da djelomično otplati dugove, no nije skupljeno puno novaca. U pismu napominje da je dužan preko 3.000 forinti te da je netko na Badnjak po Zagrebu razglasio da se ustrijelio.

Moglo bi se reći da je Kuhač bez ustručavanja slao molbe za svaki cilj koji je namjeravao postići, iako molbe često nisu urodile željenim plodom. Tako je i za članstvo u Jugoslavenskoj akademiji znanosti za rukav ponovno potezao Akademijinog pokrovitelja biskupa Strossmayera u pismu od 30. travnja 1883. (VIII, 372), naglašavajući da ga je Srpsko učeno društvo već 1870. imenovalo svojim članom:

„Prijatelji moji često su me nagovarali, da Vašu Preuzvišenost za to zamolim, tvrdeć da sam ja jedan od onih koji su najrevnije sliedili intencije Vaše Preuzvišenosti glede Južnog Slavenstva; ali meni je težko bilo za takvo šta Vašu Preuzvišenost moliti, nadajući se da će slavna akademija sama na tu misao doći, buduć skoro svake godine stranim piscem, koji su vrlo malo toj intenciji služili, tu čast podjeljuje. Nu doznavši od moga prijatelja Folnegovića, da Vaša Preuzvišenost sama misli, da bi zaslužio biti članom akademije, usudih se evo Vašu Preuzvišenost za to moliti."

Budući da nikada član nije postao JAZU jer je *Umjetnički razred* osnovan tek 1919. godine,[406] a pretendirao je na takvu titulu, 21. studenog 1886. (IX, 29) šalje pismo srpskom ministru prosvjete Milanu Kujundžiću s molbom da ga predloži za člana novoosnovane kraljevske Srpske akademije nauka i umetnosti, ponovno navodeći da je od 1871. godine dopisni član Srpskog učenog društva te da je dobio odliku crnogorskog kneza, ne navodeći da je i to odlikovanje sâm tražio:

„Pošto pako pripadam po radu i po držanju svome isto toliko Srbima koliko Hrvatima, opravdao bi bilo, da mi dade Njegovo Veličanstvo kralj srpski a s njim i srpski narod neku zadovoljštinu za moj rad."

Vezano uz primanje u Srpsku akademiju uputio je molbe i Panajotu Morphyju, gradonačelniku Zemuna[407] te kraljici Srbije Nataliji[408] pa čak i njenoj dvorskoj dami, Bosi Lešćanski.[409] Niti ova Kuhačeva molba nije urodila plodom te Kuhač nije postao član Srpske akademije nauka i umetnosti.

Presjek mnogobrojnih molbi koje je Kuhač uputio vlastima, institucijama, društvima te privatnim osobama najbolje dočarava Kuhačevu borbu za egzistenciju i materijalnu oskudicu, zbog koje je nerijetko znao u makjavelističkom duhu iskrivljavati istinu. S obzirom na položaj tada u mnogim aspektima nerazvijene Hrvatske te nepovoljnu političku i ekonomsku situaciju unutar Austro-Ugarske Monarhije Kuhaču je trebalo biti jasno da će većina njegovih molbi biti odbijena. Međutim, njegova upornost, tvrdoglavost, ali i taština te konfliktna i beskompromisna narav spriječili su ga da potraži i dobije stalno zaposlenje, stoga se djelomično sâm osudio na doživotnu borbu za egzistenciju. Također, može se zaključiti da neke molbe nisu riješene u Kuhačevu korist jer je, s obzirom na spomenute političke i

[406] Vladimir HUZJAN – Ana KANIŠKI, O Hrvatskoj akademiji, njezinim razredima i članovima rođenim na području sjeverozapadne Hrvatske. U povodu 30. obljetnice tiska časopisa Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 28 (2017) 450-451.
[407] Pisma od 23.studenog 1886. (IX, 30) i 6. prosinca 1886. (IX, 31).
[408] Pismo iz prosinca 1886. (IX, 33).
[409] Pismo iz prosinca 1886. (IX, 34).

ekonomske okolnosti, u neku ruku zaista pretjerivao s nerealnim zahtjevima, poput traženja profesorskog namještenja uz uvjet dugoročnog dopusta, a nije bio spreman, usprkos svojoj nezavidnoj financijskoj situaciji, odreći se komocija poput velikoga stana i života u Zagrebu.

2.4. Dogovori s izdavačima i knjižarama

„Vaša Plemenitosti! Potpora koju ste dali mladom slavenskom skladatelju neće biti zaboravljena. U dalekim godinama će se toga sjećati i Slaveni će morati priznati da njihova nacionalna glazba mora puno toga, ako ne sve, zahvaliti njemačkoj marljivosti (s moje strane) i njemačkoj poduzetnosti s Vaše strane.“[410]

2.4.1. Objavljivanje vlastitih skladbi

O Kuhačevim dogovorima s izdavačima oko izdavanja njegovih skladbi do sada nema objavljenih radova. Budući da velik dio pisama iz prve knjige korespondencije nije sačuvan, ne može se točno utvrditi kada je Kuhač stupio u kontakt s izdavačima i „trgovcima muzikalija“, no može se pretpostaviti da se to odvilo početkom 1860-ih godina. Iz korespondencije se stoga saznaje da je Kuhač:

a) dogovarao objavljivanje vlastitih skladbi, putem kojih se može saznati mnogo o tadašnjoj izdavačkoj praksi,

b) dogovarao prodaju zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke*

c) od nakladnika i knjižara nabavljao literaturu za satove klavira i koncerte učenika,

d) nabavljao literaturu potrebnu za istraživanja.

Kuhač je vlastite skladbe nakladnicima počeo slati početkom 1860-ih godina, a nastojao je objavljivati svoje skladbe kod stranih nakladnika – budući da se školovao u Pešti imao je kontakte iz studentskih dana (glazbenici A. Sipos, C. Thern, L. Nemeth) preko kojih je mogao lakše doći do nakladnika te tako lakše plasirati svoje kompozicije. Osim toga, takav potez je bio vrlo proračunat jer je objavljivanje kod stranih nakladnika značilo širi spektar mogućih kupaca, ali i određeni renome. Nakon što je prve dvije sklabe objavio u vlastitoj nakladi,[411] tri je sljedeća opusna broja (*Knospenzeit-Quadrille* (D-dur) za glasovir, op. 3, *Suzon-Polka* (F-dur) za glasovir, op. 4 te Sehnsucht nach der Heimarth (C-dur), valcer za klavir, op. 5) izdao u

[410] „Euer Wohlgeboren! Die unterstützung welche Sie dem (jungen) slavischen componisten zukommen lassen, wird nicht vergessen. In entfernten jahren wird man sich noch daran erinnern, und die Südslaven werden gestehen müssen daß Ihre nationale musik, dem deutschen fleisse (meinerseits) und dem deutschen unternehmungsgeist Ihrerseits, wenn nicht alles, so doch sehr vieles zu verdanken hat.“ Pismo od 18. listopada 1865. (II, 52) Carlu Antonu Spini.

[411] Radi se o skladbama *Lufttänzer-Polka (B-dur) für Pianoforte*, op. 1 te *Alba-Quadrille für Pianoforte*, op. 2.

Pešti kod prestižnog nakladnika Rozsavölgyi & Co.[412] Na skladbama nije označen datum izdavanja, no prema pismu od 24. veljače 1863. (I, 163) stricu Filipu Kochu u kojem navodi da je „komponirao više komada za klavir i predao ih javnosti u Beču, Pešti i Osijeku“, može se zaključiti da su početkom 1863. skladbe ili u procesu izdavanja ili su već bile objavljene.

Kuhač je iz istog razloga ustrajno pokušavao svoje skladbe objaviti kod bečkog nakladnika Carla Antona Spine (1827–1906),[413] budući da je Spinin renome vidio kao potencijal za vlastitu promociju i umrežavanje s drugim autorima i potencijalnim podupirateljima, što Spini i objašnjava u pismu od 18. listopada 1865. (II, 52) :

> „Možda ćete reći, ako sam siguran u tako veliki dobitak, zašto stvar ne izdam o vlastitom trošku – što je sada tako moderno. – Zbog jednog jedinog razloga, jer Vi imate najveću nakladu muzikalija u Austrijskoj državi, i uz to dosta inozemnih veza, dok jedna uboga knjižara u provinciji, kojoj bi muzikalije jednostavno morao povjeriti muzikalije, i putem koje ne bih mogao biti toliko poznat, kao što i ja i drugi želimo.“[414]

Međutim, Spina je nevoljko prihvatio Kuhačeve skladbe u nakladu te njihova poslovna suradnja nije tekla glatko. Iz najranijeg sačuvanog pisma Spini od 17. siječnja 1862. (I, 144) saznaje se da je Kuhač još 18. ožujka 1861. poslao rukopis skladbe *Souvenir d'une belle jour*[415] koju Spina u tom trenutku još uvijek nije objavio. Iz sljedećeg pisma Spini od 22. ožujka 1862. (I, 148) može se zaključiti da je priprema skladbe za tisak u procesu jer je Kuhač revidirao rukopis „i greške koje su se pojavile (većinom beznačajne) ispravio“ te je djelo tiskano tokom 1862. Spinu je tijekom sljedećih godina u nekoliko navrata kontaktirao u vezi izdavanja skladbi. U pismu od lipnja 1865. (II, 43) Kuhač se Spini ovoga puta predstavlja kao slavenski skladatelj koji ima „u vidu sve podrijetlom južnoslavenske narode“. Spini predlaže da osnuje nakladu za slavensku glazbu, uvjeravajući ga da će imati veći djelokrug trgovine,

---

[412] Tvrtku Rózsavölgyi és Társa su 1850. u Pešti osnovali Gyula Rózsavölgyi (1822–1861), sin skladatelja Márka Rózsavölgyija (1789–1848) te Norbert Grinzweil (1823–1890). Nova je tvrtka brzo uspostavila veze s drugim izdavačima glazbe u Austriji, Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj. Rast tvrtke je bio dodatno ubrzan akvizicijom manjih izdavača Józsefa Wagnera (1858) i Treichlingera (1874). Vidi: Ilona MONA, Rózsavölgyi és Társa, u: *NGrove*^{2}, sv. 21, London: Macmillan, 2000, 830.

[413] Carl Anton Spina je sin Antona Spine (1790–1857) koji je 1824. počeo suradnju s Antonom Diabellijem (1781–1858). Carl Anton im se pridružio 1850. godine i nastavio voditi posao nakon očevog i Diabellijevog umirovljenja 1851. godine. Vidi: Th. AIGNER, Spina, Carl Anton (1827–1906), Musikverleger, *Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation,* <https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Spina_Carl-Anton_1827_1906.xml>. (Zadnji pristup 6. 9. 2021).

[414] „Vielleicht werden Sie sagen, wenn ich so viel gewinn dabei weiss, warum ich die sache nicht auf eigene kosten – das jetzt so modern ist – herausgebe? – Aus der einzigen ursache weil Sie den grössten musikalienverlag in den Österreichischen staate haben, und zudem vielmehr auswärtige verbindungen, wie so ein armer buchhändler in der provinz, dem ich schlechterdings die musikalien in comission geben müßte, und durch den ich nicht so bekannt werden kann, wie ich und andere es wünschen.“

[415] Originalni naziv je *Souvenir d'une belle journée*, a skladba je posvećena Hermini Miksits.

uvjeren da će „imati i potporu, naročito od njegovih ekscelencija biskupa Josipa Strossmayera, vladajućeg kneza Srbije, grofa Jankovića, vlastelina Livadića u Hrvatskoj, plemića v. Preradovića (pjesnika i inženjerskog pukovnika Ministarstvu rata u Beču), Sundečića u Crnoj Gori itd.“. Međutim, Spina mu do početka 1866. godine nije odgovarao na pisma vezana za izdavanje djela, dok mu je pakete s naručenim notama i knjigama uredno slao,[416] što Kuhač komentira u već citiranom[417] pismu od 24. svibnja 1866. (II, 61) upućenom kulturnom djelatniku i etnografu Felixu (Srećku) Layu koji je tada boravio u Beču:

> „Stoga Vas molim da budete tako dobri da odete trgovcu muzikalijama g. Spini na Graben i ozbiljno ga upitati želi li mojih 6 slavenskih skladbi, koje sam mu dao još u mjesecu lipnju 1865. godine, konačno objaviti. Ja sam vezano za tu stvar Spini već slao upite, i to putem mojih pisama od mjeseca lipnja, listopada, studenog, ponovno studenog, veljače i jednom usmeno preko gospodina Harscha što je sve skupa rezultiralo samo time da mi je jednom pisao i u tom njegovom pismu izložio zabrinutost zbog honorara koji sam tražio. Kako bih brže došao do cilja, potpuno sam odustao od honorara, i čak sam spremno izjavio da ću od njega kupiti 50 primjeraka za gotovinu, ali nisam primio niti odgovor, niti korekture, niti moje rukopise. (…) Zato Vas molim, gospodine Lay, da osobno razgovarate s gospodinom Spinom i da ga potaknete da skoro izdanje; jer on može to lakše postići kad moja ponuda pokriva skoro – ako ne sasvim – troškove tiskanja. Ako Vi gospodinu Spini skrenete pozornost na maleno ime koje sam u svojoj zemlji stekao, možda će gospodin Spina odustati od krilatice: 'Za Južnoslavene ništa!'“[418]

Kuhač Spinino neodgovaranje na pisma nije mogao protumačiti drugačije nego kao posljedicu napetih političkih odnosa u tadašnjoj Habsburškoj Monarhiji. Svoja je razmišljanja o Spininom ignoriranju komentirao u pismu od 31. prosinca 1865. (II, 55) prijatelju Milanu Krešiću:

---

[416] „Niste bili primorani izdati dotična djela, ja sam Vas oslobodio honorara, čak sam dozvolio uvjet da me za moj rad platite primjercima, – ali nisam slutio da Vi gotovo pola godine možete držati rukopise bez da o tome izgovorite 'da' ili 'ne'.“ Vidi pismo od 28. studenog 1865. (II, 54).

[417] Vidi str. 100.

[418] „Ich bitte Sie daher, so gütig zu sein und zu dem musikalienhändler Spina am Graben zu gehen und ihn ernstlich auffordern er möge meine 6 slav. Klavircompositionen die ich ihm schon im monat Juni 1865 gesendet habe, endlich einmal der öffentlichkeit übergeben. Ich habe an herr Spina in dieser angelegenheit schon aufforderungen gerichtet lassen, u. z. durch meine briefe von Juni, Oktober, November, dato Novemb, Februar und eine mündliche durch herrn Harsch, welche alle zusammen nur die wirkung hatten dass er mir einmal schrieb und in diesem seinen briefe gegen das honorar das ich forderte bedenk[lich] erhob. Um schneller zum ziele zu gelangen, bin ich von einem honorar gänzlich abgestanden, und habe mich sogar bereit erklärt um 50fl exemplare von ihm gegen bar zu kaufen; allein ich habe auch auf dieses weder eine antwort, weder die correcturen, noch meine manuscripte erhalten. (…) Mein ersuchen an Sie herr von Lay geht also dahin, den herrn Spina persönlich zu sprechen, und ihm zu einer baldigen herausgabe zu bewegen; das er um so leichter bewerkstelligen kann, da mein angebot beinahe – wenn nicht ganz – die druckkosten decken. Wenn Sie herrn Spina auf eine kleine name den ich mir im lande schon errungen habe, aufmerksam, wird er vielleicht von dem Wiener walspruch 'für die Südslaven nichts!' abstehen.“

„Ali sada kao i ja znate, da dotične stvari ne odlučuju što je vrijedno, a što ne, nego promjenjivi slijed politike. U današnje vrijeme Beč samo gleda prema Mađarskoj, a time i Spina ne može započeti nakladu slavenskih muzikalija, kao što sam mu ja predložio. Kad se nadjača mađarsko ludilo, možda će Bečani ponovno baciti pogled na druge nacije, i Spina ili netko drugi će rado pristati otvoriti odjel za slavensku glazbu u svojoj izdavačkoj kući. Do tada ću raditi u pričuvi i ako u roku od 14 dana od Spine ne dobijem korekture, zahtijevat ću svoje rukopise natrag. (…)“[419]

Iako je Kuhač bio siguran da će skladbe biti objavljene tijekom 1865. godine,[420] pisma koja je Kuhač Spini uputio tijekom 1866. godine daju uvid o finalnim korekturama skladbi *Mi smo braćo ilirskog, Jugoslavjansko kolo, Bosansko kolo* i *Na grobu Lisinskog.* Kuhač u pismu od 7. lipnja 1866. (II, 62) objašnjava uporabu kvinti u skladbi *Bosansko kolo* (u prvoj verziji *Iz gorah*) koje karakterizira „divlje romantičan krajolik bosanski krajolik kao i nesnosan teret tamošnjeg stanovništva“,[421] dok kvinte (koje je korektor smatrao skladateljskom pogreškom) dočaravaju „kopiju prirode“:

„Istodobno Vas molim ako je još moguće da promijenite naslov „Iz gorah“ u Bosansko kolo, tj. Bosnischer kolo. Prvi naslov mi nije dovoljno karakterističan za te divlje romantičarske tonove. U svakom slučaju zvuči divlje i bosanski, što je i razlog što su u rukopisu u prvim taktovima 4. stranice stavljene kvinte. Te kvinte ni u kojem slučaju nisu pogreška, inače ne bi bile označene lukom; k tome kod sljedećeg ponavljanja istog dijela kvinte su izostavljene (strana 5, 3. redak); i prihvaćen je drugi način pratnje. Slaveni bi na ovaj postupak gledali kao na kopiju prirode, jer je kvinta omiljeni interval u slavenskim pjesmama, međutim njemačka publika bi lako mogla dijeliti mišljenje gospodina korektora i to proglasiti skladateljskom pogreškom i zato sam poprilično sklon promijeniti prve taktove 4. stranice tako kako se pojavljuje na 5. stranici, 3. na

[419] „Nun wissen aber Sie so gut wie ich, daß heute in dergleichen dingen nicht so viel der wert oder unwert entscheidet, als der wechselvolle gang der politik. Wien blickt gegenwärtig nur nach Ungarn, und es kann mithin ein Spina keinen verlag für slavische musikalien eröffnen, so wie ich es ihm vorgeschlagen habe. – Bis der Ungarrausch ausgeschlafen ist, werden die Wiener vielleicht auch wieder auf andere nationen blicken, und Spina oder ein anderer wird sich recht gerne herbeilassen, für slavische musik in seinem verlage eine eigene abteilung zu errichten. Bis dorthin werde ich in vorrat arbeiten, und wenn ich in 14 tagen von Spina keine correcturen erhalte, meine manuscripte zurückverlangen.“

[420] „Moje slavenske skladbe poslati ću i Vama i damama, sada još nisu u tisku, ali će izaći za mjesec do dva. Trenutačno imam 5 rukopisa i čekam da dovršim 6. Posljednji je slavonsko figuren Kolo, zajedno s detaljnim opisom i crtežom. Opis mi je zadavao mnogo posla. Glazba je originalna i ja vjerujem slavenska, barem je tako smatrana na Zagrebačkoj izložbi i za to mi je dana medalja prvog reda.“

[„Meine slavische compositionen werde ich Ihnen sowie auch den damen übersenden, jetzt sind sie noch nicht im drucke, kommen aber in 1-2 monaten heraus. Ich habe gegenwärtig 5 manuskripte, und warte bis ich das 6-te noch beendige. Das letzte ist ein slavonischer figuren Kolo, sammt ausfürlicher beschreibung und zeichnung. Die beschreibung hat mir viel zu schaffen gemacht. Die musik ist originel und ich glaube auch slavisch, wenigstens hat man sie bei der Agramer ausstellung für das angesehen und mir eine medaille erster classe dafür zugesendet.“] Pismo Branku Raiću od 26. travnja 1865. (II, 40).

[421] Pismo od 16. lipnja 1866. (II, 63) poslano grofu Juliju Jankoviću.

4. redak, no tada svakako moraju izostati listovi koji bi trebali prikazivati kvintu (4. stranica).“[422]

Kuhač mu je povodom finalnih korekcija prije izdavanja djela poslao znakovito pismo pisano između 1. i 25. veljače 1866. (II, 58) iz kojeg se može zaključiti da je u tom periodu Kuhač počeo razmišljati o promjeni imena i prezimena u hrvatsku inačicu. Kuhaču je „smiješno zvučalo“ da je autor skladbi koje nose slavenske nazive netko njemačkog imena:

„(…) također Vas molim da naslov Slavonsko kolo promijenite u „Jugoslavjansko kolo“, kao što bih volio i da se na naslovnoj strani ispod slavenskog teksta dade kratki njemački naslov, kao npr. na ovdje priloženom rukopisu; na slavenskom natpisu molim Vas da moje ime napišete Franjo Šaverio Kuhač, a u njemačkom dijelu Fr. Xav. Koch. Dvostruki natpis je iz razloga što se njemački jezik znatno više koristi nego južnoslavenski i zato što ne želim da se misli da sam nacionalizirao svoje ime, uvijek ću zadržati svoje njemačko ime, međutim zvuči smiješno da je cijela naslovnica na slavenskom i onda se odjednom pojavi ime Koch.“[423]

Usprkos brojnim korekturama i detaljnim uputama[424] o tekstu koji bi trebao pisati na naslovnicama djela, čak su tri skladbe[425] tiskane s greškama, a to se saznaje iz Kuhačevog pisma Milanu Krešiću od 14. rujna 1866. (II, 74):

---

[422] „Zugleich ersuche ich Sie wenn es noch möglich ist den tittel „Iz gorah“ in Bosansko kolo d. i. Bosnischer kolo umändern zu lassen. Der erste tittel ist mir für diese wildromantischen klänge nicht genug bezeichnend. Wild oder bosnisch klingt er aber auf jedenfall, was auch die ursache ist dass im manuscripte in den ersten takten der 4te seite quinten gemacht wurden. Diese quinten sind keinesfalls aus versehen hingekommen, sonst wären sie nicht mit bogen angezeigt; zudem wurden bei der späteren wiederholung dieses teiles (seite 5, dritte zeile) die quinten weggelassen; und eine andere begleitungsweise angenommen. Die slaven würden dieses verfahren als eine copie nach der natur ansehen, da die quinta die lieblingsintervalle in den slavischen liedern ist, indessen könnte ein deutsches publikum leicht die ansicht des herrn correcteur teilen, und dies zu einem compositionsfehler erheben, und darum bin ich ganz geneigt, die ersten takte der 4te seite, so umändern zu lassen , wie sie auf der fünften seite, 3te bis 4te zeile vorkommen, dan müssen aber die bögen welche die quinta anzeigen sollten, (4 seite) auf jeden fall wegbleiben.“

[423] „(…) auch ersuche Sie die aufschrift Slavonsko kolo in „Jugoslavjansko kolo (südslavische kolo)“ umzuändern; so wie ich auch noch möchte, dass auf dem tittelblatt unterhalb des slavischen textes ein kurzer deutscher tittel angegeben werde, wie z. b. auf dem hier beiliegenden manuscripte; bei der slavischen aufschrift bitte meinen namen als Franjo Šaverio Kuhač, bei dem deutschen teil aber als Fr. Xav. Koch anzugeben. Die doppelte aufschrift geschieht aus dem grunde, weil die deutsche sprache weit gangbarer ist als die südslavische, und weil ich nicht will dass man glauben soll, ich hätte meinen namen nationalisirt; ich will meinen deutschen namen jederzeit beihalten, doch klingt es höchst spassig, ganz slavisch das tittelblatt zu geben, und auf einmal das deutsche Koch zu sehen.“

[424] U pismu od 7. kolovoza 1866. (II, 67) šalje Spini detaljne upute kako bi trebala izgledati naslovnica *Bosanskog kola*: „Vaše štovano pismo od 1. ovog mjeseca primio sam tek šestoga dana. Iz njega saznajem da Vam nije jasno što s naslovnom stranom op. 22. Iako sam u svom prošlom pismu rekao da cijeli naslov ostaje kakav je i bio, samo umjesto „Iz gorah“ izraz „Bosansko kolo“ i umjesto njemačkog „Aus den bergen“ dolazi natpis „Bosnischer kolo“, kako bismo uklonili sve nedoumice ovdje dajem potpuni naslov:
Presvjetlomu gospodinu
Juliju grofu Jankoviću
c. k. komorniku, vlastelin daruvarskomu i stražemanskom i. t. d.
Bosansko kolo
(prosto kolo)
sastavio za glasovir

„Na naslovnicama tih 4 skladbi ima nekih grešaka. Doduše, jasno sam ih ispravio u probnom tisku, ali s Bečanima se ne može složiti što se tiče jezika. Bilo bi mi vrlo drago kada bi se pogreške – u slučaju da jedan ili drugi zagrebački knjižar naručuje primjerke iz Beča – s olovkom ispravile.

Postojeće pogreške su:

Na op 20. umjesto Preuzvišenomu – Preuzvišenomo,
kod op 21. umjesto Ferdi Livadiću – Ferdo
kod op 22. umjesto c. k. komorniku, vlastelinu – komornick, vlastelin
isto tamo, umjesto 'prosto kolo' – 'prostu'“[426]

Franjo Šaverio Kuhač
djelo 22
_____ . _____
Bosnischer Kolo
(südslavische Nationaltanz)
für
Pianoforte
v.
Franz Xav. Koch
op. 22“.
[„Ihre geehrte zuschrift vom 1 d. m. habe ich erst am sechsten tage erhalten. Ich vernehme daraus, dass Sie mit dem tittelblatt des op. 22 nicht ganz im reinen sind. In meinem vorigen brief habe ich zwar gesagt, dass der ganze tittel bleibt wie er war, nur dass anstatt Iz gorah der ausdruck „Bosansko kolo, und statt den deutsche Aus den bergen die aufschrift Bosnischer kolo kommt, alle um allen zweifeln ein ende zu machen gebe ich den tittel hier vollkommen:
Presvjetlomu gospodinu
Juliju grofu Jankoviću
c. k. komorniku, vlastelinu daruvarskomu i stražemanskom i. t. d.
Bosansko kolo
(prosto kolo)
sastavio za glasovir
Franjo Šaverio Kuhač
djelo 22
_____ . _____
Bosnischer Kolo
(südslavischer Nationaltanz)
für
Pianoforte
v.
Franz Xav. Koch
op. 22“.]

[425] *Mi smo braćo*, op. 20, *Jugoslavjansko kolo*, op. 21 i *Bosansko kolo*, op. 22.

[426] „Auf den tittelblättern der [426] 4 piecen sind einige druckfehler. Ich habe diese zwar in dem probedruck deutlich corrigirt aber mit den Wienern ist in sprachlicher beziehung nicht auszukommen. Es wäre mir sehr angenehm wenn die fehler – im falle ein oder der andere Agramer buchhändler welche exemplare von Wien bestellt – mit bleistift corrigiren würde. Die vorkommenden fehler sind:
Auf op 20. Statt Preuzvišenomu – Preuzvišenomo,
bei op 21. " Ferdi Livadiću – Ferdo
bei op 22. " c. k. komorniku, vlastelinu – komornick, vlastelin
deto " prosto kolo – prostu“

Kuhačevi problemi s domaćim i inozemnim izdavačima te poslovna suradnja sa Spinom najbolje su opisani u pismu od 13. rujna 1866. (II, 73) Ferdi Livadiću:

> „Naši izdavači nažalost nisu sposobni objavljivati glazbene komade, a kod bečkih trgovaca umjetninama čovjek nosi svoj križ! I premda potonji puno obećavaju, pišu i šalju telegrafe, vrlo teško mogu odudarati od poznate maksime Bečana „ništa ne učiniti za Slavene“. Tako mi je na primjer gospodin Spina već otprilike prije 6 mjeseci poslao korekture za trenutačna djela, i još uvijek nije imao vremena završiti izdanje, iako je bio dovoljno bombardiran; jednom je bila kriva jedna, idući put druga njegova bolest, na kraju pak izazovi njegova zdravlja. Međutim moram to uz osmijeh trpjeti i tješiti se Schillerovim riječima: „Wallenstein dolazi kasno, ali ipak dolazi.“[427]

Iako Spina nije bio uvijek korektan u njihovom odnosu[428] te je Kuhača jako smetalo Spinino neredovito odgovaranje na pisma te ignoriranje njegovih molbi, kao i Kuhač ga je ipak preporučio u pismu od 5. ožujka 1867. (II, 95) Ferdi Livadiću, smatrajući da je „još uvijek bolje povezati se s njim nego s nekim drugim bečkim izdavačem muzikalija, jer ovi uopće ne paze na izvedbu, a barem su jednako skupi kao on“ te ga preporučuje više nego Carla Haslingera (1816–1868),[429] Albrechta ili Franza Xavera Glöggla ml. (1796–1872).[430] Također, najvažniji plod njihove suradnje je deset Kuhačevih kompozicija koje su, usprkos poteškoćama, objavljene u Spininoj nakladi.

Spina nije bio jedini nakladnik kojega je Kuhač u tom periodu kontaktirao za izdavanje svojih skladbi, već je kontaktirao i mađarske i domaće izdavače. Jedan od hrvatskih

---

[427] „Unsere buchhändler sind leider nicht im stande musikstücke aufzulegen, und mit den Wienerkunsthändler hat man sein kreuz! Und obwohl letztere viel versprechen, schreiben und telegrafiren, so können sie von den bekannten maximen der Wiener „für die Südslaven nichts zu tun“ gar zu schwer abstehen. So hat mir z. b. Spina die corecturen der gegenwärtigen piecen ungefähr vor 6 monaten schon eingeschickt, und noch immer keine zeit gehabt, die auflage anfertigen zu lassen, obwohl er genug bombardiert wurde; aber einmal war dem und das andere mal jene seine krankheit, auf die letzte aber gar die streusen ihre gesundheit schuld. Indessen muss ich zum bösen spiele gute miene machen, und mich mit Schillers worten „Wallenstein kommt spät, aber er kommt doch“ trösten.“

[428] Spina, usprkos njihovom poslovnom odnosu nije Kuhaču davao popust koji bi redoviti kupac i poslovni suradnik trebao imati: „Vi mi obračunavate Vaša izdanja skuplje nego npr. gosp. Harsch koji pruža 50% rabata, a ja dajem Vašoj izdavačkoj kući veću prednost nego drugima.“
[„Sie berechnen mir Ihre verlagsartikel teuerer wie z. b. herr Harsch der 50% rabatt geniesst, und ich gebe Ihrem verlag grösseren vorzug als andern leute.“] Pismo od 30. lipnja 1867. (II, 118).

[429] Nakladnik i vlasnik izdavačke kuće u Beču. Nakon smrti oca Tobiasa Haslingera (1787–1842), koji je od 1815. bio suvlasnik tvrtke sa Sigmundom Antonom Steinerom (1773–1838), a od 1826. jedini vlasnik nakladničke kuće, Carl Haslinger preuzima posao. Njega je naslijedila udovica Josephine, koja je 1875. prodala Robertu Lienau (A. M. Schlesinger) u Berlinu. Vidi: Barbara BOISITS, Haslinger, Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_H/Haslinger_Familie.xml>. (Zadnji pristup 31. 5. 2021.)

[430] Izdavačku kuću i trgovinu muzikalija osnovao je 1843. godine. Njegov partner Adolph Bösendorfer (1839–1904) preuzeo je 1869. trgovinu, a Glöggl je izdavaćku kuću vodio do smrti. Vidi: Andrea HARRANDT – Christian FASTL, Glöggl (Glökl, Glöckl, Glökel, Klöckl), Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_G/Gloeggl_Familie.xml>. (Zadnji pristup 4. 6. 2021).

nakladnika kojemu se 1863. godine obratio za suradnju je zagrebački knjižar, tiskar i nakladnik Lavoslav Hartmann. U pismu od 8. srpnja 1863. (I, bez broja) izdaje pisanu potvrdu kojom jedino Hartmann ima prava da tiska njegove slavenske kompozicije op. 17, br. 1, 2, 3, op. 18, op. 19 i op. 20[431] te mu ih daje u vlasništvo u zamjenu za primjerke tih skladbi u vrijednosti od 60 forinti, kako bi ih mogao slati za reklamu i potporu. Iz svojevrsnog *post scriptuma* pisma saznaje se da je Kuhač vrlo promišljeno *Viline glasove,* op. 16 naumio posvetiti [Dragutinu (Karlu)] Klobučariću (1794–1886), tadašnjem predsjedniku Glazbenog zavoda,[432] te moli Hartmanna da posreduje u toj stvari.[433] Nadalje, s Hartmannom oko objavljivanja skladbi korespondira i 15. studenog 1863. (I, bez broja), nezadovoljan korekturom koju je dobio od G. Albrechta iz Beča. Ovdje je vjerojatno riječ o Gustavu Albrechtu, bečkom litografu i trgovcu muzikalijama kojemu je Hartmann slao na tiskanje note koje je izdavao. Kuhač je bio izuzetno nezadovoljan načinom na koji su note urezane na ploču te objašnjava na koji način su korekture trebale biti izvedene:

> „Prvo, rezaču nota se prohtjelo da figure četvorke podijeli na način kakvog još nikad nije bilo. Do sada je uvijek bio običaj da se svaka figura ureže na jednu ploču; ovdje su tri figure, naime br. 2, 3 i 4 stisnute na samo dvije ploče tako da su ne samo nejasne nego uopće nikako ne izgledaju. Klaviristi su naučeni da na svakoj strani nađu završenu figuru; ovdje je provedena reforma, i to protiv smisla za ljepotu i red. (…) Ako se taktovi druge i četvrte figure jedne Straussove ili kakve druge četvorke, koje isto tako ne mogu i ne smiju imati više od 24 takta mogu rezati na tako široko da ta 24 takta ispune cijelu stranu, zašto to onda ne može biti i ovdje? Uvjeren sam da Vi to niste odredili, premda se na taj način uštedjela jedna ploča…“[434]

Osim toga, Kuhač se žalio i na izgled naslovnica, smatrajući da su neke stvari „tako loše izvedene“ te da „naslovi *Selsko kolo, Zagrebačka četvorka, Plač za dragom* su samo tako jednostavno nabačeni da ne mogu biti neugledniji“. Osim uvida u proces tiskanja skladbe, iz

[431] Opus 20, *Mi smo braćo ilirskog* je ipak tiskan kod C. A. Spine u Beču.
[432] *Vilini glasovi* su posvećeni Petru Preradoviću.
[433] Kuhač je u drugu knjigu korespondencije prepisao Hartmannov odgovor od 20. svibnja 1864. iz kojega se vidi da nije uspio doći do Klobučarića: „Gospodina Klobučarića tražio sam više puta, no nikad ga nisam uspio naći, a sad bi pak moglo biti prekasno. Još bi jedini način bio kad biste se htjeli njemu direktno javiti pismom.“
[434] „Erstens hat es dem Notenstecher beliebt die Figuren der Quadrille auf eine nocht nicht da gewesene Art einzuteilen. Bis jetzt war es immer üblich jede Figur auf eine Platte zu stechen; hier sind drei Figuren nämlich No 2, 3 und 4 auf nur zwei Platten zusammengedrängt, wodurch sie nicht nur undeutlich wurden, sondern auch allen Ausehens entbehren. Die Klavirspieler sind gewohnt auf jeder Seite eine abgeschlossene Figur zu finden; hier wurde reformirt, und zwar gegen den Schönheits= und Ordnungssinn. (…) Können die Takte der 2ten und vierten Figur einer Straussischen oder sonstigen Quadrille, die auch nicht mehr als 24 Takte haben können und dürfen, so weit auseinander gestochen sein, dass diese 24 Takte eine Seite ausfüllen, warum kann es nicht hier sein? Ich bin überzeugt dass Sie diese Weise nicht anordneten denn obwol man dadurch eine Platte erspart…“

pisma se također doznaje da je i skladbu *Zagrebačka četvorka* naumio posvetiti Klobučariću,[435] no u pismima nije razjašnjeno zašto do toga nije došlo.

Iz pisama iz 1864. godine[436] može se vidjeti da niti suradnja s Hartmannom nije išla sasvim glatko, pogotovo kada su Kuhačeve skladbe trebale biti tiskane kako bi mogao sudjelovati na *Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi* čije je otvorenje bilo u kolovozu. Kuhač je u pismu od 16. srpnja (II, 15) krajnje nervozan zbog sumnje da skladbe neće stići na vrijeme predati Povjerenstvu za izložbu:

> „Na Vaš sam savjet u prijavnici za izložbu obećao poslati neuvezane skladbe na izložbu. Sada bi bilo krajnje vrijeme da ih dobijem jer ću inače ispasti čisti lažljivac. Naš je područni odbor odlučio sve izložbene primjerke 27. srpnja izložiti na javni uvid u ovdašnjoj dvorani županijske zgrade. Možete si predočiti da mi neće naročito služiti na čast ako ne donesem ono što sam prijavio. Danas je 17. i ja od Vas još ništa nisam primio. Diže mi se kosa na glavi! Možete li me izvući iz te grozne nesreće i poslati mi stvar što je je prije moguće?“[437]

Osim kod Spine i Hartmanna, svoje je skladbe tiskao i u Pešti. Tri plesne skladbe, „dva galopa i jednu polku“, op. 21, 22 i 23 predao je i izdavaču Adolfu Kugleru,[438] a o objavljivanju se raspitivao u pismima prijatelju Antalu Siposu (pisma od 20. srpnja i 8. prosinca 1863, oba bez broja):

> „Ja sam Te, naime, tada zamolio da budeš tako ljubazan da se kod gosp. Kuglera raspitaš za moja 3 plesa i da mi o tome pobliže pišeš. Međutim do sada o Tebi nisam ništa drugo saznao nego da su Tvoje *Tri mađarske fantazije* u štampi. (…) Obećao sam Ti da ću Tvoje kompozicije proširiti po Osijeku i okolici, i to obećanje ću održati, samo bi bilo dobro kod toga da se ne zaboravi stara poslovica *ruka ruku mije.*“[439]

---

[435] „…da li je gospodin Klobučarić prihvatio posvetu *Zagrebačke četvorke* i njegovo evenutalno mišljenje o tome;“

[436] Vidi pisma od 15. svibnja 1864. (II, 11) i pismo od 16. srpnja 1864. (II, 15).

[437] „Ich habe auf Ihren rat, in dem ausstellungsbogen versprochen meine compositionen unegebunden der ausstellung zu übermitteln. Nun wäre es aber die höchste zeit dieselben zu bekommen, denn sonst muß ich rein als lügner dastehen. – Unser filial comité hat beschlossen am 27 Juli alle die ausstellungsgegenstände im hiesigen comitatshaushale zur allgemeinem beschauung aufzustellen. Sie können sich vorstellen, daß es mir zu keinen besonderen ehre gereichen wird, wenn ich das angemeldete nicht bringe. Heute haben wir den 17. und ich habe noch nichts von Ihnen erhalten. Mir stehen die haar zu berge! Möchten Sie mich in diesen höheren pech nicht länger sitzen lassen, und mir die sache so schnell als möglich übersenden?“

[438] Adolf Kugler je počeo s radom 1863, ali je već 1865. radnju prepisao na Lászlóa Kuglera, koji ju je pak 1869. prodao izdavačkoj kući Rózsavölgyi & Co. Vidi: Ilona MONA, Hungarian Music Publication 1774 – 1867, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16, 1/4 (1974), 268.

[439] „Ich hatte Dich nämlich damals ersucht, Du mögest so gefällig sein, und Dich bei Hr. Kugler wegen meine 3 Tanze erkundigen, und mir das Nähere schreiben. Doch habe ich bis jetzt von Dir noch nichts erfahren, ausser dass Deine *Három magyar ábránd* unter der Presse sind. (…) Ich habe Dir versprochen Deine Compositionen in Essek und Umgebung in Gang zu bringen, und werde dieses Versprechen auch halten, nur wäre dabei gut auf das alte Sprichwort eine Hand wäscht die andere nicht zu vergessen.“ Pismo od 8. prosinca 1863.

Iz pisama se saznaje da je *Sriemske narodne pjesme. Karišik za četiri muška glasa*, op. 26 te *Dvoransko kolo. Jugoslavenski besedni ples u šest lica s dodatkom,* op. 27 najprije ponudio Spini, no iz pisma od 7. studenog 1868. (II, 166)[440] može se zaključiti da Spina nije (potvrdno) odgovorio na ponudu te je mjesec dana kasnije, 17. prosinca 1868. (II, 171), Kuhač djelo ponudio na tisak Adolfu Kugleru u Peštu, s nadom da će sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba tomu ići u prilog:

> „Ja doduše nisam dosad imao čast s Vama biti u pismenom kontaktu, no barem Vi biste me ipak trebali poznavati, jer sam prije nekoliko godina imao zadovoljstvo osobno Vas upoznati te što Vam je moj prijatelj Anton Sipoš iz Osijeka možda već ponešto pričao. S obzirom na ovu okolnost, kao i onu da će sada, uz sadašnji državno-pravni savez između Mađarske i Hrvatske-Slavonije, i u Pešti svoj put naći hrvatski glazbeni komadi, uzimam si slobodu da Vam pošaljem dva takva rukopisa i ponudim ih Vašoj glazbenoj nakladi. Do sada je, doduše, moje skladbe izdavao gospodin C. A. Spina i on bi bez ikakve sumnje i ove uzeo u svoju nakladu, ali danas je Pešta za južne Slavene od daleko većeg značenja nego Beč, te vjerujem – kako sada u Pešti svoje sjedište ima i jedan hrvatski ministar – da se na balovima sasvim sigurno pleše i hrvatsko kolo i da će se na koncertima pjevačkih društava ('liedertafel') pjevati i hrvatsko-srpske pjesme. (…) …kao što sam već prije naveo, sadašnji politički odnosi dviju bratskih nacija puno pridonijeti da se s ovim komadima može napraviti solidan, možda čak briljantan posao.“[441]

---

[440] „Prije otprilike mjesec dana odsvirao sam na klaviru gospodinu biskupu Strossmayeru u Đakovu (Diakovaru) jedno novo hrvatsko figuralno kolo i jedan potpourri srijemskih narodnih pjesama (aranžiranih za muške glasove); u toj prigodi bio je prisutan Dr. Jordan, urednik bečkog časopisa „Zukunft“, kojemu su se i jedna i druga skladba, osobito potpourri, tako jako dopale da je odmah moje rukopise htio sa sobom odnijeti gospodinu Förchgottu da mu ih preda za uvježbavanje. Imao sam muke gospodinu doktoru objasniti da je gospodin C.A. Spina dosad uvijek prvi dobivao moje rukopise i da gospodinu Spini možda ne bi bilo ugodno da iste dobije nakon što su već posvuda bile pjevane i svirane. Stoga Vas želim, vrlo uvaženi gospodine, upitati biste li bili skloni dva gore spomenuta komada uzeti u [svoju] nakladu i mogu li se od Vas – s obzirom da ste već primili nešto od mene a da nisam bio honoriran – nadati nekom honoraru?“
[„Vor ungefär einem monat hatte ich dem herrn bischof Strossmayer in Diakovar einen neuen kroatischen figuren Kolo und ein potpurri aus sirmischen volkslieder (für männerstimmen arrangirt) am klavir vorgespielt, bei welcher gelegenheit auch Dr. Jordan, redacteur der wiener zeitschrift „Zukunft“ zugegen war, und dem eine und die andere composition, besonders aber das potpurri so wol gefiel, daß er das manuscript sogleich mit sich nemen wollte, um, herrn Förchtgott zum einstudieren zu übergeben. Ich hatte mühe dem herrn doctor begreiflich zu machen, daß bis jetzt herr C. A. Spina immer zuerst meine manuscripte erhielt, und daß es herrn Spina vielleicht nicht angenem wäre, dieselben dann zu erhalten, nachdem sie schon überall abgesungen und abgespielt wurden. Ich komme daher Sie hochgeerter herr zu fragen, ob Sie geneigt wären die obgenannten 2 piecen // in verlag zu nemen, und ob ich von Ihnen – da Sie bereits einiges von mir one daß ich honorirt wurde erhielten – eine vergütung hoffen kann?“]

[441] „Ich hatte bisher zwar nicht die ehre mit Ihnen in einem schriftlichen verkehr zu stehen, nichts desto weniger dürften Sie mich aber dennoch kennen, da ich von einigen jaren das vergnügen hatte Ihre persönliche bekanntschaft zu machen, und von dem Ihnen mein freund Anton Sipos von Essek vielleicht schon manches erzält haben wird. Diesen so wie auch jenen umstand berücksichtigend, dass bei dem gegenwärtigen staatsrechtlichem verbande zwischen Ungarn und Kroatien-Slavonien nunmer auch in Pest kroatische musikstücke in gang finden werden, neme ich mir die freiheit Ihnen zwei solche manuscripte zu übersenden, und diese Ihnen für Ihren musikalien verlag anzubieten. Bisher hatte zwar herr C. A. Spina meine compositionen verlegt, und würde one allen zweifel auch diese in verlag nemen, aber heute ist Pest für die Südslaven von viel grösserer bedeutung als Wien und ich glaube dass man, da nun ein kroatischer minister in Pest seinen sitz haben

Budući da su i *Sriemske narodne pjesme,* posvećene Medi Puciću (1821–1882)[442] i *Dvoransko kolo,* posvećeno Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom (1816–1889)[443] tiskane u vlastitoj naknadi 1869, jasno je da niti jedan od izdavača nije bio zainteresiran za objavljivanje dotičnih skladbi. Stvar je ubrzo preuzeo u svoje ruke, kao što je razvido iz pisma od 18. prosinca 1868. (II, 172) glazbenoj notoreznici i tiskari Gustava Albrechta[444] u Beču:

> „U Vašoj ustanovi upravo se izrađuje više mojih skladbi, djelomice na račun gospodina Carla Harscha iz Osijeka, djelomice na račun gospodina Leopolda Hartman(n)a iz Zagreba. Ja imam, doduše, u rukama jedan Vaš cirkular od 27. ožujka 1862. i još jedan kasniji, ali ne znam pod kojim uvjetima Vi sada radite tu vrstu poslova. Do sada je uglavnom moje skladbe objavljivao Spina, ali kako mi cijela stvar uzrokuje previše natezanja, u budućnosti ću uvijek [svoje] komade dati tiskati na svoj račun, pod pretpostavkom da me brzo i solidno poslužite i ispostavite mi vrlo niske cijene. Oba komada koja bih Vam predao u tisak su: a) jedno hrvatsko Kolo (ples) što sadrži bez naslova devet tiskanih stranica; b) jedan potpourri za muški zbor s hrvatskim tekstom bez naslova s oko 6 obostranih listova. Od Kola trebao bih 200 primjeraka, a od potpourrija 100 primjeraka. Uvjeti koje postavljam su: dobar bijeli papir primjerene jačine, jasni tekst, velike notne glave i brzo dovršavanje, tako da početkom siječnja oba komada imam u rukama.“[445]

---

wird, auf den bällen ganz gewiss auch kroatische Kolo tanzen, und in liedertafel koncerten auch kroatisch-serbischer lieder singen wird. (…) …wie ich schon früher angedeutet habe, die gegenwärtige politische verhältniss der beiden brudernationen, viel dazu beitragen mit diesen piecen ein solides, vielleicht brillantes geschäft machen zu können.“

[442] Za Pucićevu adresu molio je Miju Krešića (1818–1888) u pismu od 24. prosinca 1868. (II, 176) te mu skladbu predstavlja 24. veljače 1869. (II, 180).

[443] Kukuljevića moli za dopuštenje da mu posveti skladbu u pismu od 26. studenog 1868. (II, 167):
„Sasvim osvjedočen o tom, da ste Vi, presvietli gospodine, veliki ljubitelj jugoslavenske umjetnosti, uzimam si slobodu priležeće Salonsko kolo Vašoj presvietlosti poslati s molbom, da dopustite ovu čednu ali izvornu skladbu s onim imenom uresiti, na kojega imena nositelja cieli narod ponosom gleda i koga pred svakim domaći umjetnici štovati uzrok imaju“, a zahvalu za potporu iskazuje u pismu od 24. prosinca 1868. (II, 175).

[444] Jedine pronađene informacije o Albrechtu su da je 1845. godine bio „Procuraführer der Kunsthandlung Math. Artaria Witwe und Comp. in Wien, wohnhaft Alservorstadt No. 324“. Vidi: *Verzeichniss der im Jahre 1845 in Wien öffentlich ausgestellten Gewerbs-Erzeugnisse der österreichischen Monarchie*, Beč, 1845, 272, <https://books.google.hr/books?id=JhFfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021).

[445] „In Ihrer anstalt wurden bereits merere meiner compositionen teils auf rechnung des herrn Carl Harsch, Essek, teils auf rechnung des herrn Leopold Hartman Agram angefertigt. Ich habe zwar von Ihnen ein zirkular von 27. März 1863 und ein noch späteres in händen, weiß aber nicht unter welchen bedingnissen Sie gegenwärtig derartige arbeiten liefern. Bisher hatte zumeist Spina meine compositionen verlegt; da mir aber die sache zu viele balgereien machte, so werde ich in zukunft immer auf eigene rechnung die piecen drucken lassen, vorausgesetzt daß Sie mich schnell und solid bedienen, und ser billige preise machen. Die beiden piecen die ich Ihnen zum druck übergeben will sind a) ein kroatischer Kolo (tanz) enthält one titel 9 druckseiten, b) ein potpurri für männerquartett mit kroatischem texte one tittel wird es etwa 6 druckseiten haben. Von dem Kolo würde ich 200 von dem potpurri 100 exemplare benötigen. Bedingnisse die ich mir stelle sind: weisses gutes papier von angemessener stärke, deutlicher text, und große notenköpfe und schnelle anfertigung, so daß ich anfangs Jänner die beide piecen in händen habe.“

Međutim, izgleda da s Albrechtom nije uspio isposlovati dogovor, budući da je pismo vrlo sličnog sadržaja poslao i 28. siječnja 1869. (II, 177) cinkografu Friedrichu Wernigku[446] u Beč:

> „U Vašoj su se ustanovi već izradile neke moje skladbe, vjerujem putem Gustava Albrechta. Sviđa mi se Vaše graviranje i stoga Vam se direktno obraćam s pitanjem omogućavate li graviranje ili i tisak i koliko koštaju ploča, papir i tisak po sto [primjeraka]? Ako mi napravite jako jeftinu cijenu i brzo i solidno me poslužite, ubuduće više neću svoje skladbe davati niti jednom izdavaču (ja puno pišem), nego Vama."[447]

Suradnju je ostvario s Wernigkovom radnjom, odnosno s Wernigkovom udovicom, a dogovori oko tiska djela sačuvani su pismima od 9. veljače 1869. (II, 179),[448] 1. ožujka 1869. (II, 181),[449] pismu pisanom između, 1. ožujka i 4. travnja 1869. (II, 182),[450] 4. travnja 1869. (II, 183)[451] te poslijednje pismo od 17. svibnja 1869. (II, 192) iz kojeg je razvidno da suradnja nije završila ugodno. Kuhač je bio nezadovoljan nemarnim tiskom koji nije obavljen na vrijeme, što ga je koštalo toga da je svoje veliko putovanje u ljeto 1869. godine morao odgoditi za mjesec dana:

---

[446] Wernigk se spominje 1845. kao „Kopferdrucker und Zinkograph in Wien". Vidi: *Verzeichniss der im Jahre 1845 in Wien öffentlich ausgestellten Gewerbs-Erzeugnisse der österreichischen Monarchie*, Beč, 1845, 64, <https://books.google.hr/books?id=JhFfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021).

[447] „In Ihrer anstalt wurden bereits einige meiner compositionen angefertigt, wie ich glaube per Gustav Albrecht. Ihr stich gefällt mir und ich wende mich daher direkte an Sie, mit der frage ob Sie blos den stich oder auch den druck besorgen, und wie teuer Sie die platte, papier und druck per hundert berechnen? Wenn Sie mir ser billige preise machen und mich schnell und solid bedienen, so will ich in zukunft meine compositionen keinem verleger mer übergeben, (und ich schreibe viel) sondern Ihnen."

[448] „U prilogu Vam šaljem dva glazbena rukopisa za tisak, iako nipošto nemate jeftine cijene kao što sam se nadao, ali ako mi obećate brzo i promptnu uslugu, pokušat ću s ova dva djela. Ovom paketu prilažem i dvadeset forinti austr. vrijednosti kao akontaciju. (…) Do sada sam naslov svaki puta litografirao, ali budući da mi savjetujete da ga napravim u cinku jer ispada čišće, napravit ću ga u cinku. Od svakog komada molim Vas da izradite 150 primjeraka. Na zadnjoj vanjskoj stranici želim da na svakom komadu bude tiskano kazalo koje sam napisao na poleđini popjevaka."

[449] „U Vašem štovanom [pismu] od 21. veljače obavijestili ste me da izrada gravure za notnu ploču, gdje dolazi kazalo, zahtijeva dvostruko. Stvar je dovoljno skupa, međutim da se ne ometamo u tijeku, ostavit ćemo da se dovrši."

[450] „Nisam zadovoljan izvedbom, posebice s Kolom koji ima oku vrlo neugodnu dispoziciju. Poslao sam Vam uzorak vezan za dispoziciju! Allegri pojedinih figura su stisnuti u dvije linije, dok su dotični u Spininom kolu u tri retka. Još bih i prešao preko toga, da onaj koji je gravirao nije toliko odvojio 5. i 6. figuru. Zašto te figure nisu na jednoj ploči? Kod 6. figure se mogao staviti na jednu ploču jedan redak više; kao što je slučaj na stranici 11 i 12! I onda još nije ? papir, nego sasvim običan! (…) Kako sam se zaprepastio kada sam otvorio pismo i unutra našao da se u Beču za jednu naslovnu ploču traži 12 forinti, dok ju u Osijeku dobijem za 4 forinte. Da ste mi to ranije napisali, ne bih još platio i dvostruku cijenu za kazalo, ali uvijek ste postupno povećavali, i sada imam dvostruke troškove i gubitak vremena. Srijemske pjesme op. 26 su ispale bolje nego Kolo, iako nisu onako lijepe kako sam se nadao i naložio; puno ljepše note od ovih rade se u Mainzu, Leipzigu i u samom Beču!"

[451] „Primio sam tri probna tiska skupa s računom koje ovime vraćam. Treći komad, Paračinka, izgleda značajno bolje od Kola, pa se stoga nadam da ćete me u budućnosti u potpunosti usrećiti i budući da mi dajete savjet da se ubuduće osobno obraćam onome koji gravira note, molim Vas da mi pošaljete adresu i rad na uzorcima dotične gospode."

„Vaše pismo od 13. ovog mjeseca sam primio jučer navečer i iznenadio se zbog Vaše smiješne prijetnje. Vrlo dobro znate da pošta ne može natjerati da se preuzme pouzeće! Razlog zašto Vam nisam prije poslao preostali iznos je jako jednostavan: naime zadnje korekture sam Vam poslao 4. travnja i morao sam čekati puna 34 dana dok se djela nisu bila tiskana, dok se međutim tisak može odraditi u nekoliko sati i trebao sam čekati najviše 8 dana. Pravedno ste mogli zatražiti preostali iznos tek 6. lipnja! Da, niste trebali biti tako vatreni u pismu, jer ste izdanju posvetili jako malo pažnje i nema niti jedan jedini primjerak koji nije bio nemarno tiskan i umrljan; posebno prljave su prazne naslovne stranice, što vjerojatno proizlazi iz toga da primjerci nisu bili osušeni i stražnja stranica (kazalo) se potpuno preslikala. Papir nije neke kvalitete i mogao se puno jeftinije dobiti u Osijeku, no osječki trgovci uglavnom dobivaju svoju robu iz Beča. Uračunatu poštarinu još nisam uopće našao, mislio sam da to pokriva trgovina? - - - -

Nisam raspoložen ovdje obračunavati kakvu štetu mi je nanijelo Vaše odugovlačenje, dovoljno o tome, da sam već pred mjesec dana mogao započeti svoje putovanje, kao što je bilo dogovoreno, da me nije zadržalo kasno dovršavanje nota i kasno slanje.“[452]

Kuhač je ubrzo nakon ovoga pisma krenuo na svoje veliko putovanje po hrvatskoj obali i Hercegovini te se sve više posvećivao radu na svojoj *Zbirci,* koja će slijedeće desetljeće biti njegova glavna preokupacija. Sukladno tome i tema njegove korespondencije s izdavačima, knjižarama i trgovinama muzikalijama više nije objavljivanje vlastitih skladbi već dogovori oko tiska *Zbirke* te ponude da *Zbirka* bude u prodaji.

[452] „Ihren brief vom 13. d. m. habe ich gestern abend erhalten und mich ob über Ihrer lächerlichen drohung verwundert. Sie werden wol wissen, daß man von der post nicht gezwungen werden kann eine nachname anzunemen! Der grund warum ich Ihnen nicht schon früher den restbetrag übersendete, ist ein ser einfacher: ich habe nämlich die letzten corecturen am 4. April an Sie abgesendet und volle 34 tage warten müssen, bis die sachen gedruckt waren, während der druck doch in einigen stunden vollzogen werden kann, und ich höchstens 8 tage zu warten gebraucht hätte. Füglich würden Sie erst am 6. Juni der restbetrag beanspruchen können! Ja, Sie hätten nicht so feurig in briefen zu sein brauchen, da Sie der auflage ser wenig aufmerksamkeit widmeten und nicht ein einziges exemplar da ist, welches nicht nachlässig gedruckt und unbeschmiert wäre; besonders schmutzig sind die leeren tittelseiten, das warscheinlich von daher stammt, daß die exemplare nicht getrocknet wurden, und sich die rückseite (das Verzeichniß) ganz abdruckte. Das papier ist von nicht besonderer qualität und würde es in Essek viel billiger zu erhalten haben, die Esseker kaufleute beziehen aber meist ihre ware von Wien. Eine briefporto einrechnung habe ich noch niemals gefunden, ich dächte das gehörte zum geschäft? - - - - Welcher nachteil mir durch Ihre saumseligkeit erwachsen ist, bin ich nicht gelaunt hier auseinander zu setzen, genug an dem, daß ich schon vor einem monat, wie es bestimmt war, meine reise hätte antreten können, würde mich die späte anfertigung der noten und den späte verschicken, aufgehalten hatte.“

2.4.2. Dogovori oko prodaje zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke*

Kuhač je još za vrijeme sakupljanja materijala, puno prije samog objavljivanja zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke,* počeo na suptilan način tražiti izdavača. O tome svjedoči pismo datirano 17. listopada 1865. (II, 51) i upućeno tiskaru, nakladniku i knjižaru Abelu Lukšiću (1826–1901),[453] ujedno i uredniku lista *Slavische Blätter* u Beču:

> „Već nekoliko godina bavim se isključivo slavenskom glazbom, i nadam se da će moja skromna postignuća nešto pripomoći osnutku južnoslavenske nacionalne glazbe. U svrhu posljednjeg sam zasada potražio izvore iz kojih ćemo mi i posebice kasnija mladež koja uči o glazbi moći učiti karakterističnu ili slavensku glazbu. Razumijete li me? Sakupio sam narodne pjesme – od kojih već 600 imam u notnom zapisu. Trenutačno ih ukrašavam s klavirskom pratnjom, pročišćavam ih od stranih akorada, itd. Mislim da ću za oko godinu dana moći stupiti u javnost sa sveskom od 500 pjesama.“[454]

Međutim, Kuhač nije uspio naći izdavača te se odlučio na – za njegove prilike – suviše odvažan korak te *Zbirku* tiskati u vlastitoj nakladi. Za vrijeme objavljivanja djela, knjižare su imale ulogu posrednika u prodaji djela. Međutim, pretplatu često niti knjižare nisu plaćale na vrijeme, o čemu svjedoči niz pismenih upozorenja koje je Kuhač poslao knjižaru Dragutinu Pretneru iz Dubrovnika,[455] kao i prijetnja odvjetnikom knjižaru Nikoli Šoliću u Zadru, dok je iz pisama vidljivo da mu je zadarska knjižara Schönfeld[456] poslala natrag neprodane, ali otrcane knjige te je Kuhač za to još morao i platiti povratnu poštarinu.[457]

Kuhačeva velika poslovna pogreška u tijeku izdavanja *Zbirke* je bila upuštanje u paralelni tisak verzije prve knjige *Zbirke* na ćirilici, želeći „da se *Zbirka* cijeni prema umjetničkim, znanstvenim i kulturnim aspektima, a ne prema političkoj orijentaciji i vrsti pisma“[458] Kuhač

---

[453] ***, Lukšić, Abel, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37526>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).

[454] „Ich befasse mich schon seit mehreren jahren ausschliesslich mit südslavischer musik, und hoffe daß meine bescheidenen leistungen auch etwas beitragen werden, eine südslavische nationale musik zu begründen. Zu letzterem zweck habe ich vorerst quellen aufgesucht, aus deren wir und aus denen besonders die spätere musikstudierende jugend das charakteristische oder slavische musik studieren kann. Sie verstehen mich? Ich habe volkslieder gesammelt – wovon ich bereits 600 im noten habe. Gegenwärtig versehe ich dieselben mit klavirbegleitung, reinige sie von fremden anklängen etc. – In einem jahre circa glaube ich mit einem bande von 500 liedern vor die öffentlichkeit treten zu können.“

[455] Kao tiskar i izdavač Dragutin Pretner djeluje u Dubrovniku od 1848. do 1900. godine. Vidi: Valnea DELBIANCO, Ogled Hvaranina Jurja Carića o Mavru, *Croatica et Slavica Iadertina*, 15/I (2019), 191.

[456] Vidi: Schönfeld, Heinrich d. J. (Enrico d. Ä.) von (1873-1942), Buchhändler und Verleger, <http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schoenfeld_Heinrich-d-J_1873_1942.xml>. (Zadnji pristup 7. 9. 2020).

[457] Vidi pisma: VI, 266; VII, 204; VII, 260; IX, 97; IX, 259.

[458] Odluku o paralelnom izdavanju ćiriličnog izdanja objasnio je u pismu od 23. studenog 1877. (V, 26) tadašnjem studentu, povjesničaru Gabrijelu (Gavri) Manojloviću (1856–1939).

se odlučio na tisak na ćirilici onog materijala kojeg je sakupio na srpskom tlu, a toj odluci su prigovarali „hrvatski kritičari".[459] Na tu odluku je jako utjecalo nagovoranje srpskog akademskog društva *Zora* iz Beča, koje mu je obećalo čak 600 pretplatnika za dotično izdanje, a sakupila je jedva dvadesetak.[460] S obzirom da nije uspio sakupiti niti približno dovoljan broj pretplatnika ćiriličnog izdanja da pokrije troškove tiska bio je primoran obustaviti tisak nakon prve knjige ćiriličnog izdanja. Međutim, zbog krive procjene ostao mu je veliki broj neprodanih primjeraka koje je pokušavao prodati po izuzetno niskoj cijeni, čemu svjedoče mnoga pisma iz perioda od 1879. do 1885. godine. Kuhač je stoga u listopadu 1879. (VI, 270) knjižari braće M. Popović u Novom Sadu[461] ponudio da otkupe 800 primjeraka ćiriličnog izdanja koji su mu preostali za 1.200 forinti (umjesto za 4.000, kolika je bila pretplatnička cijena), laskajući im da će s njihovim vezama u Srbiji i sa Rusijom i njihovom izvanrednom reputacijom sve lako prodati:

> „Uz Vaše obsežne sveze koje sa Srbijom, Rusijom i inim slavenskimi zemljami imate, uz Vaš izvrstan glas koga u Vaših krajevah i dalje uživate, te uz Vašu revnost i djelatnost, lahko ćete za takvu obaljenu cienu ovih 800 komada prodati… (…) Volio bi da se Vi gospodo toga posla latite, nego da to učini koja vanjska knjižara jer inače bi Vi i ini naš sviet morali slat novce u inozemstvo."

Iako je Popovićima „dao tvrdu vjeru da neće za se niti jedan eksemplar pridržati niti kojemu drugom knjižaru šta predati", preostalu zalihu ćiriličnog izdanja pokušao je prodati knjižaru i izdavaču specializiranom za akademsku literaturu Ottu Harrassowitzu (1845–1920) u Leipzig. Kuhač je u pismu od 7. studenog 1880. (VII, 193) ponudio 700 komada ćiriličnog izdanja po nižoj cijeni (za 1.000 forinti) budući da mu je Harrasowitz obznanio da dobro posluje sa slavenskim izdanjima. Pismo s istom ponudom poslao je i knjižari braće Jovanović u Pančevo[462] 20. studenog 1880. (VII, 196), uvjeravajući ih da su prvi kojima nudi svoju zalihu ćiriličnog izdanja, a kako bi se djelo bolje prodavalo predložio im je da promjene korice i naslov, no pod uvjetom da maknu njegovo ime i da se sadržaj previše ne mijenja. Međutim, očito je da niti Harrasowitz niti braća Jovanović nisu prihvatili njegovu ponudu jer je u korespondenciji sačuvan niz ponuda stranim knjižarama, trgovinama muzikalijama i

[459] *Ibid*.
[460] Vidi pismo Davorinu Jenku iz svibnja 1878. (V, 94) i pismo vojnom geografu, povjesničaru i književniku Jovanu Dragaševiću (1836–1915) od 12. svibnja 1878. u Beograd (V, 95).
[461] Braća Kirilo Ćira Popović (1839–1912) i Đorđe Đoka Popović (1846–1907). Vidi: L. D., Knjižara braće M. Popovića u Novom Sadu, *Enciklopedija Srpskog narodnog pozorišta,* <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6135>. (Zadnji pristup 25. 5. 2021).
[462] Braća Kamenko (1845–1916) i Pavle (1847–1914) Jovanović su u Pančevu prvo osnovali srpsku štampariju, a zatim i knjižaru koja je počela s radom 1872. godine. Vidi: Petar BUNJAK, Dve srpske knjižare u XIX veku i njihova uloga u popularisanju poljske književnosti, *Slavistika,* 1 (1997), 97-105.

antikvarijatima iz 1883. godine u kojima Kuhač nudi ćirilično izdanje po izuzetno niskoj cijeni od pet forinti po svesku. Tako je ponude uputio poznatoj ruskoj trgovini umjetninama P. Jurgensonsa u Moskvu,[463] knjižari Bermann & Altmann u Beču,[464] L. Friedmannu i Velimiru Valožiću (1814–1887) u Beogradu, braći Popović u Novom Sadu, antikvartijatima Halmsche i Carlu Helfu (1825–1893) u Beč,[465] Karlu Franzu Koehleru (1843–1897) u Leipzig, Philippu Horowitzsu i braći Revay u Peštu, svima nudeći 50 primjeraka *Zbirke* po nižoj cijeni (jedan gulden za svezak) ako odmah plate, a neke ponude su bile toliko niske da bi jedan svezak koštao tek jedan gulden.[466] Za ponudu se izgleda zainteresirao moskovski izdavač Jurgensons, budući da mu Kuhač 10. travnja 1883. (VIII, 366) zahvaljuje na poslanih 20 forinti te mu nudi preostalih 600 primjeraka ćiriličnog izdanja. Naime, Jurgensons je smatrao da je 150 primjeraka *Zbirke* koje mu je Kuhač ponudio premalo za reklamu djela pa ga je Kuhač pokušao nagovoriti da otkupi svih „u šest sanduka dobro zapakiranih 600 primjeraka I. sveska", te da će se Jurgensonsu sve knjižare i antikvarijati morati obratiti ako će htjeti doći do *Zbirke.* Iz kasnijih pisama je vidljivo da ćirilično izdanje nije uspio rasprodati preko navedenih ponuda iz 1883, jer u pismima od 23. i 28. prosinca 1884. (VIII, 466 i 469) knjižari Franza Juliusa Wettela[467] u Temišvar i dvorskoj knjižari Andra Purića u Beogradu nudi 100 komada ćiriličnog izdanja *Zbirke* sa čak 80% popusta. Budući da, usprkos velikodušnim popustima, nije uspio rasprodati ni latinično izdanje *Zbirke*, zalihu je bio primoran po vrlo niskoj cijeni prodati knjižari Kugli & Deutsch.

Nadalje, mnogo Kuhačevih pisama bilo je odaslano u vezi pregovora s knjižarama oko prodaje *Zbirke.* Prema sačuvanim pismima, *Zbirku* su u koncesiji imali Ivan (Johann) Sagan u Karlovcu,[468] Karl Albrecht u Varaždinu, Viktor Fritsche u Osijeku,[469] Gavro Grünhut (1849–

[463] Pyotr Ivanovich Jurgenson (Peeter Jürgenson) (1836–1904) bio je najveći izdavač nota u Rusiji na prijelazu stoljeća. Izdavačku kuću je osnovao 1861. godine, a nakon njegove smrti firmu su preuzeli njegovi sinovi Boris (1868–1935) i Grigorij (1872–1936) . Nakon revolucije 1917. godine firma je nacionalzirana. Vidi: ***, Pyotr Jurgenson, *Tchaikovsky Research*, <http://en.tchaikovsky-research.net/pages/Pyotr_Jurgenson>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).

[464] Vidi: Georg HUPFER, *Zur Geschichte des antiquarischen Buchhandels in Wien*, diplomski rad, Beč, 2003, 99-100, <https://www.wienbibliothek.at/sites/default/files/files/buchforschung/hupfer-georg-antiquariat-wien.pdf>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).

[465] *Idem,* 42-45, <https://www.wienbibliothek.at/sites/default/files/files/buchforschung/hupfer-georg-antiquariat-wien.pdf>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).

[466] Vidi pisma VIII: 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355.

[467] Franz Julius Wettel, pseudonim: Beatus Streiter (1854–1938) bio je izdavač i povjesničar. Godine 1876. otvorio je knjižaru, tiskaru i trgovinu muzikalijama u Vršcu, a 1880. godine knjižaru u Temišvaru. Vidi: Á. Z. BERNÁD, Wettel, Franz Julius; Ps. Beatus Streiter (1854–1938), Verleger und Historiker, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, <https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_W/Wettel_Franz-Julius_1854_1938.xml>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).

[468] Johann, odnosno Ivan ili Jean Sagan bio je podrijetlom Francuz, a njegovi preci su za vrijeme francuske okupacije došli u Karlovac. Vidi: Biserka FABAC, Trg bana Jelačića - uglovnica Josipa Kraša i Frankopanske ulice, <https://www.kafotka.net/548>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).

1906) u Rijeci,[470] Hubert Luster (1833–1892) u Senju,[471] knjižari Nikola Šolić, M. [E.?] Schönfeld[472] i Schmidt u Zadru, Dragutin Pretner[473] u Dubrovniku, Milivoj Karakšević (1852–1931) u Somboru, Eugen Popović i Andra Purić u Beogradu, Jovan Radak (1842–1893) u Velikoj Kikindi, Luka Jocić (1839–1926) u Novom Sadu, kao i već spominjani trgovac muzikalija Jürgenson u Moskvi, te knjižar F. J. Wettel u Temišvaru.

2.4.3. Nabavka nota i literature za poduku

Kuhač je svoju karijeru započeo upravo davanjem poduke te je pedagoški rad tijekom imao važno značenje u njegovom profesionalnom životu.[474] U periodu od 1860. do 1863. godine često se u pismima potpisuje kao „Musiklehrer“,[475] odnosno kao „diplomirter Theoretiker der Tonkunst“.[476] Iz pisama upućenih svojim učenicima i njihovim roditeljima koja datiraju iz vremena dok se Kuhač uzdržavao davanjem klavirske poduke saznaje se koji je repertoar Kuhač koristio u nastavi. Iz narudžbi upućenih bečkim izdavačima Albrechtu[477] i Spini[478] vidi se kako se pri poduci pretežito fokusirao na tada suvremenu salonsku glazbu, ali i djela poput Mozartovih i Beethovenovih sonata. Također, bečkim izdavačima Josefu Doppleru (1791–1869) i C. A. Spini se u istom pismu od 24. kolovoza 1863. obratio s molbom da mu preporuče i po njihovom izboru pošalju „prikladnu školu pjevanja za muške zborove“, budući da je imao problema s članovima zbora koji su se teško snalazili u

---

[469] Knjižara je djelovala od 1874. do 1905. godine. Vidi: Maja KRTALIĆ, Knjižarski oglasi u osječkim novinama 19. stoljeća, *Libellarium,* 1/1 (2008), 75-92.
[470] Vidi više u članku Jasne TURKALJ, Gavro Grünhut - pravaški nakladnik, publicist i agitator, *Časopis za suvremenu povijest,* 35/3 (2003), 921-941.
[471] Luster je bio najpoznatiji senjski tiskar u 19. stoljeću. Vidi: Vinko ANTIĆ, Rad i djela senjskih tiskara XIX i XX stoljeća, *Senjski zbornik,* 6 (1), 151-158.
[472] Vidi: Schönfeld, Heinrich d. J. (Enrico d. Ä.) von (1873-1942), Buchhändler und Verleger, http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schoenfeld_Heinrich-d-J_1873_1942.xml> (Zadnji pristup 7. 9. 2020).
[473] Kao tiskar i izdavač Dragutin Pretner djeluje u Dubrovniku od 1848. do 1900. godine. Vidi: Valnea DELBIANCO, Ogled Hvaranina Jurja Carića o Mavru Vetranoviću, *Croatica et Slavica Iadertina*, 15/I (2019), 191.
[474] O Kuhačevim didaktičkim radovima vidi: Ladislav ŠABAN, Didaktički radovi Franje Ksavera Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…,* Zagreb: JAZU, 1984, 387-404.
[475] Vidi pisma I: 126, 134, 149, bez broja (Spina, 11. srpnja 1863). O samim početcima Kuhačeve pedagoške djelatnosti u Osijeku piše Ladislav Šaban u *Napomenama o Kuhačevoj biografiji*. Vidi: L. ŠABAN, Napomene o Kuhačevoj biografiji, u: L. Šaban – K. Kos (ur.), *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1*, Zagreb: JAZU, 1989, 15-16.
[476] Vidi *Potvrdu* od 29. rujna 1860. (I, 117).
[477] Pismo od 17. veljače 1865. (II, 33).
[478] Pismo od 11. srpnja 1863. (I, bez broja), od 6. studenog 1865. (II, 53).

violinskom ključu.[479] Kuhač muzikalije iz Beča nije nabavljao samo za potrebe vlastite nastave, kao što je razvidno iz opširne narudžbe od 6. studenog 1865. (II, 53) koju je poslao trgovini C. A. Spine u Beč u kojoj naglašava da „dotični korisnici“ žele specifična izdanja djela:

„Molim Vas da mi vrlo brzo pošaljete sljedeće muzikalije. Strogo uzmite i obzir mjesta izdavanja jer moji dotični korisnici žele upravo ta izdanja.

1 komad Czerny C. op 299 za klavir. Pripravne vježbe, u cijelosti.

1 " Diabelli, Uvertira Elisabet četveroručno No 158

1 " Ettore Fiori, Galop četveroručno

1 " Jungmann op 141 die letzten walzer eines wahnsinnigen

4 " Koch F. X. op 12. Souvenir d'un belle journee, Polka maz.

2 " Pacher op 17, Elegie

1 " Parbot Fleur des Alpes, transkripcija

1 " Czerny C op 599, Erster Bečerlehrmeister, 2. svezak.

1 " Beethoven op 20, Grande Septuor četveroručno, Beč Haslinger

1 " Uvertira Zampa četveroručno, Haslinger

1 " Uvertira, Puritani " "

1 " " Freischütz " "

1 " Waldmiller op 111, Türingeška narodna pjesma, Haslinger

1 " Ascher op 40 Fanfare Militaire, Beč Müller (?)

1 " Schulhoff op 20 2te Valsesbrillante, Beč, Müller (?)

1 " Uvertira, Wilhelm Tell, Beč, Artaria & comp.

1 " Engelsberg, Ballscenen Walzer, Beč, Weselly & Büsing

1 " Zadrobilek Albertine, Polka nationale (Bečerneuigkeiten No. 149) Beč, Haslinger

1 " Labitzky op 235, Les plaisir de la vandage Polk Mr. četveroručno Maynce, Schott

1 " Labitzky op 251, Les Fiancelles, Polka Mr. četveroručno, Maynce

[479] „Ovdašnje pjevačko društvo upotrebljava Schulzeovu malu teoretsku školu pjevanja (Wolfenbüttel) kao i Thillove (peštanske) pjevačke vježbe. Smatram da obje ne odgovaraju svrsi za muška pjevačka društva jer basisti moraju svoja solfeđa naučiti u G-ključu. Kod ovakvih privatnih društava čovjek može biti zadovoljan ako članovi pošteno poznaju note u jednom ključu, a ne da najprije nauče note u G-ključu pa da se onda, prije nego ih se pusti u zbor, na brzinu snađu u F-ključu.“
[„Bei der hiesigen Liedertafel wendet man Schulzes kleine teoretische Gesangschule (Wolfenbüttel) so wie Thill's (Pester) Gesangübungen an. Ich finde beide für Männer Gesangvereine nicht zweckentsprechend, da die Bassisten ihre Solfeggien im G-Schlüssel lernen müssen. Bei solchen privaten Vereine kann man froh sein, wenn die Mitglieder in einem Schlüssel die Noten ordentlich kennen, nicht aber dass sie zuerst Noten in G-Schlüssel lernen, und dann bevor sie zum Chore zugelassen werden sich schnell in F-Schlüssel auskennen sollen.“]

1 " Uvertira, Melusine četveroručno, Leipzig, Breitkopf

1 " II zu den Hebriden (Mendelsohn) " "

1 " Chopin op 64 No 3. Valse in As-dur " "

1 " Chopin Marche funebre " "

1 " Rosellen H op 31 No 3 Souvenire de bal, Simrock in Bonn

1 kom. Uvertira, Die lustigen weiber von Windsor, četveroručno Berlin, Bock“[480]

Kao što nije objavljivanje skladbi kod Spine nije teklo glatko, tako nije tekla niti nabavka nota i potrebne literature. Spina mu je i nakon izdavanja djela 1866. godine također ignorirao pisma, stoga je Kuhač već bio spreman sasvim odustati od suradnje, smatrajući da Spina šutnjom implicira prekid poslovnog odnosa. Raskid suradnje predlaže u pismu od 1. veljače 1867. (II, 89):

„Prije 4 mjeseca poslao sam Vam 48 fl. 30 kr. za 22 primjerka mojih op. 20 do uključivo 23, i s tim također načinio novu narudžbu. Kako do 5. prosinca nisam dobio ni odgovora pa ni naručene muzikalije, ponovio sam svoje traženje no ni to pismo nije kod Vas postiglo ništa pa pretpostavljam da više samnom ne želite biti ni u kakvim poslovnim vezama. Jedna stvar, zbog koje bi gospodinu Spini moglo biti žao, jest da u pogledu omiljenosti kod slavenske publike

[480] „Ersuche mir nachstehende musikalien sehr bald zu senden. Die angegebenen verlagsorte wollen Sie streng berücksichtigen, da meine betreffenden kunden gerade diese ausgaben wünschen.
1 stück Czerny C. op 299 für Klavir . Die schule der geläufigkeit, complett
1 “ Diabelli, Overture Elisabet 4händig No 158.
1 “ Ettore Fiori, Galop 4händig
1 “ Jungmann op 141 Die letzten walzer eines wahnsinnigen.
4 “ Koch F. X. op. 12, Souvenir d’une belle journée, Polka Maz.
2 “ Pacher op 17, Elegie
1 “ Parbot Fleur des Alpes, Transcription
1 “ Czerny C. Op. 599, Erster Wiener lehrmeister das 2te heft
1 “ Beethoven op. 20, Grande Septnor 4händig, Wien Haslinger
1 “ Overture Zampa 4händig, Haslinger
1 “ Overture, Puritani “ “
1 “ “ Freischütz “ “
1 “ Waldmiller op 111, Türinger volkslied, Haslinger
1 “ Ascher op 40 Fanfare Militaire, Wien, Müller (?)
1 “ Schulhoff op 20 2te Valses brillante, Wien, Müller (?)
1 “ Overture, Wilhelm Tell, Wien, Artaria & comp.
1 “ Engelsberg, Ballscenen Walzer, Wien, Weselly & Büsing
1 “ Zadrobilek Albertine, Polka nationale (Wiener neuigkeiten No. 149) Wien, Haslinger
1 “ Labitzky op 235, Les plaisir de la vandage Polk Mr. 4händig Maynce, Schott
1 “ Labitzky op 251, Les Fiancelles, Polka Mr. 4händig, Maynce
1 “ Overture, Melusine 4händig, Leipzig, Breitkopf
1 “ “ zu den Hebriden (Mendelsohn) “ “
1 “ Chopin op 64 No 3. Valse in As-dur “ “
1 “ Chopin Marche funebre “ “
1 “ Rosellen H. op 31 No 3 Souvenir de bal, Simrock in Bonn
1 st. Overture, Die lustigen weiber von Windsor, 4händig Berlin bei Bock“

pravim veličanstven napredak. Uzrok Vašeg potpuno neprijateljskog postupanja mi je nepoznat: zar bih morao kao razlog prihvatiti korekcije Vaših nota punih pogrešaka, što nikako ne mogu jer sam s Vama pismeno dogovorio rabat od 50%, a iz jednog novijeg računa poslanog knjižaru Harschu sam uvidio, da prema jednom starom običaju svojim komintentima bez daljnjega osiguravate ½ rabata. – Osim toga, u svakom pogledu dajem si truda da u nakladi mojih skladbi nešto profitirate, u što Vas djelomice može uvjeriti priloženi popis, koji sam dao tiskati na vlastiti trošak i dalje slao – naravno u posebnu korist gospodina nakladnika mojih novijih skladbi. Moram dakle – u slučaju da mi ne pošaljete nikakvo daljnje pisano obrazloženje – samo zatražiti da donosiocu ovoga pisma gospodinu Miholčaninu dadete pisanu potvrdu o primitku gore navedenih 48 fl 30 kr.“[481]

Spina je ipak prekinuo šutnju te mu 12. ožujka poslao tražene muzikalije, no Kuhač je pojedine partirure, poput komične opere *Les Montenegrins* od Armand-Marie Ghislaina Limnandera van Nieuwenhovea,[482] *Sept airs du ballet* iz opere *Le Juif errant*, br. 1. *Pas des Esclaves* od Fromentala Halévya te galop za klavir *Les Croates* od Josepha Drechslera, (materijal za istraživanja koji je ponekad naručivao uz literaturu za poduku) morao naručivati čak sedam puta, uključujući upit iz pisma od 4. ožujka 1867. (II, 92):

„Osim toga biste li bili tako ljubazni da mi u Vašem idućem pismu dadete podatak, mogu li 3 skladbe, koje sam već šest puta kod Vas naručio i dao naručiti, dobiti ili ne; no molim da na odgovor ponovno ne zaboravite!

a) Može li se potpuna partitura (s tekstom) opere „Les Montenegrins“ od Limandera nabaviti u tiskanom obliku ili rukopisu i po kojoj cijeni. (Henri Cramer je iz toga načinio potpourri. Lit. Maynz kod Schotta, koji imam!)

b) Halevy F. Sept airs du ballet iz opere „Le Juif errant“ Br. 1. Pas des Esclaves 36 kr Maynz kod Schotta, preuzeto iz kataloga iz 1858 u odjeljku Razni plesovi, str. 86

[481] „Vor 4 monaten habe ich Ihnen 48fl30kr für 22 exemplare meiner opus 20 bis mit 23 übersendet, und mit dem auch eine neue bestellung gemacht. Da ich bis 5. Decemb. weder eine antwort noch die bestellten musikalien erhielt, so erneuerte ich mein ansuchen, doch auch dieser brief hatte bei Ihnen nichts ausgereichtet, und somit vermute ich, dass Sie mit mir in keiner weiteren geschäftsverbindung stehen wollen. Eine sache, die herrn Spina mit der zeit vielleicht leid sein dürfte, da ich im punkto des beliebtwerdens beim slavischen publikum grossartige fortschritte mache. Die ursache Ihres durchaus unfreundlichen verfahrens ist mir unbekannt: ich müsste denn die corrigierung Ihrer fehlerhaften nota als grund annemen, das ich aber nicht tun kann, da ich mit Ihnen den rabatgenuss von 50% schriftlich ausgemacht, und aus einer, jüngst an buchhändler Harsch gesendeten rechnung ersehen habe, dass Sie einem alten usus gemäss Ihren comittenten ohne weiters ½ rabatt gewären. – Zudem gebe ich mit in jeder beziehung mühe, dass Sie bei der auflage meiner compositionen etwas profitiren, wovon Sie teilweise das beigelegte verzeichniss überzeugen mag, das ich auf meine kosten drucken liess und weithin versendete – natürlich zu besonderen gunsten des herrn verlegers meiner neueren compositionen. Ich habe Sie also – im falle Sie mir keine weitere schriftliche erklärung zukommen lassen wollen – nur zu ersuchen dem überbringer dieses herrn Miholčanin, eine schriftliche bestätigung über den empfang der oben erwähnten 48fl30kr auszufolgen.“

[482] Komična opera u tri čina. Libretisti Jules-Édouard Alboize de Pujol (1805–1854) i Gérard de Nerval (1808–1855).

c) Drechsler Les Croates, također u katalogu Schott in 1858, str. 125, u zbirci Collection des danses.“[483]

Bečki trgovci muzikalija poput C. A. Spine bili su bolje opremljeni nego knjižari u Zagrebu te tada još malom provincijskom gradiću Osijeku pa je logično da se Kuhač pri nabavci literature za satove poduke te javna događanja (ali i istraživanja) obraćao direktno knjižarima u Beč. Iz uvida u repertoar, odnosno u skladbe koje je Kuhač naručivao, može se vidjeti koja je djela preferirao koristiti u nastavi. Budući da 1860-ih godina nije bilo dostupno mnogo literature koja bi zadovoljila Kuhačeve nacionane kriterije, za poduku je posezao za djelima poput Beethovenovih sonata, salonskih komada, a često je naručivao i transkripcije poznatih opernih uvertira za klavir četveroručno. Osim toga, učenici su svirali i njegove skladbe te skladbe slavenskih kompozitora, poput plesova Josepha Labitzkog (1802–1881) te Albertine Zadrobilek (1844–1872). Dotična pisma svakako treba promatrati u kontekstu Kuhačevog javnog djelovanja kao i u kontekstu kulturno-glazbenih događanja u Osijeku 1860-ih godina.

2.4.4. Nabavka literature potrebne za istraživanja

Kuhač je uglavnom bio u kontaktu s kolegama i izdavačima muzikalija iz tadašnje Monarhije, odnosno Austro-Ugarske, poglavito u Beču, Pragu, Budimu i Pešti, no i u Moskvi i Petrogradu, kojima se često zbog potrage za literaturom obraćao s molbama za nabavku potrebnih knjiga i nota za svoja komparativna istraživanja narodne glazbe Slavena, ali i za sastavljanje hrvatske glazbene terminologije. Tako se knjižarima često obraćao kako bi nabavio pjesmarice, glazbene teorije i leksikone ostalih slavenskih naroda. Među korespondentima se nalaze izdavačke kuće Rozsavölgyija iz Pešte, Lavoslava Hartamanna, Franje (Franza) Župana (Suppana) i Dragutina (Carla) Albrechta iz Zagreba, Matveja

[483] „Ausserdem wollen Sie so freundlich [sein] und in Ihrem nächsten brief mir schriftlich auskunft zu geben, ob ich die 3 comopsitionen die ich bereits sechsmal bei Ihnen bestellt habe und bestellen liess, erhalten kann oder nicht; aber bitte auf die antwort nicht neuerdings zu vergessen!
a) Ob die vollständige partitur (sammt text) der oper „Les Montenégrins“ von Limander gedruckt oder gesschrieben zu haben ist, und um welchen preis. (Henri Cramer hat ein potpourris daraus gemacht. Lit. Maynz bei Schott, das ich habe!)
b) Halevy F. Sept airs du ballet de l’opera „Le Juif errant“ No 1 Pas de Esclaves 36 kr Maynz bei Schott, entnommen aus dessen catalog v. 1858 in abteilung Diverse tänze, seite 86.
c) Drechsler Les Croates, ebenfalls Schott catalog 1858 seite 125, in der sammlung Collection des danses.“

Ivanoviča Bernarda iz Petrograda, Daniela Edwarda Friedleina iz Krakówa, Carla Haslingera i Abela Lukšića iz Beča, Hennickea iz Šoprona, Adolfa Kuglera iz Pešte, Josepha Meyera iz Hildburghausena, Karla Wildta iz Lavova, Adolfa Seyringa iz izdavačke kuće Seyring & Hennicke iz Sambotela (Szombathely), Dragutina Lehmanna iz Osijeka, knjižara Th. Chr. Fr. Enslinsa u Berlinu, H. Dressmandtsa u Brașovu, trgovina umjetninama i muzikalijama Alexis Gebauer iz Bukurešta, te knjižara Roberta Oppenheima u Berlinu. Također, preko izdavačke kuće Rozsavölgyi Kuhač je stupio u kontakt s već spominjanim Istvanom Bartlausom s kojim se počeo dopisivati u siječnju 1884. te mu je objasnio ideje koje je predstavio u svojoj raspravi *Die Eigenthümlichkeiten der magyarischen Volksmusik* i tumačio problem nedostatka glazbene literature i terminologije na hrvatskom jeziku. Bartalus se slagao s njegovim stavovima te je 1886. napisao vrlo povoljnu recenziju dotične rasprave, no nažalost Ugarska vlada nije tiskala djelo.

Prema pismima, literaturu za komparativna istraživanja počeo je nabavljati već 1867. godine, o čemu svjedoči pismo od 13. travnja 1867. (II, 108) poslano „trgovcu umjetninama i muzikalijama“ A. Büttneru[484] u Petrograd:

> „Izdaleka si netko uzima slobodu uputiti Vam ove retke, s molbom da piscu ovih redaka ljubazno dadete obavijest o sljedećem:
>
> a) Postoje li na ruskome jeziku napisane glazbene teorije? Kojeg su opsega, tj. protežu li se ta djela samo na temeljnu teoriju, kao ona kakva je obično pridodana klavirskim školama, ili obuhvaćaju cijelu glazbenu kompoziciju? – Gospodin C. A. Spina, kojeg sam zamolio za obavijest, napisao mi je da takvo djelo nije poznato u cijelome Beču. Stoga vjerujem da se na petrogradskom konzervatoriju sigurno podučava na ruskom jeziku!
> b) Imate li zbirke ruskih narodnih pjesama (dakle, ne komponiranih)? Koliko brojeva sadrže jedna ili druga zbirka; jesu li pjesme s pratnjom ili bez nje?“[485]

U pismu pojašnjava svoj upit opaskom:

[484] Prema Hofmeisterovom *Monatsberichte* izdavačka kuća je djelovala od 1850. do 1879. Njome je upravljao Daniel Rahter (1828–1891) koji je kasnije osnovao vlastitu tvrtku D. Rahter u Hamburgu 1879. godine te su te dvije tvrtke surađivale.

[485] „Aus weiter Ferne nimmt sich jemand die Freiheit an Sie diese Zeilen zu richten, mit der Bitte dem Gefertigten dieses Briefes gefälligst Auskunft über Nachstehendes zu geben:
a) Existiren in russischer Sprache geschriebene Musikteorien? Von welchen Umfange sind diese, d. h. erstrecken sich diese Werke nur auf die elementare= Theorie, wie solche den Klavirschulen gewönlich beigegeben sind, oder umfassen sie die ganze musikalische composition? – Herr C. A. Spina den ich um Auskunft ersuchte, schrieb mir dass in ganz Wien kein solches Werk bekannt sei. Indessen glaube ich, dass man am Petersburger Conservatorium gewiss in russischer Sprache unterrichten wird!
b) Haben Sie Sammlungen von russischen Volksliedern, (also nicht componirte)? Wie viel Nummern enthält einer oder die andere Sammlung; sind die Lieder mit oder one Begleitung?“

„Autor ovoga pisma bavi se južnoslavenskom glazbom i upravo namjerava napisati raspravu o slavenskoj glazbi uopće, do koje su mjere pjesme Slavena međusobno srodne, na koja teorijska djela ukazuju itd.“[486]

Kuhač se obratio još jednom petrogradskom izdavaču, „dvorskom trgovcu muzikalijama“, ruskom pijanistu, skladatelju i izdavaču Matveju Ivanoviču Bernardu (1794–1871) u Petrograd. S Bernardom se prvi puta posredno povezao preko Felixa Laya, koji je 1867. putovao na moskovsku etnografsku izložbu i Bernardu ponudio Kuhačevu *Neven-četvorku* op. 25 „gdje u 4. figuri dolazi melodija iz *Kraljevića Marka*, a u 5. iz *Zidanja Ravanice*“[487] koju je Bernard iste godine objavio u svojoj nakladi. Vezano uz pjesmarice obratio se Bernardu 25. ožujka 1868. (II, 143a) te u pismu Kuhač objašnjava svoje zapažanja o sličnostima između južnoslavenskih i ruskih pjesama te moli Bernarda da mu pošalje zbirku ruskih narodnih popijevki koja mu je bila potrebna za usporedbu ruskih i hrvatskih popijevaka:

„Gospodine, Vi biste se zapanjili nad međusobnom sličnošću nekih ruskih i južnoslavenskih pjesama! Smatram da su one pjesme koje imaju isti moto vrlo stare, i to tako stare da ih pripisujem onom pradobu u kojem su Slaveni još boravili zajedno u kompaktnoj masi: jer sasvim i potpuno prekinuto općenje Rusa s južnim Slavenima ne dopušta mogućnost da su si obje nacije mogle međusobno priopćavati svoje melodijske pronalaske. Time će usporedba ruskih i južnoslavenskih melodija moći upotpuniti mnogo toga nepotpunoga u književnoj povijesti obaju naroda. Bit će to doduše samo zaključci, ali zaključci često dokazuju više nego povijesni podatci, osobito oni u čiju se istinitost može sumnjati. (…) I stoga Vas molim, gospodine i majstore, da mi dadnete barem četiri stvari: Bernardove ruske pučke pjesme, Lobeov Katekizam glazbe na ruskome, Schljuterov Obzornie vseobschej istoriji muziki, te Morkovljev (V.) Istoritscheski otscherk russkoj operi.“[488]

---

[486] „Der Gefertigte befasst sich mit südslavischer Musik, und ist gegenwärtig in Begriffe eine Abhandlung zu schreiben „über slavische Musik im Allgemeinen, wie weit die Lieder der Slaven unter sich verwandt sind, welche teoretischen Werke sie aufzuweisen haben etc.“

[487] Pismo od 2. lipnja 1867. (II, 114) Josifu Schlesingeru. Naime, pojedine teme u djelu su preuzete iz kompozicija Limandera, Lisinskog, N. Strmića, J. šlezingera i J. Köcka.

[488] „Herr, Sie würden staunen über die änlichkeit welche manche russische und südslavische lieder miteinander haben! Ich halte jene lieder die gleiche mottos haben für ser alt, und zwar für so alt, daß ich sie jener urzeit zuschreibe, in der die Slaven noch in kompakter masse beisammen wonten: denn der ganz und gar abgebrochene verker der Russen mit den Südslaven läßt nicht die möglichkeit zu, daß die beiden nazionen sich ihre melodieerfindungen mitteilen konnten. Durch die vergleichung der russischen mit den südslavischen melodien, wird manches lückenhafte in der literaturgeschichte der beiden völker ergänzt werden können. Es werden zwar nur schlüße sein, aber schlüße beweisen oft mer als historische daten; überhaupt solche deren echtheit bezweifelt werden kann. (…) Und darum bitte ich Sie herr und meister mir wenigsten 4 sachen zu geben:
Bernards russische volkslieder, Lobe’s Musikkatechismus in russischer sprache, Schljuter Obozrnie vseobschej istoriji muziki, Morkov (V.) Istoritscheski otscherk russkoj operi.“

Bernard nije bio jedini knjižar i trgovac muzikalija kojemu se Kuhač obratio vezano uz sakupljanje južnoslavenski narodnih popijevaka. Tri mjeseca kasnije, 25. lipnja 1868. (II, 154) pismo upućuje i knjižari Seyring i Hennicke u Sambotelu, smatrajući da će preko njih najbrže uspostaviti kontakt s potencijalnim suradnicima:

> „Kako bi mogao popuniti tu prazninu, molim Vas da mi najljubaznije priopćite ne nalazi li se u ili oko Sombathelya bilo kakav duhovnik, školski učitelj ili bilo tko drugi, tko se bavi zapisivanjem takvih pjesama, pa i samo za vlastito zadovoljstvo; ili ako tome nije tako, koji bi kraj za tu prigodu bilo najsvrsishodnije proputovati, da li okolicu Szombathelya, Gürsa, Železnog, Brucka an der Leite ili Šoprona. Ja svakako imam neke melodije i također stanovit broj tekstova pjesama Slavena iz tih krajeva, ali ipak nemam nikakvih indicija gdje bih mogao pitati koja se melodija zapravo pjeva na ovaj ili onaj tekst. Molim Vas da mi naznačite adrese takvih osoba od kojih bi se moglo pobliže saznati o pjevu tamošnjeg slavenskog naroda.“[489]

Interesirale su ga i tiskane pjesme Lužičkih Srba,[490] o kojima se raspitivao kod „trgovaca knjigama i muzikalijama“ Schmaler & Pech u Budišinu u Gornjoj Lužici. Posebice su ga zanimale pjesme s klavirskom pratnjom koje je izdao Korla Awgust Kocor (njem. Karl August Katzer) (1822–1904). Trgovini muzikalija prvi se puta obraća 6. ožujka 1868. (II, 143) s molbom za popis lužičko-srpskih pjevanih skladbi te, ako postoje, zbirke narodnih pjesama:

> „Ponešto izdaleka uljudno vas moli jedan poštovatelj slavenske narodne glazbe da mu ukažete jednu malu prijateljsku uslugu. Našao sam na omotu jedne knjige da ste vi izdali popis lužičko-srpskih pjesama za jedan glas s klavirskom pratnjom od Kocora – to, kao i recenzija lužičko-srpskih narodnih napjeva koja je objavljena prije otprilike tri godine u časopisu Reform (Beč, Schuselka), navelo me da Vas uljudno zamolim da mi pribilježite jedan maleni popis lužičko-srpskih pjevanih skladbi i ujedno mi priopćite postoje li osim skladanih napjeva i zbirke lužičko-srpskih narodnih pjesama, kako su velike obje te zbirke (koliko brojeva sadrže) i jesu li melodije izdane s klavirskom pratnjom ili bez nje.“[491]

---

[489] „Nun diese lücke ausfüllen zu können, bitte ich Sie, mir gefälligst auskunft geben zu wollen, ob sich nicht in oder um Stein am Anger irgend ein geistlicher, volksschullerer oder sonst jemand befindet, der sich mit aufzeichnung solcher lieder, wenn auch nur zum privatvergnügen befasst; oder wenn dieß nicht der fall ist, welche gegend in dieser angelegenheit am zweckmässigsten zu bereisen wäre, ob die gegend von Steinamanger, Güns, Eisenstadt, Bruck an der Leite oder Oedenburg. Ich habe wol einige melodien, und auch eine ziemliche anzal liedertexte der Slaven Ihre gegend, doch habe ich nirgends einen anhaltspunkt um fragen zu können, welche melodie eigentlich auf diesen oder jenen text gesungen wird. Bitte mir die adressen solcher personen zu bezeichnen bei denen man über den gesang des dortigen slavischen volkes näheres erfaren könnte.“

[490] Lužički Srbi su zapadnoslavenski narod, koji živi u istočnom dijelu Njemačke, u njemačkim pokrajinama Sachsen i Brandenburg, u kraju koji je poznat kao Lužica.

[491] „Aus etwas weiter ferne ersucht Sie ein vererer slavischer volksmusik ihm ein kleines freundschaftsdienst zu erweisen. Ich fand auf dem umschlage eines buches das Sie verlegten ein verzeichniß wendischer lieder für eine singstimme mit Klavirbegl. v. Kocor – dieß, so wie eine rezension über den wendischen volksgesang, die

Odgovor od Schmalera & Pecha dobio je ubrzo, budući da već 25. ožujka 1868. (II, 144) piše:

„Vi ste me vrlo iznenadili, djelomice brzim odgovorom, djelomice ponudom da mi svoje slavenske muzikalije pošaljete nakratko na ogled. Zahvaljujem vam na vašem povjerenju i pažljivosti, a vašom ću se ponudom nadalje koristiti sve dok ne primite ruske pjesme Afanasjeva kako bi sve išlo odjednom. Za sada mi ljubazno pošaljite sljedeće, za što vam u ovom pismu prilažem okruglu svotu od 12 forinti u austrijskoj vrijednosti:

Haupt & Schmaler, Volkslieder der Wenden, 2 sveska

Kocor, 6 wendische lieder

Kocor, 15 wendische volkslieder

Kocor, Srbska meja, Marienfest, polonaise

Lwov, Kolomyiki i šumski, 92 str. teksta & 4 melodije“ (…)

Imam ruske narodne pjesme i narodne plesove od Bernarda Karpenka i Kontskog, one Koripinskog i Afanasjeva ne poznajem, [ali] bih ih rado vidio, osobito ali one poljske iz Gornje Šleske; ipak, kako rekoh, za njih ću vas zamoliti idući put, [jer] za sada ne dostaje blagajna, a i nemam toliko vremena da ih odmah mogu pregledati.“

Iz određenih pisama se može pratiti i nabavka literature te nastajanje Kuhačevog prijevoda Lobeovog *Katekizma glazbe.* Iako Kuhač u pismu od 22. veljače 1865. (II, 31) upućenog K. Thernu navodi da je već preveo *Katekizam* na „slavenski“ jezik, vrlo je vjerojatno da se time tek počeo baviti. Naime, u prije citiranom pismu Bernardu (II, 143a) Kuhač moli ruski prijevod djela,[492] dok trgovca knjigama, umjetninama i muzikalijama Josefa

ungefähr vor 3 jaren in der zeitschrift Reform (Wien, Schuselka) erschienen ist, veranlasste mich Sie zu ersuchen, mir eine kleine liste wendischer gesangscompositionen aufzuschreiben, und zugleich auch anzugeben ob außer den componisten gesänge auch sammlungen von wendischen volksliedern existiren, wie groß die eine oder die andere sammlung ist (wie viel nummern sie enthält) und ob die melodien mit oder ohne Klavirbegl. herausgegeben wurden.“

[492] „(…)Vaše blagorođe, rado bih Vas zamolio da mi pošaljete nešto iz Vašeg cijenjenog nakladništva, ali bojim se da biste [ovu] molbu našli čak neobičnom spram jednog trgovca muzikalijama. Ali ja se u ovoj stvari ne obraćam trgovcu muzikalijama, nego ruskom skladatelju gospodinu Bernardu, a on bi mogao biti tako dobar da podupre jednog gorljivog mladog čovjeka. I stoga Vas molim, gospodine i majstore, da mi dadnete barem četiri stvari: Bernardove ruske narodne pjesme, Lobeov Katekizam glazbe na ruskome, Schljuterov Obzornie vseobschej istoriji muziki, te Morkovljev (V.) Istoritscheski otscherk russkoj operi.“

[„Euer wolgeboren ich würde Sie gerne bitten mir einiges aus Ihrem geschätzten verlage zu liefern, aber ich fürchte, Sie würden die bitte dem musikalienhändler gegenüber gar zu sonderbar finden. Allein ich wende mich in dieser sache nicht an den musikalienhändler, sondern an den russischen tonkünstler herr Bernard, und der dürfte schon so viel güte haben, einen strebsamen jungen mann zu unterstützen. Und darum bitte ich Sie herr und meister mir wenigsten 4 sachen zu geben: Bernards russische volkslieder, Lobe’s Musikkatechismus in russischer sprache, Schljuter Obozrnie vseobschej istoriji muziki, Morkov (V.) Istoritscheski otscherk russkoj operi.“]

Schaleka (1810–1895) u Pragu u pismu od 6. ožujka 1868. (II, 140) moli češki prijevod[493] te se istog datuma (II, 141 i 142) za poljski prijevod raspituje kod Daniela Edwarda Freidleina (1802–1855)[494] u Krakówu te litografa i bibliofila Karla Wildta (oko 1830–1870)[495] u Lavovu.[496]

Nadalje, vezano uz nabavku „glazbenih komada koji su mu bili do sada nepoznati" obratio se i trgovini muzikalijama Taborszky & Parsch u Pešti, u pismu od 15. travnja 1869. (II, 185):

[493] „Hoćete li biti dobri i najljubaznije me obavijestiti postoji li Lobeov Katekizam glazbe (Leipzig, kod Webera) i u češkom prijevodu. Posjedujem dva glazbeno-teorijska djela na češkom jeziku, Zvonař(e)cove Základy harmonie i Škroupovu Theoreticko-prakticku školu hudebni, ali obje mi utoliko nisu dovoljne, što – osobito u elementarnoj teoriji – tu i tamo manjkaju tehnički izrazi, ili drukčije rečeno: stoga što bi mi sređivanje i skuplajnje tehničkih izraza oduzelo previše vremena, [a] uz to je Lobeov Katekizam već preveden na više jezika pa mi je uspoređivanje izraza time ponešto olakšano. Još bi mi draži od Lobeova Katekizma bio jedan njemačko-češki glazbeni rječnik, ali ne na način onoga Juliusa Knorra (Leipzig, Brockhaus) koji donosi većinom samo talijanske umjetničke riječi, a mimoilazi čisto tehničke izraze."
[„Haben Sie die güte mir gefälligst auskunft zu geben ob Lobe's katechismus der musik (Leipzig bei Weber) auch in bömischer übersetzung existirt. Ich habe zwei musik teoret. werke in bömischer sprache, Zvonařе's Základy Harmonie und Škroup's Theoreticko-prakticka Škola hudebni, aber die beiden genügen mir insoweit nicht, da – besonders bei der elementar teorie – hie und da technische ausdrücke mangeln, oder anders gesagt: weil das ordnen und zusammensuchen der technischen ausdrücke mich zu viel zeit kosten würde; zudem ist Lobe's kathechismus schon in mereren sprachen übersetzt und die vergleichung der ausdrücke somit etwas leichter. Noch lieber als der Lobe'sche katech. wäre ein deutsch= bömisches musikal. wörterbuch, aber nicht nach der art desjenigen von Julius Knorr (Leipzig, Brockhaus), das meist nur italienische kunstwörter bringt, und die rein technischen drücke übergeht."]
[494] Daniel Edward Friedlein (1802–1855) bio je trgovac knjigama, umjetninama i notama. God. 1833. utemeljio izdavačku kuću D. E. Friedlein u Krakówu. Nakon njegove smrti 1855. nasljeđuje ju sin Józef Edward Friedlein (1831–1917), koji je kasnije bio i gradonačelnik Krakówa (1893–1904). Izdavačka kuća je djelovala do 1956. Vidi: ***, Friedlein, Daniel Edward, *Krakow.Wiki,* <https://krakow.wiki/friedlein-daniel-edward/>. (Zadnji pristup 10. 9. 2021).
[495] Vidi: Gustav Adolf Erich BOGENG, *Die großen Bibliophilen*, Leipzig 1922. Drugo izdanje, uredio Johannes Saltzwedel, 2011, <http://www.venturus.de/Bogreg.pdf>. (Zadnji pristup 31. 5. 2021).
[496] „Ponešto izdaleka jedan Vas stručnjak najljubaznije moli da ga obavijestite postoje li glazbeno-teorijska djela na poljskome jeziku, pod kojim naslovima i koje je mjesto nihova izdanja. Mislim da sam pročitao u jednom časopisu da je u poljskom prijevodu izašao Lobeov Katekizam glazbe (Leipzig, kod Webera)? Ta bi mi knjižica bila donekle prikladna za moj cilj; naime, ja radim na jednoj glazbenoj teoriji na hrvatskom jeziku i bilo bi mi vrlo poželjno upoznati poljske glazbene izraze. Ako Lobe postoji u poljskome izdanju, uljudno Vas molim da mi ga pošaljete s plaćanjem pouzeća pod mojim imenom. – No, u svakome slučaju najmiliji bi mi bio jedan njemačko-poljski glazbeni rječnik, ali taj ne bi smio sadržavati samo talijanske umjetničke riječi, nego više tehničke izraze (međuprostor, povisilica, pomoćne crte, fugirani slog, intonirati, vođenje gudala /kod violine/, itd, itd."
[„Aus etwas weiter ferne ersucht Sie ein fachmann ihm gefälligst auskunft geben zu wollen, ob musikalisch teoretische werke in polnischer sprache existiren unter welchen tittel & verlagsort. Ich glaube in einer zeitschrift gelesen zu haben das Lobe's katechismus der musik (Leipzig bei Weber) in polnischer übersetzung erschienen ist?, das büchlein würde mir für meinen zweck in einigem genügen; ich arbeite nämlich an einer musikal. teorie in Kroatischer sprache, und es wäre mir ser erwünscht die polnisch musikal. ausdrücke kennen zu lernen. Wenn Lobe in polnischer ausgabe vorhanden ist, so ersuche ich Sie mir denselben mit postnachname unter meiner [adresse] zu überschicken. – Am liebsten wäre mir jedenfalls ein deutsch=polnisches musikalisches wörterbuch, doch müsste daßelbe nich blos die italienische kunstwörter sondern mer die rein technischen ausdrücke (zwischenraum, kreuz, hilfslinien, fugensatz , intonieren, bogenführung (bei d. Violin) etc etc) enthalten."]
Pismo Wildtu nije kopirano, već je stavljena opaska „Pisao sam mu isto kao pod 141."

„Jednim slučajem dospio mi je u ruke Vaš katalog u kojemu sam između ostalog našao slavenske i ostale ovdje povezane glazbene komade koji su mi do sada bili nepoznati i koje ovime kod Vas naručujem:

Deprosse A. Rumänische nationalmelodien (strana 3)

Gintze Th. Op 5 Chant national des Serbes (strana 4)

Strauss Joh. Das musikalische Oesterreich (strana 10)

Gerengay Al. Rozpomiguka na sitno (strana 14)

Strauss Joh. Op 289. Persischer marsch (strana 17)

Walhalla No 59. Zaytz das Randezvous in der Schweiz, Nach Mekka, Die hexe von Boisy“[497]

Jasno je da je za komparativne analize glazbi slavenskih i drugih naroda bilo nužno da literaturu potraži u inozemnim trgovinama muzikalijama. No, razne je zbirke pjesama potrebne za pripremu *Zbirke popijevaka* nabavljao preko domaćih knjižara, a najčešće u knjižari Lavoslava Hartmanna u Zagrebu. Iz pisma od 7. ožujka 1867. (II, 96) vidljivo je da se interesirao za sljedeće:

„Pošaljete mi stoga, i to preko pravnika Carla v. Kozića koji će ovih dana doći k Vama:

a) Veselje mladosti potpuno
b) Kitice crkvenih pěsamah s napěvi složio Pavao Stoos. U Zagrebu 1858. kod K. Albrechta.
c) Vinko Sabljar, Mjestopisni riečnik trojedne kraljevine 3 f Jakić
d) Pjesme (stihovi) od Vukotinovića
e) Kukuljević Ivan pl. Pěsme s dodatkom narodnih pěsamah puka hrvatskoga 4. dio
f) Kukuljević, Varaždin, kratki nacrt sa slikom 1857. 8°, 23 stranice.

Napokon Vas molim da ne zaboravite ni Katalog Kukuljevićeve knjižnice (na francuskom); u zadnjem ste mi [pismu] obećali pitati o tome samog gosp. pl. Kukuljevića.“[498]

---

[497] „Ein zufall fürte mir Ihren Katalog in die hände in dem ich unter anders slavische und sonstige hieher bezügliche musikstücke fand die mir bis jetzt unbekannt waren, und die ich hiemit bei Ihnen bestellte:
Deprosse A. Rumänische nationalmelodien (seite 3)
Gintze Th. Op 5. Chant national des Serbes (seite 4)
Strauss Joh. Das musikalische Oesterreich (seite 10)
Gerengay Al. Rozpomignka na sitno (seite 14)
Strauss Joh. Op 289. Persischer marsch (seite 17)
Walhalla No 59. Zaytz Das Randezvous in der Schweiz, Nach Mekka, Die hexe von Boisy“

[498] „Senden Sie mir daher, u. z. durch den juristen Carl v. Kozić der dieser tage zu Ihnen kommen wird:
a) Veselje mladosti ganz
b. Kitice crkvenih pěsamah s napěvi složio Pavao Stoos. U Zagrebu 1858 kod K. Albrechta.
c) Vinko Sabljar, Mjestopisni riečnik trojedne kraljevine 3f. Jakić
d. Pjesme (gedichte) v. Vukotinović
e. Kukuljević Ivan v. Pěsme s dodatkom narodnih pěsamah puka hrvatskoga 4ter teil
f. Kukuljević, Varaždin, kratki nacrt sa slikom 1857 8˚, 23 seiten.

Hartmannu se obratio i sljedeće godine, u pismu od 7. siječnja 1868. (II, 137) s molbom da mu što prije pošalje „nešto rjeđa djela“,[499] *Hrvatske narodne pjesme* Luke Marjanovića (1844–1920), *Tamburaši ilirski* Mate Topalovića (1812–1862), *Narodni slavonski običaji* Luke Ilića (1817–1878) te *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae Ragusa 1794*, odnosno *Basne preuzete iz ilirskih poslovica* Đure Ferića (1739–1820). Razne zbirke pjesama je konzultirao i u procesu izdavanja *Zbirke.* Iz tog razloga kontaktirao je trgovinu muzikalijama Starý & Comp. u Pragu 18. siječnja 1879. (VI, 31) s molbom da mu pošalju *Slovenske narodne pesni* skladatelja i zborovođe Josipa Kocijančića (1849–1878) koje Emanuel Starý (1843–1906) tiskao 1876. godine.[500] Rumunjske je zbirke pjesama s notama 9. siječnja 1884. (VIII, 417 i 418) tražio u knjižari Heinrich Dressnandt's Nachfolger u Brașovu[501] te kod rumunjskog trgovca muzikalijama i umjetninama Alexisa Gebauera (1815–1889),[502] a posebice su ga interesirale rumunjske narodne popijevke koje se pjevaju u Mađarskoj i Transilvaniji. Ističe da posjeduje „Deprosse *21 rumänische National Melodien*, Hamburg: Fritz Schuberth“,[503] ali da mu ta zbirka nije dovoljan izvor istraživanja za njegovu komparativnu studiju. Kuhača su zanimale verzije popijevaka bez klavirske pratnje te da nisu skladane.

Ravnatelju državne tiskare u Sofiji, Ivanu Lovriću obratio se 5. travnja 1895. (X, 77) s molbom da mu preporuči „dobru povjest bugarske crkve.“ Navodi kako je o toj tematici u svojoj glazbenopaleografskoj raspravi *Kajdopis u Slavena* (1890), za koju su mu trebale razne crkvene povijesti raznih slavenskih naroda, a o Bugarima je podatke našao samo kod stranih pisaca koje je smatrao relevantnim izvorima. Nadalje, iz pisma je očito da se Kuhač rukopisu *Kajdopisa* vraćao u više navrata nakon datuma kojeg je naveo kao svršetak djela u biografiji

---

Endlich ersuche Sie noch auf den Katalog der Kukuljevićischen bibliotek (franz. Sprache) nicht zu vergessen; Sie haben mir in Ihrem letzten versprochen hr. v. Kukuljević selbst darüber zu fragen.“ Radi se o djelu *Jugoslavenska knjižnica Ivana Kukuljevića Sakcinskog,* Zagreb: Albrecht, 1867.

[499] „Herr Hartman ich ersuche Sie mir nachstehende 4 werke zu verschaffen; einige derselben sind zwar schon seltener,…“

[500] Josip KOCIJANČIĆ, *Slovenske narodne pesni nabral in za moški zbor upravil Josip Kocijančić,* 1. zvezek, Prag: Em. Starý i dr., 1876.

[501] Dressnandt je od 1869. do 1878. vodio knjižaru s Fr. Wilhelmom Frankom, a 1878. su se razišli te je Dressnandt sam vodio svoju knjižaru do 1882. kada ju je kupio H. Zeidner i vodio pod nazivom H. Dressnandt's Nachfolger.Vidi: Julius GROSS, *Kronstädter Drucke 1535-1886.: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts*, Brașov: Johann Gott & Sohn Heinrich, 1886, VIII.

[502] Rumunjski nakladnik glazbenih izdanja. Učenik Liszta i Sechtera, 1859. je osnovao glazbenu trgovinu i izdavačku kuću u Bukureštu. Uglavnom je objavljivao rumunjske folklorne zbirke, transkripcije i libreta opera. Nakon 1880. tvrtku je vodio njegov sin Constantin Gebauer (1846–1920). Vidi: Viorel COSMA, Gebauer, *Oxford Music Online,* <https://www.oxfordmusiconline.com/browse;jsessionid=EE066C12DD2871C6B1E79A7C76D705C1?pageSize=20&sort=onlinepubdatedescending&t=music_Topics%3A16&t_130=Geography%3A203&t_136=Geography%3A348&t_138=Geography%3A616&t_159=Geography%3A932>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).

[503] Anton DEPROSSE, *Vingt un Airs et Danses nationaux roumains. 21 Rumänische Nationalmelodien (Tänze und Lieder) für das Pianoforte übertragen von A. Deprosse*, Hamburg: Fritz Schuberth, cca. 1865.

Moj rad (24. lipnja 1890), budući da je za nabavku Kukuzelovog rukopisa u rujnu 1890. molio Antona Schwarza. U pismu od 16. rujna 1890. (IX, 203) moli da mu Schwarz iz Beča donese kopiju traktata Johanna Kukuzela koji je pisan na grčkom, ali ima latinski prijevod, navodeći da piše studiju *Ueber die Notenschrift der griechischen und slavischen Kirchen* te mu stoga treba puno originalnih rukopisa. Dana 27. studenog 1890. (IX, 210) uputio je preko JAZU molbu Ravnateljstvu bečkog *Musikvereina* za posudbu traktata, no iz daljnjih pisama se ne može zaključiti je li rukopis dobio na korištenje. Postoji mogućnost da nije, budući da se u spomenutom pismu Lovriću i 1895. raspitivao za „pisca iz 18. stoljeća Kukuzelu" za kojeg je mislio da je Bugarin, a ne Grk. Budući da je dobio informaciju da je u Sofiji nedavno izašla knjižica o Kukuzelu, molio je Lovrića da mu je nabavi.[504]

Iz navedenih je primjera razvidno da je Kuhačevo umrežavanje s domaćim i inozemnim tiskarima, knjižarama i trgovinama muzikalijama bilo od iznimne važnosti za Kuhačeva istraživanja. Strana literatura bez koje nije mogao raditi svoja komparativna istraživanja ne samo da je često bila ograničene dostupnosti, već se kod hrvatskih knjižara nije mogla nabaviti. Osim toga, Kuhač ponekad nije imao kompletne informacije o literaturi koju je trebao – strani knjižari su mu bili prvi i pouzdan izvor informacija o onome što ga je potencijalno zanimalo te je nerijetko pitao i za preporuke ako mu literatura nije bila sasvim poznata. Osim toga, u određenim je slučajevima smatrao da je kontakt s knjižarima, (poput upita poslanog knjižari Seyring i Hennicke u Sambotelu),[505] najizgledniji da u najkraćem roku uspostavi kontakt s potencijalnim suradnicima izvan Hrvatske koji će mu pomoći pri sakupljanju narodne baštine koju nije bio u mogućnosti osobno zapisati.

[504] Radi se o knjizi *Kratka biografija na sv. Ioan Kukuzel* autora Pet'ra Sarafova. Vidi: Stefanka GEORGIEVA, O nekim odnosima Franje Ks. Kuhača s Bugarskom: pokušaj rekonstrukcije na temelju korespondencije i historiografskih dokumenata, *Arti musices*, 44/1 (2013), 77. O dvije verzije rukopisa *Kajdopis u Slavena* vidi: Z. BLAŽEKOVIĆ, Kuhač o povijesti glazbenog pisma, u: S. Majer-Bobetko – Z. Blažeković – G. Doliner, *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću,* Zagreb: HMD, 2009, 56-57.
[505] Pismo od 25. lipnja 1868. (II, 154).

2.5. Nabava i preprodaja instrumenata

„Osim toga, moram Vam postaviti još jedno pitanje, naime želite li mi napraviti sasvim jednostavne klavire i koliko bi to koštalo? Želio bih takve nabaviti radi najma.“[506]

Tema nabave i preprodaje instrumenata u Kuhačevoj korespondenciji javlja se razmjerno rijetko, budući da je to bila djelatnost kojom se Kuhač relativno aktivno bavio 1860-ih godina. Naime, već je istaknuto da je Kuhač u Osijeku davao privatne satove klavira te je djelovao kao glazbeni pedagog, stoga se u takvoj maloj sredini s malo glazbenih stručnjaka vrlo brzo profilirao kao znalac, posrednik i savjetnik pri odabiru i nabavci povoljnih i kvalitetnih instrumenata za svoje učenike, poznanike i zainteresirane građane Osijeka i okolicu. Dapače, iz pisama je vidljivo da je Kuhač bio zainteresiran za komisionu prodaju, koja je često bila dodatni izvor prihoda mnogim glazbenicima, a u pismima su zabilježeni njegovi pokušaji pregovora o uvjetima suradnje.[507] Uz svoj pedagoški rad, takvim je angažmanom direktno pridonosio podizanju glazbene kulture Osijeka, ali i okolnih mjesta. Prema sačuvanim pismima, od 1862. do 1865. u nekoliko je navrata kao posrednik pismeno dogovarao kupnju klavira s bečkim graditeljima instrumenata. Prvo sačuvano pismo iz ožujka 1862. (I, 149) bilo je upućeno maloj obiteljskoj tvrtci koju je vodio Simon Homolak (1808–?)[508] u ulici Ferdinandgasse 211 u bečkom okrugu Alte Wieden, koji je bio aktivan od oko 1839. do 1870. godine.[509] Iz pisma je vidljivo da je Kuhač još u Pešti kupio njihov instrument s kojim je bio zadovoljan. Stoga se raspitivao za „dobru, ali ipak što je moguće više jeftinu robu“ te njihove uvjete prodaje i dostave klavira. U pismu od 18. studenog 1864. (II, 25) za suradnju se obratio i Leopoldu Schnabelu, koji je djelovao od oko 1847. do 1879. godine,[510] a njegova se radionica nalazila u ulici Leopoldsgasse 842 u bečkom okrugu Wieden:

„No sada sam veliki prijatelj Vaših klavira (sam imam jedan za vlastitu upotrebu) i rado bih ih vidio u ovdašnjim salonima. (…) Pošaljite mi odmah 7-oktavni (koncertni) klavir od orahovog drva od Vaših klavira br. 2 sa širokom željeznom prikvačenom pločom do 430 forinti. Klavir spada u miraz jedne mladenke koja se udaje 25. studenog i do tada želi i mora imati klavir. Ja se

[506] Pismo nastalo između 17. i 28. veljače 1865. (II, 34) bečkom graditelju klavira Josefu Fritzu.
[507] L. ŠABAN– K. KOS (ur.), *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1*, Zagreb: JAZU, 1989, 105.
[508] O Homolaku, osim datuma rođenja i smrti, za sada nije pronađeno mnogo podataka.
[509] Vidi: ***, Facteurs de pianos en Autriche: Homolak Simon, <http://www.lieveverbeeck.eu/Pianos_viennois_h.htm>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).
[510] Vidi: *Idem*, Schnabel Leopold, <http://www.lieveverbeeck.eu/Pianos_viennois_s.htm>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).

nadam da mi nećete poslati samo dobar, već Vaš najbolji klavir, tako da Vaš klavir može biti sam sebi preporuka, a ja ga ovdje mogu navoditi kao predložak.“[511]

Osim Homolaka i Schnabela, Kuhač je 1865. godine u tri navrata (II, 30, 34, 39) pisao graditelju klavira Josefu Fritzu, aktivnom od 1842. do 1909.[512] Pismo u kojem predlaže suradnju prvi puta je uputio 1. veljače 1865. godine (II, 30):

„Pišem Vam ove retke iako se ne poznamo, s molbom da mi pošaljete cjenik klavira koje ste Vi gradili. Ja (u maloj mjeri) trgujem klavirima i nedavno sam jedan iz Vaše tvornice kupio za jednu ovdašnju glumicu. Taj je iz palisandrovine s engleskim pultom, iako bez dodatne željezne ploče i ostalih ukrasa. (…) Moram spomenuti da nemate posla ni sa kakvim šarlatanom i da možete računati na pravovremeno plaćanje, ali za to zahtijevam dobre i solidne instrumente, posebice da nikada ne zapinju tipke, i da se klavir ne raštimava.“[513]

O Kuhačevim preprodavačkim sposobnostima najbolje svjedoči pismo od 25. veljače 1866. (II, 59) poslano Marie Lučić u Đakovo, u kojem joj Kuhač objašnjava razloge zbog kojih bi trebala kupnju instrumenta obaviti preko njega kao posrednika, a ne kupovati instrument direktno od graditelja u Beču:

„Osim toga, usprkos svakom trudu, nećete dobiti tako dobar instrument kao ja kao preprodavač, jer graditelji znaju da Vi, milostiva gospođo, kupujete klavir samo jednom, dok ja svake godine trebam nekoliko i da ću prestati biti njihov klijent ako mi ne pošalju sjajan instrument. Stoga se ne petljajte s Bečanima, jer Vas uvjeravam da će Vas prevariti! Uvjeren sam milostiva gospođo da nećete požaliti, ako kupite klavir jednom zauvijek, tj. novi (klavir), kao i da će Vam u Đakovu upravo zavidjeti na lijepom instrumentu.“[514]

---

[511] „Nun bin ich aber ein großer freund ihrer klaviere (habe zu eigengebrauch selbst eins) und möchte dieselben gerne in den hiesigen salons sehen. (…) Senden Sie mir allsogleich ein 7octaviges (Flügel) Klavir in nussholz von Ihren klaviren No 2 mit breiter eisen anhängplatte a 430 fl. Das klavir gehört zur ausstattung einer braut die bis 25 November heiratet und bis dorthin das klavir haben will und haben muß. Ich hoffe daß Sie mir nicht nur ein gutes sondern Ihr bestes klavir senden werden, damit sich Ihr klavir von selbst recomandirt und ich daßelbe als muster hier anführen kann.“

[512] Vidi: ***, Facteurs de pianos en Autriche: Fritz Joseph Kaspar, <http://www.lieveverbeeck.eu/Pianos_viennois_f.htm>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).

[513] „Unbekannter weise richte ich an Sie diese zeilen, mit dem ersuchen mir einen preis courant von Ihren selbsterzeugten klavire zu senden. Ich handle (im kleinen) mit klavire, und habe unlängst eines aus Ihrer fabrik von einer hiesigen schauspielerin gekauft. Daßelbe ist von palissanderholz mit englischem pulte, doch ohne eisenanhängsplatte und sonstiger verzierung. (…) Erwähnen muß ich noch daß Sie mit keinem charlatan zu tun haben und auf pünktliche zahlung rechnen können, dafür fordere ich aber durchaus gute und solide instrumente, insbesonders daß nie tasten stecken bleiben, und das flügel gute stimmung hält.“

[514] „Ausserdem werden Sie aber trotz allen aufbieten kein instrument von solcher güte bekomme wie ich als wiederverkäufer, denn die fabrikanten wissen gut dass Sie gnädige frau nur einmal klavir kaufen, ich aber jedes

Za vrijeme prve faze života u Zagrebu nije se više bavio preprodajom klavira kao u rodnom Osijeku, ali je o kupnji instrumenata savjetovao svoje poznanike. Stoga je kroz godine došao na glas kao osoba stručna za prepoznavanje kvalitetnog instrumenta, čak i izvan Zagreba. Iz pisama je vidljivo da su mu se ljudi iz svih krajeva Hrvatske javljali s molbama da ih savjetuje pri kupnji instrumenata, posebice harmonija i klavira, te da preporuči dobre i povoljne graditelje, posebice orgulja. Tako je povezao radionicu Heferer (prvu hrvatsku gradionu orgulja, harmonija i klavira, koju je u Grazu 1849. utemeljio Michael (Mijo) Heferer (1825–1887)) sa župnikom i prijateljem Milanom Kućenjakom u Ivancu. No, njegova uloga nije bila samo preporučiti graditelja, već je Heferera upućivao kakve orgulje da izradi, odnosno protivio se da stavi šiljaste, visoke crne tipke jer orguljaš sa debljim kratkim prstima ne bi mogao orguljati, a takve tipke su bile u modi u Njemačkoj, što se Kuhaču zbog njegovih antigermanskih stajališta nikako nije dopadalo.[515] Zanimljivo je da su upravo te orgulje u Ivancu posljednji opus Michaela Heferera.[516]

Budući da je i sam sakupljao narodna i stara glazbala te je sâm za sebe tvrdio da je „jedini glazbeni arheolog u zemlji“,[517] primio je više pismenih molbi za procjenu i posredovanje u prodaji starih instrumenata. Tako je u pismu od 5. svibnja 1898. (XI, 189) križevačkom biskupu Juliju Drohobeckom (1853–1934), tadašnjem predsjedniku Glazbenog zavoda, ponudio gusle ukrašene srebrom, „kakve on još nije vidio“. Kuhač je bio mišljenja da su iz 18. stoljeća, ali da su možda i starije, te da su bile izrađene za nekog velikaša, a neimenovani je prodavač za njih tražio 250 forinti. U pismima je zabilježen jedan zanimljiv slučaj preprodaje starog i „vrijednog“ instumenta. Naime, Kuhaču se obratio izvjesni Aurel Šenoa[518] iz Pisarovine s ponudom da Kuhač od njega za 100 forinti otkupi violinu za koju je tvrdio da je izradio Stradivari. Kuhač je spremno prihvatio ulogu preprodavača te u pismu od 11. prosinca 1897. (XI, 138) poslanom Moritzu von Kaiserfeldu[519] u Graz govori kako mu je prije devet godina prodao jednu Guarnerijevu violinu te mu se stoga obraća s ponudom za kupnju Stradivari violine iz 1736. godine. U pismu navodi kako se violina već 40 godina nalazi kod jednog graničara koji ju je navodno donio iz Cremone i misli da je ukradena.

jar einige brauche, und dass ich aufhöre seine kundschaft zu sein, wenn er mir kein vorzügliches instrument schickt. Deshalb lassen Sie Sich mit den Wienern nicht ein, denn ich versichere Sie werden betrogen!
Ich bin überzeugt gnädige frau dass Sie es nicht bereuen werden, ein für einmal d. i. ein neues klavir gekauft zu haben, wie auch dass man Sie in Diakovar wegen des schönen instrument gerade beneiden wird.“

[515] Pismo M. Kućenjaku od 18. travnja 1887. (IX, 59).

[516] Vidi: Emin ARMANO, Prioriteti vezani uz zaštitu povijesnih i spomeničkih orgulja u Hrvatskoj, *Arti musices,* 50/1-2 (2019), 169.

[517] Pismo od 18. prosinca 1897. (XI, 145) graditelju instrumenata Adolfu Stowasseru ml. u Graz.

[518] Moguće je da se radi o najmlađem bratu Augusta Šenoe.

[519] Vjerojatno sinu istoimenog austrijskog političara.

Napominje da su podnica, ploča, okvir, vrat i puž originalni, ali da su hvataljka i žabica iz novijeg vremena, također izrađeni u Italiji. Prije prodaje, Kuhač se obratio Adolfu Stowasseru mlađem (1865–1928), graditelju instrumenata iz Graza da procijeni i uredi violinu. Smatrao je da bi za violinu mogao dobiti koju tisuću guldena te mu objašnjava zašto je upravo njemu ponuđena tako vrijedna violina – ljudi mu se obraćaju za pomoć i posredovanje pri prodaji i kupnji instrumenata budući da je on „jedini glazbeni arheolog u zemlji". Međutim, ispostavilo se da Kuhačeva procjena nije bila točna te da je violina obična češka krivotvorina koja vrijedi tri do četiri guldena. Stowasser je tvrdio da ju nema smisla popravljati, jer bi popravak bio skuplji nego sama violina. Nasamareni Kuhač se zatim morao pomučiti i priprijetiti Šenoi tužbom da dobije povrat novaca koje je dao za lažnog Stradivarija i njegovu pošiljku, ljut i očajan jer su novci koje je dao za violinu bili namijenjeni za stanarinu.

O Kuhačevoj reputaciji kao dobrog poznavatelja instrumenata govori i činjenica da je Kuhač bio posrednik u prodaji klavira Ferde Livadića. Klavir je od 1885. bio u vlasništvu učitelja Hermana Gollnera u Svetom Martinu pod Okićem koji je 1897. zbog službenog premeštaja u Novu Raču odlučio prodati klavir[520] te se obratio Kuhaču s molbom da pronađe dobrog kupca. Kuhač mu se 8. kolovoza 1897. (XI, 85) javio s dobrom vijesti da je pronašao kupca za klavir:

> „Glede Livadićeva glasovira govorio sam s nekolikim ljudima, no nijedan nije htio zagrist. Jedan presvijetli gospodin Božidar Kukuljević (veleposjednik) izrazio se da bi bio voljan tu starinu kupiti, ali da mora prije sa svojom suprugom o tom govoriti, pošto imade u svom dvoru već dva glasovira i jedan harmonij. Obećao je da će mi za koji dan iz Ivanca odgovoriti, hoće li, neće li."

Odgovor od Kukuljevića je dobio ubrzo, budući da uz sljedeće pismo, ono od 13. kolovoza 1897. (XI, 86) Kuhač Gollneru prosljeđuje Kukuljevićev telegram. Uz telegram priložio je Kukuljevićevu adresu te zamolio Gollnera da se organizira transport glasovira, naglašavajući da priloži i „svjedočbu, da je to zaisto glasovir Ferde Livadića."

Vezano uz procjenu svoje violine obratila mu se i Ivana Brlić-Mažuranić (1874–1938) te joj je Kuhač uputio pismeni odgovor 17. kolovoza 1905. (XII, 328). Priopćuje joj da nije sasvim siguran u provencijenciju njezine violine, no da postoji mogućnost da je njena violina,

[520] Vidi: Vilena VRBANIĆ, *Instrumenti umjetničke glazbe u hrvatskim muzejima*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2020, 137.

koju je gradio Nikola Amati, „Hieronimova sina Antuna unuk“ jako vrijedna. Kuhač je smatrao da je sagrađena oko 1722. te da je graditelj bio Antunov unuk, ako nalijepljena cedulja nije „patvorena“, budući da je mnogo sličnih cedulja tiskano u Italiji i naknadno lijepljeno u svakakve instrumente. Kuhač je zatim predložio da violinu pregleda graditelj „gudaljaka“ Gabriel Lemböck (1814–1892) u Beču,[521] koji je tu violinu osobno popravio 1863. godine, a kao alternativu je naveo već spomenutog graditelja A. Stoowassera iz Graza. Na kraju pisma Kuhač joj je predložio da ga posjeti i donese violinu u Zagreb kako bi ju mogli skupa izmjeriti i isprobati.

U pismima je zabilježen i jedan slučaj ne baš ugodne prepodaje intrumenta koji se dogodio u proljeće 1905. godine. Kuhaču se trgovac Marijan Galić iz Mostara obratio u ime Ciprijana Brkića (1868–1945), hrvatskog pisca i sakupljača narodnog blaga iz Bosne i Hercegovine s molbom da mu preporuči dobar polifon (polyphon), odnosno glazbenu kutiju.[522] Kuhač mu je 10. veljače 1905. (XII, 287) preporučio polifon tvrtke Ferdinand Budicki (1871–1951), točnije lijepi model za 140 kruna, s napuljskim dječakom od gline, nadodajući da jefitini modeli iz Trsta neće biti pravi polifoni. Međutim, iz sljedećeg sačuvanog pisma od 3. lipnja 1905. (XII, 316) vidi se da je Galić implicirao da se Kuhač s Budickim dogovorio i prevario ga za mito te su mu poslali stari polifon. Kuhača je takva implikacija više no uvrijedila, te mu je odgovorio da više nikada od njega neće dobiti odgovor na pismo. No, očito je da je Kuhač ipak uvidio da se u preprodaji dogodila greška te Galiću još jednom nevoljko odgovara 18. lipnja 1905. (XII, 320) tvrdeći da je njemu savjest čista te da je bolestan i da želi završiti svoje radove, a ne tratiti dva do tri sata koja može raditi na „bezvrijedna dopisivanja“. Kako bi ipak dokazao da nije kriv za optužbe, opisuje proces nabave polifona, te navodi da je na kraju išao Budickom, koji nije bio u Zagrebu jer se vozio autom u Pariz, a prodavačica je bila nova i nije znala da je polifon koji su kupili bio kratko vrijeme iznajmljen. Stoga je predložio Galiću da mu Budicki pošalje nove ploče, a u slučaju da to Budicki neće, Kuhač se ipak ponudio da će mu platiti nove. Kao treću opciju spominje tužbu protiv Budickog, neljubazno ističući da njega to ne interesira te da ga Galić pusti na miru. Kako bi Galiću „dokazao“ kako on stvarno naporno radi, pismu je priložio *Moj rad,* no vjerojatno je to više bila samopromocija.

[521] Lemböck, podrijetlom iz Budimpešte, bio je učenik Johanna Baptista Schweitzera (1790–1865). Svoju radionu otvorio je 1840-ih u Beču. Vidi: ***, Gabriel Lemböck, <https://tarisio.com/cozio-archive/browse-the-archive/makers/maker/?Maker_ID=1161>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).

[522] Polifon su izumili G. A. Brachhausen i P. Riessner u Leipzigu 1886. Vidi: ***, Polyphon, *Grove Music Online*, <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000022055?rskey=358WMK>. (Zadnji pristup 16. 9. 2021).

Nabava i preprodaja instrumenata nije nikada bila Kuhačeva primarna djelatnost. U prvom razdoblju života Kuhač je s preprodajm instrumenata htio uspostaviti dodatni izvor prijeko potrebnih prihoda, budući da s instrukcijama i podukom Kuhač nije mogao zaraditi dovoljno da uz svakodnevne životne troškove financira svoja putovanja u svrhu istraživanja narodnih popijevki. Međutim, kako je pri istraživanju i sakupljanju narodne baštine proučavao i narodne instrumente, ali i držao instrukcije, s godinama s profilirao kao dobar poznavatelj kvalitetnog instrumenta. Zbog toga je često bio prva osoba kojoj su se ljudi s područja današnje Hrvatske obraćali s molbama za pomoć u procjeni instrumenata, kao i da im preporuči dobrog i pouzdanog graditelja.

2.6. Organizacija glazbenog života

„Inicijator te svečanosti bio je J. N. Hummel, dirigent Osječkog pjevačkog društva; on je u Osijeku glavni organizator svih muzičkih svečanosti, ali samo onih koje nisu u patriotske svrhe. U njegovom pjevačkom društvu pjevaju se pretežno njemačke, zatim mađarske i neke slavenske popijevke. – Budući da ja težim za suprotnim, to smo mi uvijek *pro* i *contra.*“[523]

2.6.1. Osijek

Kuhač je nakon povratka sa školovanja bio (uz Ivana Nepomuka Hummela (1820–1896) te dirigenta gradskog orkestra Juliusa Schulza) jedan od glavnih inicijatora glazbenih događanja u Osijeku. Iako rijetki,[524] njegovi opisi i procjene rijetkih kulturno-glazbenih zbivanja u gradu, uključujući i ona koje je sâm organizirao, čine važna i malobrojna svjedočanstva o dotičnim događanjima. Naime, Osijek 1860-ih godina nije imao ni bogat niti kontinuiran glazbeni život, a Kuhač je bio voljan promijeniti postojeću situaciju. Vrativši se u jesen 1858. u Osijek Kuhač je nastojao oživjeti glazbeni život te je osnovao i vodio malu glazbenu kapelu, odnosno muški sekstet kojeg spominje u pismu pisanom između 6. i 29. kolovoza 1860. Paulini Lang. Kuhač komentira osječki glazbeni život te, usprkos nedostatku obrazovanih glazbenika i potrebne financijske potpore, pokušava uspostaviti kontinuirana glazbena događanja:

„Kao što sam već spomenuo, kod nas je prilično mrtvilo. Ovdje nema čak nijedne kazališne trupe što se još nikada nije dogodilo. Jedino što imamo, to je mala muzička kapela, a i nju sam skupio uz velike napore. To je sekstet koji u mjestu boravi već skoro dvije godine. To je prva kapela koju možemo nazvati svojom, i ona se, bez ikakve druge potpore, probija vlastitim snagama.“[525]

---

[523] „Der Inpulsgeber dieses Festes war Herr J. N. Hummel Chormeister des Esseker Gesangvereines; er ist in Essek Hauptaranger aller musikalischen Feste, überhaupt aber jener welche nicht für patriotische Zwecke sind. Bei seiner Gesanggesellschaft werden vorherschend deutsche, dann ungarsiche, und auch einige slavische Lieder gesungen. – Da ich gerade das Umgekehrte anstrebe, so sind wir immer *pro* und *contra.*“ Pismo od 29. kolovoza 1863. (I, bez broja) Milanu Krešiću u Zagreb.

[524] Kuhač nije imao mnogo slobodnog vremena zbog poslova koje je morao obavljati. Po danu se bavio instrukcijama dok je noćne sate posvećivao istraživačkom radu.

[525] „Wie ich schon erwähnt habe, so ist es bei uns ziemlich leblos. Nicht einmal eine Schauspielgesellschaft ist hier, was doch noch nie der Fall war. Das Einzige was wir haben iste eine kleine Musikcapelle, und die habe ich nur mit vieler Mühe zusammengebracht. Es ist ein Sextet, dass sich schon beinahe 2 Jahre in Loco erhält. Dasi st die erste Capelle die wir die unsrige nennen können, und die sich ohne sonstiger Unterstützung auf eigene Faust fortbringt.“

Još jedan primjer Kuhačevog angažmana donosi pismo od 20. kolovoza 1862. (I, 153) poslano učitelju i Kuhačevom prijatelju Josefu Czuryu, u kojem Kuhač opisuje organizaciju dva koncerta koja su se održala u lipnju 1862, na kojima su gostovala tri inozemna umjetnika: braća Doppler (skladatelj Franz (1821–1883) te dirigent i skladatelj Carl (1825–1900), obojica virtuozi na flauti) te Kuhačev prijatelj Antal Sipos (1839–1923), pijanist i skladatelj. Kuhač u pismu tvrdi da se upravo zbog trčkaranja oko organizacije vjerojatno prehladio i pet tjedana bio u krevetu u groznici, stoga da su ga koncerti skoro stajali života. Dogovori za organizaciju koncerta kojeg je dogovarao u ljeto 1863, a koji je odgođen zbog velike pjevačke svečanosti,[526] zabilježeni su i u pismu od 20. kolovoza 1863. (I, bez broja) poslanom K. Thernu u Budim:

> „Što se tiče dvaju klavira i svega ostalog, to ću sve jako dobro urediti; u tom pogledu možete biti potpuno mirni, iskaznice ili neke druge pasoše ne trebate. Samo trebate u Budimu sjesti na parobrod i nakon vožnje od oko 20 sati sretno ćete stići u Osijek. Sve ostalo će biti moja briga. Ako želite doći u rujnu, mogla bi se možda prirediti 2 koncerta (kao i kod gospode Doppler); jedan u Tvrđi, u kazalištu, a drugi u dvorani gornjogradskog kazina (kažem možda!). Neka mlada gospoda ponesu sa sobom više komada. (…) Rombergova *Dječja simfonija* nije za našu, ponešto kritičnu publiku, ali, ipak je ponesite, meni za volju.“[527]

Thernu u vezi organizacije novog koncerta piše i u prosincu 1863. (I, bez broja), moleći ga da mu pošalje skladbu *Slavenska koračnica* za dva klavira, budući da se uskoro trebao održati „koncert u nacionalne svrhe“, a Kuhač je pribavljao komade koji bi se na koncertu izvodili.

Govoreći o organizaciji glazbenog života ne smije se zanemariti i Kuhačeva uloga glazbenog pedagoga i profesora klavira u maloj sredini koji je na taj način odgajao buduće umjetnike, bili oni diletanti ili profesionalci. Iz nekih se pisama može vidjeti da je sa svojim

[526] Muški pjevački zborovi iz Pečuha i Apatina posjetili su Osječko pjevačko društvo. Svečanost je opisana u pismu od 29. kolovoza 1863. (I, bez broja) poslanom Milanu Krešiću u Zagreb. Pismo je jedini opširni opis svečanosti. U zbirci Muzeja Slavonije u Osijeku čuva se jedini poznati primjerak originalnog dvojezičnog plakata s rasporedom svečanosti. Vidi: ŠABAN, Ladislav – KOS, Koraljka (ur.): *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/2 (1863)*, Zagreb: JAZU, 1992, 115.

[527] „Was die zwei Klavire, und alles Uebrige betrifft werde ich bestens besorgen; darüber können Sie ganz beruhigt sein, Legitimationskonten, oder sonstige Pässe brauchen Sie nicht. Sie brauchen sich nur aufs Dampschiff in Ofen einsetzen, und nach etwa 20stundigen Fahrt in Essek wohlbehalten ankommen. Das Uebrige wird meine Sorge sein. Wenn Sie in September kommen wollen, so könnte man vielleicht 2 Concerte (so wie die Herrn Doppler) geben; eines in der Festung im Teater, das andere in den Oberstädter Casinosale (ich sage vielleicht!). Die jungen Herrn sollen mehrere PIecen mitbringen. (…) Die Rombergische Kindersymphonie ist bei unseren etwas kritischen Publikum nicht anzuwenden; doch mitbringen tun Sie dieselbe, u. z. mir zu lieb.“

učenicima imao prisan odnos. Kao primjer će poslužiti pismo od 1. svibnja 1864. (II, 8) upućeno učenici Marianne Miholčanin:

„Draga Marianne!

Dvije glazbene kompozicije koje ti šaljem napravio sam Ti kao poklon, sa željom da glazba koju sadrže djeluje na Tvoj duh i Tvoje raspoloženje kao i lijepi svibanj sa svojim mirisnim cvijećem i svježim zrakom. Jer u ovim se komadima također nalazi jedan cvijetak, jedan pobožni svibanjski pjev, kojega jutrom pjeva šojka.

Obje sonate skladali su veliki skladatelji, to jest Mozart i Beethoven.

S tim dvjema sonatama započinjemo stupanj višeg obrazovanja u sviranju klavira.

Kad bi bar htjela u to unijeti zaista puno želje, marljivosti i izdržljivosti, pa time sigurnije i brže ostvariti nadanje koje gaje tvoji poštovani roditelji!

Želja je

Tvojeg učitelja

Franza Xav. Kocha“[528]

Iz pisma poslanog dvije godine kasnije, 5. kolovoza 1866. (II, 66) vidljivo je da je Kuhač Marianne bio dugogodišnji učitelj te da je bio vrlo blizak s cijelom obitelji Miholčanin:

„Danas više nisi dijete koje ne shvaća, kao prije šest godina, već gledaš blistavim očima jer si već stekla tako lijepa znanja i vještine s kojima bi mogle biti zadovoljne i poneke odrasle osobe, ali, drago dijete, prema zahtjevima današnjeg vremena i prema budućnosti u kojoj ćeš biti odrasla osoba, treba obaviti još velik komad posla.“ [529]

Osim davanja poduke iz klavira, Kuhač je pridonosio osječkom glazbenom životu ulogom posrednika pri nabavci željene glazbene literature iz domaćih i bečkih trgovina

[528] „Liebe Marianne!
Die zwei musikstücke welche ich Dir übersende, mach ich Dir zum geschenke, mit dem wunsche, daß Dir darinn enthaltene musik auf Deinen geist und Dein gemüt so wirken soll, wie etwa der liebe Mai mit seinen duftenden blumen und frischen lüften. indem in diesen stücken ist gleichsam ein blümchen, ist gleichsam der fromme Maiengesang , den die lerche am morgen anstimmt.
Beide sonaten sind von zwei großen tonkunstlern componirt, nämlich von Mozart und Beethoven.
mit diesen zwei sonaten treten wir die stufe der höheren ausbildung im Klavierspiele an. Möchtest Du dazu recht viel lust, fleiss und ausdauer mitbringen! damit die hoffnung welche Deine geehrte eltern von Dir hegen um so sicherer und früher in erfüllung gehen.
Dieß ist der wunsch

Deines lehrers
Franz Xav. Koch“

[529] „Du bist heute nicht mehr das unverständiges kind, wie vor 6 jahren , Du siehst bereits mit hellen augen, denn Du hast Dir bereits so schöne kenntnisse und fertigkeiten erworben, dass mancher erwachsener damit zufrieden sein dürfte, aber liebes kind nach anforderung der heutigen zeit, und nach jener künftigen in welcher du als erwachsene da stehen wirst, ist noch ein grosses stück arbeit zu verrichten.“

muzikalijama, o čemu primjerice svjedoči pismo od 4. ožujka 1867. (II, 94) poslano Marie Boellin u Đakovo:

> „Ovime imam čast poslati Vam djelo *Rondine* koje ste kod mene naručili i koju već vrlo dugo imam na zalihi; stoji 1 fl 18 kr. (…) Ako budete i ubuduće, milostiva gospođo, bilo što od mene trebali, pripravan sam sve točno nabaviti; ipak Vas najuljudnije molim da mi nekoga u vezi s tim pošaljete, jer sam ja rijetko u poziciji pronaći odgovarajuću prigodu za dostavu u Đakovo.“[530]

Nažalost, nema puno korespondencije iz osječkog perioda Kuhačeva života koja govori o koncertnim događanjima u Osijeku, ali se tu i tamo, pa tako i iz narudžbe muzikalija od 11. srpnja 1863. (I, bez broja) od nakladnika C. A. Spine može saznati da je Kuhač bio uključen u organizaciju dobrotvornog koncerta kojeg je omladina Osječke gimnazije planirala prirediti za siromašne studente. Kuhač se kod Spine raspitivao za mogućnost narudžbe klavirskog izvatka i transkripcije za klavir četveroručno uvertire *Vlasta,* op. 4 Eduarda Napravnika. Uz očiti angažman na malobrojnim koncertnim događanjima u Osijeku, razvidno je da je Kuhač samoga sebe u svojoj okolini doživljavao pa i predstavljao kao apsolutni autoritet u odabiru repertoara za nastavu klavira, što je zabilježeno u pismu već spomenutom pijanistu Antalu Siposu od 26. prosinca 1862. (I, 161). Kuhač na Siposev upit bi li lokalni knjižar Carl Harsch (1815–1871) naručio par njegovih kompozicija, odgovara:

> „Da li si zaboravio da gospodin Harsch sve one komade naručuje i da učitelji klavira i učenici – ovdje i u okolici – sve one komade kupuju koje im ja savjetujem? – Što onda moraš pitati da li gospodin Harsch hoće Tvoje kompozicije naručiti i prodavati?“[531]

Prethodna tvrdnja je donekle potvrđena, te je iz pisma Stani Poljak pisanog između 12. i 14. veljače 1864. (II, 3) u Đakovo vidljivo da nije savjetovao samo učenike i amaterske glazbenike u Osijeku, već i okolnim mjestima. U pismu Kuhač šalje dva komada za klavir za

[530] „Ich habe die ere hiemit die piece Rondine die Sie bei mir bestellten, und die ich sehr lange vorrätig habe, zu übersenden; sie kostet 1f8kr (...) Wen Sie gnädige frau in zukunft etwas von mir benötigen, so bin ich bereit alles pünktlich zu besorgen, doch möchte ich Sie gnädige frau höflichst ersuchen, immer jemanden um das betreffende zu mir senden, denn ich bin selten in der lage eine passende gelegenheit nach Diakovar auffinden zu können.“

[531] „Hast Du vergessen dass Herr Harsch alle jene Piecen bestellt, und dass Klavirlehrer und Klavirschüler – hier und in der Umgegend – alle jene Piecen kaufen, die ich ihnen anrate? – Was hast Du also zu fragen, ob Herr Harsch Deine Compositionen bestellen und verkaufen will?“

izvjesnu Lauru, koja je trebala nastupiti pred biskupom Strossmayerom.[532] Pozitivan komentar o spomenutom koncertu nalazi se u sljedećem pismu od 14. veljače 1864. (II, 4) poslanom Josipu Laudenbachu starijem, čiji je sin bio Kuhačev učenik (josip Laudenbach ml.). Osim informacije da je biskup „dobro prihvatio koncert", Kuhač dogovara program za koncert koji se održao 19. ožujka te na kojem je i sam nastupio, izvodeći s Laudenbachom ml. koračnicu za dva klavira. Također, pismo donosi uvid u poimanje žene kao pijanistice diletantice u drugoj polovici 19. stoljeća. Kuhačevi savjeti za prikladnost repertoara usmjereni su na „nježnost" i „dražest", ali je zanimljiva opaska da profesionalna umjetnica može „voziti po klaviru na muški način". Kuhač inzistira da se na koncertu izvode slavenski komadi, a ne njemački pa je tako Kuhač planirao da Laudenbach ml. izvede rusku fantaziju za klavir solo te da zajedno izvedu slavensku koračnicu za dva klavira.[533] Pismu prilaže svoje slavenske transkripcije za „gospodičnu Marie" koja je također nastupala:

> „Jako nas veseli da je Njegova Ekscelencija tako dobro prihvatila koncert i stoga smo spremni (ako to odgovara đakovačkoj publici) obje osobe, Josipa Laudenbacha mlađeg i Franju Ksavera Kuhača, staviti na raspolaganje za koncert koji predstoji 19. ožujka. Obojica smo se već dogovorili o našem izboru komada; Josef svira jednu rusku fantaziju za klavir solo, zatim sa mnom jednu slavensku koračnicu za dva klavira. Ja bih svoj dio rado dao jednoj od gospodična u Đakovu, ali Josef to nikako ne želi jer misli da nježne ruke ne bi svirale drugi klavir s dovoljno snage.
>
> Što se tiče gospodične Marie, ovoga puta, po mojem mišljenju, ne bi trebala svirati četveroručno, nego sama. Ali što? To je opće pitanje! Imali bismo gomilu njemačkih komada, ali, kako se čini, trebali bismo sasvim ostati pri slavenskima? – Zbog toga smo već pisali u Prag i nadamo se da ćemo za par dana od tamo dobiti nešto slavensko.
>
> Ako bi gospodična htjela svirati nešto njemačko, želim joj veoma preporučiti priloženi Chopinov *Salonwalzer*; zbog toga što je vatren, nimalo težak i sadrži više poljskog nego švapskog; već se više puta svirao u Beču, Parizu itd. na privatnim koncertima. Želi li pak nešto sasvim slavensko, ako praške muzikalije ne odgovaraju u potpunosti, ne znam Vam ništa drugo nego dvije moje slavenske transkripcije koje je nedavno imala u rukama. Oba su ta komada doduše nezahtjevna jer ne sadrže nikakva mjesta s bravurama, ali su dražesna i nježna. A jedna bi mlada dama uopće, pa i za klavirom, trebala biti jednostavna i nježna, osim kad bi dotična

[532] „…kako smo svi uvjereni, Njegova preuzvišenost više će zapaziti jednu jednostavnu slavensku pjesmu nego najmoćnije njemačko koncertno djelo..."
[533] Vrlo se vjerojatno radi o skladbi C. Therna *Slavenska koračnica* koju je Therna molio da mu pošalje još 1863. godine da se izvede na dobrotvornom koncertu. Nadalje, u pismu od 28. veljače 1864. (II, 5) Karlu Thernu u Peštu Kuhač izražava svoje zahvalnost na poslanim skladbama među kojima je i „dvostruko prerađeni marš, naime četveroručno i za 2 klavira".

bila umjetnica! Onda bi mogla, što se mene tiče, voziti po klaviru na muški način. Obje bi ove transkripcije u program ušle pod jednim brojem, pa gospodična ne bi morala nakon prvog komada ustajati, nego bi ostala kod klavira i započela drugi komad nakon male međustanke. (…) Jedna četveroručna veoma lijepa i ne tako teška Uvertira ovdje je priložena za nju. Uvertira *Tancred* ima određenu prednost što nije tako izlizana kao npr. uvertire *Marta*, *Norma*, *Nabukodonosor* itd. Ne postoje slavenske uvertire za četiri ruke. Jedan komad za dvije ruke dobit će kroz par dana, samo najprije želimo pogledati praške muzikalije. Ako nam ne bi odgovarala nijedna od stvari iz Praga, može svirati *Varijacije na češke popijevke* Juliusa Schulhoffa, koje su prilično zgodne, ali i pomalo teške."[534]

U ovom poglavlju valja spomenuti i par malobrojnih pisama koja opisuju osječka javna kulturna događanja, u ovom slučaju izgradnju kazina i kazališta te njihovo otvorenje. Događaj je kratko komentiran u pismu od 15. prosinca 1866. (II, 84) u pismu Ignaczu Reichu (1821–1887) u Peštu, učitelju na izraelskoj školi i povjesničaru. Kuhač piše kako je odbio biti aranžer skladbi koje su se trebale izvoditi na svečanom otvorenju gornjogradskog kazališta (pod službeno registriranim nazivom *Aktien Theater in der königlichen Freistadt Essegg – Oberstadt*)[535] iz razloga što u to vrijeme Osijeku nedostaje profesionalnih muzičara te su na koncertu trebali svirati isključivo diletanti:

[534] „Wir sind sehr erfreut, daß Sr. Excellenz das concert so beifällig aufgenommen hat, und sind daher bereit (wenn es dem Diakovarer publikum angenehm ist) die beiden persönlichkeiten Jos. Laudenbach der jüngere und Fr. X. Koch, bei dem bevorstehenden concerte am 19 März zur verfügung zu stellen. Wir beide sind zu diesen – was die wahl unserer piecen betrifft – auch schon übereingekommen; Josef spielt eine russische fantasie für Piano solo, dann einen slawischen marsch für 2 Klaviere, mit mir. Ich hätte meinen part gerne einem der fräulein in Diakovar übertragen, aber Josef will es durchaus nicht, da er meint daß zarte hände, das zweite Klavir mit nicht genug kraft spielen würden. Das fräulein Marie betreffend, sollte sie – meiner meinung nach – diesmal nicht 4händig, sondern allein spielen. Aber was? – das ist die generalfrage! – Deutsche stücke hätten wir eine masse, aber wie es scheint so sollten wir durch beim slavischen bleiben? – Wir haben deshalb auch bereits nach Prag geschrieben, und hoffen in einigen tagen, etwas slavisches von dort zu erhalten. Sollte das fräulein etwas deutsches spielen wollen so möchte ich ihr den beiliegenden Chopinische Salonwalzer sehr anempfehlen; deshalb ist feurig, nicht gar schwer, und enthält mehr polnisches als schwäbisches; er wurde mehrmals schon in Wien, Paris etc in privat concerten gespielt. Will sie jedoch durchaus was slavisches, so weiss ich ihr – im falle die Prager musikalien nicht ganz entsprechen – nichts anders, als meinen zwei slavischen transcirptionen, die sie unlängst in händen hatte. Diese beiden piecen sind zwar anspruchlos, da sie keinerlei Bravour stellen enthalten, aber sie sind niedlich und zart. Und eine junge dame soll überall, auch beim Klavir anspruchlos und zart sein, außer die betreffende wäre eine künstlerin! dann mag sie wegen meiner ganz nach männer art am Klavire herumfahren.- Diese beiden transcriptionen würden unter einer Nummer ins programm kommen, und das fräulein hätte nach der ersten piece nicht aufzustehen, sondern beim Klaviere zu verbleiben, und nach einer kleinen zwischenpause das zweite stück zu beginnen. (…) Eine 4händige sehr schöne, und nicht gar schwere Overture liegt für sie hier bei. Die Overture Tancred hat den besonderen vorzug daß sie nicht so abgedroschen ist, als wie z. b. die Overture Marta, Norma, Nabuccodonosor ect. Slavische Overturen existiren keine, zu 4hände. Ein zweihändiges stück wird sie in einigen tagen bekommen, wir wollen nur worerst die Prager musikalien ansehen. Entspricht uns von den Prager sachen keines, so mag sie die Variationen über bömische lieder von Julius Schulhoff spielen, welche ganz hübsch aber auch ein wenig schwer sind."

[535] Vidi: Stanislav MARIJANOVIĆ, Thaliam laudamus – od apoteoze do rekvijema. Svečanosti i dramske prigodnice u osječkom kazalištu, *Dani Hvarskoga kazališta*, 31/1 (2005), 167.

„Trenutačno sam veoma zaposlen. Mi Osječani smo iz privatnih sredstava dali sagraditi zgradu kazina i kazališta, koja je koštala oko 100 tisuća forinti, svaki građanin je ovisno o svojim mogućnostima dao 400-500 forinti ili 1000-2000 forinti. Na silvestarsku večer će se otvoriti zgrada kazališta, a krajem siječnja kazino. Za obje prilike me je odbor zamolio da aranžiram neku glazbu. Namjerno sam rekao ne: koncert, na kojem će ovdje surađivati samo diletanti, što je za aranžera utoliko teže. Već se marljivo uči, na otvorenju kazališta će se osim hrvatskih stvari izvesti i jedan kvintet sa zborom iz Lohengrina, isto tako kod otvorenja Kazina jedno djelo za 8 klavira, odnosno 32 ruke. K tome imam nesreću biti u ovdašnjem gimnastičkom društvu čelnim čovjekom, a tamo bi se trebao za Božić i za fašnik održati neki spektakl. Tako to ide: klinci oponašaju velike muškarce, a provincija – glavne gradove!“[536]

Kratki opis otvorenja gornjogradskog Dioničarskog kazališta slobodnog i kraljevskog grada Osijeka koje je 31. prosinca 1866. uz svečani program smješteno u zgradu Društva gornjogradskog kasina i kazališta (gdje je od prosinca 1907. godine do danas smješteno Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku),[537] zabilježen je u pismima od 10. siječnja 1867. (II, 86) đakonu Branku Raiću u Pančevu te pismu Milanu Krešiću pisanom između. 15. i 27. siječnja 1867. (II, 85a). Iz pisama je vidljivo da je Kuhač ipak sudjelovao u glazbenom dijelu otvorenja[538] sa svojim pjevačima iz osječkog gimnastičkog društva, odnosno *Prvog gombalačkog društva*[539] te da je za tu priliku skladao „mali muški zbor“:[540]

[536] „Gegenwärtig bin ich sehr beschäftigt. Wir Esseker haben aus privatenmitteln ein Casino= und teatergebäude auffüren lassen, dass bei 100 tausend Gulden kostet, jeder bürger hat je nach seinem vermögensverhältnisse 4-500 fl. 1-2000fl. dazu gegeben. Am Sylvester abend wird das teater und ende Januar die Casino lokalitäten eröffnet. Für beide gelegenheiten bin ich vom Comité aufgefordert worden, etwas musikalisches zu arrangieren. Ich sage absichtlich nicht: concert, den hier werden bloss dilettanten mitwirken, was aber für den arrangeur um so beschwerliches ist. Es wird schon fleissig studiert, bei der eröffnung des teaters wird ausser kroatischer sache auch ein Quintett mir chor aus Lohengrin aufgefürt, so wie bei der Casino eröffnung eine piece für 8 klavire respective 32 händig. Zudem habe ich noch das malheur bei dem hiesigen turnverein „obmann“ zu sein, und da soll sowohl zu Weihnachten als zu fasching, einiges spectaculum, in form von narrenabenden stattfinden. So geht’s: buben äffen grosse männer nach, und die provinz = die hauptstädte!“

[537] Vidi: Ivan TROJAN, Osječki kazališni život u vrijeme Prvoga svjetskog rata, *Dani Hvarskoga kazališta*, 41/1 (2015), 385.

[538] Na glazbenom dijelu programa izvele su se uvertira Wagnerove opere *Rienzi*, koju je izveo vojni orkestar garnizonskoga kapelnika Laforesta, a zatvoren s prizorima molitve za oprost (*Gebet – Szene*) iz prvog čina i zapleta pred balkonom palače iz drugog čina Wagnerove opere *Lohengrin*. Nastupali su muški i ženski članovi obitelji Lay, a pratio ih je Kuhačev zbor: König Heinrich – bas Felix Lay, Elsa von Brabant – sopran Emma Lay, Friedrich von Telramund – bariton Anton Lay, pa Lohengrin – tenor Carl Lanner i Ortrud – mezzosopran Emma Füller. Između njih su izvedene vokalne i instrumentalne dionice: Gradonačelnikova nastupna arija (*Entrée – Lied*) iz komične opere Gustava Alberta Lortzinga *Zar und Zimmermann*, Kuhačeva podoknica *Začinka*, koju je izveo njegov muški zbor, te Beethovenova *Waldstein Sonata* op. 53 koju je izvela mlada bečka pijanistica Cecilie Margoles. Vidi: S. MARIJANOVIĆ, Thaliam laudamus – od apoteoze do rekvijema. Svečanosti i dramske prigodnice u osječkom kazalištu, *Dani Hvarskoga kazališta*, 31/1 (2005), 169.

[539] Društvo se još nazivalo *Erste Esseker Turnverein* ili *Pervo Društvo gombalacha*. Osnovano u je Osijeku 19. kolovoza 1865. Vidi. ***, *Osijek, kolijevka hrvatskog sporta*, <https://zsugos.hr/wp-content/uploads/2017/11/Osijek-kolijevka-hrvatskog-sporta.pdf>. (Zadnji pristup 30. 5. 2021).

„Proteklog Silvestrova (31. prosinca) bilo je svečano otvoreno, pri čemu su diletanti izveli dvije vesele jednočinke (jednu hrvatsku i jednu njemačku), a zborovi sastavljeni od pjevača gornjogradske gimnastičke institucije izvodili su brojna djela. Preuzeo sam glazbeni dio, a moji pjevači, njih 30-40, požnjeli su bogat pljesak. S tim mladim ljudima upravo uvježbavam šaljive predstave i velike zborove; pri su namijenjeni lakrdijaškoj večeri koja će se održati u doba karnevala i čiji prihod ide u korist gimnastičkog društva, a potonji su za veličanstveni koncert koji želimo održati uz osnutak gornjogradskog glazbenog društva.“[541]

„Uz hrvatsku veselu igru Pobratima, izveden je i jedan mali muški zbor, kojeg sam ja komponirao, a izveli su ga pjevači društva „Sloga“ ovdašnjeg gimnastičkog društva. Djelce se dopalo i moralo je biti ponovljeno; a ja? šaljem Vam ga u partituri i dionicama, s molbom da pjesmu u moje ime predate slavnom zagrebačkom pjevačkom društvu Kolo, popraćenu jednim srdačnim pjevačkim pozdravom. Možda slavnom društvu podoknica može u nekoj prilici zatrebati. Tekst je napisao sadašnji župnik Ilija Okrugić, još dok je bio student; ubrzo se pjevala, ali na njemačku melodiju. Ja nisam želio da se taj običaj uvede kod nas, kao što je to slučaj u Srbiji pa sam stoga sam za nju napisao melodiju.“[542]

Otvorenje kazališta te koncert od 11. veljače na kojem je Kuhač nastupao sa svojim pjevačima iz gimnastičkog društva opisan je i u pismu od 13. ožujka[543] 1867. (II, 97) Karlu pl. Koziću u Zagreb. Nažalost, sačuvan je samo kratki spomen nastupa povodom navedenih događanja; Kuhač je započeo opis još jednog događanja u gradskoj vijećnici (*Comitathaus*) no ostavio je prazno mjesto za datum te nastavak pisma nedostaje.

---

[540] Iz pisma od 27. siječnja 1867. (II, 88) Josipu Laudenbachu ml. u Beč vidi se da je riječ o skladbi *Začinka* (F-dur) za muški zbor, op. 31 na stihove *Ti već spavaš Milko moja* koja je tiskana u Zagreb kod Dragutina Albrechta.

[541] „Am verflossenen Sylversterabend (31 Decemb) wurde es in feierlicher weise eröffnet, bei welcher gelegenheit zwei einaktige lustspiele (ein kroatisches und ein deutsches) von diletanten, chöre von den sängern der oberstädter turnanstalt reichlich aufgefürt wurden. Den musikalischen teil hatte ich über, und meine sänger 30-40 an der zahl ernteten reichlichen beifall. Gegenwärtig studiere ich mit den gedachten jungen leuten humoristische vorträge und grosse chöre ein; ersteres ist bestimmt für den narrenabend der in carneval abgehalten wird und dessen erträgniss dem turnverein zufliesst, letzteres für ein grossartiges concert, dass wir zu gründung eines oberstädtischen musikvereines abhalten wollen.“ Pismo od 10. siječnja 1867. (II, 86) đakonu Branku Raiću u Pančevo.

[542] „Nebst dem kroatischen lustspiele Pobratima wurde auch ein kleiner männerchor, von mir componirt aufgefürt, welchen letzteren die sänger der gesellschaft „Sloga“ des hiesigen turnvereines, sangen. Der kleine hat recht gut gefallen und musste wiederholt werden, Ich übersende ich Ihnen denselben in partitur und stimmen, mit der bitte, das lied dem löblichen Agramer gesangverein Kolo in meinem namen, begleitet mit einem herzlichen sängergruss zu übergeben. Vielleicht kann der löbliche verein bei irgend einer gelegenheit diess ständchen brauchen. Den text dazu hat der gegenwärtige pfarrer Ilija Okrugić, als er noch student war geschrieben; das bald gesungen wurde, aber auf eine deutsche melodie. Ich wollte nicht, das wie es in Serbien der fall ist, diese sitte bei uns eingefürt werde, und darum schrieb ich die melodie darauf.“ Pismo nastalo između. 15. i 27. siječnja 1867. (II, 85a) Milanu Krešiću u Zagreb.

[543] U originalu zabunom: „Jänner“, tj. siječanj. Međutim, prema tekstu pisma očito je da je pisano u ožujku, kad je karneval već prošao (pokladni utorak bio je 5. ožujka 1867), a pismo se nadovezuje na ono knjižaru Hartmannu u Zagreb.

Iz citiranih i komentiranih pisama vidljivo je da se Kuhačeva organizacija glazbenog života u Osijeku u razdoblju od 1860. do 1870. godine odnosila na privatnu sferu koju su činile poduke klavira, preporuka literature za poduku i nabavka literature za kućna muziciranja, te onu javnu, koja se sastojala od organizacije gostovanja inozemnih glazbenika, nastupa na koncertima te nabavke literature koja je bila izvođena na koncertima iz trgovina muzikalija u Beču i Pragu. Također, Kuhač se bavio mišlju da pokrene glazbeni list u kojem bi objavljivao slavenske skladbe u mjesečnim svescima, a u kojima bi bila zabilježena imena pošiljatelja.[544] Bez obzira je li tvrdnja koju je Kuhač iznio u pismu Antalu Siposu (I, 161) o svom apsolutnom autoritetu za nabavku literature koja se izvodila istinit, nepobitna je činjenica da je Kuhačevo djelovanje imalo pozitivan utjecaj na privatni i javni glazbeni život u Osijeku 1860-ih godina. Osim toga, iz sadržaja pisama može se zaključiti da je Osijek 1860-ih godina bio grad u kojemu su se izvodili pretežno njemački glazbeni komadi te da je upravo Kuhač pokušavao više izvoditi slavenski glazbeni repertoar, ali i podići razinu i kvalitetu muziciranja.

2.6.2. Zagreb

Kuhač je nakon preseljenja u Zagreb, odnosno nakon preuzimanja posla nastavnika na Glazbenom zavodu 1872. godine zbog mnogih drugih obaveza i nove sredine bio manje aktivan u organizaciji koncertnih događanja te se u tom smislu više posvetio pisanju kritika koncerata. Međutim, pojedina pisma, nastala za vrijeme Kuhačevog zaposlenja na Glazbenom zavodu, svjedoče o učeničkim koncertima. Tako se iz pisma od 25. srpnja 1875. (IV, 54) poslano sestri Rosi Rott u Peštu može vidjeti da je na đačkom ispitnom koncertu na kojem su

[544] „Dakle, dođu li Vam u ruke srpske nacionalne popjevke s tekstom ili druge slavonske skladbe kao kolo, koračnice, itd., molim Vas da se sjetite mene i pošaljete mi samo takve stvari. Vi ćete kao glazbenik već znati što otprilike može zatrebati jednom sakupljaču. Već imam mnogo slavenskih glazbenih komada, no još uvijek ne dovoljno da završim svoj posao; želim, naime, pokrenuti glazbeni list, i objavljivati slavenske skladbe u mjesečnim svescima, u kojima će uvijek biti zabilježena imena gospode pošiljatelja."
[„Kommen Ihnen also serbische nationellieder (mit text) oder sonstige slavische compositionen in die hände, als, Kolo, Märsche, etc. So bitte ich Sie meiner zu gedenken, und nur solche sachen zu senden. Sie werden als musiker schon wissen, was ein sammler beiläufig brauchen kann. Ich habe schon viele slavische musikstücke, doch immerhin noch nicht so viel daß ich mein unternehmen ins werk setzen kann; ich will nämlich ein musikzeitung gründen, und slavische compositionen in monatliche heften erscheinen lassen, wo die namen der herrn einsender jedesmal bemerkt werden."] Pismo od 16. listopada 1864. (II, 21) kneževom kapelniku Friedrichu Brunettiju u Beograd. Friedrich/Federico Brunetti (1837–1917) bio je vojni glazbenik talijansko-češkog podrijetla te je od 1862. bio kapelnik u Beogradu. Došao je iz Praga gdje je bio učitelj glazbe na vojnoj glazbenoj školi. Bio je nećak češkog violinista i skladatelja Jana Křtitela Václava Kalliwode (1801–1866). Vidi: Katarina TOMAŠEVIĆ, Contribution of Czech Musicians to the Serbian Music in the 19th Century, *Muzikološki zbornik*, 42/1 (2006), 127-137.

svirale dvije Kuhačeve učenice bilo nazočno čak 900 osoba, uključujući i biskupa Strossmayera te razne intelektualce. Naravno, ovakvi podaci se trebaju uzeti *cum grano salis,* budući da je već na nekoliko primjera istaknuta Kuhačeva tendencija da više ili manje modificira istinu kada je svoj rad nastojao pokazati u što boljem svjetlu.

Iz nekih se pisama doduše može zaključiti da je usprkos drugim obavezama Kuhač bio sporadično uključen u organizaciju koncerata. Vidljivo je da je primjerice sudjelovao u slaganju programa za određene koncerte pjevačkog društva *Kolo.* O njegovom angažmanu svjedoči pismo od 11. veljače 1883. (VIII, 325) poslano publicistu Francu Podgorniku (1846–1904) u Goriziju. Naime, Kuhač se zalagao da Podgornikova žena, pijanistica Lucilla Tolomei Podgornik (1854–1937), nastupi na koncertu *Kola.* U pismu je naglasio da bi to bio prvi put „da Slovenka gostuje u Zagrebu" te ga moli da se na programu nađe što više slavenskih djela. Zanimljivo je i pismo poslano 14. ožujka 1893. gradskom kapelniku Tomi Šestaku u Koprivnicu, iz kojeg je vidljivo kako se Kuhač potrudio organizirati dobrotvorni koncert za mladu sopranisticu u usponu Josipu Jamnicky (Jamnicki, (1865–1932)) koja nije imala novaca za opernu toaletu koja joj je bila potrebna da nastupa. Koncert je održan te je mlada pjevačica dobila veoma pozitivne kritike.[545] O organizaciji koncerta u ožujku je 1880. (VII, 61) ponovno je pisao Karlu Thernu, spominjući u pismu nadolazeći „koncert virtuoza" u Zagrebu. Kuhač Therna uvjerava da će se pobrinuti da izvođači budu imali dobre klavire koje će moći sami izabrati. Radilo se o Thernovim sinovima, Williju (Vilmosu) Thernu (1847–1911) i Louisu (Lajosu) Thernu (1848–1920) koji su od 1866. godine nastupali u klavirskom duu, nastupajući uglavnom po koncertnim dvoranama i salonima zapadne Europe. Kuhač je smatrao da bi braća Thern mogli nastupiti na dva koncerta te je Thernu predložio da izvedu nešto iz njegove *Zbirke popijevaka*, ali i da trećeg dana boravka prirede zaseban koncert koji bi u cijelosti bio u korist *Zbirke*. Također, vidljivo je da je Kuhač preuzeo slaganje popratnog repertoara, odnosno zborskih komada koji bi se izvodili između nastupa pijanista.

Iz navedenog očito je da osim sporadične organizacije pokojeg koncerta, Kuhač nakon preseljenja u Zagreb nije imao vremena da se posveti organizaciji glazbenog života grada. Bio je zaokupljen pronalaskom stabilnog zaposlenja kako bi si mogao osigurati egzistenciju u velikom gradu. Također, mnogo vremena su mu oduzimala istraživanja i priprema materijala za *Zbirku popijevaka* i njegovih radova. U organizaciji koncerata je stoga sudjelovao samo

[545] Usprkos tome što su joj kritičari proricali uspješnu opernu karijeru, uglavnom je nastupala kao koncertna pjevačica. Vidi: Marijana PINTAR, Jamnicki, Josipa, *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9079>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).

kao učitelj u školi Glazbenog zavoda te u suradnji s pjevačkim društvom *Kolo.* Za vrijeme izdavanja *Zbirke,* svo vrijeme mu je pak odlazilo na tisak djela te vođenje administrativnih poslova oko prodaje i raspačavanja,[546] da bi se nakon izdavanja djela Kuhač u najvećoj mjeri posvetio svojem znanstvenom radu, zbog kojega opet nije bio u mogućnosti dublje se uključivati u organizaciju koncertnog života Zagreba.

[546] „Ta pravi sam mučenik na ovom svietu, a jošte nije ljudim dosta. Jedni žele da uz radnju na sbirci i administraciju, uz svagdanje iztraživanje gdje i od koga bih mogao novaca dobiti, da dugove svoje namirim, uz nesretni moj vinograd, uz silnu korespondenciju tičuću se sbirke i vjerovnike moje; jošte žele i da koncerte arangiram, da sborove i mise komponiram, da za Rad akademije i u novine pišem, da lekcije davam, da svaki dan svakomu idem preporučiti se, moljakati i jaukati, da kao odbornik Matičin i kola u sjednice dodjem, pa da i – familijarne listove često pišem.“ Pismo od 8. listopada 1881. (VIII, 7) učiteljici Jelisavi Šrabec u Novigrad Podravski.

2.7. Kulturna politika, socio-ekonomske okolnosti i Kuhačevi odnosi sa suvremenicima

„Ubija me pretrpanost poslom, a od posla nemam ni najmanju korist. Sićušna priznanja ne nadoknađuju moj veliki napor. I tako mi samo ostaje utjeha da sam nesebičan i da radim za samu dobru stvar. Tim više, puno se u potpunosti nepozvanih ljudi prometnulo u moje neprijatelje i zahtijeva stvari koje se mogu postići tek nakon dugogodišnjeg studija i neprekinuta rada.“[547]

Nepobitna je činjenica da je Kuhača tijekom cijeloga života u njegovom radu i istraživanju u znatnoj mjeri kočila politička situacija koja je direktno i često negativno utjecala na razvoj nacionalne kulture. Zbog kontinuiranih političkih tenzija, čestih previranja te nestabilne političke situacije sredinom i u drugoj polovici 19. stoljeća – neoapsolutizma i njegovog ukidanja, zatim sklapanja dviju nagodbi (austrijsko-mađarske 1867. i hrvatsko-mađarske 1868.), jačanja i slabljenja nacionalnih pokreta – kulturni prosperitet u očima vlasti nije bio na listi prioriteta. Tu činjenicu konkretno potkrjepljuje podatak iz pisma od 10. srpnja 1870. (III, 22) poslanog pravniku Juraju Baumajsteru u Prag u kojemu Kuhač tvrdi da je sabor odredio 40 000 forinti za oplemenjivanje konja, a sredstva namijenjena za umjetnost su ukinuta zbog premalenih prihoda. Mnoga Kuhačeva pisma svjedoče o teškom položaju u kojem se Kuhač nalazio – zbog spomenute nestabilne političke situacije patio je sveukupni kulturni i umjetnički život i razvitak, a sukladno tome je rasla i nezainteresiranost vlasti te znanstvenih institucija za njegov rad. U razdoblju do preseljenja u Zagreb Kuhač kulturnu politiku često komentira sa svojim prijateljima poput Milana Krešića, a tome svjedoče pisma poput onog poslanog 29. kolovoza 1863. (I, –):

„Zbog ovog potonjeg [Kuhač se protivi Ćirilovoj proslavi, op. a.][548] nisam od pjevačkog društva ni pozvan. Bečki studenti (koju su ovdje na praznicima) i još neki drugi ljudi dobili su poziv od pjevačkog društva, samo mladi slavenski skladatelj nije, i to zato što bi on radije vidio da se dočekaju domovinska a ne mađarska društva. (…) Inicijator te svečanosti je J. N. Hummel,

[547] „Die überviele arbeit bringt mich um, ohne von der arbeit auch nur den geringsten nutzten zu haben. Die winzigen ehrenbezeugungen wiegen meiner große mühe nicht auf. Und so bleibt mir nur der trost daß ich uneigennützig und für die gute sache selbst arbeite; umsomehr, da sich so viele, ganz unberufene leute zu meinen feinden aufwarfen, und dinge fordern, die erst nach jahrelangen studium, bei ununterbrochener arbeit, zu erreichen sind.“ Pismo upravitelju i nadučitelju Ferdinandu Krauseu u Pečuhu, pisano između 7. ožujka i 1. svibnja 1864. (II, 7).

[548] Radi se o „die Cirilfeier“ kako Kuhač naziva proslavu 1000. obljetnice Ćirila i Metoda.

dirigent Osječkog pjevačkog društva; on je u Osijeku glavni organizator svih muzičkih svečanosti, ali samo onih koje nisu u patriotske svrhe.“[549]

Kuhač se nadao mogućem stalnom i stabilnom zaposlenju u školi zagrebačkog *Musikvereina* još od 1867,[550] a pogotovo nakon posjeta Zagrebu 1869, ističući u pismu od 6. srpnja 1869. (II, 210) roditeljima i sestri kako bi svi zagrabački intelektualci vrlo rado da Kuhač odmah ostane u Zagrebu te da će mu oni osigurati egzistenciju:

„Zagrepčani od A do Z (isključujući glazbenike) zacijelo bi rado kada bih ovdje ostao i obećavaju tijelom i dušom da će mi oni, ako ne dobijem od vlade, sami osigurati godišnju plaću ili takav nekakav prihod. Počeli su uviđati da bez mene zapravo ne mogu ništa učiniti.“[551]

---

[549] „Dem Letzteren wegen, bin ich auch vom Gesangsvereine aus, gar nicht zu dieser Geschichte geladen worden. Wiener Studenten (die hier auf Ferien sind), und noch andere Leute haben von der Liedertafel Einladungen bekommen, nur der junge slavische Componist nich, und zwar darum, weil er lieber gesehen hätte, dass man vaterländische als ungarische Vereine empfangen würde. (…) Der Inpulsgeber dieses Festes war Herr J. N. Hummel Chormeister des Esseker Gesangvereines; er ist in Essek Hauptaranger aller musikalischen Feste, überhaupt aber jener welche nicht für patriotische Zwecke sind.“

[550] „Što se tiče direktorskog mjesta u Zagrebu, tu još ništa nije utvrđeno. Sadašnjem glazbenom zavodu u Zagrebu – nakon što mi je tamošnji rukovodeći odbor oko toga obratio – predložio sam da se postojeća institucija pretvori u konzervatorij, gdje sam sklon tada preuzeti to mjesto, jer taj zavod kako sada djeluje, nacionalnoj glazbi ne daje nikakvu prednost. Primio sam vrlo laskav odgovor s napomenom da će svakako slijediti moj savjet i da će me oko vođenja konzervatorija držati za riječ, ali da taj slučaj mora proći kroz hrvatski sabor jer sâm zavod nije ovlašten poduzeti jedno takvo preustrojstvo. Sad su međutim na dnevnom redu političke komedije, a osnivanje konzervatorija još nije došlo na dnevni red. Uostalom, to mi je otezanje vrlo ugodno jer u zemlji i okolici još nisam gotov s iskorištavanjem narodnih pjesama, a Hrvatska ima jako malo narodnih pjesama, tj. onih koje imaju vrijednost za južnoslavensku glazbu. Ni pod kojim uvjetima ne mogu napustiti Slavoniju za manje od godinu dana.“

[„Was die direktorstelle in Agram betrifft, so ist da noch nichts festgestellt. Ich habe dem gegenwärtig bestehenden musikinstitut in Agram – nachdem sich der dortige leitende ausschuss wegen dieser stelle an mich gewendet, den vorschlag gemacht, dass sie die anstalt in ein conservatorium umwandeln sollen, wo ich dann geneigt bin die stelle zu übernemen, indem diess institut wie es gegenwärtig besteht der nationalen musik keinen vorschub leistet. Ich erhielt eine sehr schmeichelhafte antwort, mit dem bemerken dass sie jedenfalls meinen rat befolgen werden und mich wegen der leitung des conservatoriums beim worte nemen, dass aber diese angelegenheit durch den kroatischen landtag gehen muss, indem das institut selbst nicht berechtigt ist, eine solche ummodelung vorzunemen. Nun sind aber politische komödien an der tagesordnung, und die gründung des conservatoriums ist noch nicht zur sprache gekommen. Uebrigens ist mir diese verzörgerung sehr angenehm, da ich hier zu lande sammt umgebung, mit der ausbeutung der volkslieder noch nicht fertig bin, Kroatien aber ser wenig volkslieder besitzt, d. h. solche welche für die südslavische musik wert hätten. Ich kann unter gar keinen umständen vor einem jar Slavonien verlassen.“] Pismo od 10. svibnja 1867. (II, 110) Ferdinandu pl. Krauseu u Pečuh. Preseljenje u Zagreb komentira i u pismu od 9. travnja 1867. (II, 103) Ignaczu Reichu u Peštu: „Vjerojatno ću ubrzo napustiti svoj rodni grad, jer sam primio ponudu iz Zagreba da preuzmem direktorsko mjesto konzervatorija koji će se tamo osnivati; stoga sam sada u pregovorima s namjesništvom.“

[„Wahrscheinlich werde ich bald meine vaterstadt verlassen, da ich von Agram den antrag erhalten habe, die directorstelle des dort zu errichtenden conservatoriums zu übernemen; gegenwärtig bin ich deswegen mit der statthalterei in unterhandlung.“]

[551] „Die Agramer von A bis Z (das musikantenvolk ausgenommen) hätten freilich gerne wenn ich hier bleiben werde, und sie versprechen mit leib und seele, daß sie mir selbst wenn ich von der regierung nicht erhalten sollte, einen jaresgehalt oder sonst ein einkommen verschaffen werden. Sie fangen schon an einzusehen, daß sie one mir, eigentlich nichts machen können.“

Perspektivu da se preseli u Zagreb komentira i u pismu od 25. studenog 1869. (II, 215) trgovcu Edmundu Kovačiću, koji ga je novčano potpomogao da poduzme putovanje u sklopu kojega se predstavio zagrebačkim intelektualnim krugovima:

> „U Zagrebu su mi dali izvjesnu garanciju da ću do proljeća biti zaposlen na Zemaljskom glazbenom institutu – možda kao ravnatelj; ali ako bi čak i ta obećanja pala u vodu, ipak ću se preseliti u Zagreb. Kako bih uspio u Zagrebu, samo mi je još jedno potrebno, naime razgovarati s velemajstorom Richardom Wagnerom i tražiti njegov savjet. Kad bih imao sreće da on odobri moju namjeru i dobrim nazove put kojim sam krenuo, tada bi bila osvojena bitka protiv cijelog svijeta.“[552]

U istome se pismu raspituje za Wagnerovo prebivalište u Tribschenu, spominjući i mogući put u Švicarsku. Međutim, nije pronađeno pismo u kojem bi se Wagneru obratio za savjet, kao ni indikacije da je poduzeo spomenuto putovanje. Također, moguće je da je Kuhač ipak preuveličao prijem koji je u Zagrebu iskusio, te se preseljenje u Zagreb dogodilo tek 1871. godine, kada je već Ivan pl. Zajc bio na funkciji ravnatelja škole Glazbenog zavoda. Do presljenja i namještenja na Glazbenom zavodu Kuhač se financirao isključivo instrukcijama. Instrukcije je davao i zadnjih godina života kada je već bio teže bolestan (hernija na želucu), a tome svjedoči njegova potvrda da je stanovita Aleksandrina pl. Valčić kod njega privatno učila klavir od veljače 1904. do lipnja 1905. godine.[553] Budući da je mjesto profesora na *Musikvereinu* napustio 1876. zbog sukoba s kolegama te je u procesu izdavanja *Zbirke* zbog manjka obećane institucionalne potpore gotovo bankrotirao, njegova egzistencija je do kraja života bila kontinuirano ugrožena. Iz mnogih primjera iz sačuvane korespondencije očita je Kuhačeva borba za profesionalni opstanak i napredak, te je razvidno kako je svoje stavove često bio primoran prilagođavati promjenjivim političkim i kulturnim prilikama, posebice kada je razne institucije i visokopozicionirane osobe molio za financijsku potporu, često delikatno i zamorno balansirajući između političkih struja i njihovih pristaša. Sukladno tome, može se zaključiti da je dio Kuhačevih stavova i postupaka ipak bio uvjetovan navedenim političko-kulturnim okolnostima te posljedično teškom financijskom situacijom, kao i izrazito nepovoljnim socijalnim položajem u periodu u kojem je djelovao. Pisma se, stoga, iako u nekim slučajevima donose činjenice koje valja dodatno provjeriti, mogu staviti u odnos s

[552] „In Agram hat man mir ziemliche versicherung gegeben, daß ich bis frühjahr an dem landesmusikinstitut, vielleicht als direktor – angestellt werde; allein wenn selbst diese versprechungen zu wasser werden sollten, so übersiedele ich dennoch nach Agram. Um in Agram zu reussieren hätte ich nur noch eines notwendig, nämlich mit dem großmeister Richard Wagner mich zu besprechen und seinen rat einzuholen. Würde ich das glück haben daß er mein vorhaben billigt und den betretenen weg gut heißt, dann wäre die schlacht der ganzen welt gegenüber gewonnen.“

[553] Vidi pismo Aleksandrini pl. Valčić iz studenog 1908. (XIII, 168).

realnim kulturno-političkim događajima te nam (iako ponekad sporna) subjektivna priroda izvora donosi vrijedan osobni pogled na cjelokupnu kulturno-političku situaciju iz perspektive tadašnjeg pripadnika srednje građanske klase. Primjerice, zategnuti odnosi u Habsburškoj Monarhiji nakon ukidanja neoapsolutizma jasno se ocrtavaju u pismu od 31. prosinca 1865. (II, 55) u kojem se prijatelju Milanu Krešiću žali na spor proces tiskanja njegovih skladbi zbog nezainteresiranosti bečkog nakladnika C. A. Spine:

> „Ali sada kao i ja znate, da dotične stvari ne odlučuju što je vrijedno, a što ne, nego promjenjivi slijed politike. U današnje vrijeme Beč samo gleda prema Mađarskoj, a time i Spina ne može započeti nakladu slavenskih muzikalija, kao što sam mu ja predložio. Kad se nadjača mađarsko ludilo, možda će Bečani ponovno baciti pogled na druge nacije, i Spina ili netko drugi će rado pristati otvoriti odjel za slavensku glazbu u svojoj izdavačkoj kući. Do tada ću raditi u pričuvi i ako u roku od 14 dana od Spine ne dobijem korekture, zahtijevat ću svoje rukopise natrag.“[554]

Pisma svjedoče i o nepovoljnim životnim okolnostima s kojima je morao usklađivati aktivnosti potrebne za znanstveni rad. Više puta je u pismima (pogotovo u razdoblju do preseljenja u Zagreb) opisivao kako je njegovo istraživanje glazbe i narodne baštine osuđeno isključivo na noćne sate jer je zbog nedostatka novčanih sredstava i potpore bio primoran preko dana instrukcijama zarađivati za kruh. Vrlo iscrpan primjer takve ispovijesti zapisan je u pismu od 12. travnja 1869. godine (II, 184) upućenom Kuhačevom prisnom kolegi, skladatelju Josifu Šlezingeru:

> „a) Već više od 10 godina sakupljam sve vrste južnoslavenskih narodnih melodija, tj. stare i nove, crkvene i svjetovne pjesme, načine plesa i skladbe srpskih, hrvatskih i dalmatinskih skladatelja. b) Istražujem narodne instrumente i osobine narodne glazbe, postavljam o tome zapažanja i teorijska pravila, i nastojim dati narodnim glazbenim djelima pravilne i originalne umjetničke forme. c) Pregledavam različita historijska i etnografska djela, i u jednu knjigu određenu za to, zapisujem mjesta koja imaju veze s južnoslavenskom glazbom. d) Uz to pišem određene historijsko-estetske i kritičke članke o našoj nacionalnoj glazbi i postupno ih objavljujem u novinama; vodim rasprostranjenu korespondenciju kako bih i najudaljenija mjesta upoznao s našom glazbom i za to pridobio prijatelje – i tu i tamo skladam originalne glazbene komade. – Želite li dakle da pokraj tog ogromnog posla i uzimajući u obzir da sam bez ikakve

[554] „Nun wissen aber Sie so gut wie ich, daß heute in dergleichen dingen nicht so viel der wert oder unwert entscheidet, als der wechselvolle gang der politik. Wien blickt gegenwärtig nur nach Ungarn, und es kann mithin ein Spina keinen verlag für slavische musikalien eröffnen, so wie ich es ihm vorgeschlagen habe. – Bis der Ungarrausch ausgeschlafen ist, werden die Wiener vielleicht auch wieder auf andere nationen blicken, und Spina oder ein anderer wird sich recht gerne herbeilassen, für slavische musik in seinem verlage eine eigene abteilung zu errichten. Bis dorthin werde ich in vorrat arbeiten, und wenn ich in 14 tagen von Spina keine correcturen erhalte, meine manuscripte zurückverlangen.“

potpore i moram zarađivati za kruh s instrukcijama; da sam zbog toga primoran davati puno, puno sati, kako bih od tih prihoda pristupio djelomično putovanjima po zemlji te djelomično mnogim knjigama koje moram kupiti isključivo zbog studiranja južnoslavenske glazbe; – želite li Vi da ja kraj takvog nemirnog i mukotrpnog života u kojem danju trčim od kuće do kuće i čitave noći provodim za mojim pisaćim stolom…“[555]

Kuhač je bio svjestan da je Osijek premala sredina za njegove profesionalne aspiracije. Službene glazbene škole nije bilo[556] – predavati je mogao jedino u okviru „obuke o glazbi“ uz Glavnu učionu koja je 1868. uvedena odlukom Odbora za uzdržavanje gradske glazbe ili u klasičnoj gimnaziji kao učitelj pjevanja, funkciju koju je i obnašao u školskoj godini 1868/1869. Valja uzeti u obzir i činjenicu da glazbenici I. N. Hummel (voditelj Osječkog pjevačkog društva – *Esseker Gesangsverein*), koji je uveo pjevačku poduku i 1867. osnovao glazbenu školu te kapelnik J. Schulz, nisu djelili Kuhačev svjetonazor vezan uz nacionalni smjer u glazbi. Svjestan navedenog, rano je počeo pripremati teren za preseljenje u Zagreb koje se dogodilo 1871. godine. Zagrebačkim se intelektualcima i kulturnim djelatnicima „kao slavenski skladatelj“ predstavio još 1863. godine,[557] da bi se širem kulturnom krugu i javnosti ozbiljnije predstavio već spomenutim sudjelovanjem na *Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi* koja je bila održana od kolovoza do listopada 1864. u Zagrebu. Sljedeće vrlo važno predstavljanje, koje je dodatno učvrstilo Kuhačeve veze s

[555] „a) Ich sammle seit mer als 10 jaren alle gattungen südslavischer volksmelodien , d. i. ältere und neuere, kirchliche und weltliche lieder, volkstanzweisen und die compositionen, die von serbischen, kroatischen und dalmatinischen tonkünstlern geliefert wurden. b) Ich untersuche die volksinstrumente dann die eigentümlichkeiten der volksmusik, stelle darüber beobachtungen und teoretische regeln auf, und trachte den volksmusikstücken regelmässige und originale kunstformen zu geben. c) Ich durchstöbere verschiedene historische und etnografische werke, und schreibe die stellen, welche auf südslavische musik bezug haben, in ein eigenes dafür bestimmtes buch. d) Zudem verfasse ich verschiedene historisch=ästetische= und kritische aufsätze über unsere nationalmusik und veröffentliche sie nach und nach in den zeitungen; füre eine ausgebreitete correspondenz um unsere musik in den weitesten kreisen bekannt zu machen und freunde dafür zu gewinnen, und – componire noch hie und da neue, originale musikstücke. – Wollen Sie also neben dieser riesenarbeit, und mit rücksicht darauf, daß ich mich one jedweder unterstützung befinde, und mir mein brot mit lektionen geben verdienen muß; daß ich viele, viele musikstunden darum zu geben gezwungen bin, um aus diesem ertrag teils die reisen, die ich im lande mache, teils die vielen bücher die ich mir blos des studiums der südslav. musik wegen, anschaffen muß, beitreten zu können; – wollen Sie daß ich bei so einem ruhelosen und mühevollem leben, der ich den tag hindurch von haus zu haus laufe und ganze nächte bei meinem schreibtische zubringe…“

[556] Glazbena škola u Osijeku otvorena je 1830. u sklopu osječkog *Musikvereina* te je prestala s radom 1838. godine. Vidi: Marija MALBAŠA: Glazbeni život u Osijeku: historijski prikaz, *Osječki zbornik*, 9/10 (1965) 145.

[557] Pismo Josefu Czuryju od 9. prosinca 1863. (I, –): „Ukratko Ti mogu samo toliko reći da cilj mojeg putovanja nije bila Venecija nego Zagreb gdje sam se predstavio kao slavenski skladatelj. Ti znaš da sam se potpuno posvetio slavenskoj glazbi i da je već godinama proučavam. Budući da je moj rad već toliko uznapredovao da se mogu pojaviti u javnosti, moram sam posjetiti glavni grad. Posjetio sam tamo sve muzičare, urednike novina, sva muzička (pjevačka) društva itd.“

[„Im kurzen will ich Dir so viel sagen, dass mein Reiseziel nicht Venedig sondern Agram war, wo ich mich als slavischer Componist praesentirte. Du weisst, ich habe mich auf slavische Musik verlegt, und dieselbe seit Jahren schon studiert. Da ich mit meiner Arbeit nun schon so weit war, um damit vor die Oeffentlichkeit zu treten, so musste ich die Hauptstadt besuchen. Ich besuchte dort alle Musiker, Zeitungsredacteure, alle Musik (Gesangs) Vereine u. s. w.“]

intelektualcima u Zagrebu i otvorilo mogućnost za presljenje, dogodilo se u sklopu velikog putovanja Hrvatskom, južnom Mađarskom, turskom Bosnom i Hercegovinom, Dalmacijom i Crnom Gorom, koje je Kuhač poduzeo 1869. godine. Dva tjedna boravka u Zagrebu Kuhač je namijenio kako bi kvalitetno predstavio svoj skladateljski i znanstveni rad. Za vrijeme dotičnog boravka Kuhač je, između ostalog, održao koncert u tadašnjem Narodnom zemaljskom glasbenom zavodu te ostvario kontakt sa svim utjecajnijim javnim osobama tadašnjeg Zagreba, poput primjerice s klarinetistom Dragutinom Klobučarićem (1794–1886), tadašnjim predsjednikom Glazbenog zavoda, zatim političarom i pjesnikom Ivanom Mažuranićem (1814–1890), jezikoslovcem Vjekoslavom Babukićem (1812–1875), književnikom i liječnikom Ivanom Dežmanom (1841–1873), književnikom i publicistom Đurom Deželićem (s kojim je otprije razmjenjivao pisma),[558] književnikom i političarom Ivanom Perkovcem (1826–1871), bivšim urednikom časopisa *Pozor* Josipom Miškatovićem (1836–1890), pedagogom Franjom Klaićem (1819–1887) te ravnateljem preparandije u Zagrebu i hrvatskim pjevačem i organizatorom glazbenog života Zagreba Albertom Štrigom (1821–1897), što detaljno opisuje u pismu roditeljima i sestri od 25. lipnja 1869. (II, 206):

> „U nedjelju 20. sam prije svega posjetio gospodina Kukuljevića, kojemu sam posvetio Kolo. Kukuljević je bio veliki župan Zagrebačke županije, elegantan je i lijep čovjek, cijenjen unatoč svemu, i još uvijek ima veliki utjecaj, iako u sadašnjoj sezoni nije imao nikakvu političku ulogu. Dočekao me prijateljski, i više no što je bio dužan, radovao se da me osobno upoznaje i obećao mi da će za mene napraviti sve što je u njegovoj moći. Njegova sklonost meni zbog moje slavenske vizije i moje velike marljivosti izrasla je u oduševljenje, dok sam u utorak preko službenika donio jedan dio mojeg rada. Izvjesni doktor Demeter (nije liječnik), koji je bio prijatelj preminulog skladatelja Lisinskog, i koji je prije pisao predstave, bio je slučajno kod Kukuljevića, dok sam u utorak izlagao svoje rukopise. Stari gospodin je kompletno izgubio kontrolu, uskoro su me jedan pa drugi grlili, stiskali mi ruke, itd. Pri čemu moram napomenuti da ti, kao i sljedeća gospoda koju sam posjetio nisu obični činovnici već prvi muževi naše zemlje.
>
> U nedjelju poslijepodne potražio sam profesora Markovića, koji je pravi profesor na Akademijinoj gimnaziji i kojega ovdje veoma vole zbog njegovih lijepih pjesama koje piše u novinama. Njegova majka i sestra su se njemu za ljubav preselile iz Križevaca u Zagreb i žive zajedno; kod njih je i Barabaševa petnaestogodišnja kći (poglavar u Osijeku & badavadžija u Zagrebu) na neki način prihvaćena, koja predstavlja sobaricu. Marković je htio da živim kod njih, što sam odbio, ali sam zato morao obećati da ću svakodnevno kod njih ručati, što se i

[558] Vidi str. 71, 104, 135.

događa. Od mojeg stana do njegovog (ja živim nedaleko od Trga bana Jelačića, ali on na Gornjem gradu) imam put otprilike kao od Kapucinske ulice do Kapele svetog Roka – ali tako prođem jeftinije. Uskoro bi trebao biti upoznat s nekoliko članova Akademije, posebice s Kurelcom, jednim neovisnim čovjekom po mišljenju i držanju i takoreći otac Akademije, jedan izuzetno obrazovan i naputovan čovjek.

Kurelac, kojeg ovdje ne samo da cijene, već se i boje, prihvatio me s oduševljenjem, i u svim krugovima nagovara[559] da me se zadrži u Zagrebu. Rački i ban Rauch trenutačno nisu u Zagrebu, doći će za otprilike 8 dana, iako je jedan u Istri, a drugi u Pešti.

U srijedu (23.) prijepodne bio sam kod predsjednika Banskog stola Klobučarića, koji je istodobno i predsjednik Zemaljskog glazbenog zavoda, a u četvrtak prijepodne kod bivšeg dvorskog kancelara ekscelencije Mažuranića. Obojica su se veoma interesirali i obećali mi da će za mene napraviti sve što je u njihovoj moći. Kod dvorskog kancelara je bio stari jezikoslovac, akademik, vitez Reda Franje Josipa Babukić, koji mi je rekao da mu je Kukuljević govorio o meni i da me shvaća zaozbiljno. Znatiželjan sam što će proizaći iz tih mnogih i lijepih obećanja. – Predsjednik Klobučarić je bio vidno topliji kada sam mu rekao da nemam namjeru zbaciti ovdašnji glazbeni institut (čiji je on utemeljitelj) ili ovdje namještene profesore glazbe, nego naprotiv, težiti da te snage u svim okolnostima dobije zemlja, jer bilo bi krajnje nezahvalno te ljude otjerati nakon toliko godina službovanja. Pilula je djelovala! „Dragi prijatelju, rekao je ukočeni predsjednik svjestan svoje veličine, iskreno se radujem da u Vama nisam samo upoznao najmarljivijeg hrvatskog umjetnika, nego i čovjeka koji ispravno razmišlja, i budite uvjereni da mi neće nedostajati dobre volje da za Vas napravim što je najviše moguće. Napravite molbu za Gradsku upravu, a ako Vam treba ikakav savjet, meni uvijek slobodno pristupite.“ –

Osim toga predstavio sam se dr. Dežmanu, gospodinu Deželiću, glavnom uredniku, zatim urednicima Perkovcu & Miškatoviću (bivši urednik Pozora), uredniku Černeu, iz njemačkih Zagrebačkih novina, ravnatelju Preparandije Klaiću, entuzijastu Lisinskog Štrigi, i još mnogim drugim osobama od važnosti; bio sam i kod dr. Berlića.

Iz svega što sam do sada saznao proizlazi da je prije svega neophodno da novine naprave buku kako bi tako utjecale na Namjesništvo, naime na bana, jer ovdje je glas časopisa gotovo sve. Stoga sam na neki način primoran u novinama objaviti svoj esej koji sam napisao za Akademiju. Časopis *Vienac*, koji objavljuje Akademija, preuzet će stvar i platiti 50-60 forinti. S time se počinje 2. srpnja. (…)

Ja i moji poklonici sada moramo smisliti, pod kojim se imenom trebam prijaviti u Namjesništvo. Sabor od Financijskog odjela zahtijeva striktnu odgovornost u upravi novcem, i stoga moramo težiti tome da nađemo jednu formu, jer to ne može biti redovna naknada, a

[559] U originalu pisma nečitka riječ, prijevod sukladan smislu rečenice.

stipendija može trajati samo 2-3 godine. Međutim, kada bih jednom imao neke savjetnike Namjesništva na mojoj strani, već bi se našao naziv za godišnju plaću. Kod dvorskog savjetnika pl. Zlatarovića (prvi savjetnik Namjesništva i desna ruka bana) bio sam već nekoliko puta, no imao je važne i hitne državne poslove, tako da nisam mogao dobiti audijenciju, kao ni itko drugi, tko god on bio.

Kao što mi je upravo Marković ispričao, gospodin Štriga se trudi da gospoda Kukuljević, Mažuranić, dr. Demeter, kanonik Gašparić, dvorski savjetnik Žigrović i još neke osobe idu kao deputacija kod bana (kada se vrati kući) kako bi mi pribavili odgovarajuću godišnju plaću.

Kada bih htio kakvo zaposlenje, mogao bih birati. Već sam dobio privatne ponude od strane nacionalnog kazališta, od musikvereina i od društva Kolo. Sada ako ne ide nikako drugačije, već ću vidjeti što i gdje je nešto za raditi. Za sada još ni sam ne znam kako će se stvari razvijati.“[560]

[560] „Sonntag 20. habe ich vor allen herrn v. Kukuljević, dem ich den Kolo widmete aufgesucht. Kukuljević war Obergespann des Agrames comitates, ist ein eleganter und schöner mann, ist hier trotz allen ser hoch geachtet, und hat immer noch großen einfluß, obwol er in gegenwärtiger saison keine politische rolle erhielt. Er nam mich über alle gebür freundlich auf, freute sich mich persönlich kennen zu lernen, und versprach mir was in seinen kräften steht für mich zu tun. Seine vorliebe für mich wegen meines slavischen gesichtes, und meinem großen fleiße, wuchs zur begeisterung, als ich dienstag darauf, durch einen služnik eine portion meiner arbeiten hintragen ließ. Ein gewisser doktor Demeter (nicht artzt) der ein freund des verstorbenen componisten Lisinski war, und der früher schauspiele schrieb, war zufällig bei Kukuljević, als ich dienstag meine manuscripte austellte. Der alte herr kam ganz außer fassung; bald nam mich der eine bald der andere um den leib, drückten mir die hände etc. Wobei ich bemerken muß, daß diese, so wie die nachfolgenden herren die ich besuchte, nicht brotbeamte, sondern die ersten männer unseres landes sind. Sonntag nachmittag habe ich professor Marković aufgesucht der wirkliche professor an akademischen gymnasium ist und den man hier seiner schönen gedichte wegen, die er in die zeitung schreibt, ungeheuer gern hat. Seine mutter & schwester sind ihm zu lieb von Kreuz nach Agram übersiedelt, und wonen beisammen; bei ihnen ist auch die 15 järige tochter des Barabaš (hauptling in Essek & pflastertreter in Agram) als angenommen gewissermaßen, die das stubenmädchen vorstellt. Marković wollte daß ich bei ihnen wonen soll, was ich ausschlug, dafür mußte ich aber versprechen täglich bei ihnen zu mittag zu speisen, was auch geschieht. Von meiner wonung bis in die seine (ich wone nicht weit von Jelačič platz, er aber in der oberen stadt) habe ich ungefär einen weg wie von der Kapuziner gasse bis zur Rochus kirche – aber ich komme so billiger draus. Ich wurde bald mit mereren akademischen mitgliedern bekannt, besonders mit Kurelac, ein unabhängiger mann in seiner ansicht & stellung, und so zu sagen vater der akademie; ein großartig gelerter und gereister mann. Kurelac den man hier nicht nur achtet sondern auch fürchtet, hat sich meiner mit begeisterung angenommen, und q[u]erulirt in allen kreisen daß man mich in Agram festhalten möge. Rački und banus Rauch sind gegenwärtig nicht in Agram, werden aber in etwa 8 tagen kommen, obwol der eine in Istrien der andere in Pest ist.
Mittwoch (23) vormittag war ich bei dem präsidenten der banaltafel Klobučarić , der auch zugleich präsident des landes musikvereines ist, und donnerstag vormittag bei dem gewesenen hofklanzler excellenz Mažuranić. Beide haben sich ser interesiert, und mir versprochen so viel in ihrer macht ist für mich zu wirken. Bei dem hofkanzler war der greise sprachforscher, akademiker und ritter der Franz Josefs ordens herr Babukić, der mir sagte daß ihm Kukuljević von mir erzält habe, und sich meiner ser warm annimt. Ich bin neugirig was aus diesen vielen und schönen versprechungen herauskommen wird. – Klobučarić der präsident wurde auffallend wärmer als ich ihm sagte, daß ich nicht die absicht habe, das hiesige musikinstitut (dessen gründer er ist) oder die hier angestellten musikprofessoren zu stürzen, sondern im gegenteile mich bestreben werde, diese kräfte unter allen umständen dem lande zu erhalten, denn es wäre höchst undankbar, diese männer nach so vielen dienstjaren, wegzujagen. Die pillen wirkten! „Lieber freund, sagte der steife und sich seiner größe bewußte präsident, ich freue mich herzlich in Ihnen nicht nur den tüchtigsten künstler Kroatien, sondern auch einen gerecht denkenden mann kennen gelernt zu haben, und seien Sie versichert daß es mir nicht am gutten willen felen wird, für Sie das möglichste zu tun. Machen Sie ein gesuch an die statthalterei, und wenn Sie irgend sonst einen rat brauchen, steht Ihnen der zutritt zu mir jederzeit frei. –

Nakon povratka iz Zagreba u Osijek, Kuhač je bio uvjeren da ga čeka siguran posao u Zagrebu te da ga zagrebački kolege čekaju raširenih ruku. Međutim, iako su zagrebački intelektualci Kuhaču obećali da će ga zastupati na višim instancama te se potruditi da dobije mjesto na Glazbenom zavodu, pismo od 3. veljače 1870. (III, 6) upućeno Velimiru Gaju (1845–1902) svjedoči o drugačijem razvoju situacije. Kuhač je Gaja priupitao zna li razlog zbog kojeg su mu Ivan Perkovac i Franjo Marković, s kojima je najviše bio u kontaktu, jednostavno prestali odgovarati na pisma, što je Kuhač protumačio kao posljedicu klevete:

> „Prije dva mjeseca sam gosp. Perkovcu i Markoviću piso, i njih pitao kako je sada s glasbenim zavodom u Zagrebu; ali odgovor na moj list dobio nisam. Kašnje sam opet pisao, i pošto nisu za vriedno držali ni na ovaj list odgovoriti mi, to sam gosp. Perkovcu brzojavio i ujedno odgovor platio, nu žalibože ni sada nisam ni rieč za moje umirenje primio. Ja sam svoju žalost tužio gosp. R.-u, koji je osječki dopisnik od „Agramer zeitung“, a ovaj je kod redakcije Agramerice propitao, šta bi ovo mučanje značiti imalo. Gosp. Chernel sasvim kratko odgovorio, da u Zagrebu vrhu Kocha kojekakvi glasovi cirkuliraju, a da bi dobro bilo ako bi Koch sam u Zagreb došao, da bi ovo brbljanje zaprečio. Vi možete si misliti, kako sam si ja dan i noć razbijao glavu, nebi li ja uzrok od ove zle viesti pogodio; ali ma kako se sam propitao, ja povoda ovim kojekakvim glasovom iznaći nemogu. Morala je tu ružna kleveta biti! S kojom su valjda namjeravali moj ugled podkopati. Dotični klevetaci su valjda ovako mislili: Očito nije lahko moguće drugu osobu na pozorište dovesti, koja se tako vruće zauzela za jugoslavensku glasbu kao što Koch, mi pako iz privatnih uzrokah bi rado htjeli N. N.-a na glasbenom zavodu imati, to nam ne preostaje ino, nego gledati da s kojekakvimi lažljivimi viesti prijatelje Kochove od njega

---

Außer diesen, habe ich mich noch vorgestellt dem dr. Dežman, herrn Deželić chefredakteur, dann den redakteuren Perkovac, & Miškatović (frühere redakteur des Pozor), dem redakteur Černe, von der deutschen Agramer zeitung, dem präparandie direktor Klaić, dem Lisinski enthuasist Štriga, und noch vielen sonstigen personen von bedeutung; auch bei dr. Berlić war ich.
Aus allem was ich bis jetzt erfaren geht hervor, daß vor allen anderen notwendig ist, daß die zeitungen lärm machen um so auf die statthalterei, namentlich aber auf den banus zu wirken, denn hier gilt die stimme der journale fast alles. Deshalb bin ich gewissermaßen gezwungen meine abhandlung die ich für die akademie schrieb in der zeitung zu veröffentlichen. Die zeitung Vienac welche die akademie herausgibt, wird die sache aufnemen und mit 50-60fl bezalen. Am 2. Juli wird damit begonnen. (…)
Meine anhänger und ich haben jetzt zu klügeln, unter welchen namen ich bei der statthalterei einkommen soll. Der landtag fordert von der geldgebarung strenge rechenschaft, und darum müssen wir trachten eine form ausfinding zu machen, denn eine pension kann es nicht sein, und ein stipendium kann nur für 2-3 jare gelten. Indessen wenn ich nur einmal einige statthaltereiräte auf meiner seite haben werde, so wird sich der titel für einen jaresgehalt schon finden.
Bei hofrat v. Zlatarović (erster statthalterei rat und rechte hand des banus) war ich schon einigemale, doch da er zu wichtige und dringende regierungsarbeiten hat, so konnte ich – überhaupt niemand er sei wer er sei – audienz erhalten.
Wie mir soeben Marković erzält, bemüht sich herr Štriga daß herr Kukuljević, Mažuranić, dr. Demeter, domherr Gašparić, hofrat Žigrović und noch einige personen, in einer deputation zum banus gehen (bis er nach hause kommt) um für mich einen entsprechenden jaresgehalt auszuwirken. Wenn ich irgend eine anstellung wollte, so dürfte ich wälen. Ich habe bereits privatanträge von seite des nationalteaters, vom musikverein und vom Koloverein erhalten. Nun wenn es durchaus anders nicht geht, so werde ich schon sehen was und wo etwas zu machen ist. Für jetzt weiß ich selbst noch nicht wie sich die sache gestalten wird.“

odstranimo, koji bi kadri bili za njega koju progovoriti. (…) Nu ovako pako se strašno patim iztraživanjem ovih intriguah te sam do toga stepena zdvojenja već došao, da liepu sgradu, koju sam tak liepo počeo i na kojoj toliko godina oduševljenjem i uztrajnošću radim – da sgradu ovu sasvim ostavim. – Hoćeli odluke ove – na koju me silom teraju – narodu na korist biti ili ne, to ostavim Vami na promišljanje."

Međutim, na Kuhačevo neugodno iznenađenje, Gaj mu je vrlo oštro, ali sasvim legitimno i racionalno odgovorio da razlog zbog kojeg mu Perkovac i Marković ne odgovaraju nisu imaginarne klevete te „neprijatelji" koje je Kuhač i inače krivio za svoje neuspjehe i neispunjene planove. Također, budući da Kuhač u pismu ističe da tobože želi napustiti svoje istraživanje slavenske narodne glazbe jer ga na to „silom tjeraju" ti isti nedefinirani protivnici, Gaj implicira da tako nešto ne priliči istinskom rodoljubu:

„Vrlo štovani gospodine!

Na Vaše pismo od 5. O. mj. hitim, da Vam odgovorim. Za kojekakve glasove, o kojih VI pišete, da se o Vašoj ličnosti po Zagrebu pronose, neznam ništa. Stoga to nemože biti uzrok, što Vam pomenuta gospoda na Vaše dopise nisu odgovorila. Mogu misliti, da je veoma neugodno, kad se na pismo odgovor nedobiva. Ovako ja shvaćam mučno Vaše neizviestno stanje, u kojemu tražite uzrok ondje, gdje ga nećete naći. Ja, poštovani gospodine, premda nikad nisam bio u sličnu stanju, jer prema trudom svojim ne tražim priznanja, mogu razumjeti, kako to boli, kad čovjek mjesto da stekne priznanja, biva zazorom naplaćen. Ali toga u ovom slučaju nipošto nema. Što se tiče Vaše odluke, na koju Vas tobože silom tjeraju, te ste meni ostavili na promišljanje, hoće li narodu biti na korist ili ne, kažem, da je svaki sviestan rodoljubac sebi najpravedniji sudija, kad korači, da neprestupi narodnje svetinje, pak da ga od grjehote prokletstvo nestigne. To je moje mnienje i uvjerenje, koje Vam očitujem kano prijatelj prijatelju istine, ljubeć narod više svega. Što je u sjednici glasbenoga zavoda od 16. siečnja odlučeno čuo sam, da je učinjeno više neznatnih priedloga, koji su bili u novinah."

Iako je u ovom slučaju Kuhač vrlo vjerojatno bio u krivu što se tiče „protivnika" koji bi kočili njegov rad i napredovanje, bez daljnjega je za života stekao mnogo oponenata, i to ne samo u profesionalnim krugovima. Iz pisma iz listopada 1879. (VI, 238) upućenom župniku Milanu Kučenjaku u Varaždin Kuhač tvrdi da mu je Živković u lice rekao da neće dobiti ni pola potpore od 800 forinti koja mu je doznačena te da će on nastojati da se u Saboru Kuhačevo ime neće smjeti ni spomenuti, na što mu je Kuhač navodno odgovorio da će se njegovo ime sigurno dulje u Saboru spominjati nego što će Živković biti podoban. U ovom slučaju Kuhačev oponent bio je Jovan Živković (1826–1902), jedan od glavnih kreatora Hrvatsko-Ugarske nagodbe, predstojnik Odjela za unutarnje poslove hrvatske Zemaljske vlade te

dugogodišnji političar, podban u vrijeme banova Ivana Mažuranića i Ladislava Pejačevića (1873–1883).

Vrlo je vjerojatno da su za Kuhačevo neprihvaćanje od strane kolega i nemogućnost stalnog zaposlenja velikim dijelom bili krivi Kuhačeva nezgodna narav[561] te njegova nerealna očekivanja. Njegov odlazak iz škole Glazbenog zavoda bila je posljedica njegove nemogućnosti da surađuje s kolegama koji nisu dijelili njegovo mišljene i ideje o razvoju hrvatske glazbe. Uz navedeno, bio je izuzetno ljubomoran i kivan na Ivana pl. Zajca kojeg su 1870. izabrali na mjesto ravnatelja Glazbenog zavoda, poziciju koju je Kuhač priželjkivao, dok je on tek 1872. imenovan nastavnikom glasovira i glazbene teorije u školi Glazbenoga zavoda. Želeći se (barem titulom) razlikovati od ostalih nastavnika u školi, tražio je da bude namješten kao titularni podravnatelj glazbene škole.[562] Njegove oštre kritike, veoma visoko mišljenje o samome sebi,[563] brojne agresivne polemike te omalovažavanje stručnosti kolega koji nisu bili hrvatskog porijekla,[564] rezultirale su time da je 1876. napustio radno mjesto na školi Glazbenog zavoda. Otkaz je priopćio pismom upućenom Ravnateljstvu HGZ-a od 19. rujna 1876. (IV, 121), tvrdeći da odstupa s radnog mjesta zbog izjave predsjednika na sjednici od 16. rujna te „radi načina govora ravnateljskog odbora ovoga zavoda koji svakom zgodom ponizuje one hrvatske umjetnike, zaslužnije za hrvatsku umjetnost, nego li cijeli ravnateljski odbor skupa“. Inzistirao je da mu se odmah vrati prijedlog za preustrojstvo Zavoda i zabranio je uporabu ideja koje je naveo u tom prijedlogu, zaključivši pismo pompoznim potpisom „Franjo Š. Kuhač-Koch, diplomirani pedagog, dipl. teoretik svih granah glasbenih umjetnosti, član srbs. učenoga družtva, vlastnik kolajne za zasluge od bečke sveobće izložbe i vlastnik

[561] U pismima često vrlo ružno komentira kolege s kojima se razilazi u mišljenjima ili ne slaže sa svjetonazorom. Tako primjerice ismijava činjenicu da je opera *Smiljana* (1897) Franje Serafina Vilhara (1852–1928) dobila ovacije u Ljubljani te uspoređuje taj događaj sa svinjskom glavom s lovorikom koju je vidio u izlogu (XII, 147); za Slavoljuba Ložičara (1832–1901) je tvrdio da „radi o sramoćenju Hrvata i hrvatske umjetnosti“ (VII, 430) te ga naziva „pradjedom fušarije“ (XI, 250); imenovanje I. pl. Zajca počasnim građaninom Zagreba (1880) komentira riječima „Zajc slavi 25 godišnjicu svojeg plagijata“ (VII, 144).

[562] Vidi: L. ŠABAN, *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda*, Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982, 93.

[563] U pismu bez početka iz srpnja 1875. zapisana je (vjerojatno izmišljena) anegdota o Kuhaču koji piše kritike o Zajcu. Sâm sebe naziva „poznatim profesorom“ te nastavlja „Dass der Koch den Hasen /Zajc/ und nicht der Hase den Koch tranchirt“ [Kuhač/Kuhar tranšira Zeca (Zajca), a ne obrnuto.]

[564] Primjerice, za kolegu Ernesta Schulza (Šulca), zborovođu u društvu *Kolo* i poznatog glazbenog kritičara, u pismu od 28. srpnja 1893. (IX, 288) Žigi Brunneru piše da je „puki i dosta glupi germanizator“, dok u pismu od 21. srpnja 1894. (X, 32) Tomi Šestaku piše da bi se Šulc „po sposobnostima mogao zvati Mulc“. Također, kolege Čehe često u pismima pogrdno naziva „glazbenim zanatlijama u našim zemljama“ te smatra da „ponašanje naših pemskih zborovodja, pjevača, učitelja, organista, kapelnika gotovo je poruga tako zvane slavenske solidarnosti“ te zbog toga u pismu iz veljače 1902. (XII, 159) savjetuje kolegu V. Iljadicu-Grbešića, predsjednika pjevačkog društva *Kolo,* da u Šibeniku zapošljava isključivo umjetnike hrvatske narodnosti. Nacionalna netrpeljivost prema kolegama daje se naslutiti i u pismu od 26. travnja 1893. (IX, 266) poslanom Franu Gerbiču u Ljubljanu: „Najžalostnije je dakako, ako me Slaveni ne razume kamo smjeram. Tako su se netom ovdješnji profesori glaz. Zavoda g. Karbulka i Moser (oba Čeha) onamo izrazili, da Kuhač spada u Stenjevac, pošto to samo ludjak napisati može, što stoji u studiji *Ples i plesovna glazba*.“

kolajne I. reda od hrvatske izložbe te začastni član više umjetničkih zavoda“. Zbog te je odluke do kraja života bio primoran djelovati kao samostalni istraživač i pisac i kontinuirano se boriti za egzistenciju. Za sve razočaravajuće događaje i okolnosti krivio je isključivo svoje „neprijatelje“ pa tako u pismu od 5. rujna 1894. (X, 35) kolegi glazbeniku Samiju Svećenskom[565] u Osijek tvrdi da su Vjenceslav Novak i Vjekoslav Klaić (1849–1928) bana Khuena-Héderváryja i Izidora Kršnjavog[566] uvjerili da je Kuhač diletant (a oni stručnjaci) te je to razlog zbog čega on nema i ne može dobiti stalno zaposlenje. O Glazbenom zavodu do kraja života nije imao pozitivno mišljenje, dapače, uvijek je isticao nesposobnost kolega koji tamo rade, u jednom navratu istaknuvši da je Glazbeni zavod „Glazbeni zahod, to gospoduje s njim oberstručnjak Vjekoslav Klaić“.[567] Sukobe nije imao samo s kolegama u Zavodu – odstupio je i iz odbora pjevačkog društva *Kolo* također zbog sukoba s kolegama te predsjedniku društva Milanu Krešiću 1901. poslao sarkastičan komentar:

> „Osvjedočiv se, da ima u odboru slavnoga pjev. društva Kola dosta ličnosti, koje bolje poznavaju naše glazbene prilike i naše glazbene potrebe, to se smatram suvišnjim u slavnom tom odboru. A pošto ne bih htio zapremiti mjesto, koji bi mogao drugi tko bolje i koristnije ispuniti za društvo i za hrvatsku glazbu nego ja, to se evo najuljudnije zahvaljujem na časti odbornika slavnoga hrvatskog pjevačkoga društva Kola.“[568]

Zbog neslaganja s kolegama u *Kolu* Kuhač je Krešiću godinu kasnije, u rujnu 1902. (XII, 175) poslao i pismeno odricanje svakog daljnjeg sudjelovanja u ravnateljskom vijeću *Kola* i izjavu da više neće biti procijenitelj skladbi koje stižu na natječaj, sarkastično nadodajući da ga zamijeni Ivan Filipović,[569] „jer se on u sve što se glazbe tiče bolje razumije, nego ma itko drugi“. Sličnu ciničnu „zahvalu“, odgovor na neslaganje Odbora Matice hrvatske s činjenicama koje je iznio u rukopisu *Životopis Ferda Livadića* (dijela buduće knjige *Ilirski glazbenici*), poslao je 18. veljače 1893. (IX, 262) i Ivanu Kostrenčiću, bibliotekaru kr. sveučilištne biblioteke te tajniku i blagajniku Matice hrvatske, s molbom da Odboru Matice hrvatske poruči sljedeće:

> „Izvolite izreći slavnomu odboru Matice Hrvatske najdublju moju zahvalu za to, što me je slavni taj odbor odvratio od velike blamaže i od zablude, u kojoj sam dosele živio. Sada istom uvidjam – kasno je to žalibog – da ja nikakav literat nisam, niti da sam kadar napisati šta, što bi

[565] Za sada nisu pronađeni datumi rođenja i smrti. Moguće da je u rodu s violinistom Lujom Khonom Svećenskim.
[566] Kršnjavi je 1884. postao saborski zastupnik na listi Khuenove Narodne stranke te je obnašao funkciju predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu (1891–1895).
[567] Pismo od 21. srpnja 1894. (X, 32) gradskom kapelniku Tomi Šestaku u Koprivnicu.
[568] Pismo iz listopada 1901. (XI, 133a).
[569] Za sada nisu pronađeni datumi rođenja i smrti.

moglo proći ni blagu, kamo li strogu kritiku znanstvenu. Znajući to, i znajući dispoziciju slavnoga odbora prema meni, molim Vas, da mi povratite moj rukopis Životopis Ferda Livadića. U tom životopisu kako i u drugim životopisima umiešao sam naime često ludi i neznatni moje ego, buduć nisam mogao uz sav svoj mar naći korespondenciju izmedju Rusana i glasbenoga stručnjaka gosp. Profesora V. Klaića dogovore o hrv. glasbi izmedju, recimo Padovca i gosp. Ivana pl. Zajca, ali podatke za Pintarića sabrane po gosp. dr.-u Brozu. Uz to se nalaze u tim biografijama i mnogo polemičnoga, što se doduše običaje uvrstiti u biografijama umjetnika inih naroda, ali što po najnovijem – žalibog kasno stećenom iskustvu ne spada u životopise pisane po zahtiveu znanosti.“ (…) Uvidjam da više ljudi više znade, a da sam medju ovim višim ljudima baš ja onaj, koji najmanje znade, ili ako ćemo pravo reći, koji ništa nezna, jer 'nije nikada šta učio sistematično.'“ (…) Ja Vam se gospodine tajniče i cielom slavnomu odboru zaklinjem, da od sada neće mene više biti medju piscima Matice Hrvatske.“

Osim istaknutih primjera, u korespondenciji su na još mnogo mjesta zabilježena Kuhačeva neslaganja s kolegama i suvremenicima, a s obzirom da je Kuhač bio oštrog jezika, niti njegovi oponenti mu vjerojatno često nisu ostali dužni. O navodnom mišljenju Vjekoslava Klaića i Vjenceslava Novaka o Kuhaču piše u pismu od 15. prosinca 1893. (IX, 326) Božidaru pl. Kukuljeviću u Varaždin:

„…a to će potvrditi i g.g. Klaić, Segedi, Novak e tutti quanti, koji sada ravnaju glazbenim našim zavodom i po tome sudbinom hrvatske glazbe, jer oni su kako je nedavno Agramerica tvrdila, spiritus agens glazbenoga našeg rada. Ali ne, da bi oni istom voljni bili, ta gospoda stručnjaci, to posvjedočiti, nego su to već i učinili, u svojem listu Gusle, a sada Glazba pišući crno na bielo, da Kuhač nema kompozitorskoga dara, da nema pozitivnih nauka, najmanje pako univerzalno glazbenoga znanja, već da je puki diletant, koji u svojoj glazbenoj nemoći i u svojoj šovinističkoj pretjeranosti zavadja Hrvate, tjerajući ih na smiešni i ludi pravac (hrvatske glazbe?), ne iznašajuć u tako zvanim svojim iztraživanjima ništa drugo nego hypotese, ili stvari, koje su davno prije njega drugi ljudi opazili ili iznieli.“

Sukob s Klaićem i Novakom je eskalirao kada je Novak dao negativnu ocijenu njegove *Upute za glasoviranje* te je Kuhač povodom toga 7. lipnja 1894. (X, 23) poslao bijesno pismo Odjelu za bogoštovje i nastavu Zemaljske vlade, smatrajući da je ocjena netemeljita i uvredljiva, aludirajući da se ocjenjivač uputio u analizu djela u koju se po Kuhačevom mišljenju ne razumije niti će se razumjeti. Kuhača je nadasve pogodilo to što se ocjenjivač drznuo unijeti ispravke u njegov rukopis. Iz pisma od 29. studenog 1894. (X, 43) saznaje se da je Novak vrlo oštro odgovorio na Kuhačevu reakciju na ocjenu *Upute:*

„Ja sam moj ispravak Kuhačeve harmonizacije pokazao g. Zajcu, koje ne samo da je moj ispravak odobrio, nego i rekao pred g.g. profesorima Stöcklom i Jilekom, da ovako ne bi harmonizirao ni djak, koji je u prvoj godini glazbene harmonije. A g. Zajc nema razloga biti proti g. Kuhaču, jer je K. nedavno u ovogodišnjem „Viencu“ napisao, da više vriedi jedan Zajčev zbor nego cieli Verdijev Falstaff. Pod taj se članak (tj. pod takav nesmisao) Kuhač dapače i podpisao.“

Međutim, uprskos otvorenoj netrpeljivosti Kuhač je 18. svibnja 1896. (X, 171) Novaku poslao kvazi pomirbeno pismo, tvrdeći da je on prema njemu i dalje pravedan i plemenit, iako je Novak neprijateljski nastrojen. Moglo bi se zaključiti da je htio Novaku izazvati osjećaj krivnje, tvrdeći da je dao takvu ocjenu da su *Uputu* odbile i Vlada, Matica hrvatska i Kugli&Deutsch, zbog čega je morao *Uputu* tiskati kod Auera i odreći se honorara, a Novak je dobro znao da nema niti stalnu plaću niti druge prihode.

Nije samo splet političkih okolnosti i oponenata negativno utjecao na Kuhačevo poslovanje i egzistenciju. Udarac mu je zadao i tzv. Veliki potres u Zagrebu[570] koji je pogodio grad ujutro 9. studenog 1880. Osim što je izgubio stan te su njegova literarna zbirka i zbirka instrumenata pretrpjele veliku štetu, Kuhač se (kao i većina građana koja nije pobjegla u druge gradove monarhije) našao u velikoj neimaštini. Također, opravdano se bojao da se s obzirom na oskudicu nitko više neće pretplatiti na *Zbirku* te da će vrlo malo ljudi biti zainteresirano za privatne satove glazbe. Iako su iz svih dijelova svijeta pristizale skromne pripomoći, nažalost je vrlo malo (ili ništa) od tih sredstava otišlo umjetnicima ili književnicima.[571] U pismu od 1. prosinca 1880. (VII, 198) kolegi Františeku Pivodi napominje kako je muzičarima posebno teško, dajući za primjer zaposlenike orkestra Narodnog kazališta, čiji je broj prepolovljen te žive od mizernih plaća, a kako bi dodatno dočarao stanje, opisuje situaciju kolege flautista koji sa šestoro djece mora živjeti od 15 forinti mjesečno. Stoga je Pivodu molio da se sva financijska potpora koja je trebala stići iz Praga kanalizira isključivo za muzičare, pogotovo jer je među ovdašnjim muzičarima puno Čeha. Ovo je izvrstan primjer okretanja situacije u vlastitu korist – Kuhač je nerijetko u svojim pismima žestoko napadao rad svojih čeških kolega, a sada su mu poslužili kao odličan interludij za molbu za novčane doprinose za njegov cilj. Naime, s obzirom na novonastalu situaciju, u pitanju je bilo izlaženje kompletne III. knjige *Zbirke* budući da nije mogao pokriti tiskarske troškove. Stoga je molbu za prikupljanje donacija usmjerio prema svojem radu te

[570] Opis samog potresa i situacije u gradu nakon katastrofe detaljno opisuje u sljedećim pismima: VII, 196, 197, 198, 199, 200, 203. 226, 228, 229, 289.
[571] Pripomoć od 20-30 forinti potpore odlazila je obrtnicima poput graditelja, rezača drveta itd., budući da su oni pomagali u obnovi zgrada. Vidi pismo F. Pivodi (VII, 198).

apelirao da praški umjetnički krugovi zapravo potpomognu izdavanje *Zbirke*. Usprkos svim nedaćama te ekonomski nepovoljnoj 1881. godini, Kuhač je teškom mukom ipak uspio dovršiti III. knjigu zbirke. O ozbiljnoj situaciji piše u pismu od 12. studenog 1881. (VIII, 17) upućenom sestri Rosi u Budim. Naime, uz razoreni grad, bila je i godina loše žetve, budući da niti vrijeme nije išlo ljudima na ruku – obilne padaline uzrokovale su poplave pa ljudi nisu mogli preorati polja, a kamoli što uzgajati. Zavladala je glad, što je pak rezultiralo time da vlast nije mogla davati potpore za umjetnost zbog pružanja financijske pomoći potrebitima. Zbog navedenog spleta okolnosti godine koje su uslijedile nakon završetka izdavanja *Zbirke* Kuhaču su bile iznimno teške. Budući da je bio dužan 3.000 forinti bio je primoran privremeno se zaposliti kao „aquisiter život osiguravajućeg družtva“[572] te nekoliko tjedana putovati po Slavoniji kako bi si „osigurao egsistenciju“. U pismu nastalom vjerojatno u rujnu 1882. (VIII, 232) Sigmundu Vašatku u mjesto Velké Meziříčí, Kuhač kasno odgovaranje pripisuje tome da je dva mjeseca putovao s osiguravajućim društvom *Graeshema* po Slavoniji. Zanimljivo je da je Vašatku predstavio da je otkaz na Glazbenom zavodu dao kako bi se mogao posvetiti *Zbirci* te je mislio da će mu njeno izdavanje toliko nositi da će moći par godina živjeti bez stalne plaće, nadodajući da mu je profesorsko mjesto na Glazbenom zavodu rezervirano do 1883. godine, što vjerojatno nije bila istina, jer je poznato da je Kuhač sa Zavoda otišao zbog neslaganja s kolegama, a ne na kakav neplaćeni dopust. Iz pisma se također saznaje da je Kuhač svake godine trebao dva do tri mjeseca putovati kao agent *Graeshama,* a dotičan posao, koji je „doduše neugodan i zazoran“, mu je namjestio i osigurao saborski zastupnik Fran Folnegović. Međutim, može se zaključiti da Kuhač nije bio oduševljen s pruženom prilikom da ima konkretan posao s kojim može zaraditi za kruh, budući da ističe: „Za to vrieme, koje tim poslom potrošim jako, jako mi je žao, jer bih ga mogao mnogo koristnije upotriebiti za znanost i umjetnost…“, a slično piše i u pismu od 16. rujna 1882. (VIII, 237) piscu i publicistu Augustu Harambašiću (1861–1911) u Rijeku:

> „Imadem tolko posla, (privatne korespondencije, istarske notice urediti, članak 'Trščanska izložba' nastaviti, vinograda obrati, saboru prisustvovati, a tada Folnegoviću za volju u poslu Graeshama po Slavoniji putovati)…“

U tom periodu je bio duboko razočaran neuspjelom prodajom *Zbirke* i manjkom institucionalne potpore pa je čak razmišljao o preseljenju u inozemstvo, što je spomenuo u pismu od 29. studenog 1882. (VIII, 287) skladatelju, dirigentu i orguljašu Ivanu Nepomuku

[572] Vidi pismo od 10. svibnja 1882. (VIII, 168) gimanzijskom profesoru i piscu Ernestu Krambergeru (1843–1920) u Karlovac.

Hummelu u Osijek, dok se u pismu od 10. prosinca 1882. (VIII, 294) naslovnom biskupu Ivanu Antunoviću (1815–1888) u Peštu jada:

> „Za plakati mi je presvietli Gospodine, kada pomislim, da ne mogu započeto djelo, na kojem sam cieli život neizmjernom ljubavlju i marljivošću radio, svršiti, da ne mogu mojih iztraživanja, koje bi umjetnički sviet iznenadile obielodaniti, te da mjesto kakve nagrade težku onu kaznu dobijem, da budem sbog te radnje sasma ruiniran."

Iako vrlo obeshrabren, Kuhač ipak nije potražio namještenje u inozemstvu te se nastavio uzdržavati literarnim radom i instrukcijama. Poznato je kako Kuhač do kraja života nije uspio naći stalno zaposlenje, no činjenica je da je više prilika zapravo svjesno odbio. Tome u prilog svjedoči pismo od 20. lipnja 1892. (IX, 223) kr. sudbenom pristavu Franji Šrabecu u Ludbreg, u kojem piše kako je Kršnjavi htio da prima za sveučilišnu docenturu za glazbenu povijest i glazbenu znanost 400 forinti godišnje, uz 600 forinti koje dobiva kao stipendij. Međutim, Kuhač se pravda da takvu ponudu nije mogao prihvatiti „jer bi se morao puno pripremati, a nema literature" te da s 1.000 forinti ne može uzdržavati obitelj. Kršnjavi mu je nakon toga predložio da se može pokušati stipendij povisiti na 1.000 forinti te da se Kuhač preseli iz Zagreba u koje manje mjesto, iznajmi kućicu s vrtom gdje bi imao vremena za pisanje, što Kuhaču isto nije bilo u skladu s njegovim zamislima te je i dotičnu ponudu odbio. Ponude Kršnjavog komentira i u pismu od 26. travnja 1893. (IX, 267) Uredništvu časopisa *Slovanski Svet* u Trstu, tvrdeći da ga je „Kulturchef" htio namjestiti za docenta na Sveučilištu da ga „liši slobode i istrgne iz rada".

Kao što je već istaknuto u dijelu rada u kojem su se obradile Kuhačeve molbe za potpore i pokroviteljstva, Kuhačev socio-ekonomski status bio je splet i rezultat više čimbenika. Činjenica jest da je Kuhač u društvu bio cijenjen kao kvalificirani stručnjak, no bez sigurnog zaposlenja. U korespondenciji su sačuvana mnoga svjedočanstva o Kuhačevoj ustrajnoj borbi za egzistenciju pri kojoj mu promjenjive političke okolnosti i odnosi Hrvatske i Monarhije zasigurno nisu olakšavale put do cilja, kao što nije imao sreće niti s potresom iz 1880, čije su posljedice direktno utjecale na izdavanje zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke.* Međutim, važno je osvijestiti da se Kuhač ne smije promatrati samo kao tragična figura kakvom je kasnije u stručnim radovima doživljavan,[573] neshvaćen od vlasti, institucija i većine suvremenika, već da je na mnoge nepovoljne situacije Kuhač sâm utjecao svojim stavom, ponašanjem, tvrdoglavošću i neprihvaćanjem kompromisa. Mnogi otvoreni konflikti

[573] Vidi: D. FRANKOVIĆ, Socijalni status i profesionalne relacije Franje Ks. Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa…*, Zagreb: JAZU, 1984, 57.

s kolegama, odborima i institucijama zasigurno su mu na više razina onemogućili napredovanje u profesionalnoj hijerarhiji te prepriječili i usporili ostvarenje znanstvenih i materijalnih ciljeva, zbog čega se do kraja života morao boriti za egizistenciju.

3. Zaključak

Ova disertacija rezultat je višegodišnjeg istraživanja sačuvane korespondencije prvog hrvatskog muzikologa Franje Ksavera Kuhača (1834–1911), osobe koja je obilježila glazbenu i kulturnu povijest i znanost o glazbi Hrvatske u drugoj polovici 19. stoljeća.

Praksa pisanja pisama bila je oduvijek sredstvo kojim su se premošćivale udaljenosti, održavale i učvršćivale postojeće veze te širile mreže kontakata. Kuhač je u svojoj bogatoj literarnoj ostavštini ostavio i trinaest knjiga koje sadrže oko 3.300 napisanih i prepisanih vlastitih pisama nastalih u razdoblju od 1860. do 1911. godine. Osim što je broj sačuvanih pisama u Kuhačevoj korespondenciji razmjerno velik, veliki dio ih je pisan na njemačkom jeziku i rukopisnom goticom, koja se danas smatra izumrlim pismom. Čitanje građe je otežano i rezervirano za mali broj osoba koje poznaju to pismo, što je i razlog zbog kojega Kuhačeva korespondencija nikada nije u cijelosti obrađena te njen sadržaj kontekstualiziran. S obzirom na sadržaj, pisma predstavljaju vrijedan izvor biografskih podataka (i to ne samo Kuhačevih) te daju pregršt informacija o kulturnim, političkim i glazbenim događanjima, kao i o Kuhačevom životu, radu i aktivnostima. Ona su i izvor za proučavanje razvoja znanosti poput muzikologije, etnomuzikologije i historiografije glazbe. Prvenstveno svjedoče o *Zeitgeistu* u kojem su nastala, a mnogi primjeri dokazuju i Kuhačevu iznimno bogatu mrežu istaknutih hrvatskih i inozemnih političara, umjetnika i nositelja kulturnog života s kojima je bio u intenzivnom kontaktu.

Pisanje pisama bio je dio Kuhačevih svakodnevnih obaveza – sačuvana korespondencija rezultat je Kuhačevog marljivog bilježenja kopija odaslanih pisama kako bi imao evidenciju o tome što je pisao raznim kontaktima, ali i da budućim naraštajima muzikologa ostavi materijal za pisanje njegove biografije. U preko pola stoljeća aktivnog dopisivanja Kuhač je uputio pisma na čak 1.078 različitih adresa, od osoba na najvišim položajima, poput banova Levina Raucha, Károlyja Khuena-Herdervaryja i Ladislava Pejačevića, cara Franje Josipa I., srpskog kneza Milana Obrenovića, srpske kraljice Natalije i crnogorskog knjaza Nikole I. Petrovića; eminentnih profesora i stručnjaka poput Eduarda Hanslicka, Františeka Pivode i Istvana Bartalusa, najvećeg izdavača nota u Rusiji Pyotra I. Jurgensona pa do mnogobrojnih seoskih učitelja i župnika koji su svojim doprinosom olakšali Kuhačev rad. Njegovi korespondenti živjeli su u raznim državama, većinom u srednjoj i istočnoj Europi, a dužina pisama varira: neka pisma su pisana u formi kratkih poruka i podsjetnika, dok ona dulja podrobno obrađuju određene teme, događaje i pojave.

Upravo su se zbog golemog opsega građe i velikog broja Kuhačevih kontakata kao logičan slijed istraživanja (nakon detaljnog čitanja svih pisama) nametnule sistematizacija, interpretacija i kontekstualizacija pisama po tematskim cjelinama. Nadalje, strategija studije slučaja najviše je odgovarala predmetu istraživanja, pa tako pisma citirana i komentirana u ovome radu potkrjepljuju iznesene hipoteze. Istraživanje u ovom radu usmjereno je na problematiku pisama koja je podijeljena po sedam tematskih skupina (sakupljanje narodne glazbene baštine, predstavljanje svog rada i ideje o nacionalnoj glazbi (južnih) Slavena, molbe za pokroviteljstva, potpore i preporuke, dogovori s izdavačima i knjižarama, nabava i preprodaja instrumenata, organizacija glazbenog života, te kulturna politika, socio-ekonomske okolnosti i Kuhačevi odnosi sa suvremenicima) te su se obradili adresati (njihova zanimanja, društveni položaj i veze) važni za Kuhačevo djelovanje.

Sistematizacija navedenih tema i analiza studija slučaja donijela je mnogo podataka o počecima znanosti o glazbi u Hrvatskoj, Kuhačevim istraživačkim procesima (primaran izvor informacija često je bila neprovjerena usmena predaja), izravnom utjecaju političkih i kulturnih prilika na djelovanje umjetnika i znanstvenika, te su opisane različite pojave glazbenog života i općeg stanja hrvatskog političko-kulturnog okruženja u drugoj polovici 19. stoljeća. Pojedine teme (poput Kuhačevih dogovora s izdavačima oko izdavanja njegovih skladbi) obrađene su po prvi puta, dok se o pojedinim temama (poput Kuhačevih molbi) već pisalo, no rad donosi nova saznanja. Tako je iz pisama razvidno da Kuhač zbog svoje taštine te konfliktne i beskompromisne naravi većinu života nije imao stalno zaposlenje, stoga se djelomično sâm osudio na doživotnu borbu za egzistenciju. Također, može se zaključiti da neke molbe nisu odobrene jer je, s obzirom na okolnosti, Kuhač pretjerivao s nerealnim zahtjevima. Rezultati analize pisama doveli su u pitanje dosadašnju percepciju Kuhača kao marljive, skromne i požrtvovne osobe koja je sama, zapostavljena od vladajućih struktura i suvremenika udarila temelje hrvatske muzikologije.

Pomoću datuma zabilježenih u korespondenciji nameće se zaključak da su određeni navodi vezani uz Kuhačevo sakupljanje popijevki na terenu koji su do sada bili uvriježeni zapravo netočni, poput navoda da je putovanje u Bugarsku i Makedoniju poduzeo u ljeto 1868. godine. Iz korespondencije je jasno da dotično putovanje nije mogao poduzeti, te da ga niti kasnije nije poduzeo. Pisma poput onih upućenih srpskom skladatelju Josifu Šlezingeru u kojima se raspituje o bugarskim pjesmama i pjesmaricama, dodatno potvrđuju dotičnu hipotezu.

Korespondencija se pokazala i kao vrijedan izvor za praćenje svih faza Kuhačevog profesionalnog razvitka, od pokušaja da se javnosti predstavi kao južnoslavenski skladatelj do

afirmacije na polju znanosti o glazbi. Primjerice, pomoću pisama upućenih prvenstveno domaćim i inozemnim nakladnicima i knjižarama, ali i suradnicima, saznaje se o Kuhačevim istraživačkim procesima budući da je do literature dolazio upravo preko pismenih molbi. Takva pisma potvrđuju da je Kuhač bio relativno dobro upoznat s postojećom starijom i novijom literaturom, iako je neobično da niti u jednom od pisama koja komentiraju njegova etnografska istraživanja ne spominje radove Johanna Gottfrieda Herdera, koji je bio važna ličnost u buđenju samopouzdanja Slavena te je uveo pojam narodne popijevke.

Pisma pružaju uvid u nastajanje više važnih Kuhačevih radova, posebice njegovog velikog djela, zbirke *Južno-slovjenske narodne popievke*. Iz korespondencije se saznaje kada je Kuhač započeo s melografskim radom i sakupljanjem građe i kako je taj proces tekao te se rekonstruirao tijek tiska, izdavanja i prodaje djela. Iz brojnih se pisama upućenih povjerenicima i pretplatnicama, kao i iz mnogobrojnih molbi za financijsku potporu, pisama koja se bave predstavljanjem *Zbirke* te pisama vezanih uz administrativne poslove vidi koliko je impozantna mreža Kuhačevih kontakata. Usprkos visokom stupnju umreženosti, izdavanje *Zbirke* bio je ekonomski fijasko. Razlozi su također razvidni iz korespondencije – apsolutno kriva procjena potencijalnih kupaca, odnosno odluka da se dio troškova financira od pretplate kao i odluka da prvu knjigu *Zbirke* (na nagovor srpskog akademskog društva *Zora*) objavi i u ćiriličnoj verziji. Uz to, nedovoljna financijska potpora od strane vlasti i potencijalnih pokrovitelja dovela je do toga da je Kuhač je nakon 1881. godine bio pred bankrotom.

Korespondencija se pokazala i kao koristan izvor informacija za rasvjetljavanje Kuhačevih sumnjivih biografskih podataka, poput Kuhačevog neistinitog navoda da je tijekom 1857. godine učio klavir kod Franza Liszta u Weimaru, a kojeg su kasnije preuzeli neki autori kao činjenicu. Prvenstveno, čitajući cjelokupnu Kuhačevu korespondenciju, može se reći da je činjenica da Kuhač nikako nije bio skromna i samozatajna osoba kojoj bi promaklo istaknuti da je bio Lisztov učenik, što ne spominje u sadržaju mnogih molbi u kojima predstavlja sebe, svoje školovanje i rad. Dodatnu sumnju izaziva i činjenica da taj podatak ne spominje ni u pismu upućenom samom Lisztu kada ga moli da podrži njegovu *Zbirku popijevaka*, što bi mu svakako povećalo šanse da dobije Lisztovu podršku. Osim toga, sačuvana su i pisma u kojima neistinito tvrdi kako je Liszt oduševljen njegovim radom, budući da mu Liszt nikada nije odgovorio na pismo. Uz nabrojano, valja uzeti u obzir da školovanje kod Liszta počinje spominjati tek nakon Lisztove smrti. Sve navedeno dovodi do zaključka da je Kuhačev navod u autobiografskom tekstu *Uspomene na dra. Franja Liszta* iz 1908. godine – neistinit.

Govoreći o Kuhačevoj ulozi u glazbeno-kulturnoj zbilji njegova vremena, iz pisama se zaključuje da su se ona za vrijeme Kuhačevog života u Osijeku (1860–1870) godine odnosila na privatnu sferu koju su činile poduke klavira, preporuka literature za poduku i nabavka literature za kućna muziciranja te onu javnu, koja se sastojala od organizacije gostovanja inozemnih glazbenika, nastupa na koncertima te nabavke literature koja je bila izvođena na koncertima iz trgovina muzikalija u Beču i Pragu. Također, vidljiva je i Kuhačeva ideja da pokrene glazbeni list u kojem bi objavljivao slavenske skladbe u mjesečnim svescima, a u kojima bi bila zabilježena imena pošiljatelja.

O izravnom utjecaju političkih i kulturnih prilika na djelovanje umjetnika i znanstvenika za vrijeme Kuhačevog života najbolje svjedoče citati iz poglavlja u kojem su obrađene Kuhačeve mnogobrojne molbe za financijske potpore, stipendije, mirovinu i preporuke. Pisma daju presjek općeg stanja hrvatskog političko-kulturnog okruženja, odnosno prikazuju ispreplitanje društveno-političkih struja s onim kulturno-umjetničkim, koje se direktno odražavalo na Kuhačevo djelovanje. Vrijedan je doprinos i uvid u Kuhačeve načine obraćanja osobama različitih kulturnih i socijalnih pozadina te u zabilježene Kuhačeve preobrazbe u komunikaciji. Nerijetko su se pojedine molbe pretvorile u prijetnje, a inicijalna poniznost u revolt i ljutnju. Upravo je zbog svog oštrog načina komuniciranja te nemogućnosti da surađuje s kolegama koji nisu dijelili njegovo mišljenje za života stekao mnogo oponenata te mu je to u mnogo navrata otežalo napredovanje u karijeri.

Jedna od spoznaja proizašla iz podrobnijeg uvida u sačuvanu korespondenciju je to da Kuhač nije bio mučenik kakvim se u pismima volio predstavljati i kako su ga doživljavali pisci o glazbi i muzikolozi. Iako su mnoga Kuhačeva istraživanja pionirske prirode te su golem trud i radišnost na polju hrvatske muzikologije respektabilni, a financijska sredstva doista vlastite provenijencije, sadržaj sačuvanih pisama donosi mnogo informacija o drugoj strani Kuhača, odnosno o njegovim ne sasvim korektnim postupcima i mišljenjima o suvremenicima koji su zasigurno utjecali na Kuhačev život i socijalni status.

Ovaj rad smjestio je Kuhačevu ličnost i djelovanje u kontekst socijalno-političkih prilika vremena u kojem je djelovao te su prikazane veze s hrvatskim i inozemnim intelektualcima, političarima, glazbenim umjetnicima te kulturnim djelatnicima. Iz pisama je jasno vidljivo da je Kuhač bio veoma aktivan i umrežen kulturni djelatnik, znanstveni pisac, kritičar i pedagog, te da su mu se mnoge osobe obraćale za savjet i informacije. Slovio je i kao autoritet za razna područja unutar povijesti glazbe i srodnih disciplina te kao osoba stručna za prepoznavanje kvalitetnog instrumenta, iako se u mnogim područjima školovao sâm pa njegove procjene nisu uvijek bile meritorne.

Slijedom muzikološke metodologije, nakon analitičkog tekstnog dijela slijedi još jedan od rezultata rada – prilog koji donosi popis od ukupno 1.078 adresata, koji dodatno pridonosi njihovoj sistematizaciji i preglednosti. Budući da se ne radi isključivo o privatnim osobama, već je mnogo pisama upućeno raznim institucijama i društvima, u popisu su navedeni ime i prezime osobe (odnosno ime institucije ili društva), mjesto prebivališta te broj knjige i pisma, što omogućava brzo pretraživanje Kuhačevih kontakata i pisama.

Opsežna građa predstavljena i obrađena u ovoj disertaciji dopunila je dosadašnja znanja o Kuhačevu djelovanju i razjasnila mnoge različite okolnosti njegova djelovanja, dok je istraživanje korespondenata pridonijelo historiografskom pregledu hrvatske glazbene kulture u drugoj polovici 19. stoljeća. Disertacija se može promatrati kao poticaj i polazište za daljnji rad na Kuhačevoj korespondenciji u vidu nastavka pripreme kritičkih izdanja svih trinaest knjiga pisama čime bi se upotpunile iznesene spoznaje i njegove izvorne ideje načinile dostupnijima.

4. Literatura i izvori

1. ADLER, Guido: Umfang, Methode und Ziel der Musikwissenschaft, *Vierteljahrschrift für Musikwissenschaft*, 1 (1885), 5-20.
2. ANDREIS, Josip: *Povijest hrvatske glazbe*, Zagreb: Liber-Mladost, 1974.
3. ANDRIĆ, Ivan: Josip Vallinger, svećenik i glazbenik, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 12/1 (2015), 41-54.
4. ANTIĆ, Vinko: Rad i djela senjskih tiskara XIX i XX stoljeća, *Senjski zbornik,* 6/1, 151-158.
5. ARMANO, Emin: Prioriteti vezani uz zaštitu povijesnih i spomeničkih orgulja u Hrvatskoj, *Arti musices*, 50/1-2 (2019), 117-184.
6. BAT'A, Jan: Karel Konrád (1842-1894) and the Construction of a Pan-Slavic Musical Identity, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911). Glazbena historiografija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 247-253.
7. BAYCROFT, Timothy – HOPKIN, David (ur.): *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*, Leiden – Boston: Brill, 2012.
8. BEZIĆ, Jerko: Franjo Ksaver Kuhač – Začetnik glazbenoznanstvenih djelatnosti u Hrvatskoj i u jugoslavenskoj glazbenoj kulturi, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 7-13.
9. BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka: Stanovništvo Splita u Marulićevo doba, *Dani Hvarskoga kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 15/1 (1989), 365-371.
10. BLAŽEKOVIĆ, Zdravko: Franjo Ksaver Kuhač and the beginnings of music scholarship in Croatia, u: Zdravko Blažeković – Barbara Dobbs Mackenzie (ur.), *Music's intellectual history*, New York: Répertoire International de Littérature Musicale, 2009, 203-234.
11. BONIFAČIĆ, Vera: Biografski i muzikografski slovnik Franje Kuhača, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske,* 18/1-2 (1972), 35-48.
12. BORO PETROVIĆ, Michael: *The emergence of Russian panslavism: 1856-1870*, New York: Columbia University Press, 1956.
13. BUNJAK, Petar: Dve srpske knjižare u XIX veku i njihova uloga u popularisanju poljske književnosti, *Slavistika*, 1 (1997), 97-105.

14. BURIĆ ĆENAN, Katica: Nikola Strmić i Antonio Ravasio – nositelji glazbenoga života u Zadru u drugoj polovini 19. stoljeća, *Bašćinski glasi*, 13/1 (2018), 121-142.
15. DAMJANOVIĆ, Dragan: *Đakovačka katedrala*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2007.
16. DELBIANCO, Valnea: Ogled Hvaranina Jurja Carića o Mavru Vetranoviću Vetranoviću, *Croatica et Slavica Iadertina*, 15/1 (2019), 189-207.
17. DOLINER, Gorana: Rukopisna Zbirka crkvenih napjeva Franje Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834.1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 233-263.
18. DREWS, Peter: *Herder und die Slaven: Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Slavistische Beiträge 267), München: Sagner, 1990.
19. FICOVIĆ, Ivo: *Analitički inventar. Osobni arhivski fond Franjo Kuhač*, Zagreb, 1987.
20. FICOVIĆ, Ivo: Definitivno sređivanje osobnog arhivskog fonda Franje Ks. Kuhača koji se čuva u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, *Arti Musices*, 19/1 (1988), 109-112.
21. FLOTZINGER, Rudolf: Hrvatsko u bečkoj zbirci Sonnleithner, *Arti musices,* 39/1-2 (2000), 147-192.
22. FRANKOVIĆ, Dubravka: Korespondencija Kuhač-Gerbič, *Arti musices*, 6 (1975), 99-114.
23. FRANKOVIĆ, Dubravka: Korespondencija Kuhač-Strossmayer, *Rad JAZU*, knj. 377, Zagreb: JAZU, 1978, 195-275.
24. FRANKOVIĆ, Dubravka: Hrvatsko-slovenski muzički kontakti u svjetlu Kuhačeve korespondencije s Gerbičem, *Rad JAZU*, knj. 385, 1980, 171-212.
25. FRANKOVIĆ, Dubravka: Slovenski glazbenici u građi za Biografski i muzikografski leksikon Franje Kuhača, *Muzikološki zbornik,* XVIII (1982), 53-68.
26. FRANKOVIĆ, Dubravka: Građa za Biografski i muzikografski leksikon Franje Kuhača. O otkupu za potrebe Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, *Arti musices*, 14/2 (1983), 123-131.
27. FRANKOVIĆ, Dubravka: O kompozitorskom radu Avgusta Armina Lebana (1847-1879) na temelju građe za Biografski i muzikografski leksikon*, Muzikološki zbornik*, XIX (1983), 31-39.
28. FRANKOVIĆ, Dubravka: Socijalni status i profesionalne relacije Franje Ks. Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja*

Franje Ksavera Kuhača (1834.1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984., Zagreb: JAZU, 1984, 33-74.

29. FRANKOVIĆ, Dubravka: Kornelije Stanković u hrvatskoj leksikografiji 19. stoljeća, u: Dimitrije Stefanović (ur.), *Kornelije Stanković i njegovo doba: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 27. do 29. oktobra 1981, povodom obeležavanja 150-godišnjice kompozitorovog rođenja*, Beograd: SANU, 1985, 227-241.
30. FRANKOVIĆ, Dubravka: Sudba Kuhačeve ostavštine: o muzičkoj ostavštini Franje Ks. Kuhača pohranjenoj u Arhivu Hrvatske, *Rad JAZU*, knj. 409, Zagreb: JAZU, 1988, 315-342.
31. FRANKOVIĆ, Dubravka: Značenje glazbenog arhiva Franje Ksavera Kuhača u suvremenoj znanosti, *Arti musices* 21/1 (1990), 59-80.
32. FREEMANOVÁ, Michaela: Između Praga, Zagreba i Lavova: Franjo Ksaver Kuhač i njegovi češki pristalice, *Arti musices*, 44/1 (2013), 51-62.
33. FRIEDRICH, Christoph: Briefe im 19. Jahrhundert als wissenschaftshistorische Quelle Dargestellt am Beispiel des Briefwechsels des Apothekers A. P. J. Du Menil (1777-1852), *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 14 (1991), 181-195.
34. GAJ, Ljudevit: *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaňa*, Budim: Tiskarnica Kralevskoga Vseučilišča, 1830.
35. GALIN, Krešimir: Franjo Kuhač, utemeljitelj sustavnog istraživanja narodnih glazbala južnih Slavena, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 201-216.
36. GELBART, Matthew: *The Invention of 'Folk Music' and 'Art Music'. Emerging Categories from Ossian to Wagner*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
37. GEORGIEVA, Stefanka: O nekim odnosima Franje Ks. Kuhača s Bugarskom: pokušaj rekonstrukcije na temelju korespondencije i historiografskih dokumenata, *Arti musices*, 44/1 (2013), 71-86.
38. GEORGIEVA, Stefanka: Franjo Ksaver Kuhač's Collection of Bulgarian Songs, u: I. Cavallini – J. Guzy-Pasiak – H. White (ur.), *Glazba, migracije i europska kultura. Svečani zbornik za Vjeru Katalinić*, Zagreb: HMD, 2020, 519-532.
39. GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535-1886.: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts*, Brașov: Johann Gott & Sohn Heinrich, 1886.
40. GROSS, Mirjana: *Počeci Moderne Hrvatske: Neoabsolutizam u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*., Zagreb: Globus, 1985.

41. HADŽIHUSEJNOVIĆ, Mira: Srpski muzičari u Kuhačevom biografskom slovniku, u: Dimitrije Stefanović (ur.), *Kornelije Stanković i njegovo doba: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 27. do 29. oktobra 1981, povodom obeležavanja 150-godišnjice kompozitorovog rođenja*, Beograd: SANU, 1985, 259-286.
42. HERDER, Johann Gottfried: *Volkslieder*, 2 vols. Leipzig: Weygand, 1778–9.
43. HERDER, Johann Gottfried: *Von Deutscher Art und Kunst: einige fliegende Blätter*, Hamburg: Bode, 1773.
44. HERDER, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit,* Band 2, Berlin – Weimar: Heinz Stolpe, 1965, 279-282.
45. HORVAT, Josip: *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina. Gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Split: Knjigotisak, 2009.
46. HUZJAN, Vladimir – KANIŠKI Ana: O Hrvatskoj akademiji, njezinim razredima i članovima rođenim na području sjeverozapadne Hrvatske. U povodu 30. obljetnice tiska časopisa Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 28 (2017), 449-462.
47. IVAKIĆ, Branimir: *Razvoj hrvatske muzike,* Zagreb: Komisionalna naklada Novinarske zadruge u Zagrebu, 1930.
48. IVANIŠIN, Nikola: Herder und der Illyrismus, u: Gerhard Ziegengeist – Helmut Grashoff – Ulf Lehmann (ur.), *Johann Gottfried Herder. Zur Herder-Rezeption in Ost- und Südosteuropa, Slawistische Studien und Texte*, Berlin: Akademie-Verlag, 1978, 125-131.
49. IVANJEK, Mirko: Vrhovčeva okružnica u kontekstu njegova vremena, u: Alojz Jembrih *(*ur.), *Biskup Maksimilijan Vrhovac i njegovo djelo, zbornik radova sa Znanstvenoga skupa „Biskup Maksimilijan Vrhovac u svome vremenu*“ *u organizaciji društva Kajkaviane održanog 28. studenog 2003. godine u Dvorcu Stubički Golubovec*, Donja Stubica: Kajkaviana, 2006, 117-126.
50. JANAČEK-BULJAN, Marija: Korespondencija Kuhač – Dobronić, *Arti musices* , 11/1 (1980), 37-45.
51. JANAČEK-BULJAN, Marija: *Prilozi za povijest hrvatske glazbe – iz neobjavljenih spisa Franje Kuhača*, magistarski rad, Zagreb, 1982.
52. JANAČEK-BULJAN, Marija: Korespondencija Kuhač – Hatze, u: Srećko Lipovčan (ur.), *Josip Hatze, hrvatski skladatelj,* Zagreb: MIC, 1982, 15-25.

53. JANAČEK-BULJAN, Marija: Korespondencija Zajc – Kuhač, u: Lovro Županović (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Ivana Zajca (1832.-1914),* Zagreb: JAZU, 1982, 259-278.
54. JANAČEK-BULJAN, Marija: Kuhačeva korespondencija, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834.1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.*, Zagreb: JAZU, 1984, 463-469.
55. JURDANA, Vjekoslava – TOMIČIĆ, Mariela: O hrvatskome školstvu u Istri kroz časopisne prinose Viktora Cara Emina, *Metodički obzori*, 14/1 (26) (2019), 39-54.
56. KATALINIĆ, Vjera: Kuhačevi objavljeni radovi (pretežno u periodici) od 1865. do 1945., prema popisu Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911) Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984*,* 473-495.
57. KATALINIĆ, Vjera: Pisma kao izvor za glazbenu historiografiju na primjeru drugog sveska Kuhačeve korespondencije, *Arti musices,* 43/2 (2012), 213-221.
58. KATALINIĆ, Vjera: Letters as Sources for Music Historiography: The Case of the Second Volume of Kuhač's Correspondence, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834.-1911.): Glazbena historiorafija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 57-66.
59. KATALINIĆ, Vjera: Zagreb at the Operatic Crossroads in the 1860s: The Winding Road towards the National Opera, *Muzyka*, 68/4 (2018), 37-52.
60. KESSLER, Wolfgang: Die Sudslawen und Herder, Einige Anmerkungen, u: Hans-Bernd Harder – Gert Hummel – Helmut Schaller (ur.), *Festschrift fiir Wolfgang Gesemann, Band 3, Beitrage zur slawischen Sprachwissenschaft und Kulturgeschichte*, München: Verlag Hieronymus, 1986, 157-175.
61. KINDERIĆ, Petar Antun: Skladateljski rad Fortunata Pintarića, *Podravski zbornik*, 18 (1992), 165-180.
62. KOCIJANČIĆ, Josip: *Slovenske narodne pesni nabral in za moški zbor upravil Josip Kocijančić*, 1. zvezek, Prag: Em. Starý i dr., 1876.
63. KOS, Koraljka: Franjo Ksaver Kuhač i hrvatska glazba njegova vremena, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911). Glazbena historiografija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 13-26 .
64. KRTALIĆ, Maja: Knjižarski oglasi u osječkim novinama 19. stoljeća, *Libellarium,* 1/1 (2008), 75-92.

65. KUČINIĆ, Viktor (V. K.): Kuhačevu ostavštinu preuzela je Zagrebačka gradska općina. Zanimljivo Kuhačevo pismo Njegovom geniju, *Novosti*, 33/63 (1939), 10.
66. KUHAČ, Franjo Ksaver: Narodna glasba Jugoslavena. Piše Franjo Š. Koch, *Vienac*, 1/1869, 24, 430-431; 2st 444-448; 26, 461-463; 28, 493-495; 29, 508-509; 30, 523-525; 31, 539-542; 32, 555-558.
67. KUHAČ, Franjo Ksaver: O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici: Estetička razprava, *Narodne novine*, 35 (1869), 148.
68. KUHAČ, Franjo Ksaver: Medju ugarskimi Hrvati. Putopisna crta; piše Fr. Š. Kuhač, *Vienac*, X (1878) 40, 643-646; 41, 657-659; 42, 674-676+678; 43, 691-692+694; 44, 703-706; 45, 722-724; 46, 738-741; 47, 751-755.
69. KUHAČ, Franjo Ksaver: Zadaća melografa, *Vienac,* XXIV/1892*, 5,* 75-78*; 6,* 90-92*; 7*, 107-108*; 8,* 122-124*; 9,* 139-143.
70. KUHAČ, Franjo Ksaver: O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici. Estetička rasprava od F. Xav. Kocha, *Narodne novine* (*Novine Horvatzko-Slavonsko-Dalmatinske*), Zagreb, 1835: 35/1869, 148, 149, 150.
71. KUHAČ, Franjo Ksaver: Sachliche Einleitung zu der Sammlung südslawischer Volksliedern von Fr. Š. Kuhač-Koch, *Agramer Zeitung* (Luna - Zagreb, 1826), XLVII/1873, 194-202.
72. F. K., První provedení opery české v Záhřebě, *Hudební listy*, 4 (27. studenog 1873) 48, 378-380; (4. prosinca 1873) 49, 389-390.
73. KUHAČ, F. Ks., Dva tisíce nearodních písní Jihoslovanů, Hudební listy, 4 (2. listopada 1873) 40, 313-315; (9. listopada 1873) 41, 321-322; (16. listopada 1873) 42, 329-330; (23. listopada 1873) 43, 337-339; (30. listopada 1873) 44, 345-347; (6. studenog 1873) 45, 353-354; (13. studenog 1873) 46, 361-363; (20. studenog 1873) 47, 369-370.
74. KUHAČ, Franjo Ksaver: O napjevih k narodnim pjesmama i k prikazanju sv. Lovrinca, u: *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića, Stari pisci hrvatski*, knj. 6, Zagreb: JAZU, 1874, 27-33.
75. KUHAČ, Franjo Ž.: *Valpovo i njegovi gospodari,* Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1876.
76. KUHAČ, Franjo Ksaver: *Josip Haydn i hrvatske narodne popievke,* Preštampano iz hrv. beletrističkoga lista „Vienca“ br. 13 do 29, Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1880.
77. KUHAČ, Franjo Ks.: *Glasbeno nastojanje Gajevih Ilira,* 1885.

78. KUHAČ, Franjo Xaver: Musik. u: *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild (Dalmatien)*, Vol. 11, Beč: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892, 204-212.
79. KUHAČ, Franjo Šaverio: *Ilirski glazbenici*, Zagreb: Matica hrvatska, 1893.
80. KUHAČ, Franjo Š.: *Prva hrvatska uputa u glasoviranje: za djecu i odrasle samouke*, Zagreb: Naklada Kr. sveučilišne knjižare Fr. Suppana (Rob. Ferd. Auer.), 1896. i 1897.
81. KUHAČ, Franjo Šaverio: Josip Šlezinger. Prvi srpski kapelnik knjaževske garde, *Vienac,* 2 (1897) 4, 57-58; 5, 79-80; 7, 109-110; 8, 125-126; 10, 156-158; 11, 172; 12, 190-191; 13, 204-205; 14, 219-220; 15, 238-240; 16, 268-270; 18, 283-285; 20, 317-318; 21, 339-342; 25, 401-402.
82. KUHAČ, Franjo Š.: *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti. Poslanica umjetničkim secesionistima i književnim dekadentima*, Zagreb: Nakladom pisca, 1898.
83. KUHAČ, Franjo Žaverio: Volksmusik, u: *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild (Croatien und Slavonien)*. Siebenter Band der Länder der St. Stephans Krone. Vol. 24, ur. Josef Weilen, Beč: Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 1902, 109-124.
84. KUHAČ, Franjo Ksaver: *Moj rad: popis literarnih i glazbenih radnja od god. 1852-1904*., Zagreb: Tisak Antuna Scholza, 1904.
85. KUHAČ, Franjo Šaverio: Osobine narodne glasbe, naročito hrvatske, *Rad JAZU*, 1905, 160, 116-251; 1908, 174, 117-236; 1909, 176, 1-82.
86. KUHAČ, Franjo Ksaver: Uspomene na dra. Franja Liszta, *Hrvatsko kolo*, IV (1908), 41-62.
87. KUHAČ, Franjo Ksaver: Historijski uvod, *Ilirski glazbenici. Prilozi za poviest hrvatskog preporoda* (priredio i bilješke te pogovor napisao Lovro Županović), Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
88. LAJOSI, Krisztina: *Opera and nineteenth-century nation-building: the (re)sounding voice of nationalism*, doktorska disertacija, 2008, <https://hdl.handle.net/11245/1.299812>. (Zadnji pristup 15.12.2020).
89. LEERSSEN, Joep: Nationalism and the cultivation of culture, *Nations and Nationalism*, 12/4 (2006), 559-578.
90. MAJER-BOBETKO, Sanja – BLAŽEKOVIĆ Zdravko – DOLINER Gorana: *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, Zagreb: HMD, 2009.

91. MAJER-BOBETKO, Sanja: Glazbeno-estetska problematika u napisima Franje Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 441-462.
92. MAJER-BOBETKO, Sanja: Following the Trail of Franjo Ksaver Kuhač: Croatian Music Historiography in the First Half of the Twentieth Century, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911). Glazbena historiografija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 159-169.
93. MALBAŠA, Marija: Glazbeni život u Osijeku: historijski prikaz, *Osječki zbornik,* 9/10 (1965), 137-187.
94. MARIJANOVIĆ, Stanislav: Thaliam laudamus – od apoteoze do rekvijema. Svečanosti i dramske prigodnice u osječkom kazalištu, *Dani Hvarskoga kazališta*, 31/1 (2005), 166-178.
95. MARKOVIĆ, Tatjana: Franjo Kuhač i zamisao o zemljovidu južnoslavenske glazbene kulture, *Arti musices,* 44/2 (2013), 237-255.
96. MAROŠEVIĆ, Grozdana: Kuhačev etnomuzikološki rad u svjetlu zbirke „Južnoslovjenske narodne popievke“, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 77-110.
97. MAROŠEVIĆ, Grozdana: Kuhačeva etnomuzikološka zadužbina, *Narodna umjetnost*, 26 (1), 107-153.
98. MAROŠEVIĆ, Grozdana, Ideas on Folk Music in Research and Public Music Practice in Croatia from the mid-19th to the mid-20th Century, u: Vjera Katalinić – Stanislav Tuksar (ur.), *Franjo Ksaver Kuhač (1834.-1911.): Glazbena historiorafija i identitet,* Zagreb: HMD, 2013, 33-41.
99. MARTINČIĆ, Ivan (ur.): *Hrvatski preporod, temeljni programski tekstovi*, sv. 1, Zagreb: Naklada Erasmus, 1994, 28-33.
100. MAXWELL, Alexander: Herder, Kollár and the Origins of Slavic Ethnography, *Traditiones* 40/2 (2011), 79-95.
101. METESI DERONJIĆ, Željka: Polemika o secesiji u Hrvatskoj: Franjo Ksaver Kuhač i Ivo Pilar, *Cris*, XI/1 (2009), 229-237.
102. MILOŠEVIĆ CARIĆ, Maja: *Umjetnička glazba na otoku Hvaru od 17. do početka 20. stoljeća*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2020.

103. MONA, Ilona: Hungarian Music Publication 1774 – 1867, *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16, 1/4 (1974), 261-275.
104. MONA, Ilona: Rózsavölgyi és Társa, u: *NGrove*^{2}, sv. 21, London: Macmillan, 2000, 830.
105. PETTAN, Hubert: *Pregled poviesti hrvatske glasbe,* Zagreb: Logor Hrvatskog državnog konzervatorija u Zagrebu, 1944.
106. PEDERIN, Ivan: Dalmacija u djelu Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild, *Rad Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, 2004, 395-424.
107. PERIĆ-POLONIJO, Tanja: Kuhačeva metoda zapisivanja i objavljivanja pjesama u zbirci „Južno–slovjenske narodne popievke“, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 111-156
108. RIMAN, Marija: Fortunat Pintarić – Uz 140. obljetnicu smrti (3. III. 1798. – 25. II. 1867.), *Croatica Christiana periodica,* 32/62 (2008), 63-76.
109. RITTER, Alexander (Itzehoe): Geza Berger und Charles Sealsfield Berger. Zu einem biographischen und namengeschichtlichen Fall transatlantischer Verbindungen im Späten 19. Jahrhundert, *Zagreber Germanistische Beiträge*, 21 (2012), 261-277.
110. SKENDI, Stavro: Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 119/2 (1975), 186-189.
111. SYDORUK, John P.: Herder and the Slavs, *AATSEEL Journal*, 13/3 (1955), 71-75.
112. STANČIĆ, Nikša: Ideja o "slavenskoj uzajamnosti" Jana Kollara i njezina hrvatska recepcija, *Radovi*, 30/1 (1997), 65-76.
113. STANČIĆ, Nikša: Hrvatski narodni preporod – ciljevi i ostvarenja, *Cris*, 10/1 (2008), 6-17.
114. ŠABAN, Ladislav: *150 godina Hrvatskog glazbenog zavoda,* Zagreb: Hrvatski glazbeni zavod, 1982.
115. Ladislav ŠABAN, Didaktički radovi Franje Ksavera Kuhača, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834.1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 387-404.
116. ŠABAN, Ladislav – KOS, Koraljka (ur.): *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/1 (1860-1862)*, Zagreb: JAZU, 1989.
117. ŠABAN, Ladislav – KOS, Koraljka (ur.): *Kuhač, Franjo Ksaver: Korespondencija I/2 (1863),* Zagreb: JAZU, 1992.

118. ŠIROLA, Božidar: *Pregled povijesti hrvatske muzike,* Zagreb: Rirop, 1922.
119. ŠIROLA, Božidar: Franjo Ž. Kuhač. O stotoj godišnjici rodjenja, *Zvuk*, 3/1 (1935), 9-17.
120. ŠKUNCA, Mirjana: Kuhačevo proučavanje hrvatske glazbene prošlosti, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834.1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.*, Zagreb: JAZU, 1984, 405-440.
121. ŠURMIN, Đuro: *Hrvatski preporod I. Od godine 1790. do 1836.,* Zagreb: Tisak Dioničke Tiskare, 1903.
122. TOMAŠEVIĆ, Katarina: Contribution of Czech Musicians to the Serbian Music in the 19th Century, *Muzikološki zbornik*, 42/1 (2006), 127-137.
123. TOMAŠIĆ, Josipa: Slavonske varoške pěsme: pučka pjesmarica 19. stoljeća, u: Stipe Botica et. al. (ur.), *Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014*, sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2016, 191-201.
124. TROJAN, Ivan: Osječki kazališni život u vrijeme Prvoga svjetskog rata, *Dani Hvarskoga kazališta*, 41/1 (2015), 383-396.
125. TUKSAR, Stanislav: On Some Concepts of Panslavism and Illyrism in South Slavic People, and the Idea of National Music in Croatia during the 19th-Century, u: Ivano Cavallini (ur.), *Nation and/or Homeland. Identity in 19th-Century Music and Literature between Central and Mediterranean Europe*, Milano: Mimesis, 2012, 79-102.
126. TUKSAR, Stanislav: Die Geburt der Musik aus dem Geiste des Volkes: The Construction of the Idea of Nationl Music in Franjo Ksaver Kuhač's (1834-1911) Historiography - Slavic vs. German vs. Italian, *Musica e storia,* XXI/3 (2004), 563-589.
127. TUKSAR, Stanislav: The Evolution of the Idea of 'National' as a Multi-Level Construct within 19th - Century Croatian Musical Culture, *Studia Musicologica*, 52/1 (2011), 179-188.
128. TUKSAR, Stanislav: Ideja nacionalnog u glazbi i njezin razvitak u hrvatskoj glazbenoj kulturi 19. stoljeća, u: Stanislav Tuksar – Kristina Milković – Petra Babić (ur.), *Odjeci bitke kod Sigeta i mita o Nikoli Šubiću Zrinskom u umjetnosti (glazba, likovne umjetnosti, književnosti)*, Zagreb: HMD, 2018, 65-78.
129. TUKSAR, Stanislav: Kuhač, Liszt, Weimar i Zagreb, *Arti musices,* 49/1 (2018), 33-48.

130. TUKSAR, Stanislav: Franjo Ksaver Kuhač u mreži svojih kontakata na projektu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild (1888–1902),* u: Amra Bosnić – Nerma Hodžić-Mulabegović – Naida Hukić*, Muzika u društvu. Zbornik radova br. 11,* Sarajevo: Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu – Muzikološko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, 269-309, <http://publications.mas.unsa.ba/index.php/zbornik/article/view/53/67>. (Zadnji pristup 5. 9. 2021).
131. TURKALJ, Jasna: Gavro Grünhut - pravaški nakladnik, publicist i agitator, *Časopis za suvremenu povijest,* 35/3 (2003), 921-941.
132. VALAŠEK-HADŽIHUSEJNOVIĆ, Miroslava: Melografi iz Sjeverne Hrvatske Kuhačevi suradnici, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834.1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.*, Zagreb: JAZU, 1984, 265-282.
133. VERUNICA, Zdravko: Kuhačevi zapisi i harmonizacije narodnih pjesama iz Bosne i Hercegovine, u: Jerko Bezić (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice rođenja Franje Ksavera Kuhača (1834-1911), Zagreb, 20.-21. studenoga 1984.,* Zagreb: JAZU, 1984, 331-348.
134. VETTERL, Karel: Volkslied-sammelergebnisse in Mähren und Schlesien aus dem Jahre 1819, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. H, Řada hudebněvědná. 1973*, 22 (1974), 95-124.
135. VRAZ, Stanko: *Děla Stanka Vraza,* V, Zagreb: Matica hrvatska, 1877.
136. VRBANIĆ, Vilena: Kuhačeve diplome, zahvale i odlikovanja, *Arti musices*, 44/2 (2013), 87-97.
137. VRBANIĆ, Vilena: *Instrumenti umjetničke glazbe u hrvatskim muzejima*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 2020.
138. WALKER, Alan: *Franz Liszt: The Final Years, 1861-1886,* Ithaca, New York: Cornell University Press, 1997.
139. ŽGANEC, Vinko: Kuhačeva literarno-muzikološka ostavština, *Muzička revija*, 1/2-3 (1950), 135-148.
140. ŽGANEC, Vinko: Kuhačev život, rad i značenje za našu muzičku kulturu, *Zvuk*, 54 (1962), 435-436.
141. ***: Folk-Songs in Symphonies, *The Musical Times and Singing Class Circular,* 34/609 (1893), 652-653.
142. ***: Književne novosti, *Književna smotra,* IX/1 (1891), 8.

Internetski izvori

1. AIGNER, Th.: Spina, Carl Anton (1827–1906), Musikverleger, *Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation,* <https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Spina_Carl-Anton_1827_1906.xml>. (Zadnji pristup 6. 9. 2021).
2. AJANOVIĆ, Ivona: Catinelli, Karlo Maksimilijan (Katineli, Katinelli, Carl), *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3418>. (Zadnji pristup 6. 5. 2021).
3. BLAŽEKOVIĆ, Zdravko: Popis skladbi Franje Ksavera Kuhača, <https://kuhac.znameniti.hr/bibliografija2.html>. (Zadnji pristup 18. 1. 2021).
4. BOGENG, Gustav Adolf Erich: *Die großen Bibliophilen*, Leipzig 1922. Drugo izdanje, uredio Johannes Saltzwedel, 2011, <http://www.venturus.de/Bogreg.pdf>. (Zadnji pristup 31. 5. 2021).
5. BOISITS, Barbara: Haslinger, Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, <https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_H/Haslinger_Familie.xml>. (Zadnji pristup 31. 5. 2021).
6. COSMA, Viorel: Gebauer, *Oxford Music Online*, <https://www.oxfordmusiconline.com/browse;jsessionid=EE066C12DD2871C6B1E79A7C76D705C1?pageSize=20&sort=onlinepubdatedescending&t=music_Topics%3A16&t_130=Geography%3A203&t_136=Geography%3A348&t_138=Geography%3A616&t_159=Geography%3A932>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).
7. LISZT, Franz: *Letters of Franz Liszt - Volume 2 by Franz Liszt*, *"From Rome to the End"*, collected by La Mara and translated by Constance Bach, <http://www.gutenberg.org/cache/epub/3750/pg3750.html>. (Zadnji pristup 16. 3. 2021).

8. FABAC, Biserka: Trg bana Jelačića - uglovnica Josipa Kraša i Frankopanske ulice, <https://www.kafotka.net/548>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).
9. HARRANDT, Andrea – FASTL, Christian: Glöggl (Glökl, Glöckl, Glökel, Klöckl), Familie, *Oesterreichisches Musiklexikon online*, https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_G/Gloeggl_Familie.xml>. (Zadnji pristup 4.6.2021).
10. HUPFER, Georg: *Zur Geschichte des antiquarischen Buchhandels in Wien*, diplomski rad, Beč, 2003, <https://www.wienbibliothek.at/sites/default/files/files/buchforschung/hupfer-georg-antiquariat-wien.pdf>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).
11. PINTAR, Marijana: Jamnicki, Josipa, *Hrvatski biografski leksikon, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9079>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).
12. SCHLAGER, Patricius: Beda Franciscus Dudik, The Catholic Encyclopedia, sv. 5, New York: Robert Appleton Company, 1909, <http://www.newadvent.org/cathen/05184a.htm>. (Zadnji pristup 5. 5. 2021).
13. M. D. M.: Dimić, Petar, *Enciklopedija Srpskog narodnog pozorišta*, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=2395>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021).
14. L. D.: Knjižara braće M. Popovića u Novom Sadu, *Enciklopedija Srpskog narodnog pozorišta,* <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=6135>. (Zadnji pristup 25. 5. 2021).
15. ZILCH, Reinhold: Sütterlin, Ludwig, *Neue Deutsche Biographie*, 25 (2013), 688-689, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124061168.html#ndbcontent>. (Zadnji pristup 25. 8. 2021).
16. ***: Dlustuš, Ljuboje, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=15611> (Zadnji pristup 25. 5. 2021).
17. ***: Facteurs de pianos en Autriche: Fritz Joseph Kaspar, <http://www.lieveverbeeck.eu/Pianos_viennois_f.htm>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).
18. ***: Facteurs de pianos en Autriche: Homolak Simon, <http://www.lieveverbeeck.eu/Pianos_viennois_h.htm>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).
19. ***: Facteurs de pianos en Autriche: Schnabel Leopold, <http://www.lieveverbeeck.eu/Pianos_viennois_s.htm>. (Zadnji pristup 25. 6. 2021).

20. ***: folklor, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20034>. (Zadnji pristup 25. 8. 2021).
21. ***, Friedlein, Daniel Edward, *Krakow.Wiki,* <https://krakow.wiki/friedlein-daniel-edward/>. (Zadnji pristup 10. 9. 2021).
22. ***: Gospodarske izložbe, *Zagreb na pragu modernog doba,* <http://kgzdzb.arhivpro.hr/moderno_doba/MDob_GIzl.htm> (Zadnji pristup 25. 5. 2021).
23. ***: humanistika, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26660>. (Zadnji pristup 28. 8. 2021).
24. ***: Ilić Oriovčanin, Luka, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27069>. (Zadnji pristup 6. 5. 2021).
25. ***: Jenko, Davorin, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=29024>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021).
26. ***: kurziv, *Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <https://proleksis.lzmk.hr/33289/>. (Zadnji pristup 5. 12. 2020).
27. ***: legitimnost, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35870>. (Zadnji pristup 25. 8. 2021).
28. ***: Gabriel Lemböck, <https://tarisio.com/cozio-archive/browse-the-archive/makers/maker/?Maker_ID=1161>. (Zadnji pristup 1. 7. 2021).
29. ***: Lukšić, Abel, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37526>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).
30. ***: Polyphon, *Grove Music Online*, <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000022055?rskey=358WMK>. (Zadnji pristup 16. 9. 2021).
31. ***: Pyotr Jurgenson, *Tchaikovsky Research*, <http://en.tchaikovsky-research.net/pages/Pyotr_Jurgenson>. (Zadnji pristup 21. 5. 2021).

32. ***: Schönfeld, Heinrich d. J. (Enrico d. Ä.) von (1873-1942), Buchhändler und Verleger, <http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schoenfeld_Heinrich-d-J_1873_1942.xml>. (Zadnji pristup 7. 9. 2020).
33. ***: Topalović, Mato, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61770>. (Zadnji pristup 15.9.2021).
34. ***: *Verzeichniss der im Jahre 1845 in Wien öffentlich ausgestellten Gewerbs-Erzeugnisse der österreichischen Monarchie*, Beč, 1845, <https://books.google.hr/books?id=JhFfAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>. (Zadnji pristup 1. 6. 2021).
35. ***: Tražilica pokojnika, *Gradska groblja Zagreb,* <https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/15>. (Zadnji pristup 3. 9. 2021).
36. ***: *Osijek, kolijevka hrvatskog sporta*, <https://zsugos.hr/wp-content/uploads/2017/11/Osijek-kolijevka-hrvatskog-sporta.pdf>. (Zadnji pristup 30. 5. 2021.)

IZVORI:

Kuhačeva korespondencija, Hrvatski državni arhiv, HR-HDA 805, 52/1-13.

5. PRILOZI

5.1. Popis Kuhačevih korespondenata

	ADRESAT	MJESTO	KNJIGA I BROJ PISMA
1.	Accurt, Velimir	Novi Vinodolski	VI: 38
2.	Adamović-Čepinski, Bela pl.	Zagreb	XII: 134
3.	Agramer Zeitung (redakcija)	Zagreb	IV: 59
4.	Albrecht, Gustav	Beč	II: 33, ,172
5.	Albrecht, Dragutin	Varaždin	V: 128, VI: 121
6.	Albrecht, Carl	Beč	VIII: 371
7.	Albrecht & Fiedler	Zagreb	V: 204
8.	Allgemeine Muster-Zeitung (redakcija)	Stuttgart	I: 138
9.	Allgemeine Musik-Zeitung (redakcija)	Berlin	IX: 330, X: 16, 58, 68.
10.	Albini, Srećko	Beč	XII: 387, XIII: 2, 5, 173, 204
11.	A Magyarországi Néprajzi Társaság	Budimpešta	IX: 329, XII: 286
12.	Ambrož	Marija Zvijezda	XII: 230
13.	Amruš, Milan	Sarajevo	VI: 252
14.	Andrassy de Csukar Nagy-Pakzy, Theresia	Zagreb	X: 44
15.	Andrić	Zagreb	XII: 277
16.	Antunović, Ivan	Kalocsa	V: 102, 177, 294, 336a, VII: 25, 129, VIII: 294, 327
17.	Arnold, Gjuro	Zagreb	XII: 231
18.	Asperger, Dragutin	Đakovo	II: 131, 201
19.	Ašperger, Mat.	Đakovo	II: 169
20.	Atanasijević, Alojzija	Osijek	VI: 155a, 275, 295, 309, 320, 335
21.	Auer (ud. Hrnjak), Ida	Zagreb	IX: 273, XII: 66
22.	Ausch, Anton	Zagreb	IV: 130

23.	Bachman	Ilirska Bistrica	VII: 163, VIII: 12, 169, 201, 310
24.	Bačić, Antun	Varaždinske Toplice	XI: 278
25.	Bačić, Radoslav	Osijek	XII: 301, XIII: 108, 115, 129
26.	Badalić, Jelka	Zagreb	XII: 15
27.	Bahovec, Franjo	Samobor	IX: 247
28.	Bajić, Izidor	Novi Sad	XII: 380
29.	Bajić, Filip	Osijek	VIII: 328
30.	Bakliža, N.	Sv. Križ Začretje	VII: 324, VIII: 272
31.	Baloghy, Dezsö	Balssa-Gyarmat	XII: 102
32.	Banda, Elisabet	Osijek	VIII: 191, 257
33.	Barbić, Ivan	Knin	IX: 281, 297
34.	Bartalus, Istvan	Budimpešta	VIII: 419, 421, 441, 464, 470, 489, 519, 524, 527
35.	Bartulić, Ignjat	Karlovac	VII: 149
36.	Basariček, Stjepan	Zagreb	XI: 207
37.	Bauer, Math.	Beč	IX: 113
38.	Baumajster, Juraj	Prag	III: 22
39.	Beck, Anton	Donji Miholjac	II: 68
40.	Beck, Friedrich Freiherr von	Beč	VIII: 370, 376
41.	Beck, Josef	Miholjac	II: 48, 105, V: 5
42.	Beininger, E.	Beč	VI: 263
43.	Belas, Mirko	/	VII: 171, VIII: 45, 216
44.	Belavić, Mato	Duga Resa	V: 154
45.	Belohlavek-Korač, Zlatica	Mostar, Sarajevo	X: 154, 169, XI: 64, 78, 91
46.	Belošević, Gjuro	Vinkovci	V: 119, 167, 191, 255, VI: 86, 115, 199, 319, VII: 22, 64, 79, 152, 224, 316, 331, VIII: 52, 214, 267, 406, 453, 467

47.	Belošević, Stjepan pl.	Varaždin	VII: 191, X: 97
48.	Benaković, Josip	Županja	V: 242, VI: 87, 333, VII: 230, 277, 282, VIII: 36, 64, 326, XI: 228
49.	Beretini, Ivan	Bakar	VI: 320
50.	Berger, Geza	Osijek	II: 2
51.	Berks (Čop, Čop Marlet), Mara	Karlovac, Bruxelles, Beč	VIII: 338, 365, 415, 434a, 491, 501, IX: 28, 58, 120, 166, 279, XII: 245, 253, 268, 385
52.	Berlaković, Ivan	Kolnof	V: 223, VI: 33, 208, 283, 303, 312, VII: 43
53.	Bermann & Altmann	Beč	VIII: 347, 362, 385
54.	Bernard, Matvej Ivanovič	Petrograd	II: 114, 117, 143b
55.	Bersa, Blagoje pl.	Split	XII: 136
56.	Bersa, Vladimir pl.	Zadar	XI: 247, 277, 299, XII: 89
57.	Bezenšek, A.	Plovdiv	XI: 254
58.	Bićanić, S.	Rijeka	V: 67
59.	*Bijaćka vila*, pjev. društvo	Kaštel novi	XIII: 8
60.	Blank, Martin	Pečuh	I: 141
61.	Blažević, Emil	Buffalo	XII: 235
62.	Bonetta, Ferdo	Rijeka	IX: 89
63.	Borenić, Martin	Kertes	XII: 14, 19, 24, 34, 36, 39, 47, 52, 54, 59, 62, 64, 68, 69, 72, 74, 79, 82, 88, 97, 103, 123, 138, 142, 161, 163, XII: 21
64.	Boroša, Stjepan	Zagreb	XI: 208
65.	Bosiljevac, Aleksandar	Sarajevo	IX: 238, 240, 291, 296, 318a, X: 100, XI: 53, 65, 176
66.	Boellin, Marie	Đakovo	II: 82, 94, 102, 125
67.	Bösendorfer, Ivo	Osijek	XIII: 136, 141, 146
68.	Bozzoti, Ivan	Trogir	IX: 282, 314

69.	Božanić, Josip	Vukovar	III: 25
70.	Bradna, Nikola	Jaska	V: 142
71.	Braidić, Andrija	Brod-Moravice	V: 71, VI: 128, 282, VII: 51, VIII: 77, 429, 434b
72.	Brajković, Lavoslava	Varaždinske Toplice	VI: 280, VII: 6
73.	Brajša, Matko	Volosko, Pazin	VIII: 413, IX: 79, XII: 122, 128, 324, 332, XIII: 209, 251
74.	Breitkopf & Härtel	Leipzig	III: 96, 106, X: 80
75.	Brkić, Ciprijan Ljubislav	Ljubuški	XI: 121, 132, 178, 231, 309, XII: 49, 150
76.	Brlić, Vatroslav Ignjat	Brod na Savi	V: 173, XI: 287
77.	Brlić, Ivana	Brod na Savi	XII: 328
78.	Brnčić, Ivan	Osijek	VII: 16
79.	Broz, Josip	Ogulin	XII: 309, 313
80.	Broz, Kvirin	Klanjec	V: 225, VI: 152
81.	Brunetti, Friedrich	Beograd	II: 21
82.	Brunner, Žiga	Osijek	IX: 280, 288, 302, 309, 321, 337, X: 2, 4, 11, 20, 22, 29, 33, 37, 47, 65, 75, 127, 176, 186, 191, XI: 197
83.	Brunšmid, Andjelko	Vinkovci	VIII: 111
84.	Brusina	Moskva	IX: 341
85.	Budanac, Karlo	Zadar	XII: 141
86.	Budisavljević Priedorski, Budislav	Ruma	IV: 61, 106, V: 4, VI: 171, IX: 115, 164, XIII: 119
87.	Bukovac, Vlaho (Blaise)	Dubrovnik	IX: 174, 175
88.	Bulat, St.	Split	X: 24
89.	Burić, Dragan	Cvetlin (Trakošćan)	XIII: 166, 182
90.	Buršić (Bursić), Antun	Đakovo	XII: 359, XIII: 17, 143, 160, 162, 164, 167, 169, 174, 177, 178, 191, 194, 258

91.	Bury, M.	Lavov	XIII: 217
92.	Buzolić, Stjepan	Zadar	VI: 158, 192, IX: 156
93.	Büttner, A.	Petrograd	II: 108
94.	*Cecilija,* pjevačko društvo	Korčula	XIII: 161, 208
95.	Centralni odbor za proslavu 300. godišnjice Zrinskog	Zagreb	II: 71
96.	Cepelić, M.[ilko]	Đakovo	VIII: 498
97.	Cerovski, Ivan	Sv. Ivan Zelina	V: 210, VI: 250, VII: 3, 115, 225
98.	Cichini, Kalman	Stolni Biograd (Székesfehérvár)	IX: 171
99.	Cirman, Anton	Predvor	V: 241
100.	Closs, Adolf	Stuttgart	VI: 232, 292
101.	Crlenjak, Vilim	Gospić	IX: 51
102.	Crnadak, Marija	Sisak	XII: 378, XIII: 7
103.	Crnadak, Stefan	Osijek	III: 70, 89, 105, 130
104.	Cugotić, Bartol	Gorjani (Đakovo)	VI: 104
105.	Czury, Josef	Beremend	I: 118, 120, 122, 136, 147, 153, 167, 187, II: 17, 197, III: 5, 36, 41, 59, V: 133
106.	Čajkovac, Sigmund	Osijek	XIII: 28, 38, 54, 84
107.	Čakorac, Pantaleon	Beč	VI: 164b
108.	Čalogović, Balta	Osijek	II: 28
109.	Čerin, Josip	Ljubljana	XI: 84, 92, 98, 113, 149
110.	Červinka, V.	Maleč	VI: 134, VII: 233
111.	Čičigoj, Val.	Osijek	III: 131
112.	Ćorić, August I. (Ćosić)	Pečuh	IX; 310, X: 12
113.	Damin, Narcis	Bakar	V: 112, 151, VI: 6, 84, 116, 124, 331, VII: 65, 161, 177, 239, 311, VIII: 62, 159, 207, 264, 341

114.	*Das Vaterland* (uredništvo)	Beč	VIII: 539
115.	*Davor*, pjevačko društvo	Brod na Savi	VIII: 172, 364, X: 202
116.	Delić, Ivan	Livno	VI: 139
117.	Depolo, Darinka	Zemun	VI: 153, VIII: 75
118.	Derenčin, Josip	Križevci	VI: 109, 186, 245, 327, VII: 50, VIII: 114, 169 218
119.	Derok, Ivan	Beograd	III: 24
120.	Desaty	Valpovo	V: 11
121.	Despoth, Ivan	Glina	X: 146
122.	Deuerlich, knjižara	Göttingen	VIII: 136
123.	Deutsch, Teodor	Varaždin	X: 149
124.	Deželić, Gjuro	Zagreb	II: 100, III: 3, XI: 192, XII: 152
125.	Dežman, Ivan	Zagreb	III: 17
126.	*Die Drau* (uredništvo)	Osijek	XII: 366, 377, XIII: 59
127.	*Die Österreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild* (uredništvo)	Beč	IX: 218
128.	Dlustuš, Ljuboje	Ruma, Rijeka, Sarajevo	III: 120, 123b, V: 73, 113, 232, VI: 148, VII: 19, 80, X: 180, XI: 214, XII: 185
129.	Dobrila, Juraj	Trst	V: 21
130.	Dobronić, Antun	Zadar	XII: 347, XIII: 16, 97, 116, 147, 150
131.	Dolački, Aleksa	Bučica	IX: 154
132.	Dolenčić, M.	Voloder	V: 224
133.	Dolovčak, Fran Žaver	Podvinje	VI: 287
134.	Domi, Stjepan	Sopje	III: 88
135.	Dominicus, H.	Prag	VIII: 182
136.	Dončević, Ružica	Osijek	XIII: 44
137.	Dragašević, Jovan	Beograd	V: 95
138.	Dragić, Emilie	Pečuh	I: 123, 162

139.	Drašković, Ivan	Trakošćan	XII: 78
140.	Drašković, Julija	Trakošćan	VI: 166
141.	*Dragoljub* (uredništvo)	Zagreb	II: 100, 135, 136
142.	Dressnandt, H.	Brașov	VIII: 417
143.	Drohobecky, Julio	Križevci	XI: 189, XII: 249, 337
144.	*Društvo hrv. književnika*	Zagreb	XII: 295
145.	*Društvo hrv. književnika*	Osijek	XIII: 243
146.	Duboković, Nik. A.	Jelsa	V: 245
147.	Dukat, Viktor	Osijek	XI: 188
148.	Dumić, M. A.	Beograd	III: 138
149.	Dutzmann, Carl	Sisak	V: 24
150.	Đorđević, Milan	Novi Sad	V: 209
151.	Đorđević, R. Vladimir	Aleksinac	XI: 124, 249, 251, XIII: 133
152.	Đuranec, Ivan	Zabok	XI: 44, 233, 321, XII: 46, 85, 149, 190, 220, 302, 354, XIII: 185, 215, 265
153.	Eberle, Josef	Beč	VIII: 135
154.	Egersdorfer, Aleksandar	Zagreb	XI: 210, XIII: 190
155.	Eisenbacher, Franjo	Lepoglava	XII: 44
156.	Eisenbath, N.	Valpovo	IV: 80
157.	Eisenstädter, Josef	Rohunac	XIII: 250
158.	d'Elvert, Christian	Brno	V: 145
159.	Enslin, Th. Chr. Fr.	Berlin	VIII: 312
160.	Eppich, Ivo	Velika Gorica	VIII: 332
161.	Epstein, Julius	Beč	XII: 157
162.	Erdödy, Stefan	Jaska	VI: 279
163.	Ergotić, Nikola	Sibinj, Brod	VI: 329
164.	Erlanger, Viktor	Beč	X: 19
165.	*Esseker Wochenkronik* (uredništvo)	Osijek	IV: 31
166.	Fabijan, Julije	Sv. Juraj u Trnju	XII: 48, 55

167.	Fabijanec, Josip	Stubica Gornja	XII: 164
168.	Fabković, Skender	Zagreb	XI: 62
169.	Fajluga, Antonije	Pićan	VIII: 420
170.	Falkner, Adolf	Čemernica	VI: 335
171.	Faller, Nikola pl.	Zagreb	XII: 140, 212, 251, 350, 388, XIII: 37, 122, 175, 193, 211, 259
172.	Famizin, S. Aleksandar	Petrograd	VII: 280, 295
173.	Farkaš, Milutin pl.	Zagreb	IX: 249, 253
174.	Feichtinger, Gyözo	Budimpešta	XII: 101, 112
175.	Ferić, Karlo	Brod na Savi	VI: 316, VII: 154, 293, VIII: 74, 112, 154, 220, 265, 318
176.	[Feržić, Ante]	Ludbreg	IX, bb
177.	Ficker, Otto	Heidelberg	XIII: 96
178.	Filakovac, Stjepan	Donji Miholjac	V: 74, 194, VI: 97
179.	Filipec, Mato	Bednja	XI: 319
180.	Fink, Josip	Delnice	VIII: 71, 110, 118, 123
181.	Fischer, N.	Zagreb	XIII: 257
182.	Flego, Petar	Trst	V: 235, VI: 324, VII: 241, 328, VIII: 47
183.	Fleischer, Fr. Carl	Leipzig	VIII: 181
184.	Fleischmann, J.	Varaždinske Toplice	X: 152
185.	Flögel, Eduard	Klanjec	VI: 129
186.	Folnegović, Fran	Krapinske Toplice	VIII: 194, IX: 198, X: 40, 57
187.	Franetović, Dalmacijo	Lokrum	IX: 289, 333
188.	Franjo Josip I.	/	VIII: 373, XIII: 239, 256
189.	*Freundschaftsbund*, društvo	Osijek	IV: 72
190.	Friedfeld	Zagreb	IX: 61
191.	Friedlein, Daniel Edward	Krakov	II: 141
192.	Friedman, Lazar	Beograd	V: 104, 127, 138, 165, VI:

			20, VIII: 352, 471b
193.	Friml, Oskar	Osijek	XIII: 100, 106, 148, 231, 235, 263
194.	Fristacki, Franjo	Bednja	IX: 13
195.	Fritsche, V.	Osijek	V: 92
196.	Fritz, Josef	Beč	II: 30, 34, 39
197.	Fröhlich, Samuel	Karlovac	VII: 74, 174, 300
198.	Fuchs, Ignacz	Novi Sad	II: 85a, III: 47
199.	Fukala-Skrejšovsky, Anna	Beč	VIII: 277, 308
200.	Fürstenberg, Hilda	Graz	XIII: 50
201.	Gaberc, Simon	Ponikva	VI: 304
202.	Gabrić, Stjepan	Orlovac	VI: 189
203.	Gaj, Velimir	Zagreb	III: 6, 14, 46, IV: 50
204.	Gajster, Marko	Ivanec	III: 44
205.	Galić, Marijan	Mostar	XII: 287, 316, 320
206.	Galovac, Dragutin	Đakovo	XI: 293, 298, XII: 3, 5, 8, 17, 28
207.	Galović, Matija	Varaždin	V: 114, 237, VI: 13, 328, VII: 133, 238
208.	Galjer, Franjo	Prugovac	IX: 141
209.	Ganser, Rosalija	Našice	VI: 118, VII: 173
210.	Garabella, Hermina	Prag	XII: 151, XIII: 213, 268
211.	Gartner	Zagreb	XI: 289
212.	Gašparević, Antun	Vrbanja	VI: 107
213.	Gašparić, Franjo	Zagreb	IX: 165
214.	Gauser, Rosalia	Našice	VI: 118
215.	Gazdić, Eduard	Zagreb	IV: 65
216.	Gazdić, Maria von	Zagreb	IV: 140
217.	Gebauer, A.	Bukurešt	VIII: 418
218.	Genius	/	II: 1

219.	Gerbić, Franjo	Ljubljana	V: 123, VI: 60, 65, 243, VII: 226, VIII: 80, 500, IX: 69, 74a, 76, 151, 172, 176, 188, 225, 266, 328, 336, 342, X: 3, 73, 104, 105, 108, 130, 174, XI: 27, 83, 169, 182, 190, XII: 250, 263, 312, 315, 348, 358, XIII: 52, 123, 255
220.	Gerbić, Mane	Karlovac	V: 190a, VI: 8, 149, 194
221.	Gerbić, Milka	Ljubljana	XII: 184
222.	Gerhard, Raimund	Beč	IX: 192
223.	*Gesellschaft der Musikfreunde*	Beč	IX: 210
224.	Gillming, Ladislaus	Beč	I: 143
225.	Glavaš, Radoslav	Mostar	XII: 173, 176, 179
226.	Glasbena Matica	Ljubljana	IV: 32, VI: 219
227.	Glazbeni zavod	Zagreb	II: 113, 200, III: 125, IV: 13, 121, V: 23, IX: 204, 216, XI: 59
228.	*Glazbeno društvo*	Osijek	XI: 313
229.	Glazbeno povjerenstvo VII: domobranskog okružja	Zagreb	XII: 118
230.	Gluhek, Ivan	Donja Zelina	VII: 47
231.	Gollner, Herman	Sv. Martin pod Okićem	XI: 85, 86
232.	Golubić, Vilko	Brod Moravice	VIII: 388
233.	Gotthard, Z. P.	Beč	XII: 110, 124
234.	Götz, Anton	Fürstenfeld	VI: 40b
235.	Grabovski, Branislav	Čenstohova	VI: 81, 268
236.	Granić, Jeronim	Split	VI: 302a, VIII: 34, 163
237.	Granić, M. I.	Muč Gornji	VI: 26, 179, VII: 10
238.	Grasse, Josef	Sombor	VIII: 301
239.	Grädner, Josef	Beč	XI: 159
240.	Grbešić Iljadica, Vicko	Prag, Šibenik	X: 181, XII: 159

241.	Greger & Datter	Prag	VIII: 102a, 157
242.	Gregl, Hugo	Varaždin	XII: 293
243.	Gregorić, Johann	Radgona	V: 180
244.	Gregurić, Martin	Divjake, Ogulin	XII: 364, XIII: 131
245.	Grgurević	Beč	IX: 255, 278
246.	Gross, Hermann	Daruvar	VI: 69
247.	Gršković, Ivan	Zagreb	XIII: 261
248.	Gršković, Mathias	Požega	II: 170, 196, V: 35
249.	Gruber, N.	Slunj	IX: 270
250.	Gruber, Elisabet	Osijek	V: 155
251.	Grünhut, Gavro	Sušak	V: 96, 174, 231, VIII: 184, 251, 256
252.	Grünwald	Zagreb	XI: 20
253.	*Gudalo* (uredništvo)	Velika Kikinda	VIII: dva pisma bez broja između 531-9, 542, IX: 67
254.	Gudel, Vladimir	/	XII: 158
255.	Gugler, Pavao	Zagreb	XII: 341
256.	Gundrum, S. Fran	Križevci	XII: 232, XIII: 124
257.	Gutschy, M. A. Alfons	Sisak	XI: 171, XII: 29, 61
258.	Guttmann, J.	Beč	VI: 165
259.	Gvardijan franjevačkog samostana *Mala braća*	Dubrovnik	IX: 313
260.	Gvozdanović, Dragutin ml. pl.	Stražeman, Požega	XI: 224, XII: 131
261.	Gvozdanović, Vladimir	Bošnjaci	VI: 106, VII: 15
262.	Habianec, Davorin	Končanica (Daruvar)	XI: 201, 212
263.	Hadžić, Anton	Novi Sad	II: 162, V: 218
264.	Hafner, Dragutin	Osijek	XIII: 110, 118, 121
265.	Hahn, Franz	Beč	IX: 116, 125
266.	Haintsch, Milka	/	XII: 83

267.	Hajdecki, Al.	Mostar	IX: 219, 222
268.	Hajdinović, Pero	Novakapela	VII: 125, 146, 236
269.	Hackenburg, Vilma	Sisak	VI: 198
270.	Hallavanja, N.	Rijeka	VII: 124
271.	Haneck, Osvald	Jakšić (Požega)	VI: 55, 135, VIII: 31
272.	Halper Sigetska, Mira	Zagreb	XI: 303, XII: 2, 65
273.	Hanel, Sigmund	Osijek	XIII: 278
274.	Hankovac, Stjepan	Madjarevo	VI: 242
275.	Hanslick, Eduard	Beč	VI: 290, VII: 1, 42, VIII: 16. IX: 118, 137, 138, 161, X: 67, 70
276.	Hanžić, Jakob	Sv. Duh pri Lučah	V: 115, VI: 141
277.	Harambašić, August	Sušak	VIII: 117, 175, 185, 196, 219, 226, 237
278.	Harmening, Ernst	Jena	VIII: 400, 520, 526, IX: 1, 5
279.	Harrasowitz, Otto	Leipzig	VII: 193, VIII: 101
280.	Harsch, Karl	Osijek	III: 76
281.	Hartman, Leopold	Zagreb	I: bb, bb, II: 11, 15, 19, 36, 56, 87b, 96a, 124, 130, 137
282.	Haslinger, Ivan	Karlovac	XIII: 248a
283.	Hausmann, V. V.	Deutschbrod	VIII: 121
284.	Hatze, Josip	Split	XII: 125, 130, 154, 178, 183, 188, 201, 323, 331, 349, XIII: 9, 49, 105, 224, 245
285.	Havliček, Ljudevit	Sv. Križ Začretje	VII: 2, 262, VIII: 43a, 65
286.	Havliček, Slava (Slavica)	Novi Vinodol	VIII: 424, IX: 26a, XII: 117
287.	Heim, Stefan	Osijek	VII: 109, 127, VIII: 41, XII: 243, 246, 265
288.	Heisler, Jakob	Podgajci	II: 47, 60
289.	Helf, Carl	Beč	VIII: 349, 363
290.	Hennicke & Seyring	Stein am Anger	II: 154

291.	Herak, Osvald	Jakšić, Požega	VIII: 31
292.	Herbar, Franjo	Sisak	VII: 4
293.	Hercelj, Antun	Sv. Križ Začretje	V: 77, 109, 189, VI: 7, 88, 191, VII: 168, 294, VIII: 44, 209, 283
294.	Hermann, Anton	Budimpešta	IX: 181, 182, 195, 196, 214, 224, 226, XII: 75, 274, XIII: 80
295.	Hermann, Jakob	Ostro, Panschwitz	IX: 220
296.	Herrnheiser, Žiga	Karlovac	VI: 150, 162, 195, 244, 256, 308, VII: 60
297.	Heruc (Jurjević), Krunoslav	Petrograd	IX: 81, 122, 197, 205
298.	Hervoić, Ivan pl.	Zagreb	XII: 297, 340
299.	Higij, Fr.	Podgorač, Našice	XII: 197
300.	Hinković	Zagreb	XII: 135
301.	Hladaček, Hinko (Enrik)	Đakovo, Gradišće	II: 138, 199, VI: 124, 160
302.	Hoblik, Fr.	Kolin	VIII: 99
303.	Hodač, Fr.	Brno	VI: 296
304.	Hoffmeister, K.	Ljubljana	XI: 110, 218
305.	Hollinak, Paulina	Osijek	III: 77 (bez broja)
306.	Holmsches Antiquariat	Beč	VIII: 348
307.	Holzhauser, Adolf	Beč	XI: 265
308.	Homolak, Simon	Beč	I: 149
309.	Honsa, Dragutin	Karlovac	XI: 43, 116, 184, 244
310.	Horejšek, V.	Zemun	II. 194, III: 13
311.	Horowitz, Philipp	Budimpešta	VIII: 350
312.	Horvat, Jelisava	Novigrad (Koprivnica)	VIII: 236, 439, 486, 499, IX: 3, 17, 35, 70
313.	Horvat, Josipa	Zagreb	V: 207
314.	Horvat, Levin	Zagreb	XIII: 70

315.	Horvat, Mato	Delnice	VIII: 298, XII: 146
316.	Horvat, Vatroslav	Rijeka Gornja	VII: 308
317.	Horvat	Osijek	X: 110
318.	Hölbinger	Osijek	II: 81
319.	Hörmann, Kosta	Sarajevo	X: 62, 71, 79, 90, 114, 124, 138, 158, XI: 183, 191, 199, 200, 227, 239, 240, 241
320.	Höpperger, Felix	/	V: 27
321.	Hraševac, Franz	Gmünden	VI: 85
322.	Hranilović	Zagreb	XI: 223
323.	Hruby, Josip	Ivanec	XII: 45
324.	Hrvatska dionička tiskara	Mostar	XIII: 144, 202
325.	Hrvatska knjižarnica	Zadar	XII: 229, XIII: 201
326.	*Hrvatska Lira*, pjev. društvo	Zagreb	VIII: 401
327.	Hrvatski narodni muzej	Zagreb	IV: 69
328.	Hrv. pedagoški književni zbor	Zagreb	VI: 94, XII: 284
329.	Hrvatski pjevački savez	Zagreb	XI: 87
330.	Hubad, Franc	Ptuj	VI: 89, 214, 278, XI: 150
331.	Huber, Matija	Osijek	VII: 8
332.	Hudetz, Aurelija	Ruma	X: 72
333.	Hudetz, Katarina	Osijek	X: 34, 88
334.	Hudovernik, Matija	Dobropolje	VIII: 156, 263, 405
335.	Hudjek, Stjepan	Lepoglava	X: 120
336.	Hummel, Johann Nepomuk	Osijek	IV: 101, V: 12, 79, 121, 244, VI: 61, 99, 318, VII: 55, 234, 379, 291, VIII: 42, 137, 287, 412
337.	Humljan, Martin	Karlovac	VI: 23
338.	Ibel, Tunjo	Senj	VI: 201, 221, VII: 106, 235, 292, VIII: 10, 60, 148
339.	Ilijašević, Stjepan	Varaždin	XII: 126
340.	Ipavec, Benjamin	Graz	X: 60, 63, 76, 96, 126, XI:

			63, 102, 115, 252
341.	Isaković, Saša	Osijek	XII: 262, 266, 271, 291, 335, 345
342.	Ivanc, Franjo	Ljubljana	V: 125, VI: 302
343.	Ivanc, Slavko	Kaštel Stari	VI: 32, 92
344.	Ivanišević, J.	Prag	IX: 147
345.	Ivičić, Stjepan	Grbavac	XII: 160
346.	Ivkanec, Tomislav	Zagreb	X: 78
347.	Ivković, Pero	Kotor	VII: 37
348.	Izecseskul, Georg	Zagreb	IX: 36
349.	Jagić, Ivan	Sv. Šimun	VIII: 211, 281
350.	Jagić, Vatroslav	Berlin	V: 132, VI: 206, VII: 274, VIII: 152, 445, 458, 474
351.	Jakčin, Stjepan	Prag	VI: 182, 276, 341, VII: 29, 92, 243
352.	Jakić, Antun	Zagreb	II: 10
353.	Jakić, Antun	Pula	IX: 130, 183, 185, 190, 221
354.	Jambreković, Ladislav pl.	Zagreb	XI: 301
355.	Jambrušić, Andrija	Višnjica, Ivanec, Zagreb	X: 107, 119, 128, XI: 234, 323, XII: 187, 356, XIII: 34
356.	Jamišić, H.	Sisak	VI: 197
357.	Jamniczki, Ivan	/	XII: 204
358.	Jamniczki, Josefina	Beč, Zadar	IX: 82, XII: 374, XIII: 107
359.	Jamniczki, Leo	Mostar	XI: 318, XII: 153, XIII: 68
360.	Janča, Georg	Josefstadt	VIII: 79
361.	Janković, Ivan	Perušič	VI: 29, 274
362.	Janković, Julius	Daruvar	II: 63, 72, 80
363.	Javand, Ante	Zagreb	XII: 372, XIII: 181
364.	*Javor* (uredništvo)	Novi Sad	V: 47, 143, 184
365.	*Javor*, pjevačko društvo	Jaska	V: 143
366.	Javurek, Norbert	Maribor	III: 102

367.	*Jeka*, pjevačko društvo	Samobor	X: 141
368.	Jelačić, Georg (Đuro)	Novi Dvori	VIII: 15, 20, 69
369.	Jelušić, Ernest	Trst	VIII: 127
370.	Jemeršić, Nep. Ivan	Grubišno Polje	XI: 18
371.	Jenko, Davorin	Beograd	III: 85, 143, V: 94, IX: 68, XI: 2, 8, 246
372.	Jenko, Slavoje	Podgrad	VIII: 309
373.	Jereb, P. Romuld	Kamnik	VII: 85, IX: 320
374.	Jeršić, Justina	Jena	VIII: 435
375.	Jesenković, M.	Donji Miholjac	X: 156
376.	Ježek, Adolfo	Sv. Ivan Zelina	XII: 33
377.	Jocić, Luka & Comp.	Novi Sad	VIII: 98
378.	Jovanović, Bogoljub	Beograd	VIII: 11
379.	Jovanović (braća)	Pančevo	V: 120, 198, 199, 230, VII: 196, 264, 276, VIII: 25, 254, 353
380.	Jovanović, Gavro	Sofija	VIII: 436
381.	Jovanović, Milan	Novi Sad	V: 181
382.	JAZU	Zagreb	II: 213, V: 80, X: 142, XI: 174
383.	Jung, Ignjat	Mitrovica	X: 74, 82, 87, 168, 193, XI: 104, 148
384.	Jungst, Hugo	Dresden	XII: 270
385.	Jurak, Franjo	Sela	VII: 220, VIII: 237
386.	Jurak, Lavoslava	Osijek	XII: 338
387.	Jürgenson, P. J.	Moskva	V: 131, 188, 251, VII: 267, VIII: 120, 346, 366
388.	Jurković, Gizela	Bednja	IX: 167, 169
389.	Just, Vilim	Požega	III: 101, VI: 18, 321, VII: 53, 93, 175, 180, 249, 313, 323, VIII: 61, 286
390.	Kačerovsky, Bogomir	Sarajevo	XII: 227, 334, XIII: 46, 74, 79, 81, 87, 156, 170, 186,

			238
391.	Kačerovsky, I. F.	Požega	X: 148
392.	Kadić, Franjo	Oriovac	V: 168, 247, VI: 108, VII: 77, 136, 231, VIII: 29, 213
393.	Kaiserfeld, Moritz von	Graz	XI: 138, 147
394.	Kaznačić, I. A.	Dubrovnik	III: 26
395.	Kapetanović Ljubuški, Riza beg	Sarajevo	IX: 283
396.	Karabaić, Ivan	Kotor	VIII: 250, 252, 311, 358, 381, 393, 397
397.	Karakašević, Milan	Sombor	V: 130, 140, 170, 219, VI: 19, 36, 40a, 50, VIII: 444
398.	Karliček	Osijek	II: 81
399.	Karlin, Hrabroslav	Ljubljana	VI: 286, VII: 49
400.	Karman, Ilona	Grubišno Polje	XI: 39
401.	Karmany, Hermine von	Pešta	III: 118
402.	Kasunović, Marko	Gospić	VII: 33
403.	Katalinić-Jeretov, Rikard	Zadar	X: 49, 93
404.	Kaut, Mato	Sežana	IX: 7
405.	Kaznačić, Ivan August	Dubrovnik	III: 26
406.	Kerdić, Nikola	Nova Gradiška	VIII: 94, 221, 280
407.	Kereszty, Stefan	Budimpešta	XII: 71, 267
408.	Keser, Milan	Rijeka	XIII: 179, 188
409.	Khuen-Hedervary, Karoly (Dragutin)	/	VIII: 431, IX: 11, XI: 291: XII: 300
410.	Kindlein, Karlo	Stara Gradiška	VII: 45, VIII: 46, XI: 255
411.	Kirin, Josip	Marija Bistrica	V: 53, 61, VI: 93, VII: 195
412.	Kiss, Oskar	Varaždin	IX: 233
413.	Klaić, Vjekoslav	Zagreb	XII: 129, 330, XIII: 95
414.	Klarić, Georg	Bukurešt	V: 58, VI: 112
415.	Kleczinski, Jan	Varšava	VIII: 1, 107
416.	Klinghard, Julius	Leipzig	VIII: 174, 235

417.	Klingspiegel, Konrad	Ludbreg	V: 240, VI: 204, VII: 101, 189
418.	Ključec, Amelia	Varaždin	VII: 83, VIII: 50
419.	Knez, Ivan	Veliki Becskerek	V: 190a
420.	Knežević, Luka	Udbina	VIII: 179
421.	Knittl, Franz	Osijek	VIII: 144, 288
422.	Knjaževsko ministarstvo za crkv. djela i nastavu	Beograd	VIII: 18, 19
423.	Kneginja srpska	Niš	V: 253
424.	Kobačić, L. Ante	Pečuh	IX: 263
425.	Kobler, [Geza]	Sarajevo	XI: 12, 32
426.	Koch, Josef	Osijek	II: 205, 206, 210, 212, III: 65, 66, 69, 74, 78, 86, 90, 92, 93, 98, 104, 112, 115, 117, 122, 129, 133, IV: 5, 12, 26, 27, bb, 64, 75, bb, 86, 90, 94, 100, 105, 109, 129, 136, 141, 144, 145, 151, V: 1, 31, 66, 68
427.	Koch, Philipp	Pečuh	I: 163
428.	Koehler, K. F.	Leipzig	VIII: 345, 496, 505
429.	Köhler, Sabina	Mostar	XII: 155
430.	Kolmanić, Jos.	Šišinac, Glina	VIII: 189, 197
431.	Kolb, Kamilo	Zagreb	XIII: 273
432.	*Kolo*	Šibenik	XII: 363
433.	*Kolo* (Pjev. društvo)	Zagreb	X: 66, 86, 93, XII: 283, XIII: 76, 180
434.	Konrad, Karel P.	Tabor	IX: 27a, 63, 65
435.	Konopasek, Max	Lvov	IV: 6, 150, 159, V: 135, 156
436.	Koprinski, N.	Sušak, Rijeka	VI: 147
437.	Kos, Nikola	Petrinja	V: 98, VI: 2, 183
438.	Kosovel, V.	Krk	VIII: 522

439.	Kostrenčić, Ivan	Zagreb	IX: 199, 262
440.	Koščec, N.	Zagreb	XII: 307
441.	Košćal, Franjo	Vinkovci	XI: 170
442.	Koščević, Vjekoslav	Valpovo	VIII: 446, IX: 41, 42
443.	Košut, Franjo	/	XIII: 56
444.	Kovačević, Gjuro	Đakovo	VIII: 386, XI: 279
445.	Kovačić, Edmund	Ženeva	II: 207, 214, 219, III: 1
446.	Kovačić, Josef	Graz	VI: 16
447.	Kovačić, Krešimir	Karlovac	XII: 362
448.	Kozić, Karlo	Zagreb	II: 77, 96a, 123
449.	Krajnović, Nikola	Baška (Srijem)	VII: 5, 330
450.	Kraljić, Josip	Mali Lošinj	XIII: 151
451.	Kramberger, Emil	Donji Miholjac	XII: 43, 275
452.	Kranjec, I. V.	Sarajevo	V: 82, 250, VI: 253, VII: 20, 153, 289, VIII: 116, 248
453.	Kranjčević, Silvije	Sarajevo	X: 41, 54, 99, XI: 26
454.	Kratković, Oton	Barlović (Slunj)	XIII: 165
455.	Krause, Ferdinand	Pečuh	II: 7, 16, 32, 110, 198
456.	Krawc-Schneider, Bjarnat (Bernhard)	Königswartha	VIII: 27, 106, 279, 314, XII: 91
457.	Krbany, Fr. pl.	Sisak	VIII: 91
458.	Krešić, Milan	Zagreb	I: 172, 179, 183, II: 2, 12, 24, 35, 42, 55, 57, 74, 85a, 107, 176, XII: 133, 174, 175
459.	Krežma-Barbot, Anka	/	XII: 100
460.	Krežma, Franz	Beč	IX: 332
461.	Krišpar, Anton	Beč	VI: 11
462.	Krizmanić, Antonija	Windisch-Landsberg	VI: 140, VIII: 273a
463.	Križevci (grad)	Križevci	VI: 337
464.	Krkvarić, Solan	Vukovar	II: 112, 119

465.	Kropek, Ivan	Bednja	IX: 339, X: 133, XI: 40, 322, XII: 73, 147, 189, 294, 355, XIII: 266
466.	Kropek, Stjepan	Pazin	XII: 169
467.	Kropek, Vatroslav	Tarnopol	XI: 45
468.	Krsnik, Lavoslava	Černiče, Gorica	VI: 317
469.	Kršnjavi, Izidor	Zagreb	VIII: 227, X: 1, 61, 135, XI: 258, 312, XII: 106, 236, 242 (bb) 254, XIII: 189
470.	Kuba, Clementine	Osijek	XII: 80
471.	Kuba, Ludvik	Kutna Hora	VIII: 497
472.	Kučenjak, Milan	Podbijela, Varaždin	VI: 238, VII: 26, 35, 88, 139, 159, 251, VIII: 28, IX: 47, 52, 53, 59, 64, 77, 85, 308, 327, X: 6, 185, 194, 196, XIII: 260
473.	Kućak, Stjepan	Rijeka	III: 121, IV: 23, 25, 85, 98, VIII: 234, 271a, IX: 248, 258, 324, X: 25
474.	Kugli&Deutsch	Zagreb	IX: 189
475.	Kugler, Adolf	Pešta	II: 171
476.	*Kuhač,* pjevačko društvo	Osijek	XIII: 75, 262
477.	Kujundžić, Milan	Beograd	IX: 29
478.	Kukuljević-Sakcinski, Ivan	Zagreb	II: 167, 175, 188
479.	Kukuljević, Božidar pl.	Ivanec	IX: 326, X: 42, XI: 95, 139, 317, XII: 143, 192, 218, 234, 343, 351, XIII: 51, 126, 134, 135, 184, 270
480.	Kulmer, Miroslav	Zagreb	IX: 75
481.	Kumičić, Eugen	Zagreb	IX: 204
482.	Kurt, Mehmed Dželaluddin	Mostar	XII: 194
483.	Kvaternik, Ljubica	Osijek	X: 199
484.	Kviatovski, Slava (rođ. Atanasijević)	Beč	IX: 121

485.	Laczlan, Marija	/	IV: 92
486.	Laforest, Josef	Osijek	II: 90, III: 21
487.	Laksar, N.	Bjelovar	VIII: 153
488.	Lalić, Miroslav	Koprivnica	X: 157
489.	Lang, Paulina	Pešta	I: 116, 121, 128
490.	Lantini, Ivan	Turanj (Zadar)	VI: 255
491.	Lasovski, Emil	Zagreb	XII: 95
492.	Lašek, F. O.	Tver	X: 92, 143, 153
493.	Laubner, Dragutin	Osijek	XIII: 117
494.	Laudenbach, A.	Našice	VII: 28
495.	Laudenbach, Josef st.	Vukovar	I: 164, II: 4
496.	Laudenbach, Josip ml.		II: 75, 88, 126, 146, III: 61, IV: 8, 15, 60, V: 8, VI: 82, 111, VII: 72, IX: 316, 325, X: 192, XII: 199, 200, 208, 209, 211, 226, 247, 303, 318, 333, 352, XIII: 47, 73, 125, 187, 220, 269
497.	Lay, Anton	Osijek	III: 99
498.	Lay, Felix	Beč	II: 38, 61, 180a, III: 71
499.	Leban, Janko	Gorica	VI: 227, 231, VII: 48
500.	Leder, Filipina pl.	Velika Gorica	VII: 172
501.	Leger, Louis	Pariz	VI: 210, 258, VII: 273, VIII: 143, XI: 25
502.	Legler, Ernst	Leipzig	IX: 12, 15
503.	Lehmann, Carl	Osijek	II: 50
504.	Lehmann & Stage	Kopenhagen	VIII: 100, 108
505.	Lehpamer, Josip	Varaždin	XII: 319, 321
506.	Leopold, Martin	Temesvar	VII: 40, 60
507.	Leopold, Martin	Ogulin, Plasa	VIII: 122, 278, 454, 481, IX: 340
508.	Leopold, Josip Edgar	Rim	XI: 325, XII: 6, 139, 177, 225, 228, 285, 373

509.	Lesica, A.	Omiš	XIII: 153, 157
510.	Leščanski, Bosa	Beograd	IX: 34, 46
511.	Leuštek, Josef	Zagreb	XII: 137
512.	Lieder, Ludwig	Osijek	IV: 116, 135, 152
513.	Lifka, Adolf	Veliki Bečkerek	II: 93
514.	Limneck, Ferencz	Györ	IX: 193
515.	*Lipa,* pjev. društvo	Osijek	XII: 109, 369, 383, XIII: 26, 42
516.	Lippe, Lothar von	Berlin	XII: 381
517.	List, Aleksa	Hum Sv. Martin	XIII: 72, 86
518.	Liszt, Franz	Pešta	VII: 266
519.	Liszt, Franz	Kraljičin Gradac	XIII: 91
520.	Liszt, Emil	Budimpešta	XIII: 89
521.	Liszt, Maximilian	Krakov	XIII: 92
522.	Liszt, Viktor	Pula	XIII: 90
523.	Livadić, Ferdo	Samobor	I: 180, II: 44, 73, 95, 157 III: 48, 50, 113, 145
524.	Ljubić, Miloš	Vinkovci	XI: 31
525.	Ljubić, Simo	Zagreb	III: 20
526.	Lobmayer, Antun	Zagreb	X: 53
527.	Loibelsberger, Erminio	Rijeka	XII: 182, 198
528.	Lončar, Jerko	Velika Kaniža	VIII: 178, 183, 200, 284
529.	Lopašić, Vlasta	Ludbreg	IV: 110
530.	Lovrić, Ivan	Sofija	X: 77, 89
531.	Lučić, Marie	Đakovo	II: 59
532.	Ludwig, H.	Beč	III: 75, 79, 83
533.	Lugarić, Franjo	Virje	II: 215, III: 19, IX: 256
534.	Lukačević, Tomo	Virovitica	VIII: 149
535.	Lukšić, Abel	Beč	II: 51
536.	Lupež, Viktor	Karlovac	V: 192, VI: 72, 169

537.	Luster, Hubert	Senj	VI: 22, VII: 216, VIII: 343, IX: 66, 209
538.	Lutz, Gjuro	Osijek	XIII: 248
539.	Luznik, Alojzije	Vrhnika	X: 103
540.	Lžičar, Slavoljub	Zagreb	I: 184, VII: 201, 213, VIII: 285
541.	Madjarek, Franjo	Rijeka Gornja	VI: 241, VII: 265, VIII: 340, IX: 20, 48
542.	Madjer, Franjo Rudolf	Donji Miholjac	XIII: 66
543.	Mahan, K.	Lom-Palanka	X: 183
544.	Mahulja, I.	Dobrinj	XIII: 152
545.	Majar-Ziljski, Matija	Celovac	VI: 56, 80, 145, 161, 288, VII: 150, VIII: 33
546.	Mayer, Pavao	Petrinja	VI: 3, 30, 41, 176, 190, 249, 342, VII: 89, 155, 192
547.	Mally, N.	Graz	XI: 198
548.	Makarić, Zorica	Šid	VII: 272, 301
549.	Mandić, Mato	Frančići (Trst)	VIII: 239, 344, IX: 131, 162, 201, 207, 271
550.	Mandić, Mijo	Gara (Sombor)	VI: 332, VII: 301, VIII: 82
551.	Mandyczewski, E.	Beč	XI: 195
552.	Manojlović, Gavro	Beč	V: 26, 36, 41, 49, 56, 64, 126, VI: 211, VII: 17, bb (18a)
553.	Manojlović, Svetozar	Beč	IX: 111, 150, 200, 211
554.	Marčić, Maks	Senj	V: 206, VI: 5, 83, 215, 248, 339, VII: 27, 56, 176, 246, 326, 334, VIII: 53, 290, 299
555.	Margitai, Josip	Čakovec	VIII: 423
556.	Marić, Jakov	Sarajevo	V: 249, VI: 117, 223
557.	Marinec, Hinko	Mitrovica	XI: 5, XII: 99
558.	Marjanović, Jelka	Zagreb	III: 41
559.	Marjanović, Luka	Zagreb	X: 64

560.	Marki, Marijan	Novalja	IX: 148
561.	Marković, Franjo	Križevci	II: 163, 216, III: 11
562.	Marsik, Joh.	Zagreb	XI: 280
563.	Martekini, N.	Makarska	V: 103
564.	Martinolić, Milorad	Virovitica	XI: 125
565.	Maruševec, Općinsko poglavarstvo	Maruševec	VI: 281, VII: 166, 219, 298, VIII: 223, 291
566.	Marušić, Mato	Rijeka	V: 72, 234, VI: 110, 146, 340, VII: 73, 76, 151, 227, VIII: 58, 295, 404
567.	Mascon (Ožegović), Ida	Pišec	VII: 12
568.	Matačić, Stjepan	Križevci	VI: 236, 272, 305
569.	Mathias, Johann	Pečuh	VIII: 171, 391, 422, 438, 473, 477, 485, 490, 513, 521, 525, 528, 540
570.	Mathias, Rosa (Kuhač, Rott)	Pečuh	IV: 137, VIII: 17, 88, 150, 249, 304, 416, 440, 442, 450, IX: 9, 14, 43, 71, 90, 112, 177, 168, 173, 229, 304, XI: 41, 42, XII: 40, XIII: 159
571.	Matica dalmatinska	/	VI: 226
572.	Matica hrvatska	Zagreb	IV: 51, 126, 154, V: 17, 215, 216, VIII: 39, X: 95, XI: 4, 272, XII: 42, 202
573.	Matica srpska	Novi Sad	III: 45, V: 217
574.	Matić, Fran	Beč, Virovitica, Graz	X: 140, 198, 201, 203, XI: 35, 111
575.	Matić, Franjo I.	Prag	XII: 379
576.	Matković, Hugo	Gradina	VIII: 324
577.	Mattić, Antun pl.	Sisak	VI: 37, VII: 165, 223, 297
578.	Mavračić, Stjepan	Donji Miholjac	IX: 155
579.	Mažuranić, Ivan	Zagreb	IV: 155, VI: 229
580.	Mažuranić, Vladko	Karlovac	V: 30
581.	Mažuranić, Želimir	Zagreb	XII: 306, XIII: 43, 58

582.	Mažuranić	Zagreb	XII: 260
583.	Medić, Theresia	Osijek	V: 9
584.	Medović, Celestin	Zagreb	XI: 203
585.	Meyer, Heinrich	Beč	III: 72
586.	Meglić, Jože	Gabrijelčica	IX: 184
587.	Merher, Ernestina	Sisak	VII: 167, 222, 296, VII: 317
588.	Meneghello-Dinčić, Armand	Split	XII: 171
589.	Menzinger, Johann	Nemet-Bolly	XII: 20, 21
590.	Mercina, Ivan	Gorica	IX: 272
591.	Merschich, Mato	Gradišće	XII: 170, 181, 195, V: 78
592.	Mihajlović, Petar	Osijek	VI: 105
593.	Mihalović, Josip	Zagreb	V: 39, VI: 160
594.	Miholčanin, Josip	Osijek	V: 10
595.	Miholčanin, Marianne	Osijek	II: 8, 66, 187
596.	Miholić, Ferencz	Vesmegye	XIII: 101, 113
597.	Miklosich, Johann	Maribor	VI: 233
598.	Miksits, Hermine	Pešta	I: 176, II: 45
599.	Mikulčić, Dragutin	Virje	VIII: 177, 300, 316
600.	Miladinović, Dušan	Vršac	XIII: 222
601.	Milaković, Josip	Sarajevo	XI: 48, 52, 120, 140, 215, 230, XII: 156, 162, 172, 180, 261, 264, 272, 290, 360, 365, XIII: 29, 77, 78, 82, 139, 225, 229
602.	Milanović, Milan	Brod na Savi	IX: 91, 92
603.	Milaroff, Ivka	Sofija	X: 9
604.	Milas, Matej	Mostar	XI: 259
605.	Milčetić, Ivan	Varaždin	X: 112
606.	Miler, Pajo	Mitrovica	VI: 22, 130, 188, 205, VII: 30, 103, 137, 202, VIII: 212
607.	Miletić, Ambrož	Mostar	VIII: 180

608.	Miletić, Stjepan	Zagreb	X: 52, XI: 269
609.	Milić, Stjepan	Osijek	XII: 370
610.	Milković, Ivan	Krašić	VII: 7
611.	Milovuk, M.	Beograd	II: 22
612.	Miljan, Josip	Novigrad (Karlovac)	VI: 334, VII: 170
613.	Miljan, St.	Krapina	V: 213
614.	Mirković, Sava	Zagreb	IX: 290
615.	Mitterrutzer, Joh. Chrys.	Brixen	VIII: 313
616.	*Mladost* (uredništvo)	Beč	XI: 126
617.	Mlinarić	Moskva	VIII: 398
618.	Morphy, Panajot	Zemun	IX: 8, 30, 31, 45
619.	Mrakovčić, Vladimir	Zadar	XI: 248
620.	Mrazović, Mato	Zagreb	III: 63
621.	Muka, Ernest	Chemnitz	IX: 4, X: 56, XI: 6, 11, 23, 33, 100, 152, XII: 90, 94
622.	Muknauer, Josef	Pula	II: 69
623.	Musić	Zagreb	XI: 295
624.	Müller, Adela	Požega	VII: 181
625.	Müller, Ferd.	Osijek	VI: 74
626.	Müller, Friedrich	Beč	VIII: 541
627.	Müller, Pavao	Mitrovica	XI: 310, 316
628.	Müller, Wilhelm	Zagreb	I: 173, II: 86a
629.	*Nada* (uredništvo)	Sarajevo	XI: 177, 194, 213
630.	Nadj, Joseph	Opatija	IX: 213, 140
631.	Nadvojvoda Josip	Alesut	IX: 110
632.	Naković, Mihovil	Kolnov	V: 159, 200, VI: 34, 77, 207, VII: 11, 38, 147, 287, XI: 142, 172, 180, 245, 270, 273, 276, 290, 294, 300, 311, 314, XII: 4, 7, 9, 12, 13, XIII: 67, 137

633.	Namira		II: 151, IV: 19, V: 90, XIII: 112, 149, 275, 276, 280, 281
634.	*Narodna obrana* (uredništvo)	Osijek	XIII: 13, 14, 15, 24, 48, 57
635.	Narodna čitaonica	Ogulin	VIII: 305
636.	*Narodni list* (uredništvo)	Zadar	V: 28, XIII: 242
637.	Natalija, kraljica Srbije	Beograd	IX: 33
638.	Navrat, Fr.	Prossnitz	V: 214
639.	Nazor, Gjuro	Brač	XIII: 128, 137, 171, 230, 240, 252, 254
640.	Nehudka, N.	Fröhlichsdorf	VI: 299
641.	Nekić, Mato	Zadar	VI: 225, VII: 127, 255, VIII: 92
642.	Nemesovits, Anton	Raab	XIII: 36
643.	Nemeth, Ladislaus	Pešta	I: 113
644.	Nemzeti muzeum	Budimpešta	XII: 196
645.	Neralić, Josip	Slunj	X: 150
646.	Nespor, Anna	Bratislava	X: 197, XIII: 271
647.	Nespor, Anton	Bratisalva, Skalitz	X: 131, XII: 22, 148, 276
648.	Nešnera, W. P.	Mladá Boleslav	VIII: 102a
649.	Neve, Lelio	Trst	VIII: 193
650.	Neyrat, S.	Lyon	V: 220, VI: 154
651.	Neuman, Dragutin	Osijek	V: 105, 11, 205, 228, VI: 62, 73, 103, 178, 293, 336a, VII: 94, 95, 128, 190, 204, 228, VIII: 24, 59, 155, 253, XI: 146, 181
652.	Neuwirth, Ernestina	Virovitica	VII: 156
653.	Nikolajević, Don Alex	Nova Gradiška	VI: 102, 126
654.	Nikola I. Petrović	Cetinje	VI: 175, VIII: 396
655.	Nikolašević, Marijan	Podgorač	VI: 119
656.	Nikolić, Branko	Ruma	VI: 123

657.	Nikolić, P.	Supetar	VI: 155a, 167
658.	Nikolić, Vladimir pl. Podrinski	Zagreb	VI: 123, XI: 49, XII: 288, 299
659.	Nolli, Josip	Ljubljana	V: 149
660.	Noren, Heinrich G.	Loschwitz	XIII: 155
661.	Norman Ehrenfels, Constantin	Bizovac	II: 190
662.	Norman, Rudolf	Valpovo	XIII: 277
663.	Novak (r. Herzog), Emilie	Osijek	VI: 297, 300
664.	Novak, Fr.	Prag	V: 264, VIII: 37
665.	Novak, Hermine	/	IX: 37
666.	Novak, M.	Kostanjevica	IX: 158
667.	Novak, Mijat	Petrinja	IV: 36
668.	Novak, Vilko	Zagreb	XIII: 205
669.	Novak, Vjenceslav	Senj	X: 171, XII: 289
670.	Novaković, A.	Velika Kaniža	VI: 157
671.	Novaković, Stojan	Beograd	V: 222, VI: 64, VIII: 5
672.	Novosel, Mato	/	X: 182
673.	Oblak, Alfons	Novo Mesto	VI: 260, VII: 194
674.	Obrenović, Milan IV	Niš	III: 140, V: 252
675.	Obuljen, Milan	Split	X: 136, 139, XI: 186, 187, 193, 196, 211, 229, 285, 305
676.	Oertl, I.	Zagreb	I: bb
677.	Ogrizović, Tošo	Ruma	VII: 302
678.	Ogulinska učiteljska knjižnica	Ogulin	VII: 141, 307
679.	Okrugić, Ilija	Petrovaradin	I: 181, III: 123, V: 179, VI: 127, VIII: 105, IX: 284
680.	Oppenheim, Robert	Berlin	X: 113
681.	Orešković, Julio Lj.	Karlovac	V: 208, VI: 4, 75, XI: 264, 275, XII: 93
682.	Ortner, Gj.	Zagreb	XIII: 154
683.	Osiječko gradsko zastupstvo	Osijek	VIII: 40

684.	Ozbić, Matija	Celovac	V: 182
685.	Ožegović, Ljudevit	Guščerovac	VII: 13
686.	Ožegović, Metel	Varaždin	IX: 78
687.	Pacel, Emma	Zagreb	IV: 73
688.	Paču, Jovan	Velika Kikinda	V: 161, 197, 212, 248, VI: 67, 173, X: 161
689.	Pajanović, C.	Topolovac (Sisak)	VIII: 83, 158, 224
690.	Pausa, Fran	Petrinja	X: 116
691.	Pavić, Armin	Zagreb	XI: 296
692.	Pavits, Emil	/	II: 29
693.	Pavlinović, Mihovil	Makarska	V: 14, VI: 193
694.	Pažur, Josip	Zagreb	XII: 376
695.	Pečar, Josip	Bjelovar	VII: 232
696.	Pejačević, Adolf	Retfala (Osijek)	IV: 161
697.	Pejačević, Dora	Zagreb	XII: 255
698.	Pejačević, Ladislav	Zagreb	VII: 143, 182, 315
699.	Pejačević, Teodor	Zagreb	XII: 339
700.	Pejčić, Ignjat	Đurđevac	VIII: 247, 292, 359
701.	Pejnović, M.	Berlin	X: 151
702.	Penić, Anka	Krašić (Jaska)	VI: 49, 220, 344, VII: 256, VIII: 6, 67, 231, 266, 360, 402
703.	Penjić, Bogdan	Osijek	V: 32
704.	Pepić, Marko	Hrtkovci	IV: 133
705.	Perkovac	Zagreb	II: 217
706.	Pessich, Thea	Stuttgart	XI: 267
707.	Petak, Mato	Krapina	VI: 138
708.	Petranović, Gerasim	Kotor	V: 186
709.	Petru, Josie	Beč	XIII: 1, 3
710.	Petru, Josef	Osijek	IV: 96

711.	Pevalek, Franjo	Novigrad	VIII: 187, 198, 218, 302, 317, IX: 254
712.	Philipović, V.	/	V: 46
713.	Pilepić, Fran	Otočac	IX: 57
714.	Pilk, Georg	Dresden	XI: 21, 153
715.	Piller, Katarina	Osijek	VII: 203, 215, VIII: 488, IX: 93, X: 118
716.	Piller, Ladislav	Osijek	III: 64, 97, IV: 66, 68, bb, 87, 113, 163, V: 69, 89, VII: 75, 102, 118, 154, 197
717.	Piller, Stefan	Osijek	VIII: 456, XI: 202, 226, 236, 238, 266, 282, XII: 193, 205, 206, 210, 215, 219, 224, XIII: 172, 176
718.	Pisačić, Franjo	Zlatar	VIII: 192
719.	Piskatezek, Karl	Graz	X: 132
720.	Pittener	Beč	V: 43, 63, 146, 163, 202, VI: 47, 48, 70, 224, 251, VII: 104, 120, 186, 270, 271, 319, VIII: 26, 70, 97, 203, 494, IX: 16, 114
721.	Pivoda, Franz	Prag	IV: 1, 24, 58, 84, 102, 149, 153, 168, III: 81, 139, 148, V: 52, 65, 81, 99, 134, 158, VI: 289, VII: 21, 198, VIII: 86, IX: 157
722.	Plavšić, N.	Budimpešta	VIII: 516
723.	Pleteršnik, Maks	Ljubljana	VI: 136
724.	Plohl-Herdvigov, R. Fr.	Varaždin	VIII: 199
725.	Podgornik, Franjo	Beč	VIII: 325, 333, IX: 335, X: 172, XI: 60, 66, 72, 284
726.	Podgornik, Lucilla	Gorica	VIII: 390, 508, 511
727.	*Podravac,* pjevačko društvo	Koprivnica	VIII: 63, X: 59, XII: 311
728.	Polić, Lujo	Koprivnica	VI: 125, 187
729.	*Politik* (uredništvo)	Prag	III: 12

730.	Poljak, Stana	Đakovo	II: 3
731.	Pollak, Karl Philipp	Prag	IX: 216
732.	Popović, Eugen	Beograd	V: 93, 107, 122, 169, VI: 21, 78
733.	Popović, M.	Novi Sad	V: 226, VI: 28, 42, 52, 58, 185, 270, VII: 68, 86, 119, 123, 212, VIII: 354
734.	Portner	Osijek	II: 81
735.	Posavec, Franjo	Bjelovar	VIII: 119
736.	Posilović, Juraj	Senj	V: 22, VII: 58, 325, XI: 304, XII: 342
737.	Pošta	Novi Sad	VI: 27
738.	Pošta	Pančevo	VII: 269
739.	Poštanska direkcija	Zagreb	VII: 281, XIII: 111
740.	Potočnjak, Eduardo	Zagreb	XI: 306
741.	Potočnik, Vjekoslav	Jasenovac	X: 145
742.	Požar, Ant.	Žminj	IX: 56
743.	Prandau, Gustav	Valpovo	II: 203, III: 32, IV: 16, 79, 91, 99, 122, 123, 125, V: 57, VI: 95, VII: 199, VIII: 462
744.	Prejac, Gjuro	Zagreb	XIII: 232
745.	Premuda, Petar	Karlovac, Gospić	VI: 43, 53, 63, 131, 310, VII: 84, 126, 247, 288, VIII: 57, 240
746.	Premužić, Mirko	Sarajevo	VI: 216
747.	Premužić, Viktor	Sarajevo	VIII: 95, 126, 140, 433
748.	Preradović, Petar	Beč	I: 175, II: 20, III: 53, 54, 55, 56, 57, 126
749.	Preradović, Dušan pl.	Pula	VI: 54, X: 7, XIII: 223
750.	*Preradović,* pjevačko društvo	Đakovo	XII: 325, 384
751.	Pretner, Dragutin	Dubrovnik	VI: 212, VII: 70, 87, 164, 221, 258, VIII: 104, 204, 260, 529, IX: 132

752.	Prikelmeier, Claudius	Đakovo	II: 13
753.	Prikryl, Karlo	Pečuh	VI: 306, 315, VII: 34
754.	Prukner, I. C.	Osijek	IV: 83
755.	Prvo osječko gimn. društvo	Osijek	II: 49
756.	Pucić, Medo	Dubrovnik	II: 180, 189, III: 141, V: 44, VI: 79, VII: 114
757.	Pukler, Ante	Graz	VIII: 306, 387
758.	Purić, Andrija	Beograd	VI: 59, VIII: 469, 471, 479, 482, 495, 504, IX: 2
759.	Rački, Franjo	Zagreb	II: 157, 174, VII: 318
760.	Rački, Vatroslav	Đakovo	II: 202, III: 132
761.	Radak, Johann	Velika Kikinda	V: 227
762.	Rader, Anton	Pešta	II: 165
763.	Radić, Antun	Zagreb	XII: 26
764.	Radić, Jovo pl.	Škaričevo (Krapina)	VII: 228
765.	Radič, Petar pl.	Ljubljana	VIII: 478, 480
766.	Radinović, Stjepan	Zagreb	XI: 47
767.	Radits, Joco T.	Subotica	VII: 46
768.	Radosavljević, Dragutin	Pančevo	VIII: 76
769.	Radulović, Stjepan	Mostar	XI: 297
770.	Raić	Zagreb	V: 59
771.	Raić, Božidar	Haloze	VI: 285, VII: 148, 178
772.	Raić, Branko	Pančevo	II: 37, 40, 41, 86
773.	Rajevsky, Michael	Beč	V: 187
774.	Rajković, Stjepan	Krapina	VI: 262, VII: 257, 299
775.	Rajzner, Ljudevit pl.	Sv. Ivan Zelina	V: 238
776.	Radoczay, Aleksandar pl.	Zagreb	XIII: 109
777.	Rakoš, Martin	Vukovar	V: 38, VI: 12, 101

778.	Rakovac, Ladislav	Zagreb	X: 159
779.	Rauch, Levin	Zagreb	II: 211
780.	Rauch, Pavao	Zagreb	XIII: 132
781.	Razlog, Jakob	Briježice	V: 141, VI: 14
782.	Realna gimnazija (ravnateljstvo)	Gabrovo	IX: 40, 62, 73
783.	Realna gimnazija Aleksandar I. (ravnateljstvo)	Plovdiv	IX: 72
784.	Rehberger, Bernhard	Bjelovar	XIII: 237, 241, 279
785.	Reich, Ignaz	Pešta	II: 76, 79, 84, 103, 115, 121, 128, 147, 149, 150
786.	Reichert, Lavoslav	Nova Gradiška	X: 144
787.	Reimer, Eduard	Nova Gradiška	V: 211
788.	Reiner, Vilim	Karlovac	IX: 49, 286
789.	Reiss, M.	Osijek	V: 203
790.	Rešetar, Milan	Beč	XII: 314, 322, 326 327, 382, 386, XIII: 4
791.	Revay	Pešta	VIII: 351
792.	Riemann, Dr. H.	Berlin	X: 117
793.	Ritonić, Slavoljub	Karlovac	VII: 138
794.	Ritter, Margareta pl.	Poznanovec (Sutinsko)	XIII: 40
795.	Ritter, William	Pariz	IX: 265
796.	Rivnač, Fr.	Prag	VIII: 493
797.	Rohaček	Stenjevec	VII: 278
798.	Rodić, Gabriel	Zadar	VI: 159
799.	Rogoz, Maria	Gorica	X: 39, 48
800.	Rojc, Milan	Zagreb	XIII: 12, 19
801.	Rosenberg-Ružić, Vjekoslav	Split, Varaždin	IX: 301, 318, XI: 67, 69, 71, 80, 96, XIII: 60, 94, 98
802.	Rott, Georg (Rosalia)	Budim	III: 68, 73, 80, 94, 100, 116, 119, 123, 127, IV: 21, 44, 62, 88, 93, 104, 107, 111, 112, 115, 120, 127, 128, 134, 138,

			138a, 143, 146, V: 2, 15, 50, 60, 70, 84, 88, 137, 160, VI: 51
803.	Rott, Irma	Budim	IV: 46
804.	Rott, Rosalia	Budim	III: 51, 62, IV: 25, 54, 156, 234, 301a, 311, VII: 62, 82, 98, 122, 176, 200, 329, VIII: 3, XII: 207, 258
805.	Rotter, Antun	Valpovo	V: 246, VI: 96a
806.	Rozsavögly & Comp.	Pešta	II: 106, VI: 269, XI: 131, 143
807.	Rubido, Vjekoslav pl.	Gornja Rijeka	VI: 240, 343, VII: 252
808.	Rukavina, Jovo	Krapinske Toplice	VIII: 230
809.	Runjanin	Ruma	IX: 303
810.	Rupp, Josip	Vukovar	X: 147
811.	Rusan, Ferdo	Virje	II: 195, III: 38
812.	Sabo, Georg	Malogradac, Glina	II: 98
813.	Sabor	Zagreb	V: 45, VI: 1, VII: 116, VIII: 132, IX: 180, XIII: 31, 227, 272
814.	Sabljak, Nikola	Otočac	VI: 301, VII: 333
815.	Sagan, Johann	Karlovac	V: 91, 129, 148, VI: 113, VII: 72, 99, 314, VIII: 205, 258, 321, 335, 437
816.	Sagh (Saghy), Jozsef	Budimpešta	XII: 76, 87, 92, 98, 104, 107, 111, 113, 114, 115, 121, 240, 241, 244, 252, 259, 273, 336, 344, 361, 367, XIII: 88
817.	Salaj, Ante	Osijek	III: 82, V: 7
818.	Sarafov, Mihail Konstantinov	Sofija	VIII: 139
819.	Schalek, Josef	Prag	II: 140
820.	Scharnagel, Karl (Kuhač, Zlata)	München	XIII: 145, 203, 212, 267
821.	Schaurek, Hinko	Oriovac	VIII: 289

822.	Seban, Janko	Corgnale	VI: 227
823.	Sebestyen, Julius	Budimpešta	XI: 274, 307, XII: 50, 53, 56, 58
824.	Scheibe, Hermann	Beč	VI: 284, 291, 307, VII: 117, 121, 187, VIII: 9, 164, 367, 369, 375, 380, 512, 514, IX: 124
825.	Schimpff, F. H.	Trst	VII: 211
826.	Schnitzl, Johann	Zagreb	IX: 239
827.	Schlesinger, Josef (Šlezinger, Josif)	Beograd	II: 23, 87, 104, 111, 114, 116, 129, 120, 133, 134, 139, 145, 148, 152, 155, 159, 161, 164, 168, 173, 178, 186, 191, 208
828.	Schlögel, Ludwig	Pula	IX: 334
829.	Schöps & Comp.	Budišin	II: 143, 144
830.	Schmidl, Carlo	Trst	IX: 163
831.	Schmidt, C. F.	Heilbronn	VIII: 357
832.	Schmidt, V.	Zadar	VI: 35, 46, 120, 154a, 267
833.	Schmidt-Jugović, Vladoje	Karlovac	XI: 257
834.	Schneider, Franc	Ljutomer	IX: 306
835.	Schneider, Ivan	Zagreb	X: 163, 164, 165
836.	Schnabel	Neudorf	VIII: 165
837.	Schnabel, Leopold	Beč	II: 25
838.	Scholz, Antun	Zagreb	XII: 292
839.	Schönfeld, M.	Zadar	VI: 298, VII: 69, 97, VIII: 217, 259
840.	Schütz, Franjo	Nova Gradiška	VII: 131, 244, 253, VIII: 56
841.	Schrempf, Josip	Rakitovci	VIII: 173, 190, 195, 331, 384
842.	Schulze, Carl	Leipzig	III: 49, 63
843.	Schwarz, Ant.	Zagreb	IX: 203
844.	Seć, Franjo	Križ	VII: 9
845.	Sedlakovich, Josef	Osijek	III: 111

846.	Segedi, Nikola	Vrlika	VIII: 138, 395
847.	Selma, Mila	Beč	XIII: 33, 39
848.	Sentencija	/	VIII: 503
849.	Seper, Koloman	Osijek	X: 31, 36, 111
850.	Squire, William Barclay,	London	IX: 259
851.	Sestra Rosalia	Zagreb	IV: 137
852.	Sesvete (poglavarstvo općine)	Sesvete	VIII: 334
853.	Sieber, Ed.	Valpovo	VIII: 329
854.	Silbernagel, Alma	Sarajevo	XI: 175
855.	Sipos, Anton	Pešta	I: 114, 119, 127, 135, 154, 161, 166, 171, 186, II: 46, 117
856.	*Sklad,* pjev. društvo	Bakar	V: 106, VI: 237, VIII: 133, XI: 268
857.	Skurla, Stjepan	Dubrovnik	V: 34
858.	Slavenska čitaonica	Trst	V: 150
859.	*Slavisches Echo* (uredništvo)	Beč	XII: 18
860.	*Slavjanski mir* (uredništvo)	Petrograd	V: 97
861.	Sivoš, Slavoljub	Novi Vinodolski	VIII: 342, 361, 383
862.	Slivarić, Matija	Ludina	IX: 159
863.	*Sloga,* tamburaško društvo	Zamet	XII: 63
864.	*Slovanski svet* (uredništvo)	Trst	IX: 267, X: 15
865.	*Slovanski svet* (uredništvo)	Beč	XI: 29, 103
866.	*Slovinac* (uredništvo)	Dubrovnik	VIII: 147
867.	Smaić, Adam	Vrbovac	VIII: 330
868.	Smekala, Napoleon	Ruma	IX: 299
869.	Smodek, Andrija	Varaždin	VIII: 32, 160, 210, 282, 322
870.	Smoler, Jan Ernest	Budišin	VI: 90
871.	Smrekar, Milan	Zagreb	X: 166, XI: 308
872.	*Soča* (uredništvo)	Gorica	VIII: 255

873.	Sollar, Milan	Zagreb	IX: 888
874.	Spina, C. A.	Beč	I: 144, 148, bb, 178, 185, II: 6, 43, 52, 53, 54, 58, 62, 64, 65, 67, 70, 78, 83, 89, 92, 99, 118, 127, 166, III: 35, 39
875.	Spinčić, Vjekoslav	Kastav	IX: 298
876.	Srpsko učeno društvo	Beograd	III: 43
877.	Sreznjevski, Izmail Ivanovič	Petrograd	III: 147
878.	Srpska kraljevska akademija	Beograd	X: 190, XI: 10
879.	*Srpska Zora*	Beč	V: 48
880.	Srpska čitaonica	Novi Sad	XIII: 114
881.	Stahuljak, Milan	Varaždin	XIII: 85, 99, 103, 104, 120
882.	Starè, N.	Požega	III: 58
883.	Stankovitć, S.	Beč	V: 256
884.	Stanković, Živ. V.	Mokranje	XIII: 127, 130
885.	Stankovits, Julius	Zagreb	XI: 281
886.	Starčević, Ante	Zagreb	VIII: 238
887.	Starij & Comp.	Prag	VI: 31
888.	Stefanović von Vilovo, Theodor	Beč	V: 51, 137, 185, 254, VI: 39
889.	Stegnar, Felix	Ljubljana	VI: 202, 218, 326, VII: 91, 135, VIII: 54, 215
890.	Sterneck, Žiga	Velika Kaniža	XIII: 18
891.	Stjepušin, Janko	Sisak	XII: 346, XIII: 22, 23, 25, 32, 35, 61, 83, 210, 247
892.	Stöhr, Ante	Varaždin	IX: 236, 274, 292, 295, 317, 318a, X: 175, 187, XI: 24, 50, 54, 81, 90, 101, 118, 158, 173, 242, XII: 191, XIII: 216, 219
893.	Stojanović, Mijat	/	IV: 162
894.	Stojšić, Andrija	Irig	IV: 132
895.	Stoos, Andrija	Bregi (Kloštar Ivanić)	V: 117

896.	Stowasser, Adolf & Sohn	Graz	IX: 187, XI: 141, 145, 154
897.	Stražnicki, Stanislav	Zagreb, Leipzig	XIII: 11, 197
898.	Stražnicki, Milorad	Zagreb	XIII: 183
899.	Streer, Eduard	Osijek	V. 243, VI: 44, 114, 196, 265, VII: 90, 130, 286, VIII: 2, 51
900.	Strmić, Nikola	Zadar	III: 7, 15, 23, 84, V: 29, IX: 133
901.	Strossmayer, Josip Juraj	Đakovo	III: 33, 103, V: 16, 54, 256a, VI: 66(?), VII: 105, 248, VIII: 48, 131, 233, 356, 372, X: 69, 178, XI: 133, 235, XII: 248
902.	Sturm-Olujić, Josip	Karlovac	V: 25, 162, 201
903.	Subotić, Jovan	Osijek	III: 146, VI: 15, VII: 214
904.	Sudarević, Franjo	Osijek	XII: 304
905.	Sudbeni stol	Zagreb	VIII: 103
906.	Südbahn-Gesellschaft	Beč	IX: 19
907.	Suk, Srečko	Zagreb	VIII: 271
908.	Sukalić, Miroslav	Kostajnica	V: 83, 86, 155a (bb), 175, 233, VI: 45, 184, 323, VII: 71, 96, 157, 229, 310, 323, VIII: 73, 206, 268, 307, 430
909.	Sundečić, Jovan	Kotor	II: 9, V: 6, VIII: 507
910.	Suzanne	/	I: 158
911.	Svećenski, Sami	Osijek	X: 35
912.	*Svjetlo* (uredništvo)	Karlovac	X: 21
913.	Szalay, Anna	Osijek	II: 18
914.	Šafarik, J.	Beograd	II: 193
915.	Šarčević, Stjepan	Osijek	XI: 136, 156, XII: 119, 120
916.	Šegerc, Radoslav	Veliki Bečkerek	VII: 237, 275
917.	Šenoa, Aurel	Pisarovina	XI: 155, 168
918.	Šert, I.	Bednja	X: 115

919.	Šestak, Tomo	Koprivnica	IX: 232, 237, 241, 264, 276, 285, 294, 318, 320, X: 32, 51, 101, 129, 167, XI: 3, 14, 55, 68, 74, 77, 94, 105, 157, 243, 324, XII: 32, 84, 144, 186, 217, 233, 298, 310, 357, 368, XIII: 93
920.	Šilović, J.	Zagreb	XI: 209
921.	Šimić, Nikola	Zadar	VIII: 323
922.	Šimonja, Mane	Petrinja	X: 81, 84
923.	Šipuš, Nikola	Sisak	VI: 24, 259, IX: 143
924.	Šišgorić, Radoslav	Benkovac (Zadar)	VI: 164, 180
925.	Šketu, Tonej	Bočka	V: 62, VI: 261
926.	Škoflek, Radoslav	Brezovica	VII: 305
927.	Šolenghi, Matilda	Osijek	XI: 286
928.	Šolić, Nikola	Zadar	V: 166, VI: 266
929.	Špigelski, Guido	Samobor	V: 33, VI: 168, 325, VII: 67, 100, 242, 312, VIII: 85
930.	Špišić, Viktor	Koprivnica	VII: 284, IX: 50
931.	Šrabec, Armin	Zagreb	III: 27, 37, 42, 50, 60, IV: 63
932.	Šrabec, Franjo	Bjelovar	V: 164, VII: 160, 285, VIII: 14, 81, 96, 141, 170, 188, 202, 432, 511, IX: 223, X: 14, 85, 195, XI: 37, XII: 145
933.	Šrabec, Jelisava	Novigrad (Koprivnica)	VIII: 7
934.	Šrabec, Roza	Ludbreg	XIII: 264
935.	Šrepel, Milivoj	Karlovac	VIII: 427
936.	Šrepl, Krsto	Karlovac	VIII: 115
937.	Štadler, Josip	Sarajevo	X: 173, 189
938.	Štanfel, Juraj	Zlobin	VI: 163a
939.	Štefanec, Matija	Sesvete	VII: 304, VIII: 162, 222, 274
940.	Štriga, Dragica pl.	Zagreb	XII: 81

941.	Štriga, Miladin pl.	Zagreb	XI: 283
942.	Štriga, Zorka pl.	Zagreb	XII: 25
943.	Šulentić	Osijek	X: 155
944.	Švrljuga, Ivan	Osijek	XI: 114, 123, XIII: 27
945.	Taborszki & Parsch	Pešta	II: 185, IV: 41
946.	Tacz	Osijek	II: 81
947.	Tajšanović, Nikola	Sarajevo	X: 91, XIII: 102
948.	Tanhofer, Milan	Kutina	VIII: 270
949.	Tausig, Adolf	Ivanec	VII: 309, VIII: 269
950.	Tausig, Ivan	Ivanec	VII: 14, 140
951.	Taussig, Samuel E.	Prag	IV: 108
952.	Taušanović, Kosta	Beograd	XI: 14, 36
953.	Teresković, Franz	Trakošćan	XII: 37
954.	Theodorović, Demeter P.	Kubin	VII: 23, VIII: 91, 315, 328
955.	Thern, Carl	Pešta	I: 157, 160, 165, 170, 177, 188, II: 5, 14, 23a, 27, 31, VII: 25, 61, 259, VIII: 87
956.	Thiard, Laforest	Novi Sad	V: 138, VII: 144
957.	Thiery, Josefine	Zagreb	XI: 13
958.	Tićak, Franjo	Ogulin	VIII: 128
959.	Tkač, Ig.	Beč	XII: 329
960.	Tomašegović, Anka	Temišvar	VI: 137
961.	Tomašić, Josip	Zagreb	X: 122
962.	Tomašić, Nikola	Zagreb	XIII: 274
963.	Tombosko, Josef	Pregrada	XII: 28, 86, 116
964.	Tomić, Eugen J.	Požega	V: 176, XI: 205
965.	Tomić, Petar	Gospić, Moskva	V: 40, 110, 193, 221, 239, VI: 100, 185a, 217, VII: 24, 61, VIII: 225, 394, 399, 443, 449, 509, 510
966.	Toni, Bogomil	Samobor	XIII: 140

967.	Topalović, Anton	/	I: 117
968.	Topalović, Mita	Pančevo	V: 157, VI: 68
969.	Topić, Marko	Dubrovnik	VI: 254, 277, VII: 306
970.	*Trebević,* pjevačko društvo	Sarajevo	XI: 253, XII: 16
971.	Trišler, Dragutin	Đakovo	IX: 243, 250, 252, 261, 268, 277, 293, 307, 311, X: 13, 173, 188, XI: 13, 70, 79, 112, 135, 250, 315, XII: 10, XIII: 158, 221
972.	Trišler, Ivan	Đakovo	XIII: 233, 236
973.	Trnski, Ivan	Zagreb	VIII: 492, X: 98, XI: 262, 271, XII: 203, 353,
974.	Trnski, Dragan	Zagreb	XIII: 138, 196, 206
	Turelli, Josip	Virovitica	V: 236, VI: 314, VII: 66, 113, 162, 179, 217, VIII: 167, 261, 319, 337, 379, 403, 428
975.	Turić, Leopold	Kaštel Novi	VIII: 414
976.	Tuškan, Maks	Karlovac	VII: 18, 32, 63, 78
977.	Učiteljska škola (ravnateljstvo)	Petrinja	VIII: 161
978.	Unukić, Albertina	Osijek	V: 3
979.	Urbanek, Franjo A.	Prag	X: 177
980.	Utješinović, Ognjeslav	Varaždin	V: 75, VI: 170, 200, VII: 44
981.	Vabić, Fran	Ormož	XI: 34
982.	Valčić, Aleksandrina pl.	/	XIII: 168
983.	Valčić, Jakob	Začretje	VI: 174
984.	Vallinger, Josip	Đakovo	IV: 74, V: 55, 76, 85, 108, 118, 144, 172, 256, VI: 98, 163, 330, VII: 57, 81, 245, 263, VIII: 13, 49, 134
985.	Vallo, Stjepan	Beč	VI: 177, 181
986.	Valjevac, Dionis	Belci (Bedekovčina)	X: 8
987.	Valožić, Velimir	Beograd	VIII: 355

988.	Vamberger, Mijo	Karlovac	VIII: 293, 320, 336, 378, 411, 451, 459, XI: 82
989.	Vancaš, Anton	Beč, Pariz	VIII: 447, 448, 457, 483, 523, 531, IX: 27, 32, 38, 39, 54, 55, 63a, 87
990.	Vancaš, Josip pl.	Beč, Sarajevo	VIII: 78, IX: 117, XI: 216
991.	Vanjek, Josip	Samobor	III: 2, VIII: 68
992.	Vardian, Ivan	Požega, Zagreb	II: 91, 101, V: 20, 196, VI: 17, 271
993.	Varga Bjelovarac, Lujo	Osijek	XIII: 45
994.	Varjačić, Ljudevit	Varaždin	IX: 234, XI: 16, 19, 22, 122, XIII: 10, 199, 226, 228, 246
995.	Vasarhapi Ujsag	Pešta	I: 137, 142, 152
996.	Vasiljević-Smolenski, Stjepan	Moskva	IX: 287
997.	Vašatko, Sigmund	Veliki Mežriči	VI: 213, 257, VII: 36, 283, VIII: 30, 124, 166, 232, 517, IX: 6, 26
998.	*Velebit*, pjev. i glaz. društvo	Gospić	IX: 10
999.	*Vila,* pjev. društvo	Varaždin	XII: 27
1000.	*Vila* (uredništvo)	Sušak	VIII: 142
1001.	Vilhar, Franjo S.	Zagreb	VII: 39, 59, XII: 108, 305, XIII: 200
1002.	Vinković, Božo	Požega	VIII: 502, 506
1003.	Vitek, J. K.	Vis	IX: 312
1004.	Vitković, Ljudevit	Prišlin	VIII: 229, 276, 452, IX: 44
1005.	Vlastelinska kancelarija	Donji Miholjac	VII: 80, VIII: 8
1006.	Vlastelinska kancelarija	Valpovo	VIII: 145
1007.	Vlašimsky, Ivan	Virovitica	X: 50, 123, 160, 170, XI: 99, 106, 134, XII: 296
1008.	Vohalski, Mathias	Đakovo	II: 132
1009.	Vojaković, Franjo	Zagreb	XII: 375
1010.	Vojska, Lavoslav	Bednja	VI: 209, 239, 273, 313, VII: 134, VIII: 35, 146, 176, 303, 455, 465, IX: 80, 86, 109,

			119, 134, 144, 145, 186, 191, 194, 202, 208, 213, 215, 227, 228, 231, 235, 251, 257, 275, 300, 315, 319, 338, X: 5, 30, 38, 55, 83, 94, 106, 121, 125, 137, 184, XI: 17, 46, 160, 185, 232, 288, 302, 320, XII: 38, 51
1011.	Vossische Buchhandlung	Leipzig	VIII: 475
1012.	Vrančić, Anton	Trebnje	VII: 188
1013.	Vranković, Petar	Graz	XIII: 30
1014.	Vranyczany, Ivka	Zagreb	IX: 269
1015.	Vranyczany, Lujo	Zagreb	XI: 263
1016.	Vrbančić, Mijo	Ogulin	VIII: 129, 339, 389
1017.	Vudi, Šime	Kaptol (Požega)	IX: 142, XII: 371
1018.	Vukajlić, Stjepan	Udbina (Gospić)	VIII: 93
1019.	Vukelić, Ana	Senj	XI: 179
1020.	Vukotinović, Ljudevit	Beč	III: 52, VIII: 461, 530
1021.	Vuletić-Ivanov, Marko	Sinj	IX: 178
1022.	Waldvogel, Carl	Valpovo	II: 160
1023.	Walković-Rotter, Ana	Osijek	VI: 332, VII: 54
1024.	Walkovich, Ignacz	Budim	II: 218, III: 4, 28, 34, 40, 52
1025.	Wawerka, I. F.	Osijek	III: 10, 72, 81, 91, 95
1026.	Weingärtner, Marija	Zagreb	XII: 308
1027.	Weinmiller, Johann	Osijek	V: 13
1028.	Welk, Josip	Petrinja	V: 116
1029.	Weilen, Josef von	Beč	IX: 127, 135, 136, 139, 149, 160, 170
1030.	Weiser, M. E.	Skradin	VI: 132
1031.	Wernigk, Friedrich	Beč	II: 177
1032.	Wernigk, udovica	Beč	II: 179, 181, 183, 192
1033.	Wettel, Fr. I.	Vršac	VI: 57, 122, VII: 132, 142, VIII: 90, 460, 463, 466

1034.	Wild, Karl	Lvov	II: 142
1035.	Winkler, Gustav	Beč	III: 82
1036.	Zagrebačka štedionica	Zagreb	VIII: 377
1037.	Zagrebačko gradsko satništvo	Zagreb	VII: 145
1038.	Zacherl, Fran	Mala Nedjelja	IX: 305
1039.	Zahar, Ivan	Zagreb	XI: 206, 292
1040.	Zajc, Ivan pl.	Zagreb	III: 110, X: 43, XI: 28, 38, 88, 261, XII: 1, 105, 133
1041.	Zastupstvo grada Zagreba	Zagreb	V: 100, VII: 183, VIII: 275, XII: 127
1042.	Zavaroš, Antonija	Našice	VII: 303, VIII: 208
1043.	Zay, Adolf von	Budimpešta	XIII: 6
1044.	Zay, Konstanze von	Budimpešta	XIII: 6
1045.	Zellner, Leopold	Beč	IX: 206
1046.	Zemaljska vlada	Zagreb	IV: 14, VI: 9, 10, VII: 268, VIII: 4, 170a, 374, 518, IX: 126, 216a, X: 23, XI: 225, 260, XIII: 142, 163, 192, 195, 198
1047.	Zemaljski izložbeni odbor	Zagreb	X: 102
1048.	Zemljić-Gaj, Gabriele von	Krapina	IX: 212
1049.	*Zeneszeti lap* (uredništvo)	Pešta	III: 114
1050.	Zeininger, Benjamin	Zagreb	IX: 206
1051.	Zigmundik, Jan	Bratislava	VII: 31, 41
1052.	Zima, Luka	Varaždin	IX: 146, 153
1053.	*Zora,* društvo	Beč	V: 42
1054.	*Zora,* pjev. društvo	Karlovac	IV: 139, VI: 71, VIII: 392, XIII: 234
1055.	Zore, Luka	Dubrovnik	VI: 172
1056.	Zore, Stjepan	Podgorač (Osijek)	VII: 158, VIII: 84
1057.	Zoch, Ivan	Sarajevo	VI: 144, VII: 290

1058.	Zorn. Jos. Hilarije	Kamenjak	VII: 327
1059.	Zuna, Anton	Karlsruhe	VIII: 468
1060.	Zuna, Edgar	Varaždin	VIII: 468
1061.	Zuna, Friedrich	Mariazell	V: 136
1062.	Zuna, Marie	Pešta	VIII: 487
1063.	Zuna, Philipine	Marmos-Szigeth	IV: 117
1064.	Zuna, Theresia	St. Ruprecht, Fürstenfeld	IV: 118, VII: 58a, IX: 51, 74a
1065.	*Zvonimir*	Beč	VIII: 109
1066.	*Zvono,* pjev. društvo	Križevci	XIII: 53, 67
1067.	Žagar, Jerolim	Senj	V: 171
1068.	Žak, Ivan	Osijek	IX: 152, XI: 137, XII: 23, 57, 168
1069.	Žan, Ivan	Sv. Vid (Ljubljana)	V: 124
1070.	Žalud, Većeslav	Karlovac	XII: 96
1071.	Železnikar, Ivan	Windisch-Feistritz	VI: 142
1072.	Žerjavić, Juraj	Marija Bistrica	X: 26, 28
1073.	Žert, Otto	Beč	IX: 242, 246
1074.	Žetić, Pajo	Osijek	VI: 91
1075.	Žganec, Vinko	Zagreb	XIII: 20
1076.	Živković, Gojko	Vukovar	IV: 7
1077.	Žujović, Jovan M.	Beograd	X: 200, XI: 7, 9, 15
1078.	Župić, Jakov	Valpovo	V: 195, VI: 96, 338, VII: 240, VIII: 66, 89, 113, 130

6. Životopis autorice

Sara Ries diplomirala je muzikologiju 2015. godine na Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu. Dio akademske godine 2013./2014, kao dobitnica stipendije u sklopu Erasmus programa, provela na Ruprecht-Karls-Universität u Heidelbergu. Dobitnica je Dekanove nagrade. Godine 2017. upisala je Poslijediplomski doktorski studij znanosti o književnosti, teatrologije i dramatologije, filmologije, muzikologije i studija kulture na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2016. do 2021. radi u Odsjeku za povijest hrvatske glazbe Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU. Od 2017. do 2021. doktorandica je na znanstvenom interdisciplinarnom projektu Hrvatske zaklade za znanost (IP-2016-06-4476) *Umrežavanje glazbom: promjene paradigmi u „dugom 19. stoljeću" – od Luke Sorkočevića do Franje Ks. Kuhača*. Objavila je više znanstvenih i stručnih radova te sudjelovala na konferencijama u zemlji i inozemstvu.

Objavljeni radovi:

Fotografije iz *fonda Gjuro Eisenhuth* u arhivi Hrvatskog glazbenog zavoda u Zagrebu, kao prilog kronici glazbeno-kulturnog života Zagreba u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, *Arti musices,* 47/1-2 (2016), 161-191.

National vs. International. Franz Liszt in Zagreb in 1846, u: Valentina Bevc Varl, Oskar Habjanič (ur.), *Europa v času Franza Liszta,* Zbornik mednarodnega simpozija 13.–15. 10. 2016, Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2016, 56-62 (s V. Katalinić).

Franz Liszt's Contacts with Croatian Musicians and Dignitaries, *Arti musices*, 49/1 (2018), 49-68 (s V. Katalinić).

Online database in Research of Correspondence of Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911), u: Darja Fišer, Andrej Pančur (ur.), *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, 2018, 260-262.

Musikverein u Zagrebu i njegova škola u prijelomnoj godini 1860., *Arti musices,* 50/1-2 (2019), 201-220.

Franjo Ksaver Kuhač (1834-1911): the second and the third book of correspondence–three case studies, u: Marijana Tomić, Mirna Willer, Nives Tomašević (ur.), *Empowering the Visibility of Croatian Cultural Heritage through the Digital Humanitie*s, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020, 260-275.

Tematika pisama Franje Ksavera Kuhača – I. i II. svezak korespondencije, *Bašćinski glasi,* 15/1 (2020), 35-48.

Franjo Ksaver Kuhač u ogledalu svoje korespondencije, u: *11. međunarodni simpozij »Muzika u društvu«*, Sarajevo: Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu, 2021, 311-327.

Dalmacija u korespondenciji Franje Ksavera Kuhača, u: Ivana Tomić Ferić, Antonela Marić (ur.), *Između Srednje Europe i Mediterana: glazba, književnost i izvedbene umjetnosti,* Split: Umjetnička akademija u Splitu, Filozofski fakultet u Splitu, 2021, 203-220.

Korespondenti Franje Ksavera Kuhača u Bosni i Hercegovini, *Muzika,* 25/1 (2021), 23-45.